ЗІНАЇДА ТУЛУБ

1

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТОМ 1

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ 1

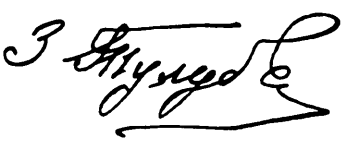

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ
В ТРЬОХ ТОМАХ

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТОМ 1

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

КНИГА ПЕРША

КИЇВ
Видавництво художньої літератури
«ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук7
Т82

До першого тому
творів української письменниці
З. П. Тулуб (1890—1964) увійшла перша книга
історичного роману «Людолови», що розкриває
складний образ гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного,
відтворює основні тенденції
суспільного розвитку на Україні
в першій чверті XVII ст.

В первый том
произведений украинской писательницы
З. П. Тулуб (1890—1964) вошла первая книга
исторического романа «Людоловы», в котором
раскрыт сложный образ гетмана
Петра Конашевича-Сагайдачного, отображены основные
тенденции общественного развития на Украине
в первой четверти XVII ст.

Підготовка текстів і складання приміток
М. М. ГНАТЮК

Автор передмови М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ

Редактор Н. В. СОЙКО

Т $\frac{4702640201-228}{М205(04)-91}$ передплатне

ISBN 5-308-01063-3 (т. 1; кн. 1)
ISBN 5-308-01066-8

© Передмова. М Г Жулинський, 1991.
© Примітки. М М Гнатюк, 1991.
© Художнє оформлення В П Кузь, 1991

НА ЧОРНИХ ХЛІБАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Украйні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово...

Тарас Шевченко

В степу безкраїм за Уралом серед чужих людей, з якими згодом зріднилася, як і Шевченко в роки солдатчини, Зінаїда Тулуб, не раз зринали в її пам'яті рядки з «Неофітів»: «Не дай в неволі пропадати // Летучі літа марне тратить». Безпідставно репресована, вирвана жорстоко і підступно з творчого життя майже на двадцять років, письменниця в думках «озирається» на тернисті шляхи національної історії, чорні хліби якої вигодовували славетних лицарів українського народу. Серед тих, для кого доля рідного народу була його власною долею, з ким Зінаїда Тулуб поріднилася і кому віддала найкращі роки творчого горіння, був Петро Конашевич-Сагайдачний. Саме він, гордий і мудрий гетьман українського козацтва, витворив славу Україні у боротьбі з турецько-татарськими нападниками. Саме його образ окрилив Зінаїду Тулуб на витворення панорамної хроніки життя України, Запорозької Січі, частково Росії, Польщі і Туреччини в першій чверті XVII століття. Її творча уява, збагачена величезною кількістю історичних свідчень, фактів, переказів, легенд, дум, народних пісень, народила історичний роман «Людолови», в якому відтворено, як на чорних хлібах історії виростали, жили новим, художнім життям, образи тих, кому судилося поіменно залишитися в пам'яті народній, у літописах, історичних хроніках, українських думах, піснях, переказах, тих, хто ввійшов у вічність безіменно, але зі святим правом на безсмертя в хвилюючій історії народу, і тих, кому судилося бути зганьбленим людською пам'яттю за свої злочини, свавільства і підлоти. Історія безжально вершить суд над тими, хто намагався торувати їй негуманні шляхи, гальмувати розвиток суспільного прогресу, хто злочинно перечив звершенню людських надій-сподівань, зазіхав на свободу і незалежність народів, хто гнобив-

поневолював свій люд і вершив спустошливі набіги на народи сусідні. Людоловами, услід за народом, називає їх Зінаїда Тулуб, талановито вивершуючи галерею реальних і домислених образів людоловів, які намагалися протиставати правді життя, правді історії.

Лише у дванадцятому розділі першого тому роману письменниця починає розповідати про напад на Україну кримських татар під проводом ширинського бея, нащадка Чінгісхана. «Як сарана, як подих чумний, налітає він на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свій путь. І, обважнілий ясиром, худобою і коштовною здобиччю, повертається до своїх кочовищ на чолі жорстокої і хижої орди». Щупальцями потворного спрута розбігалися в різні сторони дрібні загони татар, налітали хижою чорною хмарою на беззахисні хутори й села, плюндруючи їх, грабуючи, знищуючи старих і дітей, а молодих захоплюючи в неволю.

З нападу на Україну ширинського бея й розпочинається найголовніша сюжетна лінія роману. Татари спалюють хутір Повчанських, де напередодні, після успішного походу на Туреччину, гостював гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, вчиняють дикий безглуздий погром і забирають у ясир красуню Настю Повчанську — наречену гетьмана. Разом із нею в неволю потрапляють Данило Корж і Горпина, які на хуторі Повчанських рятувалися від інших людоловів — польського пана Рогмунда Бжеського. За сумнівні заслуги перед Короною наділив польський король цього шляхтича родючими українськими землями, на яких споконвіку жили і трудилися вільні козаки. І ось тепер судилося їм стати хлопами жорстокого пана, зазнавати підступних знущань його управителя Янека Свенціцького.

Тягнуться то самотньою птахою, то журавлиним ключем утікачі на Січ із маєтку князя Острозького, з маєтків Потоцького, від безжального лихваря Доліви-Ясенського та його управителя Баніфаціуша, від банкіра Абрума Шмойловича і майстра Кузьменка, архімандрита Єлисея Плетенецького і заможного козацького старшини Повчанського.

Але й на Січі далеко не рай. У розмові з утікачами джура Сагайдачного пригадує їхні світлі надії на щасливу долю січового козака: «Слухаю я вас, хлопці, і бачу, що на Січі, справді, трохи вільніше, але не такий вже там мед, як вам здається: крутить нами старшина, як ляльками. Їм аби користь мати. Працюють нетяги — рибачать, полюють, човни будують, здобувають хліб козацький, а старшини набивають грошима кишені, крамарюють із тими ж турками, татарами та з польським панством, маєтки купують і стають, нарешті, як перший-ліпший магнат».

У першу чергу викриттю і засудженню людоловства в різних його проявах присвятила Зінаїда Тулуб свій роман. В автобіографії «Моє життя» письменниця звертає увагу на те, що в романі поняття «людолови» вона розширила: «Людоловами в старовинних актах називалися загони татар, які налітали на українські села і хутори. Убиваючи старих і дітей, вони виводили з собою всіх дорослих здорових людей і продавали в Криму на невільницьких ринках. У моєму трактуванні, крім цих татарських грабіжників, людоловами виступають поль-

ські магнати, татарські беки, католицькі і православні монастирі, в тому числі і Києво-Печерська лавра, козацька старшина і гетьмани, цехова верхівка, яка висмоктувала усі соки із своїх підмайстрів і т. д., і всі — кому потрібні були робочі руки-раби» [1].

Початкова назва твору — «Сагайдачний». Письменниця мала намір написати роман-біографію гетьмана Сагайдачного. У листах до Максима Горького 1931 р. і в листі від 18 травня 1933 р. Тулуб пише про намір створити саме «роман про Сагайдачного». Але в листі від 8 червня 1933 р. вона говорить про зміну первісного задуму: «Якщо взяти одного із моїх героїв, Сагайдачного, то вийде, що це роман-біографія, як я його спочатку і задумала; але роман давно виріс із цих рамок і перетворився в роман, де центром є проблема праці на початку 17 століття. І взята ця проблема за порівняльним методом: у Польщі, на Україні, в Кримському ханстві і Туреччині (це буде ясно в кінці І тому). Ось чому подаю я три паралельних сюжети, інакше це було б нездійсненним» [2].

Певною мірою З. Тулуб хотіла поєднати в одному романі свої творчі задуми 1928—1929 років, тому вона подала заявки до видавництва про два романи: один із життя металургійного заводу і другий — історичний, з життя України та Криму на початку XVII століття. Як згадує письменниця в автобіографії, датованій березнем 1957 р., перша заявка-анотація сподобалась, і навіть було укладено видавничу угоду. Але трапилося так, що сучасну тему потіснила історія, і в цьому її активно підтримав П. Г. Тичина, порадивши писати саме історичний роман і українською мовою. Увага З. Тулуб до історичної тематики була не випадковою, і, гадаємо, П. Тичина також не випадково радив їй писати історичний роман. Цілком можливо, що він був знайомий з її кіносценаріями «Гайдамаки», «Сагайдачний». До речі, З. Тулуб в 20-х роках багато працювала в галузі кінодраматургії, написала, хоча й деякі з них не завершила, сценарії «Бандити», «До великої мети», «Барометр підвів», «Ленін», «Іоанн Вюртенберзький».

Звернення письменниці до вираження історичної тематики в епічній формі випливало з її ранніх творчих зацікавлень. У часи літературної молодості вона захоплювалася переважно пейзажною і любовною лірикою. В 1910 р. молода поетеса перекладає російською мовою першу космогонічну пісню давньоісландського епосу «Старша Едда» під назвою «Voluspo», яка була надрукована окремою книжечкою і здобула прихильну критику. Згодом вона пише російською мовою поему «Саломея» (1914), яку позитивно оцінив І. Бунін. Ця поема була написана на євангельський сюжет під впливом однойменної

---

[1] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф 150, од. зб. 2, с. 4.

[2] Архів О. М. Горького. Ф. КГ-нп/а, 23—57/5, од. зб. 32857. В архіві О. М. Горького зберігається вісім листів З. П. Тулуб до письменника. Вперше історія листування Зінаїди Тулуб з Горьким висвітлена публікацією уривків з цього листування Г. С. Ковальчуком і публікацією листа О. М. Горького до З. П. Тулуб О. Г. Барабохою. *Див.*: Ковальчук Г. С. М. Горький у творчому житті З. Тулуб. Барабоха О. Г. Лист О. М. Горького до З. Тулуб // Радянське літературознавство.— 1979.— № 1.

драми О. Уайльда і зацікавила, як свідчить письменниця в автобіографії, М. Горького. Пізніше З. Тулуб пише поему «Піфагорійці» (1917) та віршовану п'єсу «Ілля Муромець». На жаль, жоден із тих трьох творів не був надрукований, і, за свідченням їхнього автора, всі вони втрачені.

Безумовно, така постійна творча зацікавленість історико-міфологічними сюжетами та їх поетичною трансформацією з метою вираження тогочасних суспільних настроїв і духовних напруг певною мірою пояснюється великим впливом на молоду поетесу класичних надбань світової культури, дещо абстрагованим від конкретики буття її духовним настроєм і прагненням передати в символіко-міфологічних образах складність і суперечливість перехідної епохи. А безпосереднім поштовхом до історичної тематики була стаття М. Горького «Інсценізація історії культури». Опублікована на сторінках газети «Жизнь искусства» в 1919 р., ця стаття була перейнята турботою про духовне збагачення трудящих нової, соціалістичної епохи культурними набутками людства. М. Горький закликав радянських письменників активізувати висвітлення в художніх образах минулого, продовжуючи обстоювати думку про духовну необхідність заглиблення в історію народів, людства за допомогою художнього слова. Як згадував А. Кримський, Горький в 1916 р. звернувся до українських письменників з пропозицією «розпочати випуск спеціальної книги з історії України, яка буде своєрідною енциклопедією. Російський народ і всі народи Росії треба ознайомити в популярній формі з минулим українського народу...» [1].

Зінаїда Тулуб з особливою старанністю історика і високохудожньою майстерністю письменника виконувала це побажання-пропозицію Горького. У першому із двох листів 1931 р. вона писала Горькому: «Для свого «Сагайдачного» я перерила всі архіви і «судові акти», всі закони, постанови сейму, цехові книги, юридичні джерела і мемуари. Зібрала чудовий матеріал з класової боротьби в самій Січі, в Києві (між магістратом і цехами), в надрах самих цехів; матеріали з історії закріпачення селян, з форм землеволодіння у козаків і кримських татарів. Одних виписок у мене понад 2000 сторінок, а прочитано більше 32 000 сторінок» [2]. Майже десять років — з 1928-го по 1937-й — вона вивіряла з наукових позицій факти, прагнучи досягти максимальної достовірності в описах жанрових сцен, батальних картин, дипломатичних суперечок, релігійних проблем. Як узагальнює один із перших дослідників творчості письменниці М. Сиротюк, цей «твір вражає обізнаністю письменниці з «літературою питання», даними науки. Історичні події, глибинні внутрішні соціально-економічні, державно-політичні, правові, культурно-релігійні, побутові процеси доби — все це старанно вивчено, критично осмислено і художньо освоєно» [3].

І справді, захоплює і вражає органічне «введення» в роман різних ритуалів, етикетів, народних звичаїв і повір'їв не лише багатьох

[1] Братерство літератур.— К., 1977 — Вип. 1 — С 221
[2] Архів О М. Горького. Ф. Кг-нп/а, 23—57/2, од зб. 31856.
[3] Сиротюк М. Зінаїда Тулуб.— К., 1968.— С 37.

верств населення України, але й тогочасної Польщі, Криму, Туреччини, Росії. Достовірність, органічність враження історичної тотожності реального і зображуваного досягались нелегко. Письменниця не лише сама перевірила кожен факт, кожну історичну подію, виважуючи архівним документом, свідченням сучасників кожну фразу, що зринала з уст історичного діяча. Вона пройшла й проїхала по всіх найважливіших місцях, де відбувалися історичні події, що мали ожити в її романі. Особливо уважно вона оглянула Запорозьку Січ і Крим. Тривала робота над збиранням нових архівних матеріалів, про що письменниця писала в листі до О. М. Горького.

Взимку 1934—1935 рр. з'являється перший том роману «Людолови» українською і російською мовами. Протягом 1936 р. він друкувався в журналах «Радянська література». «Советская литература» і «Штурм», одночасно письменниця працювала над другим томом. Доля цього роману, особливо першого тому, складалася нещасливо, але завдяки допомозі М. Горького він побачив світ. Горький рекомендував роман спочатку видавництву «Молодая гвардия». Та у зв'язку з тим, що видавництво вимагало від автора його значного скорочення, з чим З. Тулуб не погодилася, Горький рекомендує роман «Советскому писателю», одночасно піклуючись про видання твору на Україні. Більше того, письменник — хворий, у ліжку,— читає рукопис роману і 24 червня 1933 р. надсилає З. Тулуб лист-рецензію. М. Горький відзначає як досягнення романістки художні портрети козацької старшини і польських феодалів, зокрема єзуїта Єлисея Плетенецького, Горленка, Повчанського, відзначає майстерне зображення татарського нашестя і погрому польською шляхтою під проводом Потоцького хутора Балики, наголошує, що зміст роману видається йому «дуже солідним, історично цікавим і повчальним для нашої молоді» [1].

Разом із тим робить письменник багато зауважень. Зокрема, звертає увагу на старомодність форми, «за Генріхом Сенкевичем», на те, що їй не пощастило повністю подолати орієнтації на «документальність», що суто «дослідницький», інформаційний матеріал подекуди переважає над художнім осмисленням історичних явищ та подій, радить скоротити сцени на ярмарку в Феодосії і домагатися того, щоб герої самі, без авторської «допомоги», формулювали свої думки «ясно, просто, коротко».

«Людолови» зразу ж після опублікування викликали хвилю критичних виступів і широке зацікавлення всесоюзного читача. Це був перший роман в українській радянській історичній прозі, в якому органічно поєднувалася епічна масштабність охоплення історичних явищ і подій з глибоким психологізмом зображення художніх характерів, з тонким, вразливо-емоційним осягненням свідомості й почуттів історичної людини. «Людолови» можна вважати своєрідною художньою школою суспільствознавства, особливо необхідною для тогочасної української радянської історико-художньої романістики, нерідко позначеної впливами вульгарної соціології в оцінці історич-

[1] Архів О М. Горького. Ф. ПГ-рл, 45—14—2.

них подій і постатей. З. Тулуб специфічними, образними засобами «озирнулася» в минуле і відтворила головні, визначальні тенденції суспільного розвитку початку XVII століття в його соціально-політичних, духовних і релігійно-моральних аспектах.

Сюжетна основа твору компонується й зосереджується навколо подій, безумовно, важливих в історії українського народу. Це — виникнення Київського братства (1615), похід запорожців на Крим і взяття Кафи (1616), заснування друкарні в Києво-Печерській лаврі (1616), укладення Вільшанської угоди (1617), невдалий похід польського королевича Владислава на Москву за російською короною (1617), висвячення патріархом Феофаном митрополита та єпископів для православної церкви України і Білорусії (1620), посольство Запорозького Війська до російського уряду з проханням приєднатися до Росії (1620), поразка польської армії на Цецорських полях, Хотинська битва (1620—1621) і смерть гетьмана Петра Сагайдачного (1622).

Роман, як бачимо, охоплює події 1615—1622 рр., навколо яких вдумливо і органічно нарощуються вигадані, але зумовлені складною логікою історичних подій долі багатьох героїв різних націй і соціальних верств. Спочатку Зінаїда Тулуб створює соціально-психологічну атмосферу цього періоду, з незначних, на перший погляд, буденних, звичайних епізодів ліпить яскраву мозаїку суперечностей на різних щаблях соціальної ієрархії.

Коли Рогмунд Бжеський, розлютований непокорою Коржа і козаків, гамує свою злість далекоглядними планами ксьондза Маєвського щодо закріпачення вільних козаків — то вже на соймику Брацлавського воєводства дрібну православну шляхту — козацьку старшину, яка з покорою служила шаблею Речі Посполитій, пихаті польські магнати січуть шаблями і викидають геть із костьолу. З першого епізоду, мов із джерельної цівки, витікає струмок народного обурення свавільством польської шляхти, яка захоплювала вільні землі, закріпачувала селян і породжувала обурення та гнів доведених до відчаю козаків.

Другий епізод на соймику Брацлавського воєводства розкриває складний механізм взаємовідносин між магнатами Речі Посполитої і козацькою старшиною. З. Тулуб робить далекоглядний приціл на майбутню діяльність гетьмана Сагайдачного і двома образами — сотника Балики і полковника Горленка — показує різні орієнтації козацької старшини в складних умовах тогочасної класової та релігійної боротьби.

На жаль, письменниця свідомо соціологізує аналіз тогочасної дійсності, робить вульгаризовані акценти на класовому розмежуванні України, приглушує роль національних ідей і виступає з позицій дещо відстороненого від подій літописця. Особливо різких, соціально означених виявів набувають національно-релігійні та класово-станові розмежування.

Різні верстви населення кількох країн, майже всі суспільні прошарки тієї доби представлені зримо в цьому романі. Ремісники, міщани, посполиті, козаки, січова старшина, духовенство, шляхта глибоко індивідуалізованими характерами, які діють у різноманітних життє-

вих ситуаціях, передають внутрішню, людську означеність складних соціально-політичних, релігійно-моральних і духовних проблем.

Із чіткими, далекоглядними планами і за продуманою, прихованообережною системою діють єзуїти, насаджуючи католицизм,— це переконливо відтворено у ситуації з окатоличенням Михайлика — сина православної багатійки Галшки Гулевичівної. Це також одна із форм людоловства, бо вона розвивалася у тому ж руслі поневолення українського народу, в якому діяли польські магнати. Звідси тягнуться логічні нитки дальшого розвитку сюжету, який загалом відповідає логіці історично реальних подій.

Сагайдачний, втративши булаву гетьмана Запорозької Січі, повертається до Києва. Потрапивши на цехову учту, яку влаштовував новий майстер з нагоди його прийому до цеху, Сагайдачний зачитує петицію королеві Зигмундові III від львівського міщанства і ремісників із проханням забезпечити рівноправні вольності з народом польським, пропонує київським ремісникам об'єднатися в братство. Він говорить про необхідність організації шкіл, вивчення правових наук, заснування українських друкарень, закликає до згуртування у боротьбі з шляхтою, з уніатськими монастирями, магістратом.

Історичний факт організації Київського братства під уважним зором вдумливого історика, яким себе повноправно вважала З. Тулуб, виріс до глибоких художніх узагальнень, правда, з надмірним акцентом на непримиренних класових суперечностях в ремісничих цехах і в самому братстві. До Київського братства вступило багато міщан, православної шляхти, духівництва і, головне, сам Сагайдачний з усім козацьким військом. Безумовно, братство відіграло прогресивну роль у соціальній та національно-визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетської та католицької експансії.

У «Людоловах» з властивою для їх автора і тогочасної історичної прози послідовністю в соціальному класовому аналізі всіх явищ і фактів тогочасної дійсності окреслюється розмежування в середині цехів і в братстві. Але особливо чітко цей класовий антагонізм прослідковується в цехах.

Організував молодий швець Савка підмайстрів на своєрідний страйк з вимогою скорочення робочого дня і забезпечення кращого харчу, а за це майстри обробили йому і його друзям спини канчуками під червоний сап'ян. Савка, очунявши від канчуків, пускає «червоного півня» Кузьменкові і з підмайстрами тікає на Січ в надії, що там їх не захоплять людолови. Правда, і серед майстрів є різні: нещадний до голоти, злісний визискувач Кузьменко і спокійніші, врівноваженіші майстри Грицько, Павло та Остап.

Нема справедливості, рівності і серед новоутвореного братства. На братському кануні біднішим майстрам відведено місце за передостаннім столом, бо за першим столом розташувалися магістратські керівники та багатирі-гості. А коли з'являються старі діди Омелько і Лейзер і сідають за один, хоча й передостанній, стіл з цехмістром Хомою Причепою, новий бурмістр з люттю накидається на бідного єврея. Переляканий Лейзер відчув, що в цю мить «братство глянуло йому в вічі тисячоликим п'яним звіром, моторошним і жахливим, як

смерть». Ображений за те, що не його, а Іова Борецького обрано за пивецького старосту, цехмістер Причепа негадано для себе заступається за переляканого єврея, хоча перед тим сікався до старих ремісників з кулаками за те, що вони насмілилися сісти з ним, старшим братчиком, за один стіл.

Гостре соціальне розмежування характеризує й життя Запорозької Січі. Після успішного походу на Кафу козацька голота обурюється тим, що старшина бере собі левову частку здобутого «козацького хліба». Курінний отаман Бородавка, який разом з Барабашем згодом відіграє головну роль у позбавленні Сагайдачного гетьманської булави і буде обраний гетьманом, підтримує козацьку бідноту. Проти нього виступають старшини Бурдило, Танцюра, Свиридович — ті, хто наживався на походах, нещадно гнобив голоту, змушуючи її будувати курені, ставити хати, обробляти поля, ловити рибу для них на своїх чайках. Ось, наприклад, шляхтич Свиридович. «...Як осавулові і впливовому старшині, йому дали найкращі землі в запорозьких вольностях. Жив він там, наче справжній магнат, збудував замок, мав свій загін козаків, свої отари і табуни і відчував себе у цілковитій безпеці. Сотні аргатів, передержіїв та різного люду працювало на нього...»

Хоча на Січі не було ні повної рівності, ні повної волі,— покріпачене поспільство, голодні підмайстри, безземельні шляхтичі і монастирські хлопи знали, що між тим, що було по волостях і містах, і січовим життям є величезна різниця. На Січі кожен почував себе людиною. «На папері Січ підкорялася Польщі, була частиною Речі Посполитої, а насправді Запорожжя жило своєю державою. Керувала нею старшина і, замість писаних статутів, мали вони свій неписаний звичай із жорстокими карами в дусі свого часу. І хоч голота й тут часом голодувала, але дихала вона вільніше після панського фільварку, після задушливих брудних майстерень, після сурових монастирських келій».

З. Тулуб дала різку соціологічну характеристику основоположних засад політико-державного самоврядування на Січі, принципів господарювання, торгівлі, зовнішніх відносин, особливо складних стосунків із Короною. Письменниця наголошує, що за часів Сагайдачного число козаків мало не подесятерилося, їхній військовий гарт зміцнювався в успішних походах на турецькі й татарські береги, що гетьман спирався на старшину, але про око залишався вірним підданцем короля, вміло загравав із козацькою сіромою, хоча своєю дипломатією й викликав досить часті підозри й обурення, які неодноразово закінчувалися втратою ним гетьманської булави.

Сагайдачний змушений був пожертвувати гетьманством за Вільшанську угоду, яку уклали він і старшина з Короною і за котрою реєстр було зведено до однієї тисячі козаків. Ця угода була одним із закономірних виявів гетьманської і старшинської дипломатії, суть якої зводилася до розширення прав заможного козацтва в Речі Посполитій.

В романі з поглибленим психологічним проясненням руху характерів у сюжеті розкрито, як Сагайдачний протягом тривалого часу

вів компромісну політику щодо шляхетської Польщі, демонстрував силу Запорозького Війська, обстоюючи певною мірою свою незалежність. І в той же час разом із магнатами обмежував козацький реєстр, вирушав у завойовницькі походи польської шляхти. Разом із частиною козаків узяв участь у поході на Москву королевича Владислава, який претендував на російський престол. З. Тулуб не обходить цієї сторінки військової політики талановитого полководця, хоча детально не пояснює внутрішніх мотивів необачного кроку Сагайдачного. Історики ж звертають увагу на те, що 1616 р. польський сейм пообіцяв дозволити православним вільне богослужіння і заборонити будь-яке релігійне насильство. Ці обіцянки сейму допомогли Сагайдачному і старшині підмовити частину козацтва на московський похід. До того ж уряд російського царя Михайла Федоровича підтримував активні дипломатичні стосунки з Кримом і Туреччиною, орди яких плюндрували українські та польські землі. Слід при цьому пам'ятати, що Сагайдачний вважав головним ворогом України султанську Туреччину, яка на той час загрожувала й іншим близьким і далеким сусідам. У 1617 р. у Західній Європі з метою розгрому Оттоманської імперії була заснована «Ліга християнської міліції», що покладала великі надії на Сагайдачного і українських козаків, які вступили до неї. Та загарбницькі наміри Речі Посполитої щодо Російської держави не викликали підтримки з боку переважної більшості українського козацтва. Про це свідчить хоча б той факт, що частина козаків з війська Сагайдачного, зокрема, полк, очолюваний Жданом Коншиним, не повернулася в Річ Посполиту і перейшла на службу до Росії. Згодом гетьман Сагайдачний просив єрусалимського патріарха відпустити «гріхи пролитої крові християнської» під час походу на Москву за короною польському королевичу [1].

Гетьман і старшина не раз міркували про єднання з Московщиною. Особливо необхідною стала потреба встановлення відносин з російським урядом після відновлення православної ієрархії. Повертаючись із Москви, єрусалимський патріарх Феофан після довгих умовлянь Сагайдачним висвятив єпископів на всі православні кафедри України, Білорусії й Литви, а ректора Київської братської школи Іова Борецького — в сан митрополита Київського. У романі цей важливий політичний акт зображено детально. Відновлення вищої православної церковної ієрархії, самоліквідованої Брестською церковною унією 1596 р., викликало страшенну лють польського уряду, католицької церкви та уніатів і зумовило велике загострення між польським урядом, польськими магнатами, католицьким і уніатським духовенством з одного боку, і українським козацтвом та православною шляхтою — з другого.

На урочистих поминках по чоловікові, які справляла Галшка Гулевичівна, Сагайдачний «згадав про той тупик, в якому залишається завжди зраджена й обдурена старшина, її одвічний страх за свої хутори, на які наїжджають магнати або плюндрують повсталі хлопи; змалював безпорадність Речі Посполитої, загострення відносин між

[1] Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний.— УІЖ.— 1972.— № 4.— С. 124.

уніатами і римською курією, безгрунтовність соймових конституцій, так зредагованих, що їх можна тлумачити як кому корисно і потрібно, і, нарешті, про небезпеку з боку Швеції і Московщини». Гетьман закінчив свої роздуми про складне становище України після поразки шляхетської Польщі від турків на Цецорських полях у 1620 р. такими словами: «...Час нам звернутися до Московщини». Свою думку він пояснив так: «Московщина — країна багата і неосяжно велика, тільки ще досить зруйнована війнами, чварами та хлопськими повстаннями. Коли б вона побажала скористатися з нагоди і, поки польські сили будуть кинуті проти Османа, повернути собі Смоленськ, Чернігів та Новгород-Сіверщину та й остаточно покласти край зазіханням королевича Владислава на московський трон, ми б могли з'єднатися з ними і таким чином врятуватися та ще й добре помститися за всі кривди».

Це роздумує дипломат, який тверезо оцінює міжнародну і внутрішню ситуацію і прагне використати її в інтересах України, козацької старшини, православної церкви, Запорозького Війська.

Слід звернути увагу на те, що цю пропозицію Сагайдачного гаряче підтримує Іов Борецький, який на той час, за логікою сюжетного розвитку в романі, після висвячення його єрусалимським патріархом Феофаном був митрополитом Київським і мав великий авторитет серед православного духовенства: «Діло кажеш, гетьмане. Одна в нас віра, одне плем'я. Годі нам терпіти знущання від папежників та уніатів, та й краще піддатися під Філарета, ніж лишатися під східними патріархами, що самі животіють під бусурманами».

З. Тулуб із сюжетно-композиційних причин переставила в романі дві події: посольство Павла Одинця в Москву і місію патріарха Феофана в Київ. Висвячення православних єпископів відбулося після перебування (лютий — квітень 1620 р.) посольства Одинця в Москві, але письменниця заради послідовності розгортання сюжету, розвитку характерів робить цю перестановку. І на вечорі в Галшки Гулевичівної Іов Борецький вже підтримує пропозицію Сагайдачного про те, що українські козаки готові служити «проти всяких його царської величності ворогів» від імені всього православного духовенства. Зінаїда Тулуб, мабуть, знала, що після смерті гетьмана, в 1624 р., митрополит Іов Борецький порушив питання перед російським урядом про возз'єднання України з Росією [1], і тому ввела в цю сцену Іова Борецького вже в сані митрополита. До речі, Іов Борецький усвідомлював спільність походження і культурну єдність російського, українського, білоруського народів, і це було для нього вагомим теоретичним аргументом на користь возз'єднання України з Росією. Він писав у «протестації» (1621): «У нас з Москвою один рід, одна мова, віра і звичаї».

Після поразки під Цецорою становище Польщі як держави стало дуже критичним, і уряд Речі Посполитої звернувся по допомогу до запорожців. На козацькій раді в Сухій Діброві (Київщина) зібралися ремісники зі Львова, Переяслава, Києва, «непослушні» селяни і міща-

[1] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.— М , 1954 — Т 1.— С 46—48.

ни містечок, реєстрові козаки, православне духовенство, київські братчики і київський полк Сагайдачного. Прибув і королівський посол Бартоломій Обалковський з грамотою від короля Зигмунда III, в якій він закликав «славне військо козацьке стати пліч-о-пліч з нашим військом і лицарством проти ворога святого Христа й віри Христової, одвічного і запеклого ворога землі нашої,— боронити честь і волю ойчизни і держави нашої і, згуртувавшись навколо трону, піднести зброю, в свідомості великої правоти перед нахабним зазіханням Туреччини на наші суверенні права...»

Навівши уривок з королівської грамоти, Зінаіда Тулуб (а письменниця часто вкраплює архівні свідчення епохи — стилізовану петицію львівських міщан до короля 1606 р., грамоту, надану козакові Омеляну Івановичу року 1570-го, текст записів до київських земських книг, судову справу тощо) розгортає розлогу панораму козацької ради, на якій Сагайдачний, зібравши на той час «двадцять тисяч добірного війська з кіньми, харчами, арматою, порохом», зробив рішучий крок до повернення собі гетьманської булави. Він дуже тонко розрахував ситуацію.

У цей час (1621) молодий, честолюбний турецький султан Осман II з величезною армією, яка налічувала приблизно 150 тисяч турків і кілька десятків тисяч татар, вирушив на підкорення Польщі й України. Сагайдачний розумів, що після розгрому на Цецорському полі останнім козирем королівським були козаки.

Принагідно нагадаємо причини поразки польської армії під Цецорою. Восени 1620 р. великий коронний гетьман Жолкевський з незначними силами вступив у Молдавію і після жорстокої поразки панічно відступив із Цецорських полів. Але турецько-татарські війська наздогнали польську армію за дві милі від Могилева на Дністрі і 7 жовтня 1620 року наголову її розгромили. Автор Львівського літопису так пояснює причини цієї поразки: «Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято, бо без козаков в войну точил, мовил так: «Не хочу я з Грицями воєвати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти» [1].

Мабуть, із політичних міркувань Жолкевський вирішив не запрошувати собі на допомогу великих сил козаків. У битві під Цецорою брала участь мізерна кількість реєстровиків, тоді як козацьке військо було чисельним і добре підготовленим військово.

Петро Сагайдачний брав, очевидно, до уваги те, що знесилена московським і молдавським походами польська армія не зможе в цей скрутний час обійтися без допомоги Січі. Тому він і вирішив зіграти на почуттях козаків, православного духовенства, виступаючи виразником їхніх настроїв, і поставив перед королівським послом низку вимог, що відповідали інтересам реєстровиків, старшини, Київського братства, ремісників, православної церкви: «Ну, а коли так бажаєте ви, пани, щоб ми вас рятували,— пишіть реєстри на двадцять тисяч. Визнайте наших архіпастирів і — руки геть від нашої віри і совісті! Звільніть наших мучеників з своїх катівень та

[1] Бевзо О. А Львівський літопис і Острозький літопис — К., 1970 С 104.

в'язниць, не чіпайте братів, прийміть до цехів православних майстрів і не заважайте їм чесно заробляти свій хліб. І хай наших сотників і полковників, і шляхетних козаків не грабують магнати наїздом гвалтівним. І не забирають пахолків та підсусідків, ланів та лісів. І не ганяють козацьких жінок на панщину, поки десь чоловіки страждають у поході. Ось коли король видасть такий універсал, а сойм — таку конституцію, тоді можна буде й батьківщину оборонити, бо стане вона нам справжньою матір'ю, а не лютою мачухою».

Але Сагайдачному вдалося лише заручитися... щедрими обіцянками короля («Нащо тобі універсал? Невже ти не віриш мені, своєму королеві?»), і З. Тулуб психологічно переконливо описує сумніви і розчарування хворого гетьмана. Поранений під Хотином, він довго нездужав і чекав королівського універсалу. Та у відповідь на свій лист, одісланий до короля королівським лікарем і сотником Богданом Баликою, Сагайдачний одержує булаву, щирозлотий конак, золотий ланцюжок, гроші для старшини і гетьмана, королівську грамоту. Не було зате королівського указу про реєстр, про заборону унії, про затвердження православних єпископів, про оборону від «безбожних насильств, напастей и тяжестей» з боку польських магнатів і старост.

У нашому літературознавстві вже зверталась увага на те, що З. Тулуб свідомо відійшла від фактів історії щодо листів Сагайдачного до короля і королівської грамоти [1].

Спочатку була королівська грамота. Через три місяці після Хотинської битви король повідомив гетьмана у грамоті від 12 січня 1622 р., що за допомогу у війні надіслано 400 тисяч талерів — для козаків, 4 тисячі талерів — для гетьмана та старшини. Крім того, для козацького гетьмана надсилав король ще хоругву, булаву вартістю в три тисячі талерів і конак у п'ятсот талерів. У тій грамоті король Зигмунд III повторював свої обіцянки: «...І сколько оказал вам нікогда мислості і расположенія славний предшественник наш, найясніший Стефан Баторій, король польський, умноженієм прав і вольностей ваших, ми не отречемся даровать вам против того вдесятеро, чего только пожелаете от нашей милости...» [2] Після цієї грамоти гетьман Сагайдачний надіслав до Варшави два листи, але не на жоден із них не одержав відповіді.

З. Тулуб свідомо переносить королівську грамоту в останню картину роману, правомірно вважаючи, що це хронологічне зміщення подій дає можливість виразити логіку майбутнього розвитку стосунків козацтва з Короною. Письменниця прагнула до такого ідейно-художнього наслідку, який би передав історичну ситуацію, виражену в настроях і сподіваннях найширших мас. Адже під Хотином було 40 тисяч українських козаків, тоді як поляків близько 35 тисяч і 700 донських козаків. І саме козаки відіграли вирішальну

---

[1] *Див.:* Сиротюк М.— С. 68—73.

[2] Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1848.— Т. 1. Приложения.— С 40, 41

роль у мирних переговорах, які закінчилися підписанням договору. Комісар польської армії, учасник Хотинської війни Ян Собеський в «Історії Хотинського походу» (1646) згадує про вирішальну контратаку козаків: «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх звань і станів були в неймовірній тривозі, сам Осман, який ще так недавно думав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища. І попередня зухвалість змінилася жіночими скаргами, коли він переконався в марності своїх надій. Розвіялось його лицарство, за допомогою якого він сподівався не тільки перемогти польське військо, а завоювати всю земну кулю; тепер лишалася тільки надія на безславний мир» [1].

Поразка турків під Хотином розвіяла міф про непереможність Османської імперії. Той же Ян Собеський писав, що слава козаків «поширилася далеко серед різних народів». Автор Львівського літопису також наголошує на великому успіхові у цій битві українських козаків і на визнанні козацьких заслуг польським королем Зигмундом III: «І так за помоччю божиєю, а за стараннєм козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їх рицерство, і отримали звитязтво великое» [2].

Зрозуміло, талант Сагайдачного — одного з найвидатніших полководців Європи того часу — відіграв у Хотинській битві особливу роль. Ян Собеський визнавав Сагайдачного за людину «рідкісної мудрості і зрілого судження в ділах», «дотепну в словах і вчинках», «просту способом життя і звичками», надзвичайно хоробру, енергійну, яка «шукала небезпек, зневажала життя» і була «першою в нападі, а у відступі останньою».

Протягом ряду років Сагайдачний займав компромісну позицію щодо польсько-шляхетського уряду, але у зв'язку з посиленням національного гніту на Україні та зростанням невдоволення політикою польського уряду він почав орієнтуватися на Російську державу, став прихильником возз'єднання України з Росією. Як далекоглядний політик, він зрозумів, що не можна не враховувати, що маси козацтва в нестерпних умовах польсько-шляхетського засилля почнуть шукати підтримки російського народу. Тому Сагайдачний подумував над зміною свого політичного курсу і 1620 р. відправляє посольство до Москви з листом цареві Михайлові Федоровичу, в якому пише: «...Пам'ятуючи то, как предки их прежним великим государем царем и великим князем российским повинность всякую чинили и им служили и за свої службы царское милостивое жалование имели, так же они царскому величеству служити готовы против всяких его царского величества неприятелей» [3].

Безумовно, посольство до Москви було тією першою ластівкою в офіційних переговорах запорозького козацтва з Російською держа-

---

[1] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып II.— С. 77.

[2] Бевзо О. А.— С. 104.

[3] Кулиш П Материалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877. Т. 1 — С 95, 96

вою, які Богдан Хмельницький вивершив у драматичну для майбутньої долі України подію — Переяславську раду.

Про історичну зумовленість політичної орієнтації на Москву свідчить передусім те, що після укладення миру з Туреччиною польський уряд посилив гноблення українського народу. За два місяці до смерті Сагайдачного в лютому 1622 р. козацьке військо вдруге після Хотинської війни відрядило до короля посольство з вимогою припинити релігійні утиски та скасувати унію, інакше розіллються ріки козацько-селянських повстань. В останньому листі до короля Сагайдачний скаржився на немилосердний соціальний і релігійний гніт магнатів, старост, уніатських священиків і вимагав, щоб унія «впредь в той же Русі никогда не отновлялася і своїх роков не взносила» [1].

З. Тулуб створила складний образ видатного історичного діяча України — гетьмана Конашевича-Сагайдачного. У романі цей образ не ідеалізується, а, навпаки, постійно ускладнюється, психологічно поглиблюється. З. Тулуб обстоює таку концепцію його характеру, яка найповніше відповідала й свідченням сучасників, і реальному розгортанню тогочасних історичних подій. Вона розкриває гуманні риси його натури — доброту та людяність, в той же час — жорстокість, егоїзм, користолюбство, славолюбство і гординю. Сагайдачний був визначним військовим діячем і дипломатом, мав величезні заслуги в справі захисту батьківщини від турецько-татарських нападів.

10 квітня 1622 р. Сагайдачний помер у Києві, похований в Києво-Братському монастирі. Перед смертю заповів своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні і благодійні цілі, зокрема — Київській і Львівській братським школам. Під час поховання «спудеї» (учні) Київської братської школи виголосили панегіричні «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», складені ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем [2].

Зрозуміло, з позицій сьогоднішнього дня не все в романі можна вважати досконалим і переконливим. Уже зверталася увага, що не відповідає повністю історичній правді зображення походів запорозьких козаків у Крим, особливо посилений в цих епізодах мотив людоловства, який ставить «знак рівності» між людоловськими нападами татар на Україну і походами козаків у Крим, на Кафу і в Туреччину, применшуючи благородну місію визволення невільників і перебільшуючи жорстокість у здобуванні «хліба козацького». Не переконує і не відповідає історичній правді трактування ролі кобзарів, які в переважній своїй більшості були виразниками народних прагнень і сподівань, піднімали народ на боротьбу за свободу і незалежність. У романі, на жаль, зроблено основний акцент на тому, що кобзарі замасковано й підступно підбурювали голоту на вчинки, які виношували гетьман і старшина. Не виправдана й надмірна соціологізація характерів і подій, нарочита схема

[1] Летопись событий в Югозападной России в XVII веке — С. 49.
[2] Українська поезія Кінець XVI — початок XVII ст — К., 1978 — С. 325

класового розмежування, яка накладається на всі стани усіх суспільств — України, Польщі, Туреччини і Росії.

Не одного читача здивує загалом не дуже властиве для Зінаїди Тулуб кардинальне переосмислення долі історичної постаті, перевтілення в романі Насті Повчанської, нареченої Петра Конашевича-Сагайдачного, в дружину султана Османа II. І чи не тому вона дозволила своїй багатій уяві окрилитися вільно і «захопити» з історичних реалій історію рогатинської попівни Насті Лісовської (1505—1561), яка стала дружиною Сулеймана I Пишного, і султанші Стамбула під іменем Роксолани-Хуррем, що відсутність достовірних свідчень про Настю Повчанську дозволила не дотримуватися конкретних орієнтирів фактичної історії?

І хоча Зінаїда Тулуб свій домисел «забезпечила» певною мірою від критики хоча б тим, що загалом не порушила історичної і художньої правди, все ж таки подеколи зринає сумнів: а чи виправдані ці зміщення реальних подій і ця «повторність» образів в основних виявах своєї історичної ролі?

Треба пам'ятати, що З. Тулуб не стільки приваблювала романтична ситуація реальної Насті Лісовської, скільки потреба описати складний механізм придворної гри-дипломатії турецького падишаха, розкрити процес «вселення» в свідомість і почуття молодої дівчини бактерій людоловства, прихованих казковим багатством, щоденною пишнотою придворних ритуалів, почуттям безмежної влади і вседозволеності серед людей, осліплених страхом.

Зінаїда Тулуб жіночими образами зуміла суттєво розширити соціальну «географію» своєї історичної панорами. Настя Повчанська, Горпина Корж, Медже — кожна з цих жінок переживає душевні потрясіння. Особливо вражаюче складаються долі Горпини і Медже, яких письменниця вириває волею історичних обставин із свого середовища. Рух нестримних сил, стихійних і закономірних, мов вир, втягує в себе долі цих жінок, і вони змушені вживатися в нові обставини, знаходити нове родинне щастя, материнську радість, як Горпина. Загалом, у романі могутнім життєтворчим мотивом звучить щастя материнства, великої оновлюючої сили справжнього кохання, якого не в силі згасити ні спогади про минуле, як у Горпини, ні суворий чужий світ, як у Медже.

Глибина проникнення в психологію характерів, тонка правдива колоритність описів побуту українського, татарського, турецького і польського населення на різних щаблях його соціальної ієрархії, підхід до зображення суспільних явищ і процесів із класово-станових позицій, прагнення подати не лише соціально-політичні конфлікти, а й національно-релігійні суперечності через внутрішні драми своїх героїв — все це зумовило особливу ідейно-мистецьку значимість роману «Людолови».

Триста тридцять сім років минуло з того дня, як на засніженій площі старовинного міста Переяслава зібралася велика рада, на якій волею українського народу «усі полковники и сотники с товариством, при них будучих, позволилися зоставати под великодержавною єго царського величества рукою, не хотячи юже больш жадним

способом бити подданими королю полскому и давним паном, ані теж приймати к себі татар... І немалая радость межи народом стала»[1]. Але ця радість була передчасна. Бо минуло небагато часу, як угоди Переяславської ради були віроломно порушені Москвою і на Україну прийшло нове — московське рабство. А надіялися ж наші предки, що в Переяславі вони стояли біля основи рівноправного нашого єднання, що з цих пір наші народи будуть жити в дружбі, в мирі, за гуманістичними принципами взаємодопомоги. Мимоволі згадуються «Слово о полку Ігоревім», «Повість временних літ...» та інші літописання, пронизані патріотичною ідеєю величі, єдності і незалежності Руської землі. Згадується усна народна творчість, невичерпні скарби українського народнопісенного та образотворчого фольклору, які возвеличують справжніх і уявних борців за свободу і незалежність рідної землі, які виражають найзаповітніші прагнення та сподівання українського народу до мирного добросусідського життя з ближніми і дальніми слов'янськими і неслов'янськими народами.

З цих глибин реальної правди історії черпали і черпають художники матеріали для «оживлення» в художніх образах далеких сторінок нашої історії. У своєму романі «Людолови» Зінаїді Тулуб вдалося розкрити складну соціально-політичну і релігійну ситуацію на Україні першої чверті століття. Її твір перейнятий ідеями дружби народів, волелюбства і ненависті до будь-яких форм гноблення, свавільства, приниження людини, людоловства. Вона обстоює ідеал вільної людини, наповнює роман щирою любов'ю до рідного краю, непримиренністю до всього, що принижує й нівечить людину, захоплюється мужністю і лицарством борців за свободу, з щемливою ніжністю схиляється перед вічною радістю і красою материнства. Благородним утвердженням ідей братерства і дружби народів, глибоко народним, із психологічно виразним трактуванням складних соціальних і політичних проблем, високохудожнім зображенням характерів і подій роман «Людолови» здобув широке читацьке визнання і є одним із високих надбань української історичної романістики.

Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Та не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом.

Тарас Шевченко

Роман З[illegible]луб «В степу безкраїм за Уралом» завершується сценою [illegible]ї арешту геніального українського поета і художника Тара[illegible]евченка 22—23 квітня 1850 року. Попереджений про

[1] Л[illegible] Самовидця.— К., 1971.— С. 66, 67.

обшук, Шевченко встиг передати свої рукописи і акварельні малюнки на збереження квартирмейстеру окремого Оренбурзького корпусу, відомому картографу Оренбурзького краю Карлу Івановичу Герну, у якого засланець кілька місяців квартирував.

З. Тулуб відтворила з максимально документальною точністю, грунтуючись на спогадах найближчого друга Шевченка Федора Матвійовича Лазаревського, події напередодні арешту. Разом із Федором Лазаревським поет спалює листи, рукописи, малюнки — все, що могло посвідчити про порушення ним царської заборони писати і малювати. Та друзі дещо зберегли. У романі Шевченко говорить Лазаревському: «Сховай свій портрет, а все, що є в шухлядах письмового стола, спали до останнього клаптика. І ось тобі мої захалявні книжечки. Бережи їх, як зіницю ока, до кращих часів» [1].

Яка ж подальша доля цієї унікальної в історії світу літератури рукописної книжечки? «Мала книжка» — лише одна, хоча, можливо, й найцінніша, реліквія багатющої літературної рукописної спадщини українського народу, яка зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Тут, у відділі рукописних фондів, поряд із майже усіма автографами геніального Кобзаря, архівами Г. Сковороди, І. Котляревського, Лесі Українки, В. Стефаника, І. Франка, Ю. Яновського, М. Рильського та інших класиків української літератури, зберігається і рукописна спадщина Зінаїди Павлівни Тулуб — автора одного із кращих художньо-біографічних романів про великого Кобзаря.

Оправа книжечки чорна, шкіряна, золотий обріз, на корінці оправи внизу вибиті золотом дві літери «М. Л.». Це ініціали давнього друга Тараса Шевченка Михайла Лазаревського, якому поет подарував «мережані» ним у неволі — в цій «покинутій богом пустині» — «захалявні книжечки».

І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись.
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакать...

Авторської назви ця рукописна збірка поезії не має, але має назву умовну — «Мала книжка». Складається вона з 27 саморобних зшиточків мініатюрного формату звичайного канцелярського паперу. Поет згортав аркуші паперу увосьмеро — щоб зручніше було ховати, очевидно, за халявою. Коли в 1850 році Шевченка було заарештовано і зроблено обшук, свідчень і доказів того, що рядовий Шевченко порушив заборону творити, не було знайдено. К. Герн зберіг альбом акварельних малюнків поета, його зшиточки, які він звів докупи і оправив, за його ж словами, у «простой дегтярный товар». Згодом «Малу книжку» К. Герн передав Шевченкові на нове місце його заслання — до Новопетровського укріплення.

В 1859 р. в Петербурзі «Малу книжку» в цій оправі побачив І. С. Тургенєв, який так згадував про свої зустрічі з Шевченком:

[1] Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом.— К., 1984 — С. 502

«Він показав мені оправлену в звичайну юхту малесеньку книжечку, в яку він записував свої вірші і яку ховав за халяву чобота, бо йому заборонено було писати, і показав також свій щоденник, який він вів російською мовою...» [1]

Після смерті Тараса Шевченка «Мала книжка» зберігалася в Михайла Лазаревського, який звелів зробити їй нову шеврову оправу, позолотити обріз і витиснути на корінці свої ініціали «М. Л.». «Пошли, господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский»,— записав поет 2 липня 1857 року в «Щоденнику». В день іменин М. Лазаревського 12 липня 1858 р. вдячний за допомогу і клопотання Шевченко дарує йому свій «Щоденник», автопортрет, офорт «Притча про робітників на винограднику». Крім «Малої книжки» в М. Лазаревського зберігалися «Більша книжка», автографи і авторизовані списки російських повістей, інші творчі матеріали Шевченка.

М. Лазаревський, як і п'ятеро його братів, із якими був знайомий і щиро дружив поет («На диво симпатичні люди ці прекрасні брати Лазаревські, і всі шість братів, як один, прекрасна рідкість»,— записує Шевченко у «Щоденнику»), багато зробив для того, щоб полегшити його долю. Він клопотався про визволення Шевченка із заслання, першим повідомив його про звільнення, по поверненні до Петербурга Шевченко жив кілька тижнів у нього. Лазаревський часто відвідував хворого Шевченка в його майстерні Академії художеств, по смерті клопотався похоронами, а згодом — перевезенням тіла поета на Україну.

Закономірно, що в М. Лазаревського і в його братів зосередилися чи не найзначиміші матеріали творчої спадщини Тараса Шевченка. Логічним є й те, що З. Тулуб сюжетну лінію, пов'язану з солдатчиною Шевченка, розпочинає зустріччю враженого наругою над ним поета із Федором Лазаревським, який зразу ж — 9 червня 1847 р.— розшукав Шевченка в пересильній казармі, підтримав щирим словом, запропонував свої послуги, клопотався перед начальством про полегшення його долі. «Я зустрів його як брата, як найближчу людину»,— згадував згодом Ф. Лазаревський.

В основу роману «В степу безкраїм за Уралом» покладено перший період Шевченкового заслання: драматичний життєпис геніального поета охоплює тут неповних три роки — від 9 червня 1847 р. до 23 квітня 1850 р. Здавалося б, де було письменниці набрати фактів і подій із цієї загалом сірої, одноманітної, з виснажливою муштрою, приниженнями людської гідності і безпросвітніми казарменними вечорами солдатчини для такого великого обсягом роману.

Що ж, інтенсивне духовне життя Тараса Шевченка, різкі перепади настроїв — від непереборно гострого відчаю до миттєвих спалахів сподівань на допомогу друзів, таємне віршування із переписуванням в захалявні книжечки старих і записами нових поезій, епізодичні малюнки з натури, поодинокі розваги на зразок полювання на вовків і одвідування казахських аулів — все це, безперечно, витворювало значимий простір для авторської фантазії, хоча водночас і сковувало уяву. Адже все, що якоюсь мірою скрашувало страдни-

[1] Спогади про Тараса Шевченка.— К., 1982.— С. 335.

цьке життя поета і що драматизувало, ускладнювало і без того гірку долю, висвітлено в спогадах тих, хто жив поруч, спілкувався чи листувався з ним, у поезіях і листах самого Шевченка, в його повісті «Близнецы».

Зінаїда Тулуб, уважна до біографічних фактів, описує ці три роки заслання з необхідною історичною правдивістю і об'єктивністю, але водночас дає волю фантазії, домислює, витворює на основі окремих згадок, несуттєвих, на перший погляд, фактів, непрояснених місць нові сюжетні лінії і епізоди. І все це на локальному часовому матеріалі — для концентрації на головному, для грунтовного художнього розроблення історичних подій з метою досягнення глибини і філософських узагальнень. З. Тулуб зуміла створити оригінальний твір в жанровому варіанті історичної прози — в художньо-документальному його різновиді, а в прозовій шевченкіані, якщо пам'ятати про час його появи, явище й новаторське. На думку автора першого і поки що одного літературно-критичного нарису, присвяченого життю і творчості Зінаїди Тулуб, літературознавця і історичного романіста М. Сиротюка, «це — своєрідний і сміливий експеримент органічного поєднання в біографічному сюжеті реальних фактів з поетичною фантазією» [1].

Зважитися на такий експеримент З. Тулуб було нелегко. Чи це тому, що їй не вистачало літературного досвіду, майстерності, чи постать Шевченка відлякувала своєю величчю і трагічністю долі і тому зобов'язувала до високої відповідальності, стримувала лет авторської уяви? Ні, досвід в письменниці був, і, до речі, повчальний — він дозволяв братися сміливо за цю відповідальну тему. Не вистачало необхідних матеріалів, передусім біографічних, періоду заслання, хоча доля самої Тулуб склалася так, що їй довелося багато літ жити в тому краю, де відбував тяжке покарання Шевченко. І тут час уже розповісти про автора роману «В степу безкраїм за Уралом», про її життєву долю, пояснити, чому вона взялася за художнє відображення першого періоду заслання великого Кобзаря.

Зінаїда Павлівна Тулуб народилася 29 листопада 1890 р. в Києві. Дитинство її минуло в м. Брацлаві Подільської губернії (1893—1895) і в Таганрозі, куди батька переводили по службі. 1904 р. родина Тулубів повернулася до Києва, де майбутня письменниця здобула освіту — спочатку в Київській жіночій гімназії, потім на слов'янсько-російському відділенні історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів. Її перші творчі спроби сягають дитячих літ. Кілька віршів і біля двох десятків казочок вона скомпонувала ще в Таганрозі під впливом дитячих вражень, перших прочитаних книжок і заохочень батька, який сам писав досить популярні на той час вірші російською мовою. До речі, мати також виступала з оповіданнями в періодичній пресі, дядько Олександр Олександрович склав «Словник псевдонімів українських письменників». Узагалі, родина Тулубів мала широкі літературні зв'язки і все це, ясна річ, не могло не вплинути на З. Тулуб. Вона цікавилася своїм генеалогічним деревом,

---

[1] Сиротюк М.— С. 164

гордилася предками, які приїхали на Україну з Криму і були прийняті до Війська Запорозького. «Як би там не було,— згадувала Зінаїда Тулуб у мемуарах «Моє життя»,— але в кінці XVI — на початку XVII століть Тулуби були вже козаками і вважалися козацькою старшиною. Зустрічалися мені в документах імена полковника Андрія Тулуба та іншого Тулуба, писаря Війська Запорозького».

Козацьке походження роду Тулубів і участь діда Олександра Даниловича Тулуба у Кирило-Мефодіївському товаристві, якому вона і присвятила свій роман, відіграли певну роль у тематично-проблемному зорієнтуванні її творчості, а саме — у написанні двох найзначніших творів — романів «Людолови» і «В степу безкраїм за Уралом».

Та спочатку — під час навчання в гімназії і особливо на курсах — З. Тулуб пише тільки російською мовою переважно ліричні та пейзажні мініатюри, вірші-присвяти Кольцову, Гоголю, Л. Толстому, Буніну. Літературний дебют молодої поетеси відбувся 18 квітня 1910 р. на сторінках газети «Киевские вести» опублікуванням «Песни Няяды». З тих пір вона друкує свої вірші переважно в журналах «Киевская мысль», «Вестник Европы», «Русское богатство», «Современный мир», «Одесский листок», «Педагогический листок», «Южная Россия», «Путь» та ін.

«Систематично писати вірші я стала з 1907 року і писала до 1919 року, хоча вже у 1915 р. мене серйозно потягнуло на прозу,— згодом пригадувала З. Тулуб.— Після 1920 року я за все своє життя ледве чи написала десяток віршів...»

Далеко не все написане поетесою збереглося — частина загинула в роки громадянської війни, частина — влітку 1937 року. Після повернення в Київ 1956 р. вже на схилі віку З. Тулуб замірилася підготувати свою першу поетичну книжку «Стихи моей молодости» і зібрала заледве половину написаних нею. Збірка поезій так і не побачила світ, бо поетичний доробок Зінаїди Тулуб досить скромний і за кількістю написаного (із майже двохсот віршованих творів переважна більшість не була опублікована і не збереглася), і за рівнем ідейно-естетичних узагальнень. Це, як уже зазначалося, передусім пейзажна і любовна лірика в формі сонета, роману, інтимного послання, яка не була позбавлена щирого світовідчуття, пластичності і образно-зображувальної виразності. Правда, лірика молодої поетеси не відзначалася соціальною заглибленістю, була відсторонена від тогочасних суспільно-політичних проблем і конфліктних напруг. Інша справа — її прозові твори, передусім, повість «На перепутье», яка була опублікована в журналі «Вестник Европы» за серпень 1916 р. Цей пацифістський, з автобіографічними елементами твір був полемічно спрямований проти шовіністичної літератури, яка заполонила газети і журнали в роки імперіалістичної війни. Тут уже відчувається схильність письменниці до психологічного аналізу, зокрема, в створенні головних образів, найперше — Каті Кострициної, слухачки консерваторії і Вищих жіночих курсів.

У перші ж роки радянської влади Зінаїда Тулуб активно включається в громадське і творче життя. Лишає університет, де готувалася до професури, і йде до Червоної Армії (1919). Керує лектор-

ською секцією спочатку в політуправлінні Київського військового округу, пізніше — в Одеському губернському військкоматі, літературним відділом Всеукраїнського фотокіноуправління, викладає російську та українську літератури в індустріальному інституті, виступає з лекціями-бесідами в театрах перед спектаклями. З 1926 р.— на літературній роботі. Особливо багато З. П. Тулуб зробила для популяризації творів українських письменників у Росії. У її перекладі виходять у Москві роман Я. Качури «Чад», оповідання Ю. Яновського, повість «Зустріч» і оповідання Г. Епіка, роман «Крила» Ю. Кузьмича, новели Г. Косинки, вона редагує переклади творів Марка Вовчка і В. Стефаника, працює над перекладом повістей М. Коцюбинського. Та молоду письменницю цікавить власна творчість, вона прагне «стать творческой силой, приложить к делу свои знания, стать полезной своей обновленной революцией Отчизне» [1].

Та на долю З. Тулуб випала майже двадцятилітня (1937—1956) вимушена творча перерва. З 1947 року вона живе в Північному Казахстані, спочатку в селі Узин-Агач Джамбульського району Алма-Атинської області, а потім у Чкаловському райцентрі Кокчетавської області, працює завідуючою шкільною бібліотекою, рахівником «Заготзерна», секретарем-друкаркою райсільгоспвідділу, бібліотекарем районної бібліотеки... Хвороба, завантаженість на роботі, відсутність наукових матеріалів — все це, зрозуміло, ускладнювало творчу працю. Та вона намагається працювати — пише казку-повість «Чарівний клубочок, або Таємниця загибелі двійок», яку надсилає до Києва П. Тичині з надією на опублікування, розпочинає роботу над кіносценарієм «Кобзар і акин» про перебування Шевченка на Кос-аралі в 1847—1850 роках.

Наближалося 90-річчя з дня смерті Кобзаря. З. Тулуб шукає матеріали про Казахстан, про Шевченка, але успіхи її надто скромні, щоб почати роботу над великим твором. «Про Шевченка знайшла лише дві-три популярні брошури, силу старих газет та окремі розділи дисертації Марієтти Шагінян. З таким багажем братися за велике полотно не дозволяла совість. Я шукала далі, мріючи знайти щось нове про Шевченка і його перебування в тих місцях» [2],— розповідала згодом письменниця.

З великим інтересом вона спостерігає і вивчає нове для неї життя казахського народу, захоплюється природою цього краю, звичаями, піснями, музикою, легендами, обрядами казахів, намагається уявити, як жив тут, у цьому краї і серед цих людей, її геніальний земляк.

«Чарувала мене й розкішна природа Заілійського Ала-Тау, і все, що давно примелькалося тамтешнім жителям, але так вражало приїжджих: від сніжно-білих серпанків одружених жінок до

---

[1] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г Шевченка АН УРСР, ф 150, од зб. 85, с. 21.

[2] Зінаїда Тулуб. В степу безкраїм за Уралом // Дніпро.— 1964.— № 3.— С. 96.

тюбетеєчок із жмутком пугачевого пір'я у чорнооких дівчат, від пихливих верблюдів до маленьких сіреньких осликів з чорним хрестом на спині. Я жадібно вивчала історію Казахстану, його природу, вбрання та звичаї, слухала пісні й музику, читала казки та легенди, блукала базарами, одвідувала народні гуляння, весілля.

І від цього народжувалася спрага писати» [1].

А тут ще випадок у зиму 1947—1948 рр. під час виборів до Верховної Ради СРСР. На агітпункті З. Тулуб познайомилася зі старим казахом, який сказав, «що коли він був «бала», тобто хлопчиком, він бачив в Орську аскера (солдата) з України, якого звали Тарасом.

— Він був акином (тобто поетом-співцем) і кобзарем, той аскер,— додав старий» [2].

Старий казах Іскаков розповів кілька епізодів, які мали безпосереднє відношення до життєвої долі солдата Шевченка. І хто зна, можливо, саме ці спогади спонукали З. Тулуб ними й почати свій другий історичний роман, у якому казахська сюжетна лінія майже повністю придумана, нафантазована, уявлена, а шевченківська хоча й органічно переплітається з нею, але документально вивірена, всебічно виважена, продумана. Цей твір можна було б жанрово означити історичним романом-хронікою, оскільки всі події і факти життя Шевченка першого періоду заслання чітко означені за часом і місцем перебігу. Хронологічна точність і послідовність у висвітленні біографії Шевченка досягалася Зінаїдою Тулуб нелегко. «Живучи в селі,— з сумом писала вона в листі 31 березня 1950 р.,— дати повноцінну роботу я не можу і з болем бачу, що минають останні роки життя (мені 60 років) і що тут я не можу дати Батьківщині те, що могла б в інших умовах — дві-три напористі, міцні і захоплюючі книжки. Навіть порівняно маленька, розпочата тут, повість про перебування Тараса Шевченка в Казахстані лежить у мене мертвим вантажем, бо тут я не можу дістати навіть такого мінімуму матеріалів, як видане листування Шевченка і документи офіційного жандармського характеру про життя його в тюрмі та в солдатчині...» [3]

Інша справа — казахська сюжетна лінія, яка з'явилася внаслідок скупої розповіді Іскакова про аскера Тараса і на основі детального вивчення життя казахського народу. Це, зокрема, згадка про те, що Шевченко намалював портрет доньки бая Кульжан і подарував закоханому в юну казашку чабанові; що цей чабан виростив чудових скакунів, які мали виступити на кінних змаганнях, і що Шевченко допоміг чабанові продати шкурки чорно-бурих лисиць, аби той зміг заплатити за право взяти участь у змаганні.

Ці бувальщини розлого розгорнуті в романі, навіть ім'я Кульжан збережене, любовно і детально виписані легенди, звичаї, обряди, побут казахів. З особливою майстерністю зображена природа краю, степові і морські пейзажі. З високою відповідальністю поставилася романістка до відтворення мовно-культурного колориту історичної доби та місця дій, залучаючи до мовного самовираження героїв, до

[1] Зінаїда Тулуб. В степу безкраїм за Уралом // Дніпро — 1964.— № 3.— С. 96.

[2] *Там же.*— С 97.

[1] *Цит.* за кн.: Сиротюк М С 149, 150

створення національно виразних характерів лексичні, фразеологічні, ідіоматичні вирази і стилістичні елементи з багатьох мов, особливо з української і казахської. Вражають любовно зображені змагання акинів, сцена зустрічі Шевченка з казахським акином Абдрахманом, весілля Шаукен, великий той, байга, сватання та весілля Кульжан, полювання на вовків тощо. Всюди почувається впевнена рука майстра, який добре знає життя і побут казахського народу, розуміє його культуру, звичаї, відчуває духовну спорідненість автора роману з народом, який свого часу пригрів вигнанця з України. «Працюючи над твором,— згадувала авторка,— я з теплотою й пошаною згадувала чудовий казахський народ, з яким мала змогу добре познайомитися. Цим романом хотіла я внести свою маленьку частку в велику справу дружби наших народів» [1].

Безпосередньо над романом Зінаїда Тулуб почала працювати після повернення в Київ (1956). Протягом 1959—1962 рр. вона опанувала, за її словами, «цей неосяжно-великий, часто повний протиріч матеріал» про Шевченка, написала кілька варіантів твору. У скороченому варіанті під назвою «За бортом» він був опублікований в журналі «Прапор» в 1962 р., а через два роки вийшов окремою книгою, заголовком до якої став Шевченків рядок «В степу безкраїм за Уралом».

Роман Зінаїди Тулуб — один із найвизначніших явищ художньої шевченкіани. До і після появи роману «В степу безкраїм за Уралом» з творами про Шевченка виступили Г. Хоткевич (роман «Тарас Шевченко»), С. Васильченко («Широкий шлях»), П. Тичина (поема «Шевченко і Чернишевський»), А. Малишко (поетичний цикл «Зоре моя вечірняя»), О. Іваненко (повість «Тарасові шляхи»), П. Вадецький (повість «Повернення»), О. Ільченко (повість «Петербурзька осінь»), П. Жур (дослідницька хроніка «Дума про огонь»), Вас. Шевчук (роман «Син волі» і «Терновий світ»), Л. Смілянський (повість «Поетова молодість»), М. Рубашов («Багряні тіні»), В. Дарда («Його кохана»), Ю. Щербак (п'єса «Стіна») та ін.

Та роман «В степу безкраїм за Уралом» продовжує користуватися широкою популярністю завдяки високохудожньому зображенню складної і величної постаті геніального поета, мислителя, художника, гуманіста. Треба наголосити, що З. Тулуб захопила в орбіту художнього дослідження чи не найскладніший період його життя. Важка, принизлива солдатчина у богом забутому краї, далеко від рідної України, без друзів і підтримки, заборона писати і малювати, бездушна муштра — все це трагічно потрясало вразливу вдачу Шевченка. Але як показує письменниця, поет не опускає рук, хоча змушений жити подвійним життям: «Він жив подвійним життям. Одне було у всіх на очах: на плацу, в смердючій і гамірливій казармі, на солдатській «словесності». Але було у нього ще інше, таємне й глибоке життя, про яке могли здогадуватися лише рідні, друзі. А сторонні і не підозрювали, що в душі його бринять нечутні пісні, сплітаються рими, народжуються образи, нагромаджуються спостереження. Навіть на плацу під сухий і заглушливий

[1] //Дніпро.— 1964 — № 3 — С. 98.

тріск барабанів народжувалися в ньому іронічні рядки в ритм цим клятим барабанам» [1].

У міру своїх творчих можливостей Зінаїда Тулуб заглиблюється в психологію творчості митця і здобувається на значний ідейно-емоційний ефект у зображенні душевних настроїв і переживань поета і художника. Особливо вдало відтворює вона історію ескіза «Розп'яття», змалювання казахського хлопчика Рахіма, епізод із яким послужив своєрідною сюжетною ілюстрацією появи Шевченкових малюнків «Казахський хлопчик розпалює грубку», «Казахський хлопчик дрімає біля грубки», «Байгуші» та ін.

Не всі епізоди, пов'язані з психологією творчості, передусім із сюжетним опануванням появи балади «Чума», поеми «Варнак», віршів «Прощай, убогий Кос-арале», «Самому чудно» та інших, вдалося письменниці психологічно обгрунтувати, але слід пам'ятати, що це найскладніша сфера людського духу, якою є психологія творчості, для письменників-біографів є найвищим порогом, переступити через який щастить небагатьом. Та З. Тулуб розуміла і складність такого завдання, і добре усвідомлювала, що Шевченко ніколи не почував себе повністю вільним, змушений був повсякчас приховувати свою творчу працю, здебільшого робив начерки, чернетки віршів у надії згодом — після звільнення — їх доопрацювати. Чи не тому вона нерідко переказує-переповідає те, що робив чи думав Шевченко, інформативно викладаючи основні творчі зацікавлення поета, хоча його малярська спадщина осмислюється з більш успішною образно-психологічною проникливістю і переконливістю.

З. Тулуб подає образ Шевченка на широкому тлі основних суспільно-політичних і духовних процесів тогочасної дійсності, розкриває формування його ідейно-світоглядних орієнтирів.

Цьому сприяє широке залучення до «романного життя Шевченка» його дружніх стосунків із братами Лазаревськими, політичних суперечок і бесід із польськими політичними засланцями, спілкування із генералом Ісаєвим, офіцерами Бутаковим, Макшеєвим, Герном, писарем Лаврентьєвим, солдатом Кузьмичем, які співчутливо поставилися до опального поета і намагалися його підтримати, допомогти.

Нелегко давався хворій письменниці цей останній в її житті великий твір. Та протягом останніх восьми років, які вона провела в Києві до дня смерті — 26 вересня 1964 р., Зінаїда Тулуб внесла деякі зміни і доповнення до «Людоловів», зробила новий, дещо скорочений варіант цього роману під назвою «Сагайдачний», написала оповідання «Заважалочка-допомагалочка» і мемуари під назвою «Моє життя», які нараховують близько 900 сторінок. Усі ці твори, а також повість «Чарівний клубочок», окрім роману «В степу безкраїм за Уралом», поки що не опубліковані.

Високий приклад незгасимого творчого палахкотіння Тараса Шевченка був для Зінаїди Тулуб великою духовною підтримкою, моральною основою в переборенні особистої недолі і в утвердженні себе, своєї творчої індивідуальності шляхом художнього осягнення образу Кобзаря.

Микола Жулинський

---

[1] Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом.— К., 1984 — С. 123

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

КНИГА ПЕРША

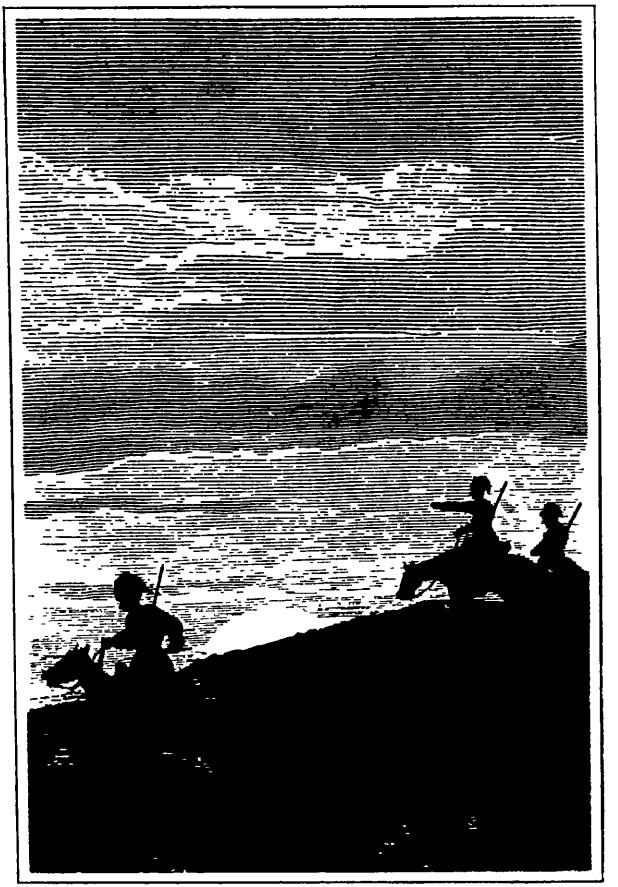

КОРОЛІВСЬКА ГРАМОТА

Весна була рання, дружна. Сніг запав, зарябив чорними латками таловин. По низинах і шляхах стояли великі сині калюжі. Вдень відбивалися в них сліпучо білі хмари, а вночі — променясті зорі і тонкий серп щербатого місяця. Вогкий вітер з'їдав сніги, але на ранок підмерзали шляхи, блискуча вода в коліях бралася блисняковою плівкою, а блакитнувата паморозь вкривала, наче сіллю, горбасту землю.

Дико і дзвінко лунали тоді крики ранньої іриці.

Грузькою глинястою дорогою, обсадженою плакучими берізками, раз у раз тяглися валки — всі на захід, до місяця. А місяць хилився все нижче, золотавився, тьмянішав.

— Журавлі летять. Весна,— думав Янек Свенціцький, задивившись на трикутний ключ у небі.

Наче рідко нанизані чотки, чорніли журавлі в лускатих хмаринках. Гортанний крик їх долинав до землі бентежним покликом. Здавалося, ніби чути, як свистить вітер у потужних крилах, як ріжуть груди холодне повітря. Темний, одвічний інстинкт гнав їх з пекучого півдня на болотисті низовини, де щороку вили вони свої кубла.

Янек задивився на небо, а його шкапина йшла все тихше й тихше і то чвакала в розсяклій глині, то хрускала паморозззю. А Янек напівдрімав, напівмріяв про своє майбутнє. Ось їдуть вони до Варшави з вельможним паном Бжеським, де Бжеський має дістати чи то староство [1], чи то якусь значну посаду — і згодом подадуться вони десь далеко-далеко від цих обридлих низовин, і там, на невідомій чужині, почнеться нове життя. Замість злиденної батьківської хатини, де він, шляхтич, живе не краще від останнього хлопа, збудує він собі гарний будинок і стане не попихачем, а наближеним до одного з пишніших панів крулевства... П'ять довгих

років старанно й сумлінно прислуговував він пану Бжеському, гнувся, терпів грубі жарти і знущання примхливого пана, неначе справжній челядник, але тепер всьому кінець! Не дурно вчора, діставши з Варшави якогось листа, пан Бжеський поплескав його по плечу і сказав без звичної глумливості:

— Ну, радій, Янеку. Днями стану я майже першою людиною в крулевстві і не забуду тебе.

Ось він, довгожданий талан! Тепер ніхто не зватиме його Янеком. Він буде лише пан Януш Свенціцький. Він носитиме пишні кунтуші і коштовні хутра. Він танцюватиме з найкращими панянками воєводства, питиме не квас, а запашні іспанські вина, і різним підпанкам, які зараз часто глузують з нього, він доведе, що небезпечно зачіпати його шляхетську гідність і честь.

Мрії були такі сліпучі й принадні, що Янек мимоволі впустив поводи, коли раптом здригнувся від повного шаленої люті вигуку пана Бжеського:

— Пся крев! Тен лайдак спить у сідлі, як стара баба!

І, підвівшись на стременах, пан Бжеський перехрестив нагаєм і розгубленого Янека, і його бідолашну шкапину.

Янек зціпив зуби і незграбно засмикав повіддям. З безсилою люттю почув він, як зареготали супутники пана Бжеського і кинули йому щось презирливо-насмішкувате. Вже кому-кому, а не їм знущатися з нього: всі вони такі ж самі злидні, напівпанки-напівпахолки, майже хлопи. А все заздрість, бо пан Бжеський все ж таки ставиться до Янека трохи краще, ніж до цього товстопузого п'янички Ровіцького чи то до напівйолопа Антося та всіх інших.

— Добренько,— скрипнув Янек зубами.— Я все вам колись пригадаю. І вам, і самому вельможному пану, хай заберуть його чорти!

Але думати було ніколи. Янек щосили вдарив свою шкапину і швидко догнав пана Бжеського і його невеличкий почет. З годину мовчки мчали вони, пригнувшись до сідел, шаленим чвалом.

На сході світлішало. Крижинками танули зорі в якомусь блакитнуватому світлі, що раптом наситило холодне повітря. І в світанкових присмерках скоро замайоріли крізь рідкі переліски високі вежі Варшави. Вершники обминули останній чагарник і виїхали на багнистий луг правого берега Вісли.

Тут збігалося кілька шляхів, де тяглися неосяжними потоками і піші, і кінні всуміш з хурами сіна, селянськими возами і ридванами, і колебками пишного панства. Кавалькада повільно спустилася до переправи і потрапила в непрохідну гущавину людей та возів біля розведеного на ніч моста.

Пан Бжеський зупинив коня. Це був огрядний чоловік років сорока з пишними вусами, припорошеними чи то паморозззю, чи то передчасною сивиною. Він спробував пробитися наперед, але хоч як шарахалися люди від його хропучого коня, він не зміг прокласти собі дороги.

— Сто дзяблув! * — вилаявся він спересердя.— Через це бидло ми не застанемо ані пана метриканта [2], ані пана підкоморія [3]. Спробуй, Янеку, пробитися.

Янек урізався в юрбу. Злякано заверещала жінка і тілом прикрила свою дитину. Скрикнув худорлявий капелан, побачивши над собою вищирену конячу морду, але кілька дужих чинбарів перетяли Янекові дорогу, і він застряв у юрбі, як сокира в деревині, і не міг ані рушити далі, ані повернутися до пана Бжеського, який роздратовано смикав собі вуса.

Маршалківська сторожа [4] повільно зводила міст. Бжеський розумів, що доведеться довго чекати, і запалив люльку, милуючись, як виступає з темряви зубчастий силует Варшави.

Просто перед ним здіймався королівський замок з невеликою вежею в стилі італійського Відродження [5], а за ним біла мармурова дзвіниця Свєнтоя́нського собо́ру [6], і пан Бжеський скоріше вгадував, ніж бачив найтонше різьблення, що вкривало її з верху до низу, ніби вінчальна намітка. Праворуч занурювалася в небо гостроверха вежа ратуші і похмура чотиригранчаста дзвіниця костьолу Святої Діви [7] з двосхилою покрівлею, а ліворуч — палали і мінилися перламутром під першим промінням сонця кольорові вікна магнатських палаців, пишно розкиданих по краківському передмістю. І перед ними безсило горбився і вростав у землю грибом старовинний замок князів Мазовецьких [8].

Сімнадцять років тому король Зигмунд III [9] переніс сюди з Кракова столицю і свою резиденцію, і з того часу Варшаву не можна було впізнати. Виростали за мурами

---

* Сто чортів! *(Пол.)*

Старого міста широкі вулиці нової Варшави. Розкішні палаци здіймалися до неба, ніби намагалися потьмарити пишністю похмурі громади монастирів та костьолів, що будував фанатик Зигмунд, але його відлюдна вдача не погасила буйної веселості панства, не стримала його невгамовного свавілля, і місто росло гомінливе і галасливе, як і належить столиці.

Але тепер Варшава була велелюдніша і веселіша ніж завжди: в ній відбувався Вальний сойм [10]. Крім сенаторів і послів Посольської Ізби, що з'їхалися з цілими натовпами двірської шляхти та челяді, сюди зібралися і крамарі, сподіваючись корисно розпродати свої товари, і мазовецьке панство з дорослими доньками, полюючи на багатих наречених, і околичне селянство — на ярмарок, і дрібна шляхта — шукати долі і захисту. Задовго до світанку кипів від юрби багнистий берег Вісли, поки маршалківська сторожа здавала нічну варту і повільно зводила міст на річці, щойно звільненій від криги.

Але ось потяглися через Віслу вершники й піші всуміш із барвистими ридванами та колебками. Помалу всмоктував їх вузький міст, біля якого міський шафар [11] правив мостовий податок із проїжджих і перехожих.

Опинившись на другому березі, Бжеський і його супутники стали підійматися узбережжям. Важко дихав його татарський кінь-бахмат, гучно кевкаючи селезінкою. Схил був крутий, дорога розсякла. Коні грузли мало не по коліна. Коло Білої, або Віслянської, брами Старого міста їх знову зупинила юрба. Та ось пірнули коні в кам'яний холод брами, і вершники опинилися у вузькому лабіринті кривих завулків та вулиць.

Тут було справжнє середньовіччя. Високі будинки зі стрімкими гостроверхими дахами і вежами, з двома чи трьома вікнами на вулицю [12]. Галаслива тіснота завулків, де ледве могли разминутися два вози. На шляхетських будинках — вирізьблені з каменю герби і дошки з латинськими написами, що садиба звільнена від стації [13], як під час сойму та з'їздів громадських, так і на випадок війни. Оглушливо торохтіли молоти зброярів та бондарів. Смерділо шкурами, рибою, шевським клеєм, дьогтем, гноєм та новими сукнами. На вулицях юрбилися євреї в довгих оксамитових кафтанах з оструженками пейсів на скронях. Шляхтянки

з служницями вишукували собі по крамницях мудровані вбрання. Шляхтичі й лицарі замовляли собі шоломи і шаблі, вибирали гостроносі чоботи з срібними підковами на підборах або коштовні ланцюжки чи то держаки й піхви до меча або до кривої турецької шаблі. І поруч верескливо пустували діти, мало не потрапляючи під коней і під повозки і не слухаючи розпачливих зойків переляканих матерів.

Насилу вибрався пан Бжеський на Свєнтоянську вулицю.

Головна артерія Варшави сполучала ринок із замком. Тут було трохи просторіше, і вершники незабаром опинилися біля будинку метриканта Маєвського, де тимчасово перебував родич Бжеського — куявський підкоморій граф Єрзя Грохольський.

Янек Свенціцький спритно сплигнув з коня і закалатав дерев'яним молотком замість дзвоника.

На порозі з'явився старий челядник. Впізнавши пана Бжеського, він шанобливо вклонився і допоміг йому злізти з коня. Бжеський втомлено розминав ноги. Довга подорож верхи і давній ревматизм мимоволі нагадували про себе, але Бжеський не любив, щоб його мали за старого і хворого, і, гоноровито збивши волосся, підголене на скронях і на потилиці, по-молодецькому скинув бекешу на руки челядникам і жваво піднявся на другий поверх. Але пахолок з доповіддю випередив його.

— Привітання любому гостеві,— зустрів його пан метрикант на порозі їдальні, де він снідав з Грохольським.— А ми вже втратили надію бачити пана на берегах Вісли. Сподіваюся, пан є здоровий і все в пана гаразд?

— Слава Єзусові і старій горілці, що виліковує ломець і всі інші хвороби.

— А як господарство, як пані мама?

— Дякую. Прошу пана метриканта прийняти від мене барильце наливки власного виробу, а Анелю і любого зятя — меду та окосту. А де ж Анеля? — урвав він сам себе, озирнувшись, поки Маєвський дякував за подарунок.

— Анеля ще спить після балу,— відповів Грохольський, обіймаючи шурина.— Я не наважився її збудити.

— Так, так! Нехай відпочине,— підхопив Бжеський, знижуючи тон, ніби Анеля могла його почути.

Тим часом метрикант щось наказав челядникам і підхопив гостя під лікоть.

— Чого ж ми стоїмо? Прошу до столу перекусити.

Пахолки вже подавали стілець і спритно підсовували блюдо з копченим окостом не менш як пуд на вагу.

Частування було ситне, але не вишукане. Гаряче молоко, масний вершковий сир із кмином, суха «полендвиця», що вилискувала на блюді червоним перламутром, пухкий струдель, варені яйця і келехи міцного литовського меду.

— Пан приїхав саме до речі,— говорив Грохольський, цокаючись із Бжеським.— Справа лагодиться. Я гадаю, що навіть сьогодні можна буде дістати королівську грамоту.

Підкоморій Грохольський неполюбляв Бжеського. В його словах завжди відчувалась настороженість людини, що розмовляє з бідним родичем, який ось-ось попросить грошей, але сьогодні Грохольський говорив щиро. Він радів, що виклопотав Анелиному братові добрий маєток, та, проте, давно вже мріяв здихатися Бжеського якнайдалі від Варшави. Бжеський був надто балакучий і за келехом міг розпатякати багато зайвого про Московський похід [14]. Річ в тому, що пан Грохольський повернувся з-під Москви, раптом збагатівши, але як це багатство потрапило йому до рук,— знав тільки пан Бжеський. Отже, на Україні Бжеський прикусить язик, а якщо навіть і бовкне десь щось зайве, то слова його розвіються на чотири вітри і не дійдуть до ушей палацової шляхти.

Тим часом Маєвський щиро частував гостя. Це був пухкенький дідок із сніжно-білим волоссям і рожевим безбородим обличчям, що мимоволі нагадувало солодку булочку. Він тільки підморгував хлопам то подати ще яку-небудь страву, то підлити гостеві меду, то підкласти ласий шматок.

Заспокоївши перший голод, Бжеський відкинувся на спинку стільця і міцно потиснув руки своїх співрозмовників.

— Я мушу тільки дякувати вам, друзі мої. Дуже радий, що все так добре скоїлося. А де вона, та земля?

— На Лівобережжі. По Ворсклу, трохи нижче Лубенщини Вишневецького [15]. Пустир безмежний. Там і ліси, і степ, і рибні озера, і луки...

— Почекай, почекай, пане! — тривожно урвав його Бжеський.— Ти кажеш «пустир», але нащо мені той

пустир, коли нема в ньому хлопів? Адже без цього бидла поїдеш не далі, як у ридвані без коней.

— Свята правда, пане. Але в грамоті написано...

— До дзяблув грамоту, коли вона не дає мені того, що мені потрібне! — скипів Бжеський. І кров ударила йому в голову.

— Ото запал! Пізнаю героя Смоленська,— засміявся метрикант, потираючи пухкі рученята.— Але пан даремно обурюється. Про хлопів у грамоті не пишеться тому, що кожен хлоп комусь та повинен належати: або найяснішому панові крулю, або тому панові, від якого він утік в Дике Поле [16]. А в тому, що їх там чимало, пан незабаром упевниться на власні очі. Про це я докладно довідався від мого брата пробоща Маєвського. Він там живе, і він ніколи нічого не каже на балай. Але обдаровувати вельможне лицарство тим, що не зазначено в інвентарях Корони, не спроможна навіть королівська канцелярія.

Бжеський ущух так само швидко, як і скипів, і бучно розреготався:

— Пан метрикант великий жартівник! З цього треба було починати. А пан: «пустир» та «пустир»... У ваших канцелярських викрутасах сам чорт собі зламає ногу.

— Інакше, пане, не можна. Хіба, даруючи панові староство або крулевщизну [17], зазначають, скільки ведмедів там у лісах чи бобрів у річках? Ну, а хлопи — це щось на кшталт хижаків, що на них полюватиме пан на дозвіллі.

Пани весело розреготалися і цокнулися келехами. В цю мить увійшла до їдальні Анеля, ще свіжа й холодна від умивання. Вона кинулася до брата, палко поцілувала його і зацокотіла про хатні і родинні справи. Після перших запитань і безладних вигуків усі знову сіли за стіл і челядники подали каву з вершками. Це був новий, ще невідомий у провінції, але вже модний напій, недавно привезений з Туреччини.

— Пан Броневський [18] розповідає, що два роки тому турецький султан видав фірман [19], щоб її пили всі правовірні,— пояснив Грохольський, задоволено підкреслюючи свою близкість до вищої верстви Речі Посполитої [20].

— Дійсно, смачна штука, і яка запашна,— захоплювався пан Бжеський.

Настрій його підвищився. Все на світі здавалося чудовим, забарвилося сонцем і радістю.

Метрикант випив склянку і заметушився. Він поспішав на посаду до королівської канцелярії. Ще раз пообіцяв він прискорити справу пана Бжеського.

— Якщо великий канцлер сьогодні підпише грамоту, я пошлю пахолка по пана,— додав він, цілуючи Анелині ручки.

Коли Маєвський вийшов, а Грохольський наказав почастувати супутників Бжеського, Анеля весело заплескала в долоні і сказала братові:

— А тепер Єрзюня розповість тобі, як він за тебе клопотався. О, це надзвичайно цікаво! Наче «Декамерон» Боккаччо [21]. Ну, Єрзюню, ну, не відмовляйся. Все з початку аж до кінця, як ти мені розповідав, коли я хворіла.

— Скоряюся своїй прекрасній дамі,— вклонився Грохольський.— Але підемо звідси. Не варт розповідати все при хлопах.

У будуарі померлої дружини метриканта було затишно і тепло, як в оранжереї. Пахло мускусом і трояндовою олією. Анееля залізла з ногами на диван і обклалася бісерними подушечками, на які хлопки пана метриканта витратили чимало часу й очей. Пани розташувалися біля кана, де палали березові дрова, і запалили люльки, пускаючи дим в його кратер.

— Ну, Єрзюню, ну! — квапила Анеля.

Пан Грохольський затягся востаннє і розвів руками:

— Від тебе не відкрутишся. Напала, наче сарана.— І, звернувшись до Бжеського, пояснив:— Власне кажучи, нема чого й розповідати. На тронному засіданні Посольська Ізба зажадала, щоб негайно розподілили вільні посади і крулевщизни. Король довго відмовлявся, а ми настоювали. Тільки вчора він, нарешті, дав згоду, і тепер королівська канцелярія видає кожному грамоти.

— Ну, от!.. І зовсім не так... Ти розкажи, як ви змовилися ще на соймику, як ти зняв там бучу. Ну, Єрзюню, коханий! Ну, хіба ж це так важко?!

Грохольський розреготався.

— Я гадав, що вельможна пані — серйозна жінка, а не маленьке дівча, закохане в казках. Ну, слухай уважно, маленька Анелько! Коли ми з'їхалися на соймик, пан Домушко, пан Кособудський і пан Червінський, небіж старої пані Німцевичевої, заговорили про те, що дехто із співучасників Московського походу

залишилися без нагороди, а тому треба перш за все вимагати, щоб і вони щось дістали. Адже не з їхньої вини зрадливе боярство обрало на московський трон це попеня...[26] Ми чесно билися за королевича Владислава[23]. Я цілком згодився з ними. І зауважив, що пан Бжеський теж постраждав від примх фортуни в тому поході і...

— Ще й як! — палко вкинув Бжеський.— Я вийшов у похід з цілою валкою майна та припасу, а хлопи князя Пожарського[24] відбили все до останнього ременя.

— Те ж саме казав і я. Панство нас підтримало і внесло до регуляміну[25] послам вимогу домагатися справедливої винагороди всім, хто постраждав у поході.

— Я ніколи не думав, що пан є такий мудрий державний діяч,— захоплено вигукнув пан Бжеський,— але mille pardons *, я вдруге перебив пана.

— Коли ж нас обрали послами і ми з'їхались до Варшави, я насамперед довідався у пана метриканта, які маєтки ще не розподілено. Мені здавалося, що краще взяти Дике Поле, ніж литовські ліси та болота. Але я все ж таки одвідав Вишневецького, а Вишневецький каже, що там є сила козацьких хуторів і навіть сіл. Грунт там — чудова чорноземля, і взагалі — це справжній едем[26]. Те ж саме каже і пан метрикант. Тоді я остаточно вирішив домагатися цього «пустиря», як каже пан Маєвський. Боротьба була довга й уперта, але я переміг.

Анеля слухала, кокетливо вигинаючись на канапі, але знов не витримала і схопилася з місця:

— Єрзюню! Ти мусиш розповісти все-все. Рогмунд — мій брат. Хай він знає, що він для тебе такий же дорогий, як і я. Отже, розповідай все по черзі.

Грохольський усміхнувся, підкручуючи вуса, що стирчали двома стрілками над його гостренькою борідкою за модою Генріха Валуа[27], казав далі, задоволений з враження, справленого на гостя:

— Як відомо панові, перед відкриттям сойму завжди буває урочиста меса[28]. Потім маршалок[29] попереднього сойму просить у короля дозволу піти до Посольської Ізби обрати нового маршалка. Тільки-но почалося засідання, як ми з паном Кособудським переморгну-

---

* Тисячу разів пробачте *(фр.)*.

лися і зауважили, що, перш ніж обирати маршалка, треба винагородити всіх забутих співучасників Московського походу. Пан Кособудський розмахував обрубком руки, втраченої в Московщині, а Стась і решта нас підтримали. Ну, а я репетував на весь голос. Я казав, що своїм нестриманим наскоком, своїм героїзмом і самовідданістю ти врятував життя найяснішому принцові Владиславу.

Це було вже занадто. Бжеський почервонів: навіть на самоті не міг він згадувати цього ганебного випадку без жагучого сорому.

...Було це під Вязьмою[30] три роки тому. Польська армія зупинилася на днювання, а Бжеський, певний, що в околицях нема ворогів, наїхав на самотню боярську садибу. Як повновладний господар і переможець, жадібно хапав він срібні келехи з різьблених мисників, коштовні хутра, постави і все, що впадало йому в око, коли раптом залунали постріли і вигуки. Це були московити. Не кидаючи награбованого, Бжеський побіг до коней. Двоє кремезних перм'яків помчали навздогін, наставивши на нього вила, як на ведмедя. Бжеський кинув їм під ноги торбу срібла і скочив на коня. Йому здавалося, ніби він відчуває на потилиці їх гарячий подих. Божевільний від жаху, мчав він, не потрапляючи в стремена чобітьми. Позаду була рідка стрілянина, миготіли блискавками шабельні леза. З півсотні гусарів урятувалося щось із двадцятеро.

Вони мчали за Бжеським, але Бжеський їх не пізнав: йому здавалося, що сама смерть женеться за ним по п'ятах, і він шалено підострожував коня і мчав просто лісом. Мокрі гілки хльоскали його, дряпали обличчя, здирали шолом з голови. Кінь засапався. І раптом, опинившись по той бік лісу, Бжеський побачив своїх: загін польської кінноти відбивався від партизанів князя Пожарського.

Позаду — погоня. Спереду — бій. Але все ж таки там свої, ляхи. Що робить? На мить спинивши коня, Бжеський скрикнув і кинувся наперед, а решта його загону сипнула за ним. Побачивши Бжеського з гусарами, партизани відступили, ніби розтанули в протилежному лісі. Польські кіннотники вітали Бжеського як свого рятівника, а Бжеський лупав божевільними з жаху очима і не одразу зрозумів, у чому річ... Згодом дові-

дався він, що це був королевич Владислав, який випадково мало не потрапив у пастку московитів.

Як не затаював Бжеський свого наскоку на боярську садибу і своєї ганебної втечі, гусари розпатякали про все, і не раз у товаристві пани глузливо розпитували за чаркою венгржина, чим налякали його служниці боярині, що шляхетний лицар накивав їм п'ятами, тікаючи, мов від самого пана Люцифера.

А пан Грохольський вів далі, ніби не помічаючи, як зніяковів Бжеський:

— Тоді дехто став кричати і обурюватися, що коронний маршалок призначив послам такі погані приміщення. Інші вимагали посад... Галас стояв неймовірний. Кожен волав своє: обвинувачували уряд за московські невдачі, скаржилися на козаків, що плюндрують наші маєтки, а дехто обурювався, що наша дієта[31] гідна не послів, а старців. Маршалок зовсім знесилів. Шкода було старого, але треба було хоч би там що добитися свого. Кінець кінцем дав він згоду і слово честі передати королеві всі наші вимоги, як ультиматум conditio sim qua non*. Нотарій[32] почав записувати все, чого ми вимагаємо, і я простежив, щоб мої побажання були з найперших. І лише тоді ми заспокоїлися і почали обирати нового маршалка. П'ять день сперечалися ми, поки було його обрано. Тоді Посольська Ізба зібралася разом із сенатом на тронне засідання: великий маршалок вітав нас від королівського імені. Від вельможного панства відповідав великий канцлер. Потім послів було допущено до королівської руки. Проте ти й сам знаєш цю церемонію...

— Так, але мені цікаво, що було в королівській пропозиції[33].

— О, чимало нового! Особливо щодо зовнішньої політики. Адже ж не можна припустити, щоб у Московщині царювало це попеня. Багато-бо крові пролито під Москвою. Чимало було там і про справи молдавські, і про подільських магнатів, і про їх наїзди на Молдавію... Через ці наїзди наш уряд зазнав багато неприємного від Туреччини... А ще говорилося і про козацький похід на Синоп[34].

— Як-то, на Синоп?! Ти, певно, помиляєшся: адже ж Синоп по той бік Понта Евксінського[35].

---

* Умова, без якої не може бути ніякої згоди *(латин.)*.

— А певно так. Уяви собі, що ці хами переправилися через Понт так само легко, як ми з тобою — через Віслу. Синоп спалено і сплюндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їх сплатили, а в державній скарбниці — ані шеляга. Як на мене, то треба вжити крутих заходів і замість якихось комісій послати військо і вщент зруйнувати їхнє хижацьке гніздо. Надто вже вони розбестилися в Московщині і звикли почувати себе переможцями. А тепер ще з'явився у них якийсь-то «легендарний герой» гетьман Петро Сагайдачний... [36]

— Невже вони так знахабніли?! Дивись, чи не зробив ти мені ведмежої послуги, виклопотавши землю серед козаків? Я людина палка: вхоплю шаблюку й покажу, що значить герой Москви та Смоленська,— гордовито взявся Бжеський в боки.

Пан Грохольський ледве помітно всміхнувся.

Але й Анелі стало нудно. Вона не любила серйозних тем і нетерпляче втрутилася до розмови.

— Кінець кінцем це зовсім не цікаво,— вередливо зауважила вона.— Розкажи нам краще, як ваш маршалок заявив королеві, що ви не розпочнете роботи, поки не розподілять посади і крулевщизни.

— О так! Маршалок поставив питання руба. Але про це якось іншим разом,— схопився Грохольський, глянувши на клепсидри [37]. Час їхати до сойму. Скажу тільки, що тронне засідання було надзвичайно бурхливе. Король нічого нам не відповів. Посади й крулевщизни не були розподілені. Минув місяць. Тоді, погрозивши зірвати сойм, ми роз'їхалися по домах. Я вже гадав, що справа луснула, тому нічого й не писав панові, але тепер можна вітати пана з успіхом.

Домовляючи, пан Грохольський попрощався з дружиною і шурином, а Анеля, залишившись віч-на-віч з братом, стала розпитувати його про матір. Бжеський сидів у глибокому кріслі і раптом відчув, як він утомився. Машинально відповідав він на запитання, але сон хмелив його свідомість, плутав думки і слова. А Анеля нічого не помічала і щебетала, як пташка:

— О, як тут весело у Варшаві! Які казкові бали, маскаради! На Масляниці [38] я зовсім закрутилася. У мене був костюм Діани-мисливиці: золотий лук, сагайдак і туніка по коліна. До речі, ти не бачив мого портрета? Це пензель славетного Томаша Делабела [39], того, що

розмалював королівський палац. Княгиня Радзівілл мало не вмерла з заздрощів. Вона гадала, що тільки для неї зрадить він свій жанр баталіста.

Анеля відкинула серпанок з мольберта, де стояв її портрет ще без рами. Бжеський дивився на портрет, розумів, що він дуже вдалий, та втома переважала все.

— Анелю,— проказав він жалісно,— я більше не витримаю... Втомився до смерті. Чи не можна мені відпочити? Я мчав всю ніч, як навіжений.

— Ой бідолахо! — схаменулася Анеля.— Чому ж ти раніш не сказав? Лягай у мене на ліжко, а мені треба до міста.

Але не судилося Бжеському відпочити: тільки почав він роздягатися, як прибігли по нього з королівської канцелярії. Від радісного хвилювання втома розвіялася, як пара. Бадьорий, задоволений і гоноровитий, ніби діставши титул князів Мазовецьких, подався він за посланцем, а за годину вийшов із королівської канцелярії з пергаментом, що перетворював його на власника одного з найбагатіших маєтків Полтавщини.

— «...Йому самому і синам його [40], і нащадкам їх з грунтами й борами, з деревом бортним, з озерами рибними»,— прошепотів пан Бжеський, уявляючи собі неосяжні ліси і степи, річки й озера своєї маєтності.

І щаслива облудна усмішка примружила його прозорі, трохи опуклі очі й сховалася в пишних усах, припорошених сивим попелом років.

ВІЧ-НА-ВІЧ

Народ помалу виходив із церкви і розсипався по майдану барвистими плямами.

Був яскравий сонячний день, кінець квітня. Жадібно всмоктувала земля життєдайне тепло, тяглася до сонця незчисленними голками проростi, ясно-фіалковими гронами бузку, смолистим листом тополь і синюватими стрілками соснових паростків.

Співала земля. Дзюрчали по балках струмки. Гули джмелі струною віолончелі, стрекотали цвіркуни. Дзвеніли комарі кришталевим дзвоном, і лилися з неба блакитним сяйвом співи весняних радісних жайворонків. Трава була соковита, зелена, як смарагд, посипана

яскравими жовтками кульбаби. Білокрилими кораблями пливли сліпучо-білі хмари, громадились над обрієм димчастими гірськими кряжами.

Народу зібралося сила, як завжди на проводи. Треба було після панахиди справити, за старовинним поганським звичаєм, поминки на «гробках». Але, незважаючи на думки про смерть, обличчя всіх були урочисті й ясні. Квітли на зелені барвисті плахти, вишивані сорочки дівчат і кармазинові жупани козаків з червоноверхими шапками-бирками.

Корж зупинився на паперті, заправив за ліве вухо чорний, як дьоготь, «оселедець» і, зсунувши брови, дивився в далечінь.

З усіх боків тяглися до нього старці: сліпі, безногі — гугняво лебеділи милостині, а Корж усе придивлявся до чогось гострим і пильним зором степовика, затуляючи очі засмаглою долонею.

Дружина його, Горпина, повільно переступила церковний поріг, обернулася, ще раз перехрестилася на миготливі вогники біля вівтаря і, пригорнувши до себе двомісячне немовля, раптом заквапилася:

— Швидше-но, швидше, Даниле! Ач, де вже сонце! Час додому.

— Встигнемо,— флегматично відповів Корж і почав повільно спускатися сходами.

Горпина йшла поруч, роздавала жебракам — кому крашанку, кому шматок проскури — і не дивилась у далечінь. А на дорозі, в сірій хмарі куряви, майоріли барвисті шапки й жупани з вильотами. Селяни помітили вершників і, зацікавлені, спинилися. За тих часів поява чужої людини була не тільки приємною зустріччю: це було єдине джерело новин, і довго на самотніх степових хуторах оповідання приїжджого були темою спогадів і довгих розмов.

— Запорожці,— зауважив хтось.

— Ні, начебто старшина з Канева.

— А мо', й сотник Косило з Лубен?

— А чому ж у них рукави теліпаються за плечима, як у низовиків?

— Тю, дурню! Де ж ти бачив, щоб у запорожців було пір'я на шапках! — посміхнувся Корж, набиваючи люльку.

Швець Омелько довго вдивлявся у вершників і раптом ахнув і зблід.

— Матінко! Польський пан зі своїми пахолками!

Юрба заворушилася. Поява польського пана могла бути й випадкова, але козаки з власного досвіду знали, що з неї мало не завжди починалися прикрості. Жінки підхопили на руки дітей, а козаки з'юрбилися біля церковного ганку і, неголосно перемовляючись, спідлоба дивилися на непроханих гостей. Тільки хлопчаки видерлися на старі груші на цвинтарі, і з-за кожної гілки визирали їх цікаві оченята.

— Даниле! Чуєш, Даниле, їдьмо додому! — смикала Горпина Коржа, пригортаючи до себе немовлятко.

Її нервове обличчя відбивало хвилювання і наче важке передчуття.

— Ну то й їдь до чортів! — обурився Корж.— Чи ж то шаблі в мене немає, або що, дурна бабо?!

Горпина зрозуміла, що краще змовчати. Зітхаючи, відійшла вона набік і пірнула в натовп.

Була це струнка й висока на зріст молодиця років двадцяти п'яти, з глибокими чорними очима під довгими віями і білими, як мигдаль, зубами. Вона ще не зовсім видужала після важких пологів, і її змарнілі, схудлі риси яскравіше відбивали її вразливу, чулу вдачу. Мовчки дивилася вона на вершників, і серце її билося, як зляканий птах.

Пани наближалися швидко. Гамір ущух, і козаки з прихованим недовір'ям дивилися на огрядного пана з сталевими, пукатими очима і пишними вусами.

— Гладкий! Викохався на хлопських сльозах,— із зненавистю прошепотів дід Омелько, несвідомо відступаючи в юрбу, ніби в особі приїжджого виринув його колишній пан, від якого він утік у Дике Поле років із тридцять тому.

Пан Бжеський щільно наблизився до козаків і спритно та міцно збив коня. Кінь підпав на задні ноги, вищиривши жовті зуби. Вуздечка роздирала йому губи, і він ладився стати дибки під залізною рукою свого господаря. Козаки мовчали. А пан, не привітавшись, штрикнув пальцем у Коржа і з пихою спитав:

— Де ваш солтис [41], або як там його?

— Нема солтиса,— флегматично відповів Корж, зсунувши шапку на потилицю.— Одного чорти в степу на тютюн скурили, а іншого не знайшлося.

Пан Бжеський спалахнув.

— Як відповідаєш, пся крев! — гримнув він, наїжджаючи на Коржа.

Але Корж спокійно взяв коня за вуздечку, і кінь мов прикипів до місця.

— Правду кажу: нема в нас солтиса.

— Ну, старшина, або як його?

— Старшина є.

— Поклич його.

— Він тепер у війську Низовому, у поході. Пішли наші пани-молодці шарпати береги Анатолії [42], визволяти бідних невільників,— із смаком відповів Корж.

— Чув! — гостро урвав його пан.— Так ось, хай той, хто його заступає, збере громаду вислухати королівську грамоту.

Почувши королівське ім'я, козаки скинули шапки, але пан не відповів на привітання. Він сидів на коні і презирливо оглядав юрбу. Невеличкий почет оточив його, а лякливий Янек Свенціцький, бідний шляхтич, що жив у Бжеського мало не за пахолка, тихо схилився до пана Рогмунда і сполохано зашепотів:

— Ой пане, погана справа! Краще їх не чіпати! Нас жменька, а вони дивляться на нас, як вовки.

— Якщо пан боягуз, як стара кармелітка, хай він сховається до кляштору або вбереться в салоп пані мами та й сидить собі на печі,— відрізав Бжеський, не обертаючись.

Але зрадливий холод пробіг і йому по спині, коли він придивився до козаків. Мовчазні й грізні, як море перед бурею, щільно оточили вони верхівців і спідлоба оглядали худорлявих підпанків. Жінки юрбились осторонь, із жахом чекаючи, що воно буде. І ніхто не слухав старого лірника, який співав біля церкви старовинних псалмів [43]. Дзвеніла, рокотала під пальцями ліра, голос то згасав, то знов здіймався і міцно бринів, а незрячі очі дивилися просто на сонце, радіючи з його тепла, але не бачачи світла.

— Усі тут? — спитав нарешті Бжеський.

— Начебто й усі,— відгукнувся дехто з юрби.

Бжеський манірно розкрив скриньку, яку поквапливо подав йому Свенціцький, і вийняв грамоту з печаткою на шнурі. І коли ясно-жовтий пергамент задрижав на вітрі і забринів різкий металевий голос огрядного пана, козаки знов скинули шапки і стояли мовчки, похнюпивши чубаті голови.

— *«Ми, Зигмунд Третій — з божої ласки круль польський, великий князь литовський, руський, прусський, жмудський і мазовецький,— викарбовував Бжеський,— ознаймуємо цим вашим листом усіх посполитих і кожного зокрема, кому про це відати належить:*

Бив нам чолом шляхетний лицар, Рогмунд Бжеський, війська нашого ротмістр, і просив, аби-сьмо ми йому нашу господарську ласку учинили і за вірну службу і геройські подвиги в Московському поході землю по Ворскло від річки Полузори, де вона у Ворскло впадиває, пожалували...»

Козаки глянули на Бжеського, перезирнулися і знов понурили очі. Бжеський удавав, ніби він не помічає їх прихованої ворожнечі, але жах, як величезна п'явка, ссав його під грудьми.

— *«...у повну власність йому, і синам його, і нащадкам їх зо всіма грунтами, пожитками їх і належностями, які та земля, на ім'я Сівера, в собі має, в чому б вони не були,—* підкреслив Бжеський, підводячи пальця,— *з борами і лісами, з ловами звірячими і гонами бобровими і зо всіма прибутками. І з цього часу врядникам нашим, старостам черкаським, і нікому іншому в тому йому і нащадкам його ніяких препон не чинити.*

А за те оний шляхетний пан лицар Рогмунд Бжеський з тими нащадками своїми повинен буде нам і нащадкам нашим, королям польським, службу нашу господарську служити, на що й дали-сьмо йому цей лист, до котрого для твердості і печать нашу привісити єсьмо повеліли».

Бжеський замовк, скрутив грамоту і поклав її в скриньку. Козаки не рухалися.

— Чули? — гримнув Бжеський, намагаючись опанувати себе.

Але нервовий рух, яким він смикав собі вуса, мимоволі викривав його.

— Оцей пан,— показав він на Свенціцького,— буде тут за управителя. Завтра він запише вас до реманенту разом із худобою і всім, що тут виявиться. А ви працюйте, як належить хлопам, і покірливо виконуйте накази. Зрозуміли?

Козаки знов зиркнули на Бжеського, опалюючи його важким від зненависті поглядом, знов перезирнулися і крекнули. Бжеський скажено смикнув поводи. Кінь став дибки, хропучи і гризучи вуздечку. Іскра спалахнула в очах Коржа. Невловимим рухом плеча висунувся

він наперед і став напроти пана, дивлячись йому просто в зіниці.

— Чому не зрозуміти? Зрозуміли! — відрізав він неквапливо і твердо.— Але вільні козаки хлопами не були і не будуть. Так і запам'ятай! Зачепи нас тільки. Всі підемо геть на Низ або в такі місця, куди ще не наважується панська сила.

І Корж спокійно, але виразно поклав руку на шаблю з розкішним срібним держаком, здобуту минулого року в околицях Царгорода [44].

— Авжеж! — загули козаки.— Ми не будемо твоїми хлопами.

— Не діждеш!

— Запряжи своїх підпанків та й ори ними землю!

— Не здужають! Сухі, як хорти: самі кістки та шкура.

— А земля не твоя, а наша. Ми її орали, вона нашою кров'ю й потом полита.

— Ми боронили її від татар, і ми її не віддамо!

— Не віддамо! — як грім, покотилося натовпом.

І тяглися козацькі руки до шабель. Шапки зсунулися на потилиці. Очі блищали завзяттям.

Янек Свенціцький знов смикнув Бжеського.

— Пане! Вельможний пане!.. Ради бога... Ці звірі роздеруть нас на шматки.

Пополотнів і Бжеський. Він бачив, що коли справа дійде до бою, півсотні дужих козаків порубають його з почтом на капусту. Але треба було рятувати становище.

— Буде так, як наказує наш ясноосвєнцоний пан круль і закони. Я вам прочитав грамоту — і край. Говоріть із паном Свенціцьким. Я не маю часу втручатися до всіх дрібниць,— з пихою кинув він і підострожив коня.

Але козаки не розступилися і стояли нерухомо, як мур, ворожий і загрозливий.

— Де це чувано, щоб козаків обертати на хлопів! — летіли обурені вигуки.

— Ми теж були в Московському поході!

— Під Кромами! [45]

— Під Смоленськом!

— Під Москвою!

— І тоді нас мали за лицарство, за передмур'я ойчизни.

— Ляхи завжди так: поки їм треба, вклоняються, чоботи лижуть, а потім за собаку мають.

— Гірше!

— У нас теж є королівські грамоти!

— Авжеж! Так і запам'ятай собі, пане,— сміливо й гордовито кинув Корж, тріпнувши «оселедцем».— Ми тобі не хлопи!

Горпина похолола з жаху. Насилу проштовхнулася вона до чоловіка і зашепотіла, смикнувши його за плече:

— Даниле, ради бога!.. Час додому! Корови не доєні! Даниле!

— Відчепись! — гнівно обернувся Корж.— Їдь додому, а я залишаюся тут.

Горпина ще раз смикнула Коржа і в ту ж мить відскочила, побачивши, як скажена лють спотворила його риси. Бліда й розгублена, чекала вона, як розв'яжеться справа.

Шляхтичі дрижали, тулилися до Бжеського і щось стиха сичали йому по-польському. Свенціцький непомітно хрестився, прощаючись із життям.

Бжеський знов підострожив коня.

— Розступіться! Дайте дорогу! — гримнув він, наїжджаючи на козаків.

— Пустіть його, панове,— сказав Корж заспокоївшись.— Хай їде і не забуває твердого козацького слова.

Козаки неохоче розступилися, і пани, видершись з їх кола, пригнулися до сідел і помчали дорогою, шалено підострожуючи коней. Сліпий, тваринний жах гнав їх геть, обливав спини дрижаками й холодним потом.

— Швидше, бо доженемо! — реготали хлопці, виблискуючи білими, як лісові горіхи, зубами.

Тільки не сміявся старий швець Омелько.

— Боже мій, боже,— шепотів він гірко.— І тут знайшла нас панська сила. Знов потягнуть під батоги, на панщину. Почнеться визиск... Тісно стало на божому світі! Ой, тісно...

— Мовчали б краще, діду,— спересердя обернувся Корж.— Хто дасть вас кривдити? Руки короткі! Бачите, як тікають.

— Ой, ненадовго, синку. Повернуться вони, заберуть наш степ, як забрали Волинь та Галичину,— зітхнув старий і тоскно захитав головою.

Козаки були стурбовані. Купками юрбилися вони коло церкви і радилися, що робити. Дід Омелько ойкав і запевняв, що треба тікати світ за очі, бо новий

пан запише їх до реманенту, а потім наїдуть судді та підсудки і довідаються про кожного, хто він і звідки, і поженуть їх до колишніх панів.

— Та схаменіться, діду,— палко говорила молодь,— на чорта йому турбуватися за інших панів, коли ми потрібні йому, як криниця в степу.

— Ось побачите!

— Побачимо, тільки не те, що ви гадаєте. Він, певно, запише нас до реманенту, але щоб обернути на власних хлопів.

— Оце справді! Тільки не діжде.

— Тра тікати,— промовив мовчазний коваль Максим, замислено чухаючи волохаті груди.

— Чому? Це ми завжди встигнемо. Мо', ще чорти занесуть його в болото та й утоплять.

— Тю, дурню: чорт чорта не чіпає. Вони між собою куми чи свати.

Але ніхто не всміхнувся на жарт.

— А як же воно буде з землею? Невже віддамо її чортовому панові? Орали, косили — і маєте: наше не наше! Де ж це видно, щоб козакові-нетязі не було де стати і коні попасти, як у піснях співається.

— Та... шкода, що нема старшини. Він знає, що нам, козакам, дано грамоту на землю і вольності. Тільки де вона, тая грамота?

Козаки замовкли, задумалися.

— А я так гадаю, панове,— підвів голову коваль Максим.— Не треба поперед батька в пекло лізти. Почекаємо, побачимо, що і як, і коли буде потреба, є в нас шаблі й рушниці боронити своє.

— Е, ні, з шаблями й рушницями далеко не підеш,— загули козаки.— Це тобі не Туреччина.

— Атож!

— А ще краще,— порадив Корж,— дочекатися старшини. Хай він розшукає привілей на нашу землю. Де це чувано, щоб двічі видавати грамоту на один грунт!

Порада вподобалася. Погомонівши ще трішки і викуривши люльки, козаки порозходилися.

Корж запріг коня й поїхав додому. Горпина мовчки сиділа позаду, спираючись на полудрабок. Обличчя її змарніло від недавньої тривоги. Очі блукали в далечині, але не помічала вона весняного розквіту степу. Думала вона про те, що прийшов край їх спокою, що поява пана

страшніша від татарського наскоку і сарани, і душа їй скеміла від важкого передчуття.

— Злякалася? — жартливо спитав Корж, обертаючись до дружини.— Нехороше! Козачка повинна бути смілива. Правда, синку? — нахиливсь він до дитини, що відірвалася від материнської груді.— Ач, яке маленьке! Чого насупився? Татко оборонить тебе од панів. А виростеш — сам козак будеш.

Дитина мовчки підвела на батька каламутні очі і, зморщившись, наче старезний гриб, заплакала, розкриваючи беззубий ротик. Горпина мовчки почала його заколисувати.

Кінь ішов узькою степовою доріжкою. Навколо квітнув степ, як розкішний килим, затканий усіма барвами веселки. Яскраві тюльпани розсипали навкруги свої вогняні ліхтарики. Гостро пахнули дикі гіацинти і якісь дзвіночки, що квітнуть тільки напровесні. Жагучими пахощами дихала земля, розпалена сонцем. Оглушливо цвірчали коники, дзвеніли жайворонки, і густо й низько гули джмелі.

Дитина спала. Горпина думала про те, що-то чекає діда Омелька, що буде з ним і всіма сіверянами [46], і коли-не-коли важко зітхала.

Про що думав Корж, він не зміг би відповісти. Але міцно й радісно відчував він своє кремезне тридцятилітнє тіло, повне буйної сили і здоров'я. З насолодою підставляв спину весняному сонцю і щось мугикав крізь зуби, пихкаючи коротенькою люлькою.

— Ай-ай, пане! Зіпсували ви всю справу. Хіба можна так одверто і гостро! — ахкав пробощ Маєвський, хапаючись за голову.

Пан Бжеський допіру розповів йому про зустріч із сіверянами і роздратовано бігав з кутка в куток.

— Тут вам, пане, не Річ Посполита. Ці єретики дикі й уперті, як зубри. Тут, пане, треба бути дипломатом, уміти пристосуватися до всіх обставин, бо інакше не топтатимеш рясту. І, якщо дозволено вжити аналогії з нашою святою церквою, одверту тактику інквізиції тут мусять заступити тонкі заходи отців єзуїтів.

Але Бжеський не міг заспокоїтися.

— Щоб я, я, Рогмунд Бжеський, мусив хитрувати й принижуватися перед якимись хлопами! Пане ксьондз, при всій шанобі до вас, я вважаю, що ваша тактика є злочинний попуст. Ви самі потураєте їх свавіллю. Це

така нахабність, така зухвалість... таке...— не міг він підшукати досить міцного слова.

Бжеський роз'ярився. Поводження Коржа і козаків здавалося йому нечуваною образою. Як кожен шляхтич, Бжеський був насичений кастовими забобонами. Люди без гербів і родоводу — не люди, а якась напівхудоба, створена, щоб служити шляхті, працювати на шляхту і бути німим атрибутом її існування.

Скільки б шляхта не говорила про демократизм, про братство і рівність, про «злоту вольность» і незалежність,— всі ці чудові принципи, вичитані з промов старого Риму, вона пристосувала виключно до себе — єдиної верстви Речі Посполитої, що мала всі громадські права.

Поводження козаків боляче вразило його самолюбство. Це був бунт, повстання худоби, в'ючаків проти хазяйської волі. Якщо б він і досі був на чолі військового загону, Бжеський, не замислюючись, зруйнував би і село, і їх єретичну церкву, і всі розсипані по степу хутори.

Маєвський зрозумів, що треба втлумачити задерикуватому панові потрібну покору.

— Хіба ж можна терпіти таке знущання! — лютував Бжеський.— Ми, здається, в межах Речі Посполитої, а це хамло впроваджує тут свій лад і закон і глузує з короля й вельможної шляхти.

— Доведеться терпіти, mi fili *,— зітхнув шановний патер, що нагадував у своїй довгій сутані стару пані в капоті.— Великий гетьман коронний [47] спить і бачить уві сні, як би знищити їх кодло, але на все треба багато часу, грошей і військової сили.

— А я тим часом мушу з них милуватися? Красненько дякую! Ну, скажіть по-чесному, пане ксьондз,— раптом змінив він тон, сідаючи насупроти пробоща,— що мені робити?

Ксьондз схилив голову набік, склавши на череві пухкі ручки з ямочками, і замислився. В цю мить він напрочуд скидався на свого брата, варшавського метриканта. Бжеський нервувався і, чекаючи на відповідь, роздратовано тарабанив пальцями по столу, але ксьондз мовчав, зважуючи і обмірковуючи кожну дрібницю.

---

* Сину мій — так звертається ксьондз до свого парафіянина *(латин.)*.

— Ось що, пане,— заговорив він по хвилині,— треба насамперед послабити враження від сьогоднішньої зустрічі, інакше — присягаюся святим Рохом — справа може закінчитися надто трагічно.

Бжеський спахнув.

— Що таке?! — схопився він з місця.— Щоб я, я, Рогмунд Бжеський, падав до ніг оцим свиням! Пан пробощ із глузду з'їхав!

Ксьондз гнівно блиснув очима і випростався. Тепер він не нагадував старої пані в капоті. Схилена спина розігнулася. Він став вищий, мужніший.

— Reverentia senum, mi fili *,— металево забринів його голос.— А якщо старий — служник святої церкви, шана мусить бути подвійна, бо в його особі ти ображаєш святу церкву.

— Пробачте, reverendissime **,— схаменувся Бжеський, схиляючи голову.— Але зрозумійте, як воно недоладно.

— Як сповідач кажу тобі, пане: сідай і вислухай мене спокійно, бо від твоєї необміркованої поведінки може похитнутися справа святої церкви і навіть республіки.

Бжеський мовчки сів, смикаючи вуса.

— Поговорімо за всіма правилами логіки, бо логіка є підвалина справжнього мислення і не може привести до облудних висновків,— урочисто проголосив патер і сів насупроти гостя.— Тому відповідай мені, пане, чи потрібні панові хлопи на цій землі?

— Ну, звісно! Не піду ж я сам орати або вантажити вози. Без волів, без коней та цього двоногого бидла — далеко не підеш.

— Так... А чи має пан силу і спроможність закути їх у кайдани, як диких тварин?

Бжеський стенув плечима.

— Розуміється, ні. Але що з того?

— А пан потрібний тим хлопам чи ні? — казав далі пробощ рівно і спокійно, як на диспуті.

— Про те я їх не розпитував, але з їх гостинності ясно, що ні.

— Того мені тільки й треба,— урочисто закінчив патер.— Отже, сину мій, вони тобі потрібні, а ти їм — ні.

---

* Пошана до старих, сину мій *(латин.)*.

** Вельмишановний — титул католицького ксьондза *(латин.)*.

І тому, що ти їм не потрібний і нема в тебе сили прикути їх до місця,— треба щось зробити, щоб твоя присутність була їм на перший час корисна й потрібна і цим самим прив'язала їх до місця чимось міцнішим від ланцюгів. Отже, ти мусиш дати їм те, чого вони не мають на місці.

Бжеський мовчки сіпнув плечима. Все це не подобалося йому, але ранкове зворушення було надто свіже в пам'яті, і, коли перша лють ущухла, Бжеський зрозумів, що сила не на його боці. Він тільки не бажав одверто визнавати цього. Йому було майже приємно, що не він сам згоджується на поступки, а стороння особа його умовляє. Треба тільки витримати роль ображеної шляхетності.

А ксьондз спокійно вів далі:

— Тут, у Дикому Полі, нема де ховатися від татарських наскоків. Рідко минає рік, щоб вони не приходили по ясир [48]. І тоді палають хутори і села, а ці галгани і розбишаки або гинуть у бою, або татари женуть їх, як отару, в неволю.

І знов знайомий холодок поплазував спиною гордовитого пана. І знов зассала п'явка під серцем.

— Як то? Невже вони сюди заходять?! Пан метрикант запевняв, ніби тут цілком спокійно й безпечно,— мимоволі викрив себе пан Бжеський, вхопивши пробоща за руку.

— Порівняно — так. Але за останні десять років татари були тут тричі. Якби не Сагайдачний і ці самі низовці, вони давно забрали б нас у неволю. Іноді й козацькі вовки обертаються на вартових псів,— з усмішкою додав пробощ, розводячи руками.

— А все ж таки, я не розумію, до чого веде пан ксьондз,— покірливо нагадав Бжеський.

— Ах, так! — схаменувся пробощ.— Перепрошую пана. Я кажу, що коли пан справді збудує тут добре озброєний замок і широко сповістить поспільство, що в разі татарського нападу кожен знайде притулок за його мурами, козаки зрозуміють, що присутність пана має рацію. Далі, їм бракує багатьох речей, що їх доводиться купувати тільки в місті за кількадесят миль. Тепер вони їздять по них, але коли в замку оселиться кілька досвідчених майстрів і коли пан улаштує тут ярмарок, давши крамарям і майстрам привілей на право торгу, справа остаточно залагодиться.

— Чудово! Але як я їх змушу працювати, і... де дістати грошей на всі ці витівки? — розгнівано урвав Бжеський.— Мені дали землю за геройські подвиги, але це ще не значить, що я маю шалені кошти на будування за́мка і міста. Хіба я краківський лихвар?

— А як же роблять інші пани?

— А чорт їх зна як! Коли б у мене була кишеня, як у Радзівілла [49], я б не питав, де їх шукати.

Ксьондз хитро примружився.

— Це зовсім не так важко, як здається панові. Тут не треба купувати хлопа за повну ціну, як у Варшаві чи то в Кракові. Досить доручити спритному осадчому вивести сюди з Правобережжя потрібних панові людей — і пан матиме і пахолків, і майстрів, і хліборобів, і кого він забажає. Осадчий візьме недорого. Будьмо одверті,— засміявся пробощ, узявши Бжеського за руку.— У Великій і Малій Польщі хлопам не краще, ніж у пана Люцифера. Отож, коли пан запропонує їм чистилище [50] замість дев'ятого кола адова [51], те чистилище здаватиметься їм за справжній рай. Треба тільки пообіцяти їм років на п'ятнадцять-двадцять волю з тим, щоб вони за прожиток на панському грунті платили невеликий чинш, орали землю і збирали врожай. А якщо деякі буйні голови і втечуть, ніхто не сумуватиме за ними, бо таке зілля впливає на них, як дріжджі, що від них увесь Сівер міг би вибухнути, як пляшка перешумованого квасу. Недурно пан Вишневецький зігнав козаків з усієї Лубенщини і на їх місце оселив волинян. До того ж, хай пан збудує їм хороший млин та шинок з міцною горілкою, медом та пивом. Тоді вся околиця сама опиниться в панських руках.

Тут пан пробощ занурився в складні господарські обрахунки, які остаточно запевнили Бжеського в тому, що мудрістю він затьмарив Арістотеля [52], а красномовністю — Ціцерона [53] і Скаргу [54].

Вечір мирно закінчився за склянкою міцного меду й оковитої. Настрій в обох був чудовий. Майбутнє видавалося їм ясне й безжурне, треба тільки бути мудрими, як змії, і тонко здійснювати свої наміри.

— А коли все навкруги буде заселене, як на Волині та в Галичині, і кожен клаптик землі знайде собі господаря, можна буде загнуздати цих диких коней. І в цій справі свята церква охоче підтримуватиме пана, бо років за десять тут не залишиться жодного

схизматика [55],— вихвалявся пан пробощ, підносячи келех за віру і її шляхетного лицаря пана Рогмунда Бжеського.

СОЙМИК [56] БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

Задушливий пекучий день наприкінці травня. Повітря дрижить над землею розтопленим склом, і в його переплетених струменях в'ються незчисленні рої мошки та комарів.

Але ще гарячіше й задушливіше в глибокій улоговині Брацлава. Сюди не долинає свіжий вітрець з околишнього степу і гір, не досягає і прохолодна тінь лісів. Навіть бистрий Буг [57] не зменшує спеки. І, переступивши поріг своєї хатини, відчуває брацлавець, ніби він поринає в сонячний блиск, як у гарячу ванну.

Мляво й сонно тягнеться засідання соймику. Це — соймик реляційний, де посли Брацлавського воєводства складають звіт про те, що було у Варшаві на Вальному соймі.

Засідання відбувається у високому мурованому костьолі, біля базару. Після сонця і спеки тут надзвичайно хороше: прохолода кам'яного каземату, півтемрява, розсипані по кам'яній підлозі і сходах барвисті бліки від кольорового скла та вітражів [58]. Здається, то розсипане не сонячне світло, а самоцвітне каміння — рубіни, смарагди, сапфіри... Повітря насичене невловимим ароматом розвіяного куріння і пишних вінків жасмину, що вмирають біля вівтаря.

Але пишна декорація ритуальної дії зачаровує лише бідних, темних людей. Пихливе панство не звертає на неї уваги. Все це мають вони і дома по своїх розкішно оздоблених палацах. Недбало порозвалювалися вони на зручних лавах різьбленого дуба, червоні, спітнілі й сонні від спеки.

Тоскно.

Доповідач усе повертається до московських справ, до заплутаних перемов із боярською думою, з піднайменником [59], з лісовчиками... [60] Брацлавській шляхті це байдуже. Король намагається захопити московську корону. Ну, й хай! Аби не вимагав нових податків та посполитого рушення.

Куняє пан Кособудський, задоволений з того, що йому призначено староство. Сотник Балика відчуває, як важчають його повіки... Пливуть перед очима порошинки, пронизані сонячним промінням. Як перський килим, повзуть на амвон барвисті бліки — янтарні, смарагдові, сині. Скинути б із себе жаркий кармазиновий жупан та кинутися б у Буг, бурхливий і гомінкий, з руслом, заваленим гранітними уламками, колись принесеними водою з Карпат.

Горленко ледве перемагає дрімоту. Але сидить він струнко. Душно в ошатному кунтуші, облямованому куницею. Тиснуть гостроносі чоботи останньої моди. Але Горленко повний пихи: він теж бере участь у державних справах. Навколо стільки магнатів і пишного панства, які в інший час навіть не глянули б у його бік. А тепер він рівний серед рівних. Тут ніхто не докорятиме його «хлопською» вірою, ані мізерним маєтком. На соймику магнати демократичні, щоб заручитися голосами середньої та дрібної шляхти.

Аж ось доповідач виплутався з московських справ і перейшов до молдавського питання. Волоські справи ближчі й зрозуміліші Брацлаву. Шляхта зацікавилася.

Мовилося про наїзд Стефана Потоцького в Молдавію, бо через нього вийшли серйозні суперечки з султаном. Нещодавно визволений з турецького полону Стефан Потоцький сидів на першій лаві, гордовито й самовтішно всміхаючись. Шляхта з шанобливою цікавістю стежила за ним, тільки Балика мирно висвистував носом, схиливши голову на зручну спинку костьольної лави.

Мляво й однотонно доповідає промовець. Він теж стомився від спеки і ледве підшукує слова, щоб нічого не забути і не сплутати, а головне — не роздратувати Потоцького і не накликати на себе його помсти. З полегшенням перейшов він до козацьких справ. Тут можна розливатися соловейком, не накликаючи нічийого гніву.

— Турецький султан скаржиться на їх напади і загрожує нам війною. Минулого літа вони вийшли в море і сплюндрували Синоп [61]. І ані хлябі небесні, ані вири морські не можуть стримати цих розбишак. В час засідань сойму стало відомо, що козаки знов пішли в море. Висівши між Мінерою [62] і Архіокою [63], вони побували в околицях Стамбула [64] і налякали самого

султана, який там полював. Султан вислав проти них галери. Біля дунайського гирла галери наздогнали козаків, але козаки самі оточили султанський флот, розбили його і захопили в полон капудана-башу [65], полонені галери привели в лиман, і спалили біля Очакова [66], і повернулися на Січ [67], навантаживши свої чайки незчисленною здобиччю. Щоб помститися, султан готує татарський наскок, але від нього зазнають лиха не козаки, а ми і наше воєводство як прикордонне.

— А що ухвалив сойм? — спитав з місця Потоцький.

— Сойм зірвано, і конституції [68] про козаків не видано; але в цій справі ми домоглися цілковитої згоди. Ми затвердили все, що ухвалила торішня комісія в козацьких справах, а король сповістив про це козацьке військо. Він наказує запорозьким молодцям залишатися спокійно по селах, скорятися коронному гетьманові і судовій місцевій владі, наказує не приймати до себе хлопів-утікачів, злочинців та ремісників, не нападати на суміжні держави, не в'їжджати в коронні і литовські волості, нікого не утискувати й не кривдити.

Добре запам'ятав посол умови, що відбирали в козаків усі їх вольності й права. Він не шукав слів, не запинався. Лемчук підштовхнув Балику. Той здригнувся і розплющив очі. Кілька хвилин слухав він промовця. Кожне слово боляче вражало його козацьке самолюбство і темною люттю запалювало очі. В глибині душі Балика і сам недолюбляв голоту, відчуваючи в ній непокірну ворожу стихію, але тут плямували честь війська, до якого він належав. Цього вже він не міг витримати.

— А що король пообіцяв козакам? — гучно і гнівно пролунав його голос.

Шляхтичі здригнулися з несподіванки.

— Хлопський гонор,— прошелестіло по лавах.

І тихий сміх віддався по кутках.

Але доповідач надто втомився, щоб сперечатися, і відповів, нібито не помітивши Баличиного обурення.

— Король пообіцяв козакам вчасно виплачувати утримання за службу на кресах та за Московський похід. Я гадаю, що королівський підскарбій уже дістав певний наказ...

— Іншими словами, вони нічого не одержать, бо скарбниця порожня і павуки плетуть павутиння по сховищах на гроші. Сидіть, панове-молодці, на місці, голодуйте, лижіть руку, що випадково кине вам кістку, і за

всі ваші муки й рани не смійте просити скибки хліба чи сорочки — вкрити своє голе тіло.

— Пане сотнику, не заважайте промовцеві! — урвав його маршалок.

— Здається, в пана сотника не тільки сорочка, а й жупан на плечах. І жупан недешевий,— глузливо кинув із місця Кособудський.

— Тільки не з королівської ласки. Я здобув його собі цією шаблею,— підвищив голос Балика.

Шляхта обурено загула:

— Хлопська нахабність!

— Він боронить козацьке свавілля!

— Розбійників!

— І ще вдає з себе шляхтича!

Маршалок намагався втихомирити гамір, закликаючи «браттю» до ладу. Потоцький насмішкувато покручував вуса і, нахилившись до Кособудського, щось сказав йому на вухо.

— Чи відомо панові Балиці,— гаркнув той, скочивши на кафедру, звідки звично лилися лукаво-покірливі проповіді отців-єзуїтів,— що чинять козаки по литовських волостях?

— А що?

— Що саме? — залунали запитання.

Шляхта присунулася ближче, гуртуючись біля кафедри.

— Тихше! Послухаймо, що каже пан староста!

— Ще у Варшаві,— заговорив Кособудський, впіймавши схвальний погляд Потоцького,— засідаючи в Посольській Ізбі, довідалися ми, що ці негідники вдерлися під проводом полковників Челядка та Коробки в литовські волості, захопили села, містечка та державства і утворили там нечувані насильства і грабунки, гвалтували жінок, вимагали від людності все, що їм впаде в око. Вони не милували ані монастирів, ані костьолів. На соймі вимагали, щоб до них поставилися як до ворожого війська, але король видав тільки універсал, вдаючись до їх громадського почуття і честі, якої вони не мають і ніколи не мали.

— Брехня! — схопився з місця Балика.

Але бурхливий гамір заглушив його вигук.

— Наволоч!

— Не палю їх!

— На шибениці!

Горленко почував себе ні в сих ні в тих. Хоч його симпатії були на козацькому боці, але він зовсім не бажав підкреслювати цього.

— Облиште, пане: ви все одно не доведете їм своєї правоти,— нахилився він до Балики.— Бачите, що тут діється.

— Як це облишити?! — обурено обернувся до нього Балика.— Як це облишити! Тут плямують козацьке військо.

— Але ж нас жменька. Чи варт витрачати слова!

Маршалок щось кричав, та голос його танув у грізному гомоні шляхти. І здавалося, він беззвучно рухає губами, безпорадно теліпаючи дзвоником.

— Панове-браття! — знов гаркнув могутній бас Кособудського, і його гримкий оклик змусив усіх обернутися.— Пригадайте, які образи й утиски доводиться нам терпіти в своїх маєтках. Козацька стація не тільки руйнує нас: козаки розбещують наших хлопів. Наслухавшись їх розмов, хлопи сотнями тікають на Січ, а козакам тільки того й треба. Але нам ніяк не можна залишатися без хлопів. І так не вистачає орачів.

— Правда!

— Слушно сказано!

Потоцький задоволено посміхався у вуса і ледве помітно кивав промовцеві. Шляхта знов загула. Вигуки летіли, перехрещувалися в повітрі, заглушаючи один одного.

— Через них ми не можемо заорювати всіх пустирів!

— Збільшити панщину!

— Вони грабують наші фільварки!

— Забивають шинкарів!

— Підпалюють економії!

— Не визнають шляхетського суду!

— По ярмарках збивають ціни на поташ!

— І на пшеницю!

— І на горілку!

— Чорт зна, що ви там маракували на соймі. Невже Жолкевський спить?!

— Час покласти край цьому свавіллю!

— ...і скасувати всі хлопські «слободи»!

Гулке склепіння костьолу гриміло обуренням.

— Брехня! — надсаджувався Балика, силкуючись перекричати гамір.— Безсоромна брехня! Вони не можуть голодувати по крулевщизнах!

Якийсь пан із голеною за татарською модою головою, що скидалась на головку голландського сиру, скочив на трибуну і, стоячи поруч Кособудського, грюкав кулаками, скажено вирячивши очі:

— Геть козацьке свавілля! Хлопам — хлопське місце!

Буря міцнішала. Дзвоник безпорадно теленькав у маршалкових руках. Кособудський намагався щось додати, але ніхто його не слухав. Мовчки махнув він рукою і зійшов з кафедри. Горленко, блідий і розгублений, скочив на лаву і закричав, простираючи до шляхти руки:

— Панове! Тепер усякий набрід удає з себе козака. Це не реєстрове військо, не справжнє козацтво!

Бачачи, що ніхто не звертає на нього уваги, він постояв ще хвилину і сів на лаву, витираючи спітніле чоло. Маршалок кинув дзвоник і зійшов з місця у знак того, що засідання урвалося. Але в цю мить на кафедру швидко піднявся біскуп Ягодзінський і підніс руку над юрбою. В його пучках виблискувало маленьке срібне розп'яття [69]. Шляхтичі не одразу замовкли.

— Діти мої,— заговорив біскуп,— ви скаржитеся на козацьке свавілля, але ніхто з вас не замислився над його причинами.

Шляхтичі не відповідали. Витримавши паузу, біскуп казав далі:

— А причина його в тому, що розум цих темних людей запаморочений схизмою і позбавлений морального керівництва. Попи-схизматики, замість напутити їх на шлях християнської покори й каяття, нацьковують їх на шляхту. Треба розпочати проти них боротьбу не з руйнування Січі, а звідси, з надр нашої верстви. Виженімо пошесть із наших лав, як це ухвалили років із дванадцять тому! Геть схизматиків із сойму, з соймиків, з війська й суду! Не пускайте їх до Посольської Ізби, до сенату, до королівського трону! Вони намагаються добитися прав для схизми. На словах вони вимагають «упокоєння» грецької віри, а справді готують нові бунти й чвари. Якщо вам дорогий порятунок душі, подумайте, що з вами буде, коли кожен хлоп перетвориться на нового Наливайка [70]. Тоді з димом пожеж розвіються по вітру наші фільварки. Тоді ви побачите, як перед вашими очима згордований хам гвалтуватиме ваших незайманих доньок, грабуватиме ваші скарби й підійматиме на списи ваших дітей! Тоді земля спалах-

не полум'ям народної зненависті, тоді на землі більш не залишиться панів, і вам, небагатьом недобиткам, доведеться цілувати тремтячими з жаху вустами смердючий постол ваших хлопів! І коли здійсниться це, прийдуть на руїни нашої ойчизни невірні і поженуть вас у неволю, і продадуть на ринку, як худобу. І стануть ваші дружини наложницями поганців; і породять мусульманських дітей, а ваших синів — звалашать і віддадуть у яничари. І тоді,— забринів загрозою голос фанатика,— тоді марно припадатимете до димучих руїн вівтарів. Тоді не смійте волати до милосердного Бога, бо той, хто потуранням і кволістю поширив царство дияволове на землі,— не може сподіватися на милосердя Боже. І ще тут, на землі, зазнаєте ви прообразу пекельних мук, уготованих дияволові і ангелам його разом зо всіма віровідступниками і гнобителями Христової церкви!

Біскупові очі кидали блискавки. Високо піднесена кістлява рука стискала срібне розп'яття. І притихлій забобонній шляхті здавалося, ніби розжарене вугілля сиплеться з його вуст. Похнюпившись, стояли пани навколо кафедри, і глибоке мовчання скувало юрбу, поки бринів під склепінням твердий металевий голос промовця.

— Ні! — істерично вигукнув хтось.— Ні! Ми не допустимо цього! Геть схизматиків!

— Геть схизматиків! — гаркнули голоси.

І знялася буря.

Як вихор перед громовицею, зірвалася вона, нагла і невгамовна, загула сотнями голосів, заблищала шабельними лезами.

— До мене, панове товариство! — крикнув на весь голос Балика, схопившись з місця.

І жменька дрібної православної шляхти збилася навколо нього, наїжившись шаблями. Як божевільні, наскакували на них пани.

— Те, Deum, laudamus *,— побожно прошепотів біскуп і перехрестив розп'яттям бурхливу шляхту.

Розуміючи, що їм не уникнути лиха, купка старшини повільно відступила до виходу. Брязкіт шабель лунав під склепінням разом із хрипкими вигуками фанатичної люті.

---

* Тебе, Боже, хвалимо — перші слова церковного співу *(латин.)*.

— Не скверніть церкви кров'ю! — пролунав металевий голос біскупа.

— Бий старшину!

— Геть звідси!

— Ось вам за всі наші маєтки!

— Геть!

— Розбійники!

— Схизматики!

— Геть!

Вигуки бриніли і згасали разом з іскрами шабельних ударів. Лунали прокльони. Очі вилазили з орбіт, і піт з натуги і спеки тік з чіл, змішаний з кров'ю і порохом.

Свириденкові відсікли вухо. Потоцький стояв біля кафедри. Він сполотнів. Очі його налилися кров'ю, піна виступила на вустах. Він скидався на народженого в клітці тигра, який уперше побачив кров. Різким рухом вихопив він шаблю і кинувся на старшину. На третьому випаді розсік він Горленкові плече. Струмок крові залляв його одяг, шабля випала з рук... Горленко похитнувся і мовчки впав на підлогу.

— Схаменіться! Не скверніть церкви кров'ю,— крикнув на весь голос біскуп.

І гугняві голоси ксьондзів підхопили його вигук.

Важко дихаючи, червоні, спітнілі пани опустили шаблі, озираючись шаленими з люті очима. Двоє товаришів швидко підхопили Горленка і понесли до дверей. Балика з іншими прикривали відступ. На порозі Балика повернувся і з ненавистю плюнув, потім ступнув у сонячну гарячінь, у блиск південний.

РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ

Балика відвіз Горленка на його хутір, допоміг вкласти в ліжко, перев'язати розсічене плече і, навіть не поснідавши, поспішив додому.

По обіді замкнувся він у світлиці, де переховував різні папери, грамоти, метрики і привілеї [71], що потроху скупчуються в кожній осілій і заможній родині. Обережно витягнув він пожовклий пергамент. Це був привілей, виданий його батькові від короля Зигмунда-Августа, що стверджував його шляхетські права і власність

на землю. Балика перечитав його і занурився в довжелезну протестацію [72] за образу, бійку, рани і позбавлення шляхетських прав — участі в соймику. Кілька разів перекреслював він написане і знов починав писати. Написавши скаргу і сховавши папери, Балика вийшов з хати.

Був вечір, свіжий, запашний, після довгої задушливої спеки. Солодко й міцно пахтів жасмин, полин та чебрець. Буйні південні зорі дрижали золотими краплинами на чорному небі. Десь стримано випробовував голос соловейко. А з долини, із ставу, долинав рівний невгамовний крекіт жаб.

Балика пройшов до стайні. В темряві було чути, як пирхають коні, як соковито хрумкають овес.

— Андрію, спиш? — спитав Балика, переступивши поріг.

Але тихо було в стайні, тільки тонко й радісно заіржала молода, ще не об'їжджена лошиця.

— Іч, чортова коняка! Чує хазяїна,— всміхнувся Балика і вийшов.— Але де ж той Андрій? Певно, в клуні? — спитав він сам себе.

Андрій справді спав у клуні, зарившись у запашне свіже сіно, і по-дитячому всміхався уві сні.

— Чуєш, хлопче! — смикнув його Балика.— Завтра вранці приготуй коні. Тільки не проспи.

— Куди це ти зібрався? — зустріла його дружина надворі.— Час починати косовицю, а ти знову у мандри. Не по-хазяйському!

Балика знизав плечима.

— Не по-хазяйському, але по-козацькому. Не можна дозволяти кожній наволочі знущатися з нас. Поїду вписати протестацію до гродських [73] книг, а якщо буде потреба, то й до трибунальських [74].

Пані Баличина сплеснула в долоні.

— Схаменися, Богдане! Де ми з тобою, а де Люблін [75]. Так і косовиця, і жнива минуть без хазяйського ока. Відклади цю справу на осінь.

Балика хотів розгніватися, але промовчав. Дружина його не з лякливих. Коли треба було, вона на чолі озброєної челяді відбила наїзд шляхетської ватаги і боронилась шаблею, як справжній козак, але тепер у ній говорив інстинкт господині й матері.

Міцна й струнка, незважаючи на свою огряднувату постать, ішла вона поруч чоловіка, і сотник скоса милувався з її рівної, як стовбур, шиї і високих пружних персів, що вигодували йому двох синів.

— Е, ні,— стиснув він її лікоть.— Поганий той мисливець, що випускає дичину. Треба діяти по гарячому сліду.

— Шляхта — не дичина, до лісу не втече,— сміючись, відбила дружина,— а взимку літа не доженеш. Треба лагодити дах, треба сіно косити, клуню ставити. Сама я не впораюся.

— Та хіба ж я надовго! До Любліна поїде хтось інший, а в Вінниці я все закінчу за день.

Пані Баличина повеселішала. Очі її тепло блимнули в темряві, і вона заговорила про дітей.

За вечерею Балика уважно вислухав господарські новини й наказав челядникам, де і що робити, спитав, чи вчасно сплачують слобожани данини, жартував з дітьми, пообіцяв привезти їм шаблі з Брацлава. Діти зраділи.

— Тільки великі-великі і гострі-гострі,— повторював дванадцятирічний Юрасик.— Я піду полювати і заб'ю нею вовка.

— А мені, татуню? А мені? — сквирив Петрик.— Купи й мені шаблю. Я поїду на Січ турків бити.

— Добре, Петрику, добре. Буде й тобі шабля. А поки що йдіть спатоньки. Треба й мені відпочити,— додав Балика, підводячись.

Горленкові стало погано. Шабля Потоцького розрубала йому плече, ключицю і перші ребра. Якби навколо було не так тісно і розмахнись Потоцький трохи ширше — не жити б Горленкові на білому світі. Від втрати крові він страшенно ослаб. Дивна порожнеча була в голові: ані думок, ані почувань. Лиш тонкий, ледь-ледь чутний дзвін, наче над вухом в'ється невидимий комар. Рана майже не боліла. Балика добре перев'язав її, покривши м'якушкою хліба і павутинням та загорнувши плече кленовою корою, щоб швидше зросталися кістки. Але серце скеміло глибоким напосідливим болем.

Потоцький!

Гордовите випещене обличчя молодого феодала, мало не короля на Брацлавщині, виринуло з небуття і стало перед хворим, повиснувши в просторі невагомою краплиною.

З якого права сміє він топтати його людську гідність?

Магнат.

Шляхтич.

Багатир.

Так, багатир. А багатиреві все можна. За золото і маєтки купується все: життя, честь, воля. Як це кажуть лихварі? «Пан тільки той, що має гроші».

Невиразно плине час. Ідуть кімнатою косі пасма сонця, золотавляться по-вечірньому. Хворий палає в гарячці. Міцніше тріпотить серце, дві рожеві плями жевріють на обличчі, запалюючи зненавистю душу. Треба помститися за рану, за образу, за все.

— Але як? Коли? Позиватися? Викликати на двобій? Але на позивання треба грошей, багато грошей. Смикають судді і з правого і з винного, а яка користь з їх вироку, коли не суд, а сам скривджений мусить виконати його! У Потоцького сотні хлопів, челяді, підпанків. Потоцький має власне військо, гармати, фортеці. Він зітре Горленка, знищить як комашку. І двобій тепер став недосяжною мрією. Дай, Боже, щоб загоїлося плече, а шаблі він, мабуть, більш ніколи не держатиме.

І сльози безсилого розпачу й образи палили груди, ставали в горлі клубком.

За вікном згасала вечірня зоря. Сірим павутинням спліталися присмерки, укриваючи все навколо тьмяним серпанком. Кров шумувала в ушах, як море в раковині.

За стіною шепотіла дружина з челядниками. Іноді пробігали пустотливі діти, тоді хтось суворо цитькав на них і вони перелякано замовкали.

І раптом нове обличчя виринуло з небуття.

Патер Юстовський.

О, він добре знає, що робити! Він дасть йому добру пораду. Кожного ранку приходить він учити їх хлопчика латині і після лекції довго сидить із балакучим старшиною. Зайшов він і сьогодні, збентежений і розгублений, почувши, як порубав його Потоцький.

Яскравий промінь урвав повільний плин думок. Це дружина ввійшла до спочивальні з лойовою свічкою. Вона нахилилася до пораненого, перебила йому подушки й почала роздягатися. Горленко стежив за її рухами байдуже, наче уві сні. Пані Єля позіхнула, зачинила вікна і, погасивши світло, лягла.

І щезло все. Горленко заплющив очі, але думки танули, розпливалися, переплутувалися...

За вікном свіжий вітер шумів листом, і Горленко знов опритомнів. У кімнаті було задушно. Рана палала розпеченим залізом, а важкі й пекучі думи не давали забуття.

Що робити?

Не дорога йому з козаками, якщо король відбере в старшини права. Нема в Польщі життя нешляхтичеві. А в Горленка — діти. Невже загинуть вони і розвіються мрії вивести їх у люди, зробити вельможними й багатими?! Все своє життя збирав він гроші по шелягу. Гуртував, хазяйнував, привозив із походу багату здобич — коштовні кармазини, і шаблі з золотими держаками, і килими, над якими роками працювали невідомі жіночі руки, пофарбовані хною. Восени думав він віддати свого хлопчика до єзуїтського колегіуму [76], а коли він вивчиться жваво цокотіти латиною й спритно дискутувати, влучно пересипаючи свої докази цитатами з Овідія [77] і Ціцерона, він віддасть його комусь із магнатів, щоб при магнатському дворі набув він елегантних манер, знайомств і глянцю, без яких у Польщі не проб'єш собі дороги.

І ось усі плани переплуталися, розсипалися. Якщо голота й надалі дратуватиме турків, пани з помсти доб'ються свого не тільки на Брацлавщині, а й по всій Речі Посполитій, і всю козацьку старшину позбавлять шляхетності й прав. Та їм і нема чого панькатися: хто розумніший та багатший,— сам перейшов до католицтва або до унії. Навіть сини князя Острозького [78], оборонця православної віри. І син Михайла Вишневецького, молодий Ярема. І багато інших. Так, патер Юстовський має рацію. Він надто делікатний, той патер. Він ніколи не нав'язує своїх поглядів. Він тільки співчутливо зітхає, дивлячись на свого учня. Хлопчик такий здібний. Невже йому роковано загинути тут, у глушині, або наложити головою в козацькому поході, або сісти на палю десь у Стамбулі?!

Хворому стало моторошно. Він голосно застогнав від болю в рані і від жагучішого болю — в душі.

— Що тобі, серденько? — підвелася Єля, пестливо схиляючись до хворого.

— Пити!..— простогнав Горленко.— Важко мені... Душить... Відчини вікна.

Пані Єля відхилила віконницю, дала йому ковтнути холодного напою і знов лягла. І з її глибокого дихання хворий зрозумів, що вона міцно заснула.

Крізь вікно доходила свіжість ночі і скрекіт цвіркунів. Сад тихо шелестів листям, наче шепотів йому щось утішливе.

І знов замислився Горленко.

Власне кажучи, яка різниця між унією і православністю? Одна віра, одна служба Божа. Тільки замість патріарха — папа римський. Та, проте, це байдуже. Ні того, ні того він ніколи не бачив у вічі, і ніщо не зміниться в його думках, звичках і поглядах. Але тоді сина його приймуть до колегіуму, і він учитиметься, як справжній шляхтич, а його батька ніхто не вижене з соймику, де він сидітиме поруч із воєводою і каштеляном, як рівний серед рівних. І він обиратиме короля і накладатиме veto на закони, зазнаючи «золотої вольності» й непідлеглості справжньої шляхти.

Коли б швидше видужати і тоді розірвати з минулим. Є в нього маєток, є гроші та хлопи. Перед ним відкриті всі шляхи. Він дістане почесну й корисну посаду, потім староство і закінчить свій життєвий шлях принаймні сенатором.

Щербатий місяць зазирнув у вікно. На селі співали півні, і чомусь пригадалося євангельське оповідання, як апостол Петро зрікся Христа: «Ще й півень тричі не проспіває, як ти зречешся мене» [79].

І притамований біль знов заворушився в душі.

— А що скаже наша старшина?

Дехто, мабуть, і зрозуміє, але заможніші, ті, що самі прагнуть шляхетності. А Балика плюне у вічі, вилає зрадником і собакою... Важко буде довести йому свою правоту. Хіба на власній шкурі зазнає він тягар переслідувань...

І раптом прокинулося роздратування.

Яке право мають вони контролювати його вчинки? Він не дитина, не чернець і не хлоп. І ніхто не сміє йому вказувати. Добре Балиці потрясати кулаками і шаблею, коли він не багатіший за першого-ліпшого посполита. Він і косить, і оре, і молотить разом із своїми пахолками. Та й зовнішністю він не дуже поступається хамові. Не те, що він, Горленко... Як він намагався вивчити всі тонкощі гречності, всі звичаї, опанувати латинь і закони шляхетської честі! Як довго він збирав по шелягу багатство! Та й тепер він обережно ощадний. Треба жити по-людському, по коштах — не панькатися з хлопами і татарськими невільниками, і тоді років за десять ще побачимо, хто буде багатший — він чи сам Стефан Потоцький... Наступної зими кінчаються у нього «слободи». Тоді запровадить він три дні панщини, подвоїть поволовщину, медове і всі інші данини — і тоді...

І, засмаковуючи солодку помсту, Горленко зловтішно заскреготів зубами. Хіба Балика це зрозуміє?..

Але щось боляче стиснуло груди хворому. І почуття, подібне до сорому, опекло йому лице.

Але ж нема, нема іншої ради. І невже Богові не однаково, якого визнавати первосвященика — римського чи царгородського?.. Колись пересварилися вони, розділилися, і вийшло, що ті, які жили в східних землях, одійшли до одного, а ті, що жили на заході,— до другого.

Ну, а що було б, коли б його предки жили не тут, а десь у чеській землі? Був би він добрий католик, твердо переконаний у тому, що віра його свята й справедлива. Це так просто і ясно, патер Юстовський тільки висловив голосно те, що давно вже блукало в Горленковій голові.

І, ніби стверджуючи його думки, захиталися в саду тополі, нахилилися одна до однієї, наче обмірковуючи його присуд, і тихо згоджувалися із ним. Тільки одна тополя скраю довго хитала головою і щось шепотіла обурено й сердито.

— Наче Балика,— подумав Горленко, засипаючи.— Завтра поговорю з Юстовським.

Ранок був ясний, бадьорий. Гострою свіжістю дихало повітря. Роса блищала на травах, прибивши куряву на дорозі, затіненій дубами й грабами. Соковита зелень сліпила очі, а сонячні блищики розсипалися в лісі золотими дукатами.

— Ку-ку! Ку-ку! — лунало в гущавині.

Чорноголові дятли діловито дерлися корою, вистукуючи й вислухуючи хворі дерева. Бризками сонця перелітали з гілки на гілку золотаві іволги.

Балика жадібно дихав росяною свіжістю пущі, ароматом козолисту й бузини. Дорога йшла лісом. По балках дзюрчали струмки, бубонцями стрибало по камінцях їх балакуче скло. Балика не раз сходив з коня і припадав до їх крижаного струменя, повного сонячних іскор. Кінь тягнувся до свіжої зелені, до води, але Балика не давав йому пити і знов виводив на вогкий, ще росяний шлях.

Думав він про те, що Горленка покарано по заслузі. Хай не тягнеться за магнатами, не забуває свого козацького роду, не тулиться до пишних палаців. Є в нього хутір, пасіка, рибний став, поля, городи. Ну й сиди собі

дома, нікому не вклоняючись. Так ні: краще йому презирлива гостинність магнатів, штовхання серед голодної шляхти по панських передпокоях, подібно до шляхетських челядників.

— Може, хоч тепер порозумнішає.

Вчорашню лють заступила діловита енергія. Їдучи, він обмірковував, що казати на суді, що вписати до гродських книг. Твердо і рішуче домагатиметься він свого, бо цей дрібний факт може спричинитися до серйозних наслідків і для нього особисто, і для всієї козацької старшини загалом.

Шлях положисто спускався до Брацлава. В долині блищав став, а далі вився в кам'янистому руслі Буг, народжений у карпатських снігах. Ставало парко. Сонце випило світанкову свіжість. У траві густо скрекотіли коники. Пахтіло бузиною й жасмином.

Балика поплескав коня по гриві, понюхав долоню, що одгонила кінським потом та поводом з сириці і, гикнувши, звернув на вузьку стежку до Горленкового хутора, де мали зібратися всі старшини, щоб їхати до Вінниці.

— Де ти пропав? — кинулися вони до нього з веселими вигуками.— Ми думали, що ти знов зчепився з панами.

— Збираюся, збираюся, панове, з Божою допомогою і з вашої ласки,— весело відповів Балика.— Ну, братику, як твоя рана?

Горленко поморщився і відвернувся. Він почував себе погано не тільки фізично, але й морально. Надумавши перейти до унії [80], він не міг спокійно дивитися їм у вічі, хоч ще ніхто не знав про це. Крім того, було над чим замислитися: не підписати протестації — визначало позбавитись честі не тільки в козацьких очах, але й у шляхетських. А підписати — значило нажити в особі Потоцького запеклого ворога, а ворогувати дрібному шляхтичеві з магнатом було надто небезпечно.

— Боротьба мухи проти Голіафа [81],— гірко зітхнув Юстовський, одвідавши хворого вранці перед лекцією.

І це тільки підсипало жару. Хитрий патер читав у серці хворого, як по писаному, і навмисно кинув ці слова. Він засуджував і своїх парафіян, бо не личить справжнім християнам ширити слово Боже мечем. Та не можна ж і засуджувати те, що робиться в ім'я Господнє... Та і сам шановний пан Горленко розуміє, що віру всіх цивілізованих країн, віру шляхти й короля не

можна поставити поруч цієї нещасної схизми, в якій животіє темний розум напівдиких козаків,— хай оберне їх пан Бог на путь істини, але...

Тут патер схаменувся, що наговорив багато зайвого і що розмова втомлює пораненого. Пообіцявши помолитися за його здоров'я і за порятунок його душі, патер зник, запропонувавши допомогти в справі поновлення шляхетських прав і знехтуваної честі пана сотника.

Привітавшись до господині, Балика прочитав свою скаргу до гродського суду. Написано її було стисло, влучно й гостро, але тим небезпечніша була вона своєю неприхованою зненавистю до магнатів. Потоцький не подарує такого виступу. Це зрозуміли і хворий, і друзі його, і пані Єля, що сполотніла з жаху. Вона покликала Балику в куток і стала просити не накликати на них невблаганної помсти, бо Горленко на довгий час прикутий до ліжка і хто зна, чи володітиме він рукою. Балика збентежився. Воно, звісно, не можна не підняти рукавиці, проте й віддати на ганьбу й помсту недобитого друга жорстоко й недоцільно.

— Ось що, панове,— сказав він, подумавши.— Подаймо протестацію від нашого імені. Він, мовляв, лежить хворий, а ми самі за нього вступилися. Згода? — наблизився він до Горленка.

Хворий відповів блідою вдячною усмішкою. Зраділа й пані Єля, підвівши на Балику великі променясті очі.

Радісно взялася вона готувати сніданок і не відпустила гостей, поки вони не покуштували міцної горілки, старого меду та всяких наливок і смачних страв.

Розчервонілий і розпалений міцними напоями, Балика ще з більшим запалом поривався розпочати судову справу. Разом із Свириденком, який із зав'язаною головою дуже скидався на турка, з Лемчуком і Борздикою скочили вони на відпочилих коней і помчали до міста.

Бучно й рішуче ввалилися вони до гродського суду, галасливо викликали возного, суддю та підсудка, записали протестацію до гродських книг і підписалися під нею, приклавши гербові печатки. Потім Свириденко розв'язав голову і показав возному й судді відтяте вухо, а Балика вимагав, щоб возний негайно виїхав на хутір до Горленка оглянути його рани. Суддя згодився і зажадав від них десятину на користь суду, писареві — за прикладання печатки до позову, возному — за виклик покривдженого до суду і за огляд Свириденкового вуха

та за виїзд на хутір до Горленка. Сума склалася чимала, але старшина не скупилася і з полегшеним серцем і гаманцем вийшла на вулицю.

ПАН УПРАВИТЕЛЬ ЯНЕК СВЕНЦІЦЬКИЙ

Минуло два тижні. Про пана Бжеського не було й чутки. І знов у неділю, коли в церкві відходила пізня відправа, з'явилися у Сівері непрохані гості.

Тривожно перезиралися козаки, гуртуючись біля церковного ганку. На цей раз пан Бжеський залишився дома. Приїхав Янек Свенціцький з Ровіцьким та іншими шляхтичами. Він надзвичайно хвилювався. Червоні плями виступали на його обличчі, пальці нервово смикали повід. Він зняв капелюх і вклонився козакам, він почував себе, як недосвідчений приборкувач, вперше потрапивши до клітки бенгальського тигра.

— День добрий, панове! — промовив він, бачачи що козаки не ворухнулися.

— Здоров, паненя,— відповів Максим-коваль.

І невловимий смішок пробіг натовпом.

— Я до вас, панове, від вельможного пана Бжеського,— заквапився Свенціцький, і ця поквапливість викривала його хвилювання.— Минулого разу вельможний пан прочитав вам грамоту про землю. Щоб з'ясувати все і щоб не виникло будь-яких непорозумінь, пан Бжеський наказав вам передати, щоб ви спокійно залишалися на місцях. Ніхто вас пальцем не зачепить.

— Спробувала б зачепити нас оця сопля,— всміхнувся хтось у юрбі.

Свенціцький засовався на сідлі й відкинув довге біляве волосся, підрізане над бровами, що спадало йому кучерями на плечі, як у панянки.

— Одне слово, пан Бжеський обіцяє вам різні пільги. Оратимете й засіватимете його землю, скільки хто забажає, і нічого не робитимете на замок. Тільки за користування землею підете всією громадою до пана на толоку орати і збирати врожай. А за це буде вам добра горілка і добре частування... А при замку будуть у пана різні майстри. І шевці, і кравці, і ковалі, що кують різну зброю. І буде ярмарок... А від цього буде поспільству велика користь.

Козаки мовчали.

Довго ще приказував Янек Свенціцький, збентежений цією загадковою мовчанкою. Почав він захоплено, палко, притискуючи руки до вузьких, худорлявих грудей. А потім розгубився, заплутався, насилу підшукуючи слова. В думках кляв він і пана Бжеського, який вирядив його з таким важким дорученням, і козаків, які дивилися в землю, мовчазні й ворожі, мов холодний мур. Він ладен був тікати світ за очі, відмовитися від посади управителя, яку несподівано запропонував йому пан Бжеський, а ще більш боявся роздратувати козаків і що-небудь переплутати з того, що так старанно тлумачив йому пробощ Маєвський.

А козаки думали повільно, недовірливі до новин, а надто тоді, коли вони виходять від панів, бо з гіркого досвіду знали, що хиляться вони лише на панську користь, тому що різні й ворожі їх життєві шляхи.

— Хто його зна,— думав дехто.— Мо', воно й краще, щоб був тут замок.

Але не вірили панській некорисливості. Обережно мацали й обмірковували кожне Янекове слово, але не висловлювали своїх думок, добре пам'ятаючи, що слово — не горобець: вилетіло — не впіймаєш.

Янек замовк. Важке мовчання гнітило його, як гробова брила. Що вони думають, ці кремезні, флегматичні люди з мідними від сонця й вітру обличчями та вузлуватими руками, наче вилитими з чавуну? Він почував себе серед них як гнучка очеретинка і, не витримавши, спитав:

— Так як воно, панове? Зрозуміли ви, що передав вам пан Бжеський?

— Зрозуміти не важко,— блиснув очима коваль.— Тільки ти, хлопче, не поспішай. Цими днями повернеться з походу старшина. З ним і говори докладно.

«Хлопче»!.. Янек спалахнув від образи, але стримався і тільки спитав:

— Хіба не можна розв'язати цієї справи громадою?

— Без старшини ніяк не можна,— втрутився один із дідів.— Та він не забариться. Здорово погуляли наші пани-молодці в Туреччині. Тисячі невільників визволили, а здобичі стільки набрали, що й самому королівському підскарбієві не перелічити. А слава летить перед ними, як птиця перед бурею. Вертають додому наші лицарі.

Бачачи, що козаки мовчать, Янек стиха повернув коня, сказавши востаннє:

— Ну, гаразд. Подумайте про те, що я вам казав. Пан Бжеський нікому не бажає злого, але, як людина військова, любить лад і дисципліну.

І знов, коли зникли шляхтичі, почалися розмови.

— Перш за все треба дістати грамоту про козацькі землі й вольності. Земля наша з часів Стефана Баторія [82],— твердили обережні діди.

Але дід Омелько з тоскним недовір'ям хитав головою.

— Нічого ви з ними не вдієте. Коли був я парубком, було вільно і на Волині, і на Брацлавщині. Тільки козацькі хутори квітнули по балках вишневими садками. А потім прийшли пани. Спочатку обіцяли всім волю, обіцяли шанувати наші закони і звичаї, а минуло двадцять років, і стало поспільство хлопами не краще за польського кмета. Хто був молодший та завзятіший, пішов світ за очі в Дике Поле козакувати або подався до міста у ремісники. Стали тоді пани розсилати листи, ловити втікачів та повертати додому. Не буде добра й від цього Бжеського. М'яко стеле, та твердо спати козакові на шляхетському ліжку.

Сивоусі козаки відчували, що Омелько має рацію. Але юнакам кожна справа здавалася дрібничкою. І парубки весело й безжурно реготали, блискаючи зубами.

— Та чого ви, дідусю, крякаєте! Вас приборкали, бо тоді й чути не було про козацьку силу. Тоді козаків була жменька. А тепер нас, як трави в степу. Сам султан ледве не луснув з жаху. Покуштує і Бжеський наших шабель. А вони в нас гострі: розсічуть його товсте черево.

Але дід тільки ойкав і хитав головою. Тоді молодь махнула на нього рукою і сунула до сліпого кобзаря, що задумливо перебирав свої струни.

— Ану, дідусю, заграйте нам веселенької. Треба ноги розім'яти для свята.

Дід підвів незрячі очі, пожував губами і вдарив по струнах. Струни відгукнулися молодо й дзвінко та заговорили швидкомовкою, заходячись веселим сонячним сміхом. Запалали козацькі очі, заходили міцні ноги, і веселе срібне тупотіння підків залунало майданом. Вилетів один танцівник, пішов навприсядки, замітаючи землю матнею. Назустріч вилетів інший, зосереджено вибиваючи гопака. Наче вихор пішов навкруги.

Парубочі обличчя вкрилися потом, вилискували на сонці темним металом. І важко було розпізнати, хто з них танцює краще.

— Матінко! — зітхав Омелько, прямуючи до своєї хати.— Над головою лихо, а вони, як малі діти... Молоде — зелене...

І довго ще бурчав старий, пораючись у себе на дворі, і довго лунала з майдану дрібна швидкомовка підків і веселий гомін струн старого бандуриста.

Повернувся з походу старшина. Він теж знав і чув, що є грамота короля Стефана Баторія, де докладно зазначені межі козацьких вольностей і земель, але де вона і як її розшукати — ніхто не знав ані в Сівері, ані в Каневі, ані в Черкасах.

А Рогмунд Бжеський не спав. Людина він був рахубна й хитра. У Варшаві він навмисно удавав з себе бідного, навмисно приїхав до Грохольського з порожніми кишенями, щоб змусити його енергійніше клопотатися; коли ж опинився він на Україні, знайшлися в нього і гроші, і коні, і хлопи, і навіть реманент. Він пригнав до Сівера своїх хлопів із Польщі, набрав військовий загін із колишніх лісовчиків, а спритний осадчий привів йому цілий натовп пересельців із Правобережжя.

Волинянам Бжеський пообіцяв п'ятнадцять років волі, а за землю під хати, городи та лани наказав їм орати та збирати собі врожай та ще й віддавати кожен десятий сніп.

— Нічого не вдієш,— говорив він пробощеві Маєвському.— Доводиться трохи попанькатися з цим бидлом. Але ж прийде час, коли я стягну з них своє, хай тільки трохи залюдниться степ.

І закипіла робота. Блискучі срібні лемеші зорювали незайману землю і, ступаючи у вологу оксамитову борозну, радісно дихали степовим вітром волинські й малопольські втікачі. З дитинства стогнали вони на панщині, виснажені надмірною працею. І навіть ця напівволя, тимчасова зрадлива «слобода», здавалася їм якщо не раєм, то принаймні неабияким полегшенням. І тільки думка про те, що знайдуть їх судові возні і силоміць повернуть до колишніх панів, обдавала морозом їх спини.

Але поруч пересельців орали степ справжні хлопи пана Бжеського. Навіть тут, у степу, залишалися вони кріпаками. П'ять день на тиждень ходили вони на панщину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли

дошки, тесали колоди, а два вільні дні, замість відпочити, надсаджували останні сили, будуючи собі злиденні хатинки або нашвидку обробляючи городи та клаптики поля.

— Краще вже було б померти дома! — зітхали жінки, безсило падаючи в борозну.— Матко боска, свєнта Маріє [83], де та смерть поділася?! Дітей усіх викосила, а за нас і забула.

— Хай вона краще вашого пана підкосить,— похмуро кидав хтось із козаків, проходячи повз жінок,— бо вам ще треба пожити.

— Та яке ж це життя, проше пана?! — схлипували жінки.— Ані доспати, ані попоїсти... Все, що здобудеш — панові... Аби йому сито було. І всього йому замало. Чоловік тижнями додому не повертається, а хіба жінці самій тут упоратися з городом, з недобудованою хатою, з худобинкою?.. А він ще, клятий, править сувої. За три місяці — зима, а ми, як звірі, без хати. Доведеться подихати під снігом.

І справді, хлопи гинули, як мухи. Харчувалися рибою та корінням, дикою степовою цибулею, щавлем, порічками й перепілками. Спалахнула різачка, голодний тиф, а сіверяни тільки головами хитали й говорили, пихкаючи люльками:

— Що ж воно, панове, буде? Бачите, яка він гадина. З людей кров ссе, наче п'явка.

— Гірше, бо п'явка нассеться та й відвалиться, а він як всмоктався, так і не відірвеш.

— Оце справді. Був я сьогодні над Ворсклою, тягали вони там камінь на замок з річища. Один і впав. Кров йому з горла аж ллє. Посинів увесь, лежить, а це гаденя, Свенціцький, нагаєм його: «Вставай, ледарю»,— каже.

— От собака!

— А в другого кінь упав дорогою. Стоїть, бідолаха, над здохлим конем, як очманілий. Я до нього: «Що, братику,— кажу,— скиньмо камінь із воза. Все одно тепер не довезеш». А він увесь білий, он як ця хата. Та й лопоче по-своєму, по-литовському: «Ой паночку, цяго ж я сам не помер! Йон, пан тобто, все'дно каменя вимагатиме. Як же я його без коня привезу?! Пішки ж і чверті не наносиш...» — «Піди,— кажу,— та скажи, хай дасть тобі нового коня. Певно, пан твій не дурень: зрозуміє, що людина не Бог і здохлого коня не відживить, а з тебе щó він візьме?» Мовчить литвин, дивиться на

мене, як на божевільного, та белькоче: «Але ж Янка за здохлого коня канчуками на смерть забили, корову забрали, а жінку з хати вигнали та до покоїв панських призначили».

— Ач, падло,— не витримав Максим-коваль.

— І з нами буде не краще,— ойкав дід Омелько, підводячись на тремтячі ноги.— Мине «слобода» — і станемо ми такими ж хлопами, як ті пересельці, якщо ми так сидітимемо та чухатимемо потилиці.

— Ну, це тобі не Польща й не Волинь,— обурилися козаки.— Хай-но тільки зачепить, ми йому покажемо, що таке Дике Поле та сіверські козаки!

— Червоного півня пустимо!

— Порубаємо, як кропиву, разом із підпанками.

— А литвинів забули? Дві сотні з гаком самого війська.

— А нас щось із сотня. Хіба ж ми не подолаємо по два литвини?

— Подолаємо й по п'ятеро. Не таких рубали з Наливайком.

Але діда Омелька важко було заспокоїти. Все здавалося йому безнадійним і, пригадуючи молодість, він запевняв, що колись усе на світі було краще.

Після таких розмов із козаками він не міг заснути і довго зітхав та перевертався з боку на бік у своїй занедбаній бобилячій хаті. І думка про втечу напосідливо свердлила йому мозок.

На високому, стрімкому березі, там, де «Полузораріка у Ворскло впадиває», заклав Бжеський міцний замок із вежами, мурами і бійницями. Росли стіни, важкі склепіння й арки брам. Козаки мовчали. Бжеський їх не чіпав, і вони не займали його. Замок будували там, де козаки не орали і не пасли худоби, тому й сваритися не було чого. Тільки дід Омелько ойкав, кректав і, нарешті, зник, ніби крізь землю провалився, щоб не навертатися на панські очі.

Але Бжеський рідко показувався поспільству. Жив він у пробоща Маєвського. Після того як ксьондз здобув йому робочу силу і гроші під невеличкий процент, він цілком поклався на комерційні й господарські здібності пана пробоща. А пан пробощ потирав собі пухкі ручки, передбачаючи великий зиск. Парафія його була злиденна, католиків обмаль, і підтримували його самі старости з двох крулевщизн, на відстані десяти миль від

Сівера. Шановний пробощ надзвичайно втомлювався, намагаючись разом потрапити туди й сюди, і тільки з появою Бжеського йому блимнула надія оселитися під крильцем нового магната. А головне, кожен шляхтич платив на користь церкви десятину, що звалася динарієм святого Петра [84], і зростання прибутків пана Бжеського обіцяло пану пробощу з римською курією [85] чималу користь.

Радів і Янек Свенціцький, що справа лагодиться, і потроху опановував роль управителя. Щоб не дратувати козаків, він не розпитував їх ні про що і нікого не записував до реманенту, але потроху довідувався про кожного зокрема — і хто він, і скільки має землі під полем і пасовищем, і скільки в нього коней та худоби, чи має пасіку або рибальські сіті, чи чумакує взимку. За місяць Янек якось прийшов до пана пробоща і, озброївшись гусячим пером та папером, з пам'яті склав повний реманент нових володінь пана Бжеського.

— Янеку, ти — золото,— захоплювався пан Бжеський.— Спритний, як чорт, і рахубний, як краківський лихвар. Певно, твоя мама наставила роги померлому Адаму Свенціцькому з якимось Шмульком чи то Янкелем.

Янек удавано ображався.

— Коли б я не був вдячний пану за виховання, я б довів пану шаблею, що моя мати була і є цнотлива пані. Але, як благородний, хоча й бідний шляхтич, я не можу звести руку на свого добродійника.

— Ото гарячка,— реготав Бжеський.— Слушно кажеш, Янеку! Честь над усе й перш за все. А тепер вип'ємо келех меду, а потім перекажи Ровіцькому, хай він видасть тобі саржі на камзол.

Свенціцький вдячно цілував руку пана Рогмунда, а до себе посміхався. Хай глузує! Буде час, коли Янек буде багатіший за Бжеського. Бжеський надто любить сипати грішми й гнутися на магната, а Янек збиратиме кожен гріш і, рано чи пізно, виб'ється в люди.

Янек відгодувався на степовому молоці та баранині, засмаг, трохи поширшав у плечах. У голосі його забриніли владні нотки, і від колишньої заляканої сором'язливості не лишилося й сліду. Зранку був він на коні в лісі, де жовтовусі мовчазні литвини рубали віковічні дуби; на будівлі або за Ворсклою, де цеглярі випалювали цеглу.

А степ жив своїм складним життям. Трава була по плечі людині. Побілішав, заколивався від вітру ковиль, наче поповзли землею сірі пасма туману.

Почалася косовиця. Вийшли козаки в пойму над Ворсклою. Тут трава була така гарна, соковита й густа, що можна було в ній загубитися, як в очеретах. Квітнули величезні степові рум'янки, червоно-бузковий шпадник, золотаві краплини зурки, запашна липка. Джмелі й бджоли гули над степом від ранку до присмерків. Кожен косив, де хотів і скільки хотів. Але козаки не жадували. Коні та вівці козацькі паслися в степу і взимку, коли сніг не був дуже глибокий. Вони розгрібали копитами сніг і здобували з-під нього підмерзлу пашу. І сіно було потрібне тільки на два-три холодніші місяці перед весною.

Вийшов на косовицю й Корж із Горпиною. Горпина гребла сіно і варила куліш, а Корж або косив, або возив запашне свіже сіно додому.

День був задушливий і жаркий, як завжди перед грозою. Корж поспішав звезти якнайбільше сіна. Рівно ступали його кремезні, круторогі воли, рівно і впевнено ступав поруч них їх господар у самих штанах та червоноверхій козацькій шапці. Методично витяг він із кишені гаман, набив люльку, викресав вогню і затягнувся міцними корінцями.

— Добрий тютюн росте в тебе на городі, Даниле,— похвалив він самого себе, затягуючись.— З таким тютюном і робити не важко.

Назустріч Коржеві скакав Свенціцький. Зранку кидався він з кінця в кінець, намагаючись звезти до дощу все сіно з луків. Помітивши здалека Коржа, він прибрав гордовито-недбалого вигляду, як, на його думку, личить шляхтичеві й управителеві вельможного пана, і, узявшись у боки, чекав, що Корж перший скине шапку і вклониться. Але Корж хитро примружив на нього чорні очі й байдуже випустив цілу хмару міцного тютюнового диму.

Янек розлютувався.

— Геть шапку, нахабо! — крикнув він, відчуваючи, як хвиля крові опалила йому лиця. І ударом нагая збив йому шапку.

Від несподіванки Корж остовпів. Ця Сопля, як прозвали Свенціцького козаки, насмілилася збити шапку з реєстрового козака, співучасника багатьох слав-

них походів. Темним хмелем стукнула в голову лють. Він потьмарився, став з мідного чавунним. Не пам'ятаючи себе, схопив він підпанка за пояс і стягнув з сідла.

— Ах, ти, Сопля собача, поросячий хвіст! Знатимеш, як чіплятися до вільного лицаря.

Свенціцький дригав ногами, намагаючись вирватися, і раптом зловчився і хвицнув Коржа підбором під груди.

— А, так ти ще брикатися! — трусонув його Корж і, перекинувши поперек колін, боляче ляснув нижче від очкура.

— Пусти, пся крев! — верещав Свенціцький, задихаючись.— Пусти!.. Ось я тобі!.. Я скажу панові! Стерво свиняче!.. Хаме!..

Але Корж методично відважував йому замашні стусани. Свенціцький оскаженів. З наллятими кров'ю очима впився він у ліву руку Коржеві, Корж рвонув його за вухо, залізною рукою нахилив йому голову і затиснув між колінами.

— Знатимеш, як кусатися! — гримнув він і, знявши ремінь, одним рухом спустив Свенціцькому штани.

Свенціцький звивався, як вуж. Кричати він не міг, та й ніхто не почув би його в степу. Він задихався в козацьких штанах.

А Корж з насолодою шмагав підпанка, методично вкриваючи червоними смугами його випещений білий зад. Кінець кінцем розтис він коліна.

— А тепер тікай і пам'ятай, що з козаком краще не заводитись. Сьогодні дав тобі, як хлопчиськові, а іншим разом і шаблею почастую,— сказав він, спокійно застібаючи ремінь.

Свенціцький увесь дрижав з болю і безсилої люті. Обличчя йому сполотніло, по щоках текли сльози, а вуха палали, наче з них здерли шкіру.

— Я тобі... Я тобі теж пригадаю!.. Лайдаче! Хлопе смердючий! — верещав він, відбігши подалі і тремтячими руками підбираючи штани.— Я тобі!.. Я!..

— Не бреши, цуценя, бо буде гірше,— посварився йому Корж кулаком. І спокійно подався за хурою.

Задихаючись з люті й сліз, вбіг Свенціцький до пана Бжеського. Пан Бжеський сполотнів.

— Що?.. Що таке?! — скрикнув він.— Пожежа?.. Татари?..

— Пане! Вельможний пане! Це — бунт! Це — чорт зна що! — кинувся до нього Свенціцький.— Благаю в пана оборони! Його треба скарати на горло! На палю його!

— Кого на палю? Стій, Янеку! Кажи до пуття!

Тремтячи від скаженої люті, Янек розповів усе, затаївши тільки те, як Корж скинув з нього штани. Але, замість співчуття, Бжеський зареготався, і відгуки його реготу гучно пролунали тихими покоями пана пробоща.

— Ой, сміховище! Ой, Єзус, Маріє! Дорого б я дав, щоб побачити таке видовисько! — невгавав пан Бжеський, і його гладке черево коливалось під кунтушем, як тісто в діжі.

— Але ж, пане,— надсаджувався Свенціцький,— адже ж я єстем шляхтич, і таку образу можна змити тільки кров'ю. Невже пан мене не оборонить?

— Так ти кажеш — ременем? І голову між колінами? Ото козарлюга! І ти навіть не міг крикнути?

— Добре панові сміятися,— пікнув Свенціцький крізь сльози.— Я до пана, як до рідного батька, а пан... А що буде з вельможним паном, як вони кинуться на пана? Це ж звірі, хижаки! І ми в цій пустелі, як курчата в їх пазурах.

Свенціцький висловив те, що не вперше спадало на думку гордовитому панові. Він раптом урвав свій регіт і поклав руку на Янекове плече.

— Ти маєш рацію, дитино моя. Я цього так не лишу. Не можу лишити,— виправився він.— Я не можу втратити свого магнатського авторитету,— отже, й твого, як мого управителя. Поклич Ровіцького і заспокойся.

Янек вдячно припав до рук пана Рогмунда і, незважаючи на гострий біль, кинувся до Ровіцького. Ровіцький хропів у сінниці п'яний, як мрець. І тільки тоді, коли Янек вилляв на його голову цебро холодної води з криниці, підвівся на нетверді ноги і, гикаючи та відпльовуючись, пішов до пана.

Що казав йому пан Бжеський, Янек не знав. Він заховався до своєї комірки і, стогнучи та зітхаючи, намагався скинути штани, але справа була надзвичайно складна. Тканина присохла до напухлих рубців, завдаючи йому нестерпного болю. Стара ключниця пана пробоща почула його стогін. Не постукавши, ввійшла вона до Янека і з жахом сплеснула в долоні.

— Янеку, що тобі?! — кинулась вона до пана управителя, що засоромлено силувався заховати свій побитий зад.— Та чого ти, дурненький, ховаєшся?

І стільки доброcті було в бабусиному тоні, що Янек голосно розридався. Охкаючи і зітхаючи, принесла вона олії, помастила йому рани, накрила листом подорожника і перев'язала шматком полотна із старої сорочки пана пробоща.

— Покарав тебе Бог, сиротинко,— приказувала бабуся, вкладаючи його в ліжко.— Ніколи не чіпай козака.

І Янек надто пізно зрозумів, що справді перехопив через край.

На майдані юрбилися козаки й поспільство.

Була тиха й прозора година, коли стовпами тягнуться по дорозі тіні і в рожевій куряві повертається додому череда. На трави падала роса. Хрущі гули в тополях, і було тихо-тихо, як буває тільки надвечір, коли замовкнуть звуки дня, а звуки ночі ще не народяться в росяній прохолоді.

На колодах біля церкви сиділо кілька дідів. Парубки оточили їх щільним гуртом, а Корж, пихкаючи люлькою і ховаючи усмішку в чорних, як дьоготь, вусах, в сотий раз розповідав, як наклав він Соплі повний зад. Старі тихо сміялися беззубими ротами, а парубки аж за боки бралися з реготу.

— От здорово, панове! Так йому й треба! Хай не чіпляється!

— Так ти кажеш — ременем? — повторював крізь сльози Максим-коваль.

— Атож!

— Як кота, що напакостив у хаті?

— Носом між ноги! Хай поцілує козацьку матню!

І веселий гучний регіт котився майданом і згасав у далеких левадах між вербами.

І ніхто не помітив, звідки виринув гладкий Ровіцький і, трохи похитуючись та оглядаючись на свій почет із кремезних литвинів, озброєних здоровими шаблями і ломаками, наблизився до козаків.

— Хто тут є Данило Корж! — спитав він ламаною мовою, намагаючись твердо триматися на хитких від хмелю ногах.

— Я Данило Корж,— відповів той, виймаючи з рота люльку і спльовуючи.

— Ступай до ясновельможного пана.

— А що я забув у твого пана, щоб бігти до нього надвечір? — відповів Корж запитанням.

— Як відповідаєш, лайдаче! — спалахнув Ровіцький, забуваючи накази пана пробоща.— За образу й побої вельможного шляхтича пан викликає тебе на суд!

Парубки зацікавлено з'юрбилися навколо, ніби очікували нової розваги, але Корж спокійно глянув на скляні від хмелю очі Ровіцького і відповів стримано й серйозно:

— Я піду на суд, коли мене покличе наш старшина. Іншого суду я не визнаю, як не визнають усі козаки ані тут у волостях, ані на Низу, на Запорожжі [86]. Так і перекажи пану Бжеському.

Спокійна й повна гідності відповідь Коржа сподобалася козакам.

— Добре сказав, Данило,— стиха зауважили старі, хитаючи сивими, як степова тирса, «оселедцями».

— У доброго козака й слово добре,— відгукнулися парубки.

Ровіцький постояв ще мить, похитнувся на непевних ногах і, вирячивши на козаків свої скляні очі, мовчки повернувся й пішов геть, плутаючи по куряві ногами.

— Ах, чортів лях! Навіть не сперечається з перепою.

— Не смійтеся, панове, це він на всяк випадок по собі поминки справляв,— підморгнув Максим-коваль.

І знов веселий регіт пішов вигоном, доганяючи Ровіцького та двох високих литвинів з обвислими, як у моржів, вусами, кольору свіжого лика. Вони нічого не зрозуміли і вважали, що Корж скорився, а Ровіцький, плутаючи ногами, невиразно мурмотів собі під ніс:

— Ото чорти! За таке доручення пан мусить піднести мені добру кварту старого меду, бо, ідучи до цих звірів, кожен чесний католик рискує опинитися біля райської брами швидше, ніж святий Петро ляже спати з своїми ключами [87].

НА ХУТОРІ ПОВЧАНСЬКИХ

Човен з розгону ткнувся в золотаву обмілину. Кинувши весла, Настя згребла накидане на дні латаття і підвелася на весь зріст. Була вона струнка, міцна,

років вісімнадцяти, з розкішною каштановою косою і чорними імлистими очима. Тонкий носик с горбинкою і нервовими ніздрями, трохи піднята верхня губа і брови серпами — все виявляло гордовиту, непокірливу натуру, а добре розвинене підборіддя — силу волі й стійку вдачу.

Вітер тріпав рукава її сорочки, щільно охоплював вигиб стегна, і крізь одяг відчувалося струнке тіло з довгою ногою і невеличкі пружні перса.

Затуляючи очі долонею, дівчина стояла в човнику, пильно вдивлялася у вершника на дорозі і раптом скрикнула дзвінко, радісно.

Вершник озирнувся. Очі його спалахнули, під вусами блиснули білі зуби. Він скочив з коня і кинувся назустріч Насті, що бігла до нього піскуватим узбережжям.

Міцно й радісно стиснув він її руки біля п'ястей, а вона засміялася від щастя і сховала на його грудях зашаріле обличчя з променистими очима.

— Не чекала? — напівголосно спитав Сагайдачний, і очі його втратили важку зосередженість погляду, заблищали м'яко й радісно.

— Чекала. Вдень і вночі, але це так... несподівано... так... Та й ти сам знаєш як,— засміялась вона, глянувши йому в вічі глибоким газелячим поглядом.

Сагайдачний мовчки пригорнув її до себе. Схилився до напіврозтулених уст. Поцілунок був довгий, гарячий. Сагайдачний повільно випростався, а зблідла, замовкла Настя підвела на нього довгі вії і тихо стиснула долонями його скроні.

— Живий! Здоровий! — зітхнула вона.— Слава Богові! Я так мучилася, стільки сліз ночами пролила.

— А де ж вони, ті сльози, поділися? — спитав він схвильовано й ніжно.

Дівчина засміялася, цнотливо схиливши голову.

— Сонце світанкове випило? — пожартував Сагайдачний, обережно відсуваючи від себе дівчину.

Тільки тепер побачила Настя, що Сагайдачний не сам. Двоє джур і старий кобзар Карпо трохи відстали дорогою і тепер догнали гетьмана, ніяково стримуючи коней і не знаючи, чи то їхати далі, чи то завернути назад.

— Чого ви муляєтеся? — всміхнувся Сагайдачний.— Це моя наречена. Ще погуляєте взимку на нашому весіллі, якщо будемо живі й здорові.

Джури спалахнули смуглявим рум'янцем, а старий Карпо примружив старечі очі і, розпливаючись усмішкою, зашамотів:

— Високо літаєш, та влучно б'єш, Петре Конашевичу. Такої краси і в султанському гаремі немає.

Настя зовсім зніяковіла і, ховаючи очі, смикала косу, поки Сагайдачний не виручив її.

— Що ж ти, серденько? Приймай гостей з походу. Ми втомилися в дорозі, зголодніли. Веди нас до батька, до матері.

Настя схаменулася, низько-низько вклонилася і швидко побігла наперед вузькою стежкою.

Сагайдачний ішов поруч сягнистим твердим кроком і, хоча й не поспішав, але й не відставав від дівчини.

Це був стрункий широкоплечий чоловік років на сорок, з тонким, як у черкеса, станом. Довгаста борода облямовувала йому вузьке, бліде обличчя, ледве позолочене сонцем. Чорні імлисті очі дивилися задумливо й серйозно, але посаджені вони були близько одне до одного, і тому погляд їх набирав зосередженої пильності, як на малюнках візантійського пензля.

Старий Повчанський сидів на призьбі і чистив мушкет. Настя весело підбігла до нього, тягнучи за руку Сагайдачного. Батько радісно всміхнувся і розкрив обійми.

— Здоров, синку, здоров! А Настя через тебе мало очі не виплакала: боялася, щоб тебе турки не порубали.

Сагайдачний тричі розцілувався з майбутнім тестем і сів на призьбу. Настя зникла. Джури пішли розсідлати коней, а старий Карпо примостився на траві, по-турецькому підгорнувши ноги і щось лагодячи на своєму нехитрому інструменті.

— Чув я про твої перемоги, синку,— почав Повчанський, поклавши руку гостеві на плече.— Де не підеш, по всіх усюдах тільки про тебе й мови. Але кожна палиця має два кінці. Коли б воно навпаки не перевернулося: ти — на турків і на татар, а татари та турки — на нас. Ти визволяєш невільників, а вони беруть удесятеро. Тільки й думки, як би самого на ясир не забрали та на ринку не продали, як худобину.

— Знаю,— насупився Сагайдачний.— Але січовики тут ні до чого. Татари — мисливці, ми — дичина. Торгують рабами, тому й потрібний їм крам. А де його взяти, як не на Україні?! Щодо турків, так ми, справді,

шарпаємо їх і дратуємо, бо нам же буде корисно, коли вони накинуться на ляхів.

— Ось тобі й маєте! — обурився Повчанський.— До Варшави ніякі турки не дійдуть, а степ щороку напувається нашою кров'ю. Молодий ти ще, битий ніколи не був, тому й голова тобі від слави йде обертом. Не з турками нам битися, а з панами згоджуватися, як би краще боронити наші межі.

Сагайдачний стенув плечима.

— Знаю! Чув! Те ж саме казали нам восени Жолкевський та Конецпольський у Житомирі на комісії.

— Що ти мене до ляхів дорівнюєш,— образився Повчанський.— Я тобі діло кажу. У панів теж голови на плечах, а не кавуни. Адже ж вони реєстрових не чіпають. А що набилося на Січ різних лотрів [88] та розбишак, так це теж вірно. І через них чесному козакові на світ дивитися соромно.

Буркотливо-напутливий тон старого Повчанського дратував Сагайдачного. Коли б не був Настин батько — послав би він його під три чорти, але задля Насті доводилося стримуватися.

— Без голоти теж не проживеш,— заговорив він примирливо.— Панам треба хлопів, а старшині — голоти. Хто рибу ловитиме, хто звіра битиме по уходах? Хто дуби та байдаки ганятиме Дніпром? Хто чабануватиме? І у вас, певно, на хуторі — ані посіяти, ані зжати без пахолків! Отак і на Січі. Та й пани тільки тому терплять козаків, що їм треба війська для походу і сторожі на кресах республіки. Коли б не небезпека від турків, вони б давно обернули нас на хлопів. А без нас вони ані туди, ані сюди. Хто під Смоленськом був? Козаки! Хто в Кремлі панував? Знов-таки — козаки! Багато треба для цього козацької сили. Самої старшини не вистачить.

Повчанський мовчав, набиваючи люльку, а Сагайдачний помацав у чересі й витягнув гарну турецьку люльку, оздоблену тонким різьбленням на золоті.

— А щоб ви не згадували лихом моїх походів, ось вам на спогад з самої Туреччини.

— Спасибі, синку, спасибі,— розплився Повчанський радісною посмішкою і застукав у вікно.— А йди-но сюди, стара! Дивись, що пан гетьман привіз з Царгорода.

— Зараз,— недочула стара.— В хаті будемо полуднувати чи надворі?

— Душно в хаті. Винось сюди,— наказав Повчанський,— та горілки подай. Вип'ємо за здоров'я звитяжцеве.

Під явором стояв стіл з лавками. Настя вибігла з хати з гарною домотканою скатертиною і, стелячи на стіл, помітила нову люльку.

— Ой татуню, що це у вас?.. Яка розкіш!

— Та твій Петро подарував. Побив-таки турків, розбишака.

В тоні старого бриніло захоплення.

Настя зраділа. Вона знала, що батько не від того, щоб поріднитися з Конашевичем, але старий часто бурчав про гетьмана: «Так і лізе на вогонь, як метелик. А того не розуміє, вражий син, що не доведуть його ці походи до добра. Ну, Бог милостивий. Постарішає — порозумнішає. Треба його прибрати до рук і до пуття наставити».

Настя тоді ображено мовчала. Слава нареченого п'янила її, запалювала кров, молоду, гарячу, напоєну степовим сонцем і буйними вітрами. За Сагайдачного ладна вона була в огонь і воду, і все, що він казав і робив, було для неї незмінною істиною.

Але болем і жахом стискалося серце, коли доводилося розлучатися з ним. Знов у похід, знов під гармати й кулі, під шаблі й списи ворожі... Тоді здавалося, що батькова була правда: тоді хотілося кинутися на землю поперек його шляху, ридати, цілувати йому чоботи й благати, щоб він залишився...

— Добра люлька,— задоволено сказав удруге Повчанський, коли Настя повернула йому подарунок і запитливо повела очима в бік Сагайдачного.

— Ой, та я й забув,— схопився він.— Пробач, Насте! З голови вискочило, є в мене й тобі подарунок.

Він вийняв шматок тонкого турецького шовку і обережно розгорнув його. Там було напрочуд дивне намисто, дамаської роботи, з золотих кружал, прозорих, як мереживо. Краплинами гарячої крові палали на ньому рубіни, а тонюсінькі ланцюжки з'єднували їх і закінчувалися підвісками-півмісяцями.

— Ах! — скрикнула Настя й зашарілася.

Сагайдачний надів їй намисто на шию, і коли воно розсипалося їй по грудях золотим павутинням, Настя підвела на Сагайдачного очі.

— Ой, який же ти хороший,— прошепотіла вона ніжно й радісно.

Знайшовся подарунок і для Настиної матері — царгородська парча на керсетку і бірюзові пацьорки з Афону [89]. Стара низько вклонилася і довго дякувала гостеві, що не забув її в далеких країнах, а старий підвівся із призьби, запрошуючи гостя до столу.

Повчанський сам частував гостя, наливав йому оковитої, підкладав молодого сала й ковбаси. Настя піднесла джурам по чарці. Вони вайлувато вклонилися, дивлячись на неї спідлоба, і так допалися до їжі, що миска смажених ковбас за мить спорожніла.

Настина мати раз у раз бігала то в хату, то в льодовню чи до льоху. Повчанський частував джур і гетьмана, не забуваючи про хлопців, що сиділи край стола. До кожної чарки знаходилася в нього інша приказка. Хлопці напівголосно розпитували джур про Січ і походи, Сагайдачний перезирався з нареченою, розмовляючи з старим про полювання і врожай, а явір тихо шелестів над ними соковитим листям, захищаючи їх від липневої спеки.

Попоївши, джури пішли відпочити в клуню на свіжому сіні, а Повчанський повів гостя в світлицю. Настя допомогла матері прибрати зі столу і присіла біля хати гаптувати гаманець Сагайдачному.

— Що ти, дівчино, бусурманка, чи що? — похитав головою кобзар, що примостився в холодку.— Сьогодні неділя, а ти гаптуєш.

— Ой, мовчіть, дідусю,— злякано зашепотіла Настя,— треба закінчити подарунок панові гетьману.

— Це інша річ,— згодився старий.— Для такого випадку не гріх і в святу неділю попрацювати.

Настя швидко і спритно клала стібок за стібком. Рівно виступали по оксамиту візерунки — дубове листя й жолуді в мережаних чашечках.

Старий куняв, але мухи не давали йому спокою. Бачачи, що кобзар не спить, Настя підвела голову і, відкусуючи нитку, спитала:

— А ви теж, дідусю, були з козаками в поході?

— Аякже, зіронько моя, був,— охоче відгукнувся балакучий кобзар, радіючи, що можна розповісти про пережите.— Тепер, і торік, і раніш.

— Розкажіть, дідусю, любий! Я ж нічого не знаю, а пан гетьман не любить розповідати про себе.

— Не любить! Ой, не любить, рибонько,— згодився старий, хитаючи головою.— Але нічого не вдієш. Сама

земля гуде його славою, і люблять його козаки, як рідного батька.

— А за що, дідусю? Він, кажуть, суворий? Нікому не потурає?

— Не потурає, але карає тільки за провину. А козаки, як діти: чують серцем справедливу людину.

Настя знов узялася до роботи. Старий присунувся ближче, підібгав по-турецькому ноги й заговорив співучим голосом, як східний байкар, трохи похитуючись у такт оповіданню.

— Торік восени рушив наш батько через море, просто на Трапезунд [90], спалив його, як свічку, і пішли вздовж турецьких берегів, не минаючи ані села, ані міста. Потурнаки та звільнені бранці вказували нам путь. Дійшли до Синопа, захопили за́мок, вирізали залогу, спалили купецькі кораблі. Надивилися ми там на всячину: і на сади райські, і на палаци башів, і на муки невільницькі. І попливли назад до дніпровського гирла. А султан так розлютував на візира [91] Насух-башу за те, що випустив він козаків у море, що наказав повісити його, як собаку. Врятували його султанські жінки та родички; почали вони плакати і випросили йому життя, але султан побив його до синців буздиганом. Зрозумів візир, що треба рятувати свою шкуру, і кинувся нам навздогін, але знов йому не пощастило. Обдурив його наш батько. Розділив він нас на дві частини: одні перетягли чайки через Прогноїнську косу [92] в лиман, у турецьке запілля, а ми попливли просто на турків. На світанку вони нас помітили, зчинили стрілянину, а тут перші чайки вдарили їм у спину. Розгубилися турки, а ми скористувалися з цього і пробилися в Дніпро. Тільки тридцятеро козаків потрапило в полон, і турки замучили їх страшними муками: здерли шкіру з живих і повісили на гаках — за ребра, упокой, Господи, душі їх в оселях райських, ігдеже праведні спокоєваються,— побожно перехрестився старий, важко зітхнувши.

Перехрестилася й Настя, бліда з жаху, уявляючи собі, що було б, коли б потрапив до них Сагайдачний.

Кобзар замовк, задоволений справленим враженням, і, ховаючи під повіками очі, сидів, ніби занурившись у спогади.

— Ну, а тепер, напровесні, де ви були? Розкажіть, дідусю,— спитала Настя, опанувавши себе.

— Розкажу, рибонько. Розкажу. Тільки, якщо твоя дівоча ласка, принеси старому чим горло промочити,— лукаво підморгнув старий.

Настя схопилася з місця.

— Чого ж вам, дідусю? Горілочки чи пива холодного? А мо', малинки до молока? Ми зранку назбирали з дівчатами. Три кошики принесли.

— Можна й малинки, але горілка краща над ягоди. Принеси чарочку та солоненького чогось заїсти.

Настя вихром помчала по чарку.

— Ось вам, дідусю, і горілочка, і риба курена, а ось і малинка. Сама збирала.

— Ой, спасибі, дівчинко! Дай тобі, Боже, щастя, як води в морі, щоб кінця-краю не було йому вовіки.

Старий перехилив чарку тремтячими руками і, заїдаючи, вів далі:

— А цього року, напровесні, тільки сніг почав сходити, пішли наші пани-молодці відвідати самого султана в Царгороді. Знав наш батько, що загрожує султан королеві війною, якщо він не приборкає козаків, і пішов дрочити Іскандер-башу з султаном.

— Нащо? — злякано урвала Настя.— Адже ж тато кажуть, що коли турки підуть на Польщу війною, ввесь степ опиниться в турецьких руках. Скільки сліз, скільки крові тоді розіллється!

— Ні, рибонько! Не допустить того наш батько. Мудрий він, аки змій, і хитрий, як лис. Він тільки грається з вогнем, а пожежі не буде, бо перелякаються пани й покличуть військо козацьке на королівську службу, і кожен нетяга потрапить тоді до реєстру, а старшині дадуть герби й шляхетство, і тоді жодний пан не посміє повертати своїх хлопів із козацтва або вимагати панщини з козацьких жінок. І ти тоді, наша майбутня пані гетьманова, будеш як королева. І будуть у тебе палаци, і будуть коні, як вітер, і перли буйні, як вишні.

Настя спустила шитво на коліна, розгладжуючи наперстком щойно закінчений срібний жолудь із золотою мережаною чашечкою, і замислилася. Силувалася й не могла собі уявити, що тоді буде із нею.

Знав старий, кому що співати й розповідати. Не один раз сходив він з кінця в кінець не сам лише рідний степ, але й Крим і Туреччину. Розмовляв він татарською мовою, розумів турецьку. На все надивився старий протягом свого довгого віку. І для кожного скрізь находив він

належне слово. Знав він, як промкнутися в башівські палаци, розповідав він їм барвисті й фантастичні легенди й казки, а сам придивлявся до всього, намагався довідатись і добре затямити, де хто страждає в неволі, подавав про них звістку на батьківщину, допомагав викупити з неволі. Посполитим співав він про сувору селянську долю, про жорстоких панів та посесорів, про важку панщину на чужих, политих їх кров'ю і потом ланах, закликав їх до боротьби за свободу, за землю. А загартованим в боях козакам співав він думи про далекі походи, де кожен бій, кожна сутичка обарвлювалася яскравим серпанком романтики, де кожен козак перетворювався на легендарного лицаря, визволителя бідних невільників, борця за волю і рідну землю — героя, якому нема рівного в світі. Щедро платили кобзарям за їхні пісні любов'ю і пошаною народною. І йшов кобзар далі, кожному несучи радість і надію на краще майбутнє.

І тепер, сидячи перед нареченою ватажка й козацького гетьмана, відшукав він для неї запашні й барвисті слова, щоб потішити жіноче закохане серце.

— Висадилися ми під Архіокою,— заговорив знову старий ритмічно й співуче,— біля самого Царгорода. Підпалили Архіоку й околишні міста і села і не знали, що султан тоді там полював. Ясно було йому тікати від козацької сили. Захопили ми Стамбул, мармурові палаци димом розвіяли, гарні поминки справили по замучених у Трапезунді і рушили далі. Догнали нас галери біля дунайського гирла. Ми веслували цілий день, тікаючи від погоні, а вночі самі кинулися на ворога. Як білки, видерлися наші молодики по кодинах, обмастили їх смолою та підпалили, а старі козаки рубали сокирами днища галер, пускали в них синє море. Галери ішли на дно, як каміння, або палали, як вогнища під Купала. Башу забрали ми в полон, яничар потопили дві тисячі, а невільників розкували й привезли з собою на ясні зорі, на тихі води, як у піснях співається.

Доказуючи, старий торкнувся струн, і струни відгукнулися на його ласку, застогнали жалібною тугою, наче розкинулися під старечими пальцями безкраї степи, наче вітер застогнав над могилами.

Мовчала Настя, перед очима постало море, крилаті силуети галер у полум'ї. Вона почула стогін конання, постріли, важкі голоси корабельних гармат. Ніздрі ло-

вили пах порохового диму, смоли й солоної свіжості моря.

Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон рокітливому згасанню струн. День був жаркий, імлистий. Білясті обрії в степу. Замовк зелений явір, тільки чорноголовий дятел лазив по корі, постукував дзьобом об стовбур, шукаючи хробачків.

Та ось зірвалися спросоння собаки, зайшлися хрипким гавканням, кидаючись на когось за густим зеленим чагарником. Долетіло тупотіння коней, зарипів віз, заляскав батіг, і басистий чоловічий голос гукнув хазяїна.

— Гей, хто в Бога вірує!

Настя здригнулася, схопилася з місця й кинулася до хати. З клуні вибігли заспані хлопці, пристібаючи шаблі, але старий Повчанський перший признав гостей.

— Та це ж Корж із Горпиною. Настю, стара! Гості приїхали!

На хуторі знялася метушня. Загрюкали двері, залунали голоси, а Корж говорив, витираючи спітніле чоло:

— Життя не стало від панів. Пішли ми світ за очі від цього зілля, хай воно згорить із родом-племенем.

— Добре, синку, добре,— поляскав його Повчанський по плечу.— Мо', помиєшся з дороги? Ач, як тебе запорошило. А то що за хлопці? — урвав він сам себе, зиркнувши на трьох парубків, що ніяково переступали з ноги на ногу.

Один з парубків розплився широкою усмішкою і відповів за всіх:

— Та ми — челядь панська. На Січ утекли козакувати.

Поки хлопці розвантажували вози, дівчата кинулися по різну харч, і за годину всі знов сиділи за столом, частуючи гостей. Корж їв великими ковтками і розповідав, як пан Бжеський будує замок над Ворсклою і накладає руку на козацьку волю.

— А ви не пробували з ним позиватись? — спитав Сагайдачний, уважно прослухавши його оповідання.

— Поки що — ні. Він не чіпав наших ланів та пасовища. Здається, позиватись нема чого, та тільки це ж не по закону: хіба можна давати двічі грамоту на ту ж саму землю?

Сагайдачний замислився, а Корж флегматично розповідав, як відшмагав він Свенціцького і як пан Бжеський покликав його на суд.

— Насамперед, не підлягає козак панському присудові, та й за що тут судити? Ну, здер штанці, ну, всипав Соплі, скільки належало. На це ми не скупі. За що ж тут судити? — щиро дивувався Корж, обводячи всіх очима.

Всі так і пирснули з реготу, а Корж набив люльку і казав далі, посміхаючись у вуса, і пустив цілу хмару диму:

— Не пішов я до бісового пана ані ввечері, ані на ранок, ані ще за день. Навіть забув за цю погань. Тільки чую — вночі забрехав мій Мурза. Аж захлинається з люті собака. Встав я, виглянув. Бачу, лізуть до мене панські литвини. «Еге-ге,— думаю,— так це ви по мене, як по ведмедя в барліг? Ну, заждіть!» Узяв я пістолі, шаблю. «Чого вам,— кажу,— треба?» А вони на мене з ломаками. Горпина з переляку з дитиною на піч сховалася. А я як стрільнув, та шаблею, шаблею... Один звалився, інші — врозтіч. «Другим разом,— кажу,— не полізете». Але ще за день прибігає оцей хлопець,— показав Корж на худорлявого юнака з узькою білявою головою,— і каже: «Тікайте, бо сьогодні вночі пан Бжеський проти вас військо висуне, і наказано спалити вас живцем разом із хутором, якщо ви з власної волі не підете на суд». Ото, думаю, заковика! Горпина, звісно, за баб'ячим звичаєм, у сльози, а я почухав потилицю і надумав відвезти до вас дружину з немовлям, а там вже буде видко, що і як. Свиню з поросятами віддав старому Джмелеві, вівці загнав до Мартина-рибалки, а сам пустив чутку, ніби збираюся до Полтави купувати воли. Запріг воза — і гайда в інший бік.

— А як же ці хлопці до вас пристали? — спитав Сагайдачний, покручуючи вуса.

— Оці чорняві догнали дорогою. Я вже за рушницю схопився, думав женуться. А той білявенький сам до мене прибіг. «Візьміть,— каже,— з собою, бо остогидло в панських попихачах».

— Так, так, проше пана,— захитав головою білявець.— Тен пан Бжеський нас за бидло має. Поки ми в Польщі жили, тен панський звичай нам очі не муляв. А пан Корж мувіл, же й хлоп може на волю втікати. Так я, проше пана, теж на волю захотів.

— Молодець,— похвалив Сагайдачний.— На Січі молодь теж потрібна.

— А як, проше пана, чи не вижене мене вельможне лицарство знов до пана Бжеського через те, що я єстем поляк?

— Хто тебе вижене! Заспокойся! Ні, хлопче, тепер ти не загинеш. А ви, хлопці, теж з Сівера? — звернувся Сагайдачний до смуглявих парубків, що жадібно вминали масну тетерю.

— Еге ж... Тобто, ні; прийшли ми з Волині до Бжеського. Осадчий нас привів. На «слободи». Орали ми, косили, а взимку збиралися козакувати. Тільки дороги не знали...

— Ну, а тепер як буде? — підвів голову Повчанський.

— Та хто ж його зна!.. Побачимо.

— Мо' б, тут залишилися? У нас тихо, вільно. Сорочки вам справлю, чоботи. А роботою ніхто не силуватиме.

Хлопці перезирнулися.

— Та... хто ж його зна... Подумаємо.

— А звісно, звісно...— заквапився Повчанський.— І горілка є, і ситі будете. Їж, скільки здужаєш. Ось спитайте Максимку чи то Тимка,— хитнув він у бік своїх пахолків.

— Та що ж, ми і так бачимо,— зніяковів парубок.

Він хотів сказати, що остогидло йому в хлопах, але незручно було образити гостинних хазяїв. Проте другий, молодший і завзятіший, бовкнув без хитрощів:

— Не на те втекли ми від пана Бжеського, щоб шило на швайку міняти. Проживемо й без панів.

Кров ударила Повчанському в голову, але він стримався і в'їдливо відповів:

— Молодий ти ще, хлопче, щоб так відповідати старій людині. Та хіба ж я пан?! У пана хлопа мають за щось гірше від собаки, бо собака у пана в покоях живе і на м'якому килимі спить, а хлоп стоїть біля порога без шапки. А в мене хлопці за одним столом сидять, з одної чарки п'ють, як рідні сини.

Товариш штовхнув хлопця в бік, і він тільки тоді зрозумів, що бовкнув зайве. Він зашарівся, знітився і безпорадно закліпав очима, а Сагайдачний ковтав пінясте пиво, і загадкова усмішка ховалася в його бороді.

Після вечері Корж із Горпиною пішли відпочивати. Тиждень були вони в дорозі, і Горпина зовсім знесиліла, а Настя вийшла до нареченого.

Стояли довгі літні присмерки. Роса впала на трави, прибила на дорозі пил. Настя йшла поруч Сагайдачного

положистим схилом з долини, де ховався хутір, і незабаром безмежний степ замкнув навколо них рівне коло імлистого обрію.

У зелених вівсах підпадьомкали перепілки. Пахтіло колосом, полином, медунишником. Ішли житами шарудливі хвилі вітру, хилили колос до землі. А на сході випливав повний місяць. Золотаво-рожевий, напівпрозорий, відділявся він від краю землі і повільно линув угору, густішав, ставав ясним металевим кружалом з кованого срібла.

Настя відхилила голову і жадібно дихала повітрям, повним гірких степових пахощів. Сагайдачний обережно пригорнув її до себе, і йшли вони поруч, ритмічно й легко.

— Настуню,— урвав він мовчання,— я говорив із твоїм батьком.

Настя полохливо стенулась, але Сагайдачний рухом заспокоїв її.

— Він згодний. Після Великодня [93] поберемось. Але я бажав би, щоб ти прожила зиму в Києві.

— Нащо? — здивувалася вона.

— Бачиш що, тут, у степу, ти знаєш тільки батьків та рідких гостей, але для життя цього надто мало. Треба, щоб моя майбутня дружина була мені перший друг, помічник і товариш у всіх моїх справах.

— Хіба ж я тебе мало люблю? Чи ти мені не найдорожчий у світі? — палко урвала його Настя.

І біль, і образа забриніли в її голосі.

— Так, любонько. Я все бачу і ціню, але, крім кохання, треба знати життя. Уяви, що довелося б тобі, як пані гетьмановій, вітати чужоземних послів. Ти б не знала, як із ними поводитися, як частувати їх, як відповідати. А все тому, що ти живеш далеко від людей і не вивчила звичаїв. Не дурно польські шляхтичі віддають синів та дочок до магнатських палаців, щоб вони до всього придивлялися і розумілися на всьому. Тепер без цього не проживеш. Ти вмієш читати й писати, але тільки по-нашому, а серед панів нашу мову мають за хлопську. Отже, треба вчитися й по-польському, щоб вони не глузували з тебе. А головне, Настуню, треба розумітися на козацьких справах, звикнути до розмов із людьми вченими, набути добрих манер, призвичаїтися до пишного одягу, до зачісок за останньою модою і, взагалі, стати людиною, на яку всі зважатимуть і на яку я можу по-

кластися в найскладніших і найсерйозніших справах. Та й тобі буде приємно відчути, що нема в мене від тебе таємниць, що в усьому — ти мій перший помічник і що я пишаюся не тільки твоєю красою й коханням, але й розумом і чемністю. Хіба не радість буде мені бачити, як ти царюєш на балах та бенкетах серед пихливого пишного панства?!

Настя слухала уважно, закусивши нижню губу і зосереджено зсунувши брови. Спочатку вона ніби образилася на нареченого, потім трохи злякалася його вимог. Вона й сама мріяла про бали й бенкети. Про них вона чула чимало напівфантастичних розмов і часто з жахом відчувала, яка вона безпорадна дикунка і як не підготована до життя.

— А де ж я там житиму? — спитала вона недовірливо.

— В однієї пані, яка буде тобі найкращим прикладом і найкращим учителем, бо вона надзвичайно розумна й освічена жінка.

— А хто та пані? Як її звуть? — спитала вона по хвилі.

— Галшка Гулевичівна, дружина маршалка [94] Мозирського Стефана Лозка. Сам Лозко старий і кволий, а пані Галшці років із тридцять п'ять. Дочка її від першого шлюбу одружилася з сином Аксаковим, і залишився у неї тільки хлопчик-підліток.

Настя мовчала, задумливо гризучи травинку.

— Ну, то як же, Настю? Згодна? — повторив Сагайдачний.

— А де ти зимуватимеш? — спитала вона замість відповіді.

— Та, певне, теж у Києві. Справ у мене там сила. Приїзди. Ми бачитимемося щодня.

Настя підвела на нього сором'язливо-радісні очі і, замість відповіді, схилила йому голову на плече.

Дорога круто завертала вбік, у долину, де тьмяно блищало озеро. Вони присіли на узбіччя біля дороги, і Настя зненацька заговорила тихо, таємниче, як діти, що повідають одне одному свої завітні думки.

— Знаєш, Петре, ось ти бажаєш, щоб між нами не було ніяких недомовок і таємниць. Адже ж я зовсім не знаю хто ти і що. Втретє приїздиш ти до нас, і все якось виходить, що нема в нас часу поговорити. Розмовляєш-розмовляєш, а потім бачиш, що головного і не ска-

зано. Розкажи мені, хто ти, де народився, де виріс — все-все.

Сагайдачний хвилинку мовчав, ловив і зв'язував уривки минулого, потім заговорив, дивлячись на темну хмару над обрієм, що де-не-де здригалася блискавицею.

— З-під Самбора я, з села Кульчиць... Батько загинув у Московщині, ще за Стефана Баторія. Лишилися ми з матір'ю сиротами. Ніхто не знає, скільки лиха й злиднів ми зазнали... І все ж, поховавши всіх інших дітей, мати віддала мене в науку до школи князя Костянтина Острозького. Важко було хлопові до неї потрапити...

— Як то? — здивовано урвала Настя.— Невже ти не шляхтич? А татко казали...

— Як тобі сказати... Я з околишньої шляхти, що не має ні кілка ні дрючка. Багато нас таких у Самборщині.

— Ось воно що!.. А я гадала...— проказала Настя, і в її тоні забриніло погано приховане розчарування.— А звідки ж у тебе герб?

Сагайдачний сіпнув плечем.

— Хіба ж тобі не все одно, моя зіронько? Хай я не з пишного панства, а втім, турецький султан боїться Петра Конашевича, і пихливий коронний гетьман Жолкевський пише мені чемні листи й посилає послів. Чує старий лис нові часи, як жаба зміну погоди... А я бажаю, щоб ти кохала в моїй особі людину, а не шляхтича і не герби.

Насті стало соромно.

— Та це ж татко казали, а не я... Він усім розповідає, що ти шляхтич, ну я... А мені все'дно. Їй-бо... Я люблю тебе, і нікого мені не треба на цілому світі: ані князів, ані королів... А коли не віриш, так... я ніколи цього не робила... Ані батькові, ані матері, ані панотцеві...

І Настя швидко схилилася і припала до руки Сагайдачного. Він увесь здригнувся, сіпонув руку і схвильовано й ніжно схилився до неї.

— Ну, а далі? Розкажи мені все-все,— просила вона, коли він заспокоївся.

— Далі? Закінчив я острозьку школу. Князь Костянтин надумав вирядити мене за кордон, як найкращого учня. А для цього потрібні були папери про те ж саме кляте шляхетство, а їх у мене й не було...

Настя щільно притулилася до нього і дивилася йому просто у вічі, як дитина, якій розповідають чарівну каз-

ку. Та й що може бути кращого і цікавішого над оповідання коханого про себе.

— Ну? Що ж далі? — схвильовано приспішала вона.

— Забрав я папери одного шляхтича, забитого в бою, і подався з ними за кордон. Ось чому в жодному університеті не чули за Петра Конашевича. А вчився я цілих п'ять років, і повернувшись, знову взяв своє справжнє ім'я і пішов служити до Конецпольських в їх почтах [95]. Та незабаром кинув я Конецпольських і подався до Києва, до Аксака. Але й там не знайшов я талану...

Щось гірке забриніло в тоні Сагайдачного. Настя відчула цю гіркоту й обережно провела рукою по руці нареченого.

— Образили? — напівголосно спитала вона.

Сагайдачний на мить запнувся, ніби стало йому боляче пригадувати, але потім опанував себе.

— Гірше... Нікому й ніколи я цього не розповідав... Покохав я доньку Аксакову. І вона покохала мене. Але магнат не міг віддати її за бурлаку. Хоч як ховали ми наше кохання, а знайшлися добрі люди — відкрили батькові очі. Він викликав мене до себе, ніби в якійсь справі, і наказав відшмагати мене перед усім панством, а потім вкинути до в'язниці як бунтівника й державного злочинця. Все міг би я стерпіти — і кайдани, і навіть смерть, але такого знущання не міг. Я втік на Січ, і з тих часів не випускаю шаблі.

— Ну, а вона? — напружено спитала Настя, несвідомо ревнуючи його до минулого.

— Вона не знала, де я, чекала на мене, мучилася. Аксак перехопив мої листи і примусом одружив її з луцьким каштеляном, розпусним і хворим дідом. Вона не витримала знущання і отруїлася, приславши мені хрестик і пасмо волосся на пам'ять.

— Нещасна,— щиро й полегшено зітхнула Настя.— Ну, а ти?

— На Січі пристав я спочатку до голоти, бо, крім штанів та сорочки, не мав нічого, навіть шаблі. Зробив я собі лука та сагайдака, звідки й пішло моє прізвище. Потрапив я в молодики до військового шевця Хоми Причепи. Він вивчив мене добре битися на шаблях і всіх низових звичаїв і вже думав засадити мене за чоботи, але тут я став дибки. Він довго гнівався на мене, але коли його було обрано на курінного отамана, він сам вдався до мене по допомогу. Незабаром став я його

правицею, бо без мене не міг він кроку ступити. Потім пішов я в походи. Щастило мені в боях. За п'ять років став я і сам курінним отаманом, а потім писарем Війська Запорозького. І тоді все сталося по-новому. Знадобилася мені тоді і латинь, і чемність, і шляхетські звичаї. Доводилося мені писати і цісареві, і королеві, і цареві Московському... І перемови вести від імені війська. Цінували мене козаки. Та й у походах не знав я поразки... І ось вже вісім років як гетьманую... Але не забув я старих образ. Настане день, коли Ян Аксак і всі королев'ята довідаються, як можна наступити на горло Петрові Конашевичу. Не час ще говорити про це, але день і ніч готую я панам свій рахунок. Гартую військо, збираю нечувану силу і рано чи пізно продиктую панам свою волю.

І стільки сили і зненависті бриніло в його тоні, так блимнули в місячних присмерках його вузько посаджені очі, що Насті стало моторошно. Вона зрозуміла, що ця людина фанатично прагне своєї мети і без вагань змете все, що стане на її путі. І ще зрозуміла, що його кохання тільки тоді буде непорушне і вічне, коли буде у них одна мета, один спільний життєвий шлях. І стримано, і серйозно сказала тому, хто мусив стати супутником її життя:

— Я покохала тебе, Петре, не знаючи, хто ти, але лише тепер я зрозуміла, що ніхто і ніщо не вирве тебе з мого серця.

І Сагайдачний зрозумів: міцно стиснув він її руки щирим братнім стисканням і довго сидів нерухомий, стриманий і зосереджений в своєму щасті.

УТІКАЧІ

А в клуні на запашному свіжому сіні розташувалися троє пахолків Повчанського з челядниками пана Бжеського. Вони добре виспалися вдень і, дивлячись на тьмяну смугу Чумацького Шляху [96] на небі, повільно перекидалися словами.

— Звідки ж ви будете? — спитав Максим старшого з утікачів.

— Зараз із Сівера, але ж я волинський, з маєтку князя Острозького.

— А я з-під Кам'янця [97], від Потоцького.

— Якого Потоцького? Того, що й на Брацлавщині? — здивувався Максим.

— Еге ж. Землі у нього до чорта. Де не поїдеш, скрізь маєтки Потоцького: і у Великій, і в Малій Польщі, і на Волині, на Брацлавщині... і всі кленуть його вдень і вночі.

— А я не знав, що на Брацлавщині вже панщина,— ніби про себе зауважив Тимко.— Допіру там «слободи» були.

— Воно як де. У Потоцького вже минулися «слободи», а в інших панів їх нещодавно оголошено. А є й місця, де панів зовсім немає і люди вільно живуть. Земля там родюча. Жити б там та багатіти, коли б не ця чортова шляхта.

— Оце вірно,— зітхнув волинець.— Животієш, як худоба, навіть гірше, бо худобу принаймні годують, а хлопа ніхто не спитає, чи має він шматок хліба, чи ні.

Важке зітхання відповіло волинцеві. Терешко перевернувся з боку на бік і став чухати п'ятою порепану литку. Максим мовчки дивився на степову далечінь, де тьмяно курилася туманом срібна місячна ніч. З степу віяло розквітлими житами, волошками і гірко-пряними пахощами полину, та тихо й тонко висвистували перепілки.

Волинець сів, обм'яв навколо себе сіно і заговорив, не дивлячись на парубків:

— Ось у нас, наприклад. Кажуть, ніби самі ляхи деруть шкуру з людей. Брехня це. Острозький з наших, батько його ще був православний, а жити в нього — не дай боже нікому. Вимагає, собака, щоб кожен виорав йому по п'ять ланів засіву, вижав, змолотив та звіз урожай. Раніше ще можна було так-сяк упоратися, бо возили збіжжя «від села до села», а тепер наш пан надсилає збіжжя до Гданська [98] або до Німеччини. Запрягай воли та вези. Іноді по три місяці не повертаєшся додому, баба, як за померлого, на часточку подає. Діти ростуть сирітками. Приїдеш додому і не знаєш, куди й кинутися. Поле стоїть неоране. Там завалилося, там шкода... Сиди без хліба, голодуй. Підеш до пана, а він вижене геть: «Це не моє діло. Докучай управителеві. Мені аби було вчасно зроблено та сплачено».

А управитель канчуками за скарги частує та знов жене в підводи, «де треба буде». Озимини в тебе немає.

так і яровини не засієш. Баба виє, діти пухнуть з голоду. Біда. Потім уже дозволили від підвід відкупатися: давай сорок грошей з двору та й сиди дома. А де ж їх узяти? Баба до ранку тче сувої, продає на ярмарку. Сам працюєш, як скажений, ледве збереш ті сорок грошей, а пан накладає на тебе якусь нову данину. І знову кидаєшся, не знаєш, що робити. Померли моя баба та діти. Одна маленька донька залишилася. А управитель вимагає панщини за живих і за мертвих. Пішов я на фільварок і кажу: «Сили нестає, пане. Сам я з малою дитиною». Він як загримає: «Бунтівнику, галгане. Замкніть його до льоху, хай до доброго розуму дійде».

А льох темний, вогкий. Вода стоїть по кісточки. Чорт його зна, скільки днів так минуло. Аж ось випустили. Змарнів я, знесилів. Пішов додому. Тільки немає більше моєї хати. Немає города. Все забрали під ріллю, а мене на фільварок призначили. Був я колись гончарем. Довідався про це новий управитель, погнав гончарувати. Крутиш собі кружало, робиш глеки та миски, а перед очима померла жінка та діти стоять... Поїхав я якось на ярмарок, продав глеки — і в мандри... Ось тільки в Каневі піддурив мене стерво осадчий: згодився я під чаркою піти до пана Бжеського на «слободи».

— Дурень,— щиро бовкнув Тимко і, вмить зніяковівши, додав: — Ти, братику, не ображайся, бо і я колись був не розумніший, та вже тепер не піддамся на вудку.

— А ти гадаєш, мене вдруге піддурять? Дзуськи,— свиснув волинець.— Дійсно, що в Сівері поки що нема панщини, та минеться ця «слобода», як весняні дні, і піде в нього та ж музика, як і скрізь. Подивився я, як він з власних хлопів знущається, подумав і пішов до Коржа, бо він тутешній і знає всі стежки в степу.

— Ото ж то і є,— блиснув зубами Тимко, підштовхуючи подолянина.— А тобі вони теж сала за шкуру залляли? Га?

— Від ситого життя не втечеш,— гірко всміхнувся той.— Але мені ще гірше сталося, бо якщо в пана погано, то в посесора ще гірше: ладиться він дві шкури з кожного здерти, щоб і панові вистачило і собі залишити ласий шматок.

— Чим же вони тобі так дошкулили? — спитав Терешко.

— Та... була біля нашого села маленька річечка,— повільно заговорив подолянин, ніби боячись роз'ятрити незагоєну рану.— І спало посесорові на думку ту річку загатити. Насипали ми височенну греблю, збудували млин. А в став напустили різної риби: і коропів, і лящів, і линків. Щороку взимку ловили там рибу та надсилали до Варшави. А батько мій, старенький та кволий, жили біля того ставу та на млині працювали, скільки сили було. А мене на фільварок забрали, за пахолка при стайні. День і ніч не знав я там спокою: чи то гостей наїде безліч, чи ще щось... Ти й запрягай, ти й розпрягай, і за своїх, і за чужих; ти й коні годуй та різні ридвани і вози мий... А знаєте самі, яка буває восени грязюка... Аж тобі свічки в очах миготять. Та й ще головний машталір лається та б'ється. Треба його щодня горілкою частувати, бо життя від нього не стане. Бігаєш до шинкаря по горілку, але ж на горілку треба грошей.

Пішов я якось до батька.

«Дайте,— кажу,— мені, тату, хоч два гроші, бо шинкар більш у борг не дає, а машталір просто скаженіє».

Заплакали батько.

«Де ж я їх візьму, синку? Адже чиншу ще не плачено; сам ось-ось опинюся під канчуками».

Сидимо ми біля млина, бідкаємось. Як ось хлопчики, що там купалися, витягли з-під млинового колеса щупака. Здоровий щупак, з лікоть завдовжки та важкий такий, ситий. Чорт його зна, звідки він там узявся.

Зраділи тато.

«Візьми,— каже,— хлопче. Це тобі Бог послав порятунок. Віддай шинкареві. Він тобі за такого щупака дві кварти горілки дасть».

Зрадів я, взяв щупака, а він тріпоче та стрибає в кошику. А на дорозі здибав я посесора. Ну, звісно, скинув шапку, вклонився низько, а той клятий щупак як вистрибне з кошика. Побачив його пан та як заволає:

«Злодію, грабіжнику. Де ти щупака взяв?»

Стою я, очима кліпаю.

«Ніколи,— кажу,— пане, не був я злодієм, а щупака мені батько подарували».

«Батько? От як... Сидить старий паскудник біля ставу, панську рибу краде та ще й роздаровує. Ану повертай».

Мені аж серце завмерло.

«Та що ви, пане,— кажу,— це хлопчики під млиновим колесом його піймали. Люди ж бачили...»

А він і не слухає, як ударить нагаєм по щоці. Так юшка й потекла. Коли б трохи вище, то око вибив би. Підхопили мене якісь панки та челядники, що з ним їхали, накинули мені зашморг на шию, як скаженому собаці, і — клусом. Біг я, біг, серце мало з грудей не вискочило. Боюся на крок відстати, щоб не задушило. Таки добіг. Витягли батька з хати в три вирви. Як почали його лаяти — та канчуками. А тато, старий та кволий, і так ледве дихають.

Не витримав я, кинувся до пана.

«Змилосердьтеся,— кричу,— вони ж уже старенькі».

Як зарегочуть падлюки, а пан посесор вуса підкручує.

«Тихше, панове,— каже,— зараз побачите цікаве видовище».

Наказав він принести здоровенних різок та миску солі.

«А тепер,— це він до мене,— якщо не ти щупака вкрав, бери різки та бий батька, а я рахуватиму».

Мені аж ноги підкосилися. Стою, мовчу. Зціпив зуби. Вже й батька на колоду поклали, і сорочку йому та штани здерли.

А пан:

«Що ж ти, оглух, чи що? Бий, бо накажу я дати тобі п'ятсот канчуків за крадіжку, а битиме тебе Кирилко Рудий».

Я аж пополотнів. Бо ж Кирилко двома пальцями підкови ламає, і в його руках найкремезніша людина не витримувала більше сотні.

Коли бачу: підводять тато голову та й кажуть:

«Бий, синку. Я вже старий, а тобі ще жити треба. Нема в тому гріха, дитинко, бо не ти мене б'єш, а панська сила твоїми руками. Роби те, що тобі наказують, а нас із паном Бог розсудить».

Ступив я до батька, взяв різку в руки, а пан з коня зліз та солі набрав повну жменю, щоб посипати батькові рани, коли бризне кров... Не пам'ятаю я, як воно сталося. Тільки замість батька вдарити — ляснув я пана різками по пиці та на його коня. Мчу, босими ногами в стремена не потраплю, а сам схилився до кінської шиї.

«Братику, конику любий. Я ж тебе годував, я ж тебе водою поїв. Рятуй мою душу!»

Женуться за нами вершники, а в мене і нагая немає. Мчить мій кінь, як вихор. А вони півколом розсипалися, щоб мене в болото загнати. Почав грузнути кінь, а вони

чимраз ближче. Що робити? Я з коня та з горбка на горбок, з купини на купину. Вони облишили гнатися.

— Гади,— сплюнув з серцем Тимко і замовк.

Війнуло з степу сухим гарячим вітром, затремтіло листя молоденької тополі, наче хтось попестив її шорсткою долонею. Сірим окрайком майнув у воротах кажан і зашарудів десь під стріхою. Терешко зітхнув і перекинувся на другий бік.

— Як же ви тепер надумали? Залишаєтесь у нашого старшини чи ні? — спитав він стримано.

— А чорт його зна. Тра подумати,— знизав плечима колишній хлоп князя Острозького.— Воно й добре б трохи відпочити та дочекатися чи то чумаків, чи то яких інших попутників. А як подумаєш — знов перед кимсь шию гнути... Здається, він не з лагідних.

— Сволота,— рішуче ствердив Тимко.— Такий здирця. Та коли б не Дике Поле, запровадив би він панщину, як ваш пан Потоцький, чи як там його.

— Ось тобі й козак! А ми думали...

— Що «думали»? Старшина — той самісінький дідич, щоб їм усім луснути. Поживи з моє — сам побачиш.

Запанувала мовчанка. Стало чути цвіркунів у степу. Беззвучною тінню промайнула сова і пронизливо нявкнула, зникаючи в темряві.

— А давно ви тут? — урвав мовчання пахолок Потоцького.

— Та вже третій місяць. Взимку в Києві були. Дуби та ком'яги вантажили. Там і заприятелювали,— хитнув Тимко в Максимів бік.

— Так ви з міщан...— розчаровано промовив пахолок Острозького.— А ми думали...

Хлопці розреготалися.

— Хіба ж по містах мало голоти вештається? Заробляєш, як можна. Півроку так бідували.

— Ну, а раніш? — з притамованим недовір'ям допитувалися втікачі.

— Та селяни ж ми. Тільки я був монастирський, а він у челядниках у радця [99].

— Е, так воно все ж краще. Монахи сито живуть. Гладкі.

І знов блиснули в темряві білі зуби Тимка.

— Тю, дурні! Та невже ж ви гадаєте, що я чернець? Не сидів би я з тобою в цій клятій клуні та не робив би на старого глитая. Хлопом я був монастирським.

Розумієш? І мене ганяли на панщину, і канчуками били, і різних данин вимагали, як у першого-ліпшого дідича. Навіть ще й гірше, бо голову молитвами та святощами дурили, щоб і на думку не спало піти шукати волі. А потім забрали мене ченці до Стрятина [100], до друкарні. Вивчили мене, письменним зробили, і почав я в тій друкарні працювати, аж поки вмер старий владика Балабан та склали його друкарню в скрині. Тоді знов погнали на панщину.

— Он як... А мені здавалося...

Але Максим підвів голову і урвав утікача:

— Спитай його краще, як він із монастиря втік. Цікава історія. Мабуть, не чули такої.

— Пізно вже, хлопці. Час спати.

— Та ти коротенько.

— Ну, добре. Коли помер старий владика Балабан, опинився я в маленькому монастирі під Львовом. Пиячив наш отець архімандрит з панотцями, роздаровував селян і монастирське майно родичам та коханкам. Ну, звісно, прийшов час, коли не вистачило ані грошей, ані майна на таке сите та ласе життя. Почали вони сушити собі голови, як і монастир підтримувати і собі ні в чому не відмовляти, бо не звикли ж вони постити.

Почали тоді святі отці наполягати на хлопів, подвоювати панщину та данини, а ще більше дбати про наші грішні душі. Вимагали, щоб ми не пропускали жодної відправи. А не підеш до церкви — буде тобі таке, що краще світла не бачити: і дров у спокуту привези повну хуру, і паркан полагодь, і іншу роботу зроби, ще й п'ятдесят разів «Отче наш» [101] прочитай і навколішки три години постій, щоб їм луснути.

Жив я на селі під монастирською брамою. І кохалися ми з Христею, ковалевою дочкою. Сидимо вночі якось навесні біля хати... Яблуні квітнуть, соловейко тьохкає. А ніч темна, хмарна. Аж ось, бачу, хтось пробирається попід тинами. Наче злодій. Злякалася Христя, кинулася до хати, а я — в бур'яни. Придивляюся, аж це чернець з якоюсь черницею несуть щось тихенько та обережненько. Я — за ними. Вони до колодязя, поклали щось у цебер та опускають журавель. Потім витягли цебер, воду вилляли та й пішли. Та так тихенько, крадькома.

Я до хлопців.

«Так, мовляв, і так. Заховали вони щось у криницю».

Хлопці й зацікавилися.

«А нумо подивімося!»

Спустили цебер раз — нічого. Спустили вдруге. За дев'ятим разом захопили щось, витягли, а в цебрі ікона та якась лядунка. Розкрили ми її,— то шовкова хустка, де вигаптувано, що цю ікону дарує нашому монастиреві сама Божа Матір за святе життя наших ченців і що вона зцілятиме всіх хорих, що з вірою та чистим серцем наближатимуться до неї.

Ми мало не луснули з реготу.

«Ах, ви, ледарі, пройдисвіти! Ще й святих удаєте. Ну, заждіть».

Заховали ми ікону з лядункою і пішли спати. А на ранок свято. Микола весняний. Пішли до церкви... Поспішаємо, щоб не спізнитися, бо довелося б два гроші «на будування нової церкви» платити. Народу сила. Всі околишні села тут. Стоїмо. Аж ось виходить сам отець архімандрит, такий нібито схвильований та зворушений, аж очі собі витирає хусточкою.

«Чада мої, паства моя вірна,— каже,— зараз отець Мефодій розповів, що сьогодні вночі з'явилася до нього Пречиста Богородиця і сказала: «Благословення моє на вашій святій оселі. Шукайте в колодязі край села. Дам я вам ознаку своєї милості, і хай буде це місце святе місцем молитви». Підемо, чада мої вірні, до колодязя, як наказала нам Матір Пречиста».

Баби, звісно, заплакали, заойкали. І звідки в них ті сльози беруться... Узяли корогви, ікони. Рушили. А я з товаришами — анічичирк. Перезираємось та посміхаємось у вуса. Ось і колодязь. Почали ченці молебень правити, потім колодязь святити. Спустили цебер.

Раз. Два. Три. Нема ікони. Почали вони перешіптуватися, зазирати до колодязя. Плечима знизують. Знов спустили цебер. Витягають саму воду. Почали нею кропити прочан. А вони, як вівці, пруть з усіх боків до криниці. Тут я і підморгнув товаришам, проштовхався наперед та й кажу голосно, щоб усім чути було:

«Благослови, отче святий, сказати, що й мені Пречиста свою волю днесь уночі об'явила».

Перезирнулися ченці, а народ аж пре на мене з усіх боків. Старі бабусі-святенниці вже й плачуть. Стою я собі смирненько, очі догори, ніби сам святий. Руки склав на грудях, як перед причастям. От як на іконах малюють.

Подивився на мене архімандрит та й каже:

«Кажи, чадо моє вірне, бо велика днесь милость виявилася до нашої оселі. І хай усі слухають слово твоє, бо й колись устами бідних галілейських рибалок промовляв Господь людству».

Я й почав. Усе виказав: і як ченця з черничкою помітив, і як вони ікону в криницю вкинули, і як ми її витягли. А товариші і ту ікону показують з лядункою і додають: «І написано ось тут на іконі, що її в лаврі Печерській [102] намальовано торік».

А якась жінка як заверещить: «Матінко, та це ж сестра Агата гаптувала».

Що тут сталося. Кинулися на нас ченці.

«Анафема,— кричать.— Не слухайте, чада наші вірні, бо це католики, це папежники кляті його підкупили дурити вам голови».

Вхопили вони мене, намагаються рот мені зав'язати. Вони — за мене, товариші — за ченців, а натовп з переляку — врозтіч. Зв'язали вони мене, кинули додолу. Пручаюся я, а вони волають:

«Дивіться, добрі люди, як його чорти корчать».

Замкнули мене до льодовні. Тільки помітили кляті, з ким я був, і того ж дня, коли один із моїх товаришів проходив повз нову церкву, що стояла ще в риштуванні, впала йому на голову цеглина. Так він і помер, не ойкнувши; а другий поїв каші та за чверть години й сконав. Отруїли кляті та потім і кажуть, що Бог скарав богохульників. А мене, як біснуватого, до клітки потім засадили, не знаючи, яку мені кару вигадати, та спасибі Христі: вкинула вона мені до клітки рискаля, підкопав я вночі стінку та й утік.

— Здорово! — аж зітхнули здивовані хлопці.— Ну й Тимко. Справжній характерник.

Тимко задоволено блиснув у темряві зубами і почав кресати вогонь.

— Не кури,— спокійно стримав його Максим.— Сіно підпалиш.

— А тобі шкода? Чи ти тут вікувати надумав? — насмішкувато кинув Тимко, але кресало сховав.

Максим не відповів. Задумливо дивився він на зорі і, нарешті, позіхнув.

— Треба спати,— сказав він і почав умощуватись на сіні.

— Тільки на Січі й добре жити,— зітхнув, лягаючи, один із сіверян.— Перепочинемо день — і далі.

— Гадаєш, що на Січі всі брати? — спитав із темряви чийсь голос.

— Ой, хто тут? — схопилися парубки.

— Я,— виступив мовчазний джура Сагайдачного.— Слухаю я вас, хлопці, і бачу, що на Січі, справді, трохи вільніше, але не такий вже там мед, як вам здається: крутить нами старшина, як ляльками. Їм аби користь мати. Працюють нетяги — рибачать, полюють, човни будують, здобувають хліб козацький, а старшини набивають грошима кишені, крамарюють із тими ж турками, татарами та з польським панством, маєтки купують і стають, нарешті, такими ж панами, як перший-ліпший магнат.

— Тю. Теж сказав новину,— зареготав Терешко, який весь час лежав мовчки, прислухаючись до розмов.— Старшина навіть гірша від панів, бо від неї й снопа не сховаєш. Не дурно є в литвинів прислів'я: «Краще двічі вклонитися чобіткам, ніж один раз личакам». Добре це сказано, їй-бо. Бо ж старшина людині дихати не дасть. Ви тут балакали, мені й слова не давали вкинути, а я вам ось що розкажу,— звернувся він до втікачів.— Я сам з Київщини, і не від пана втік, а від свого ж старшини. А в нас, на Київщині, вже скрізь фільварки та дідичі, як у Польщі чи то в Галичині. І скрізь панщина, данини, ганяють нас у підводи, продають, як худобину.

— Що ти?.. Бре!!! — скрикнули пахолки Бжеського.

— Як то брешу? На власній шкурі все витерпів. Воно, звісно, для годиться пишуть, ніби продають землю з живим і мертвим реманентом і всім, що на тій землі. Але ж кожному відомо, що живуть на землі люди. Чули за гетьмана Лободу? Так я в нього був, у січового батька, і ось цими самими руками йому на панщині робив: і орав, і угноював землю, і під ріллю ліси корчував, і плоти ганяв, і попіл палив, і до Німеччини бортища, збіжжя, ванчос [103] та клепку возив, аж поки терпець увірвався і... Ух, і засвітили ж ми йому тоді, людожерові.

— А що? — зацікавився джура.

— Та був у нас товариш. Дмитром звали. Завзятий козарлюга. Повернулися ми якось з Галичини, поташ на продаж возили. А за день-два знов Лобода до нього: давай воли щось там везти. Він обурився і не дав. Лобода скипів. Зв'язали Дмитра, привели на панський двір — та канчуками. Зціпив зуби Дмитро — і ані звуку.

Не знаю, як воно сталося, тільки все село кинулося помститися. А Дмитро, весь скривавлений, став нашим проводирем. Лобода втік. Підпалили ми фільварок, ущент зруйнували — і на Січ. Розповів Дмитро голоті, як воно було, і коли потім приїхав Лобода на Низ, голота мало його на шматки не роздерла. Тоді Сагайдака й посадили гетьманувати.

— Як же ти тут опинився? — з легким недовір'ям спитав джура.

— Як? На пожежі впав та ногу собі зламав. Два місяці в лісі переховувався. Стара мати їсти носила, а потім, на зиму, до Києва пішов. Почав шевцювати. Три роки учнем та рік у підмайстрах...

— Як же того Дмитра звуть? Де він тепер? — допитувався Джура.

— Та в нас його Ковтуненком звали, а чути було, ніби на Січі він Барабашем став.

— Барабашем? Та чого ж ти одразу не сказав? Оце людина! Оце такий, що шию зверне тому, хто проти голоти піде. Всі ми за ним стоїмо,— захоплено заговорив джура.

Сагайдачний, певно, не пізнав би тепер свого мовчазного супутника. Очі йому блищали в пітьмі, білою низкою світилися зуби.

— От коли б нам такого гетьмана. Показав би він оцим Повчанським та Лободам. Мокро було б,— палко казав він.

Хлопці щільно оточили джуру. А він ніби прокинувся і весь зайнявся якимось огнем...

— А як вони з нашим Сагайдачним іноді заведуться. Просто, як два бугаї. Ух, колись буде ще бійка. Бо ж Барабаш не подарує нікому оцих старшинських вибриків.

Хлопці зраділи. В першу мить вони зовсім збентежилися. Їм здавалося, що джура перекаже гетьманові всі їх розмови, але живе гаряче слово переконало й заспокоїло їх.

— А хіба Сагайдак така ж птиця? Чому ж про нього кобзарі співають таких чудових пісень? — спитав Тимко.

— Співають. Нема де правди діти: в поході він хороший ватажок. І підготує все як слід, і харч хорошу, і військовий припас здобуде. Ну, і в бою ніколи не розгубиться: другий ще потилицю чухає, а він уже запобіг лихові і побив ворога. Тому ніколи його ще не били ані турки, ані московити, ані татари. Але після походу...

Лисячий він хвіст, а не людина. Сам за старшину тягне, а про людське око з голотою приятелює. Сидить, горілкою частує, жартує, ніби й сам нетяга-голоштанець. Колись він, справді, в лахмітті ходив, а тепер більш із панами крутиться. Вчений він, собака, кожного вміє обдурити. Торік ми мало його не скинули: хотіли, щоб Барабаш гетьманував, та пронюхала старшина, всіх понапувала горілкою, і знов посадили того ж Сагайдака.

Утікачі зацікавилися, почали розпитувати про Січ, але Тимко обурився.

— Слухайте, панове, про це й уранці можна поговорити. Час спати. Завтра ж косовиця.

Хлопці замовкли і за кілька хвилин міцно засопли на різні голоси.

Заводилось на світ, коли прокинувся Повчанський будити хлопців. Швидко минула тригодинна червнева ніч, і заспані парубки щулилися від світанкового холоду, вмиваючись біля криниці.

— Ач, товстопузий. Хоч би раз проспав, дав людям відпочити,— бурчали вони, коли Повчанський відійшов.

— Такий проспить. Швидше сонце проспить, ніж він... блощиця клята,— відгукнувся Тимко, хлюпаючи холодною водою,— правда, Меметко?

Татари щойно вийшли з другої клуні, де вони завжди спали. Меметко закінчив ранкову молитву, востаннє вклонився рожевому сходові, де за горами і степами десь височіли мінарети Мекки [104], побожно загорнув свій старенький намазлик [105] і відповів не одразу.

— Нащо кажеш так? — спокійно відгукнувся він.— Аллах наказує, мулла наказує скорятися й робити... Не поган кет-худа [106]. Годує сито, не б'є. Сорочку дає. На що скаржитися?

— Ото, чортова татарва,— спересердя сплюнув Тимко.— Та хіба ж наші попи та ченці того не наказують? У них у всіх одна приказка: терпи, мовчи, гни спину, а на тому світі буде тобі нагорода. І чорт же його зна, чи є ще він, той світ?

Тимко непоквапливо випростався, витер червоне від холоду обличчя і звернувся до товаришів:

— Не знаю, як ви, панове, а я тут не залишусь. Чорт забирай оцей хутір. Їдьмо, хлопці, разом. Га, Максиме?

Парубкові слова захопили Максима зненацька. Він розгубився, зашарівся і безпорадно кліпав очима. Всі на хуторі знали, що він до нестями закохався в Ганну, хрещену дочку Повчанської. Ганна була сирітка й жила в них напівродичкою, напівслужницею. Разом із товаришем утік Максим від пана, мріючи дістатися до Січі, але так і застряв на хуторі. І товаришеві слова були сіллю на його рану. Він не знав, що відповісти, а головне — що діяти.

Хлопці зареготали.

— Облиште його, панове. Пропав козак ні за цапову душу. Причарували його Ганнині очі.

— Ну, добре,— згодився Тимко,— обкрутимо тебе після Петра. Де моє не пропадало: залишуся ще трохи. Мо', знайдуться інші попутники.

— Хлопці, хлопці, не баріться,— гукнув Повчанський з ганку.— Що ви там, поснули, чи що?

— А, щоб тебе грім убив, людожере клятий! — вилаявся Терешко і бадьоро рушив до хати.

І раптом спинився:

— Ось що, хлопці. Хай він віддасть нам наші сорочки. Годі нам світити голими грудьми, як бурлакам. Соромно перед дівчатами.

— А де ж вони? — здивувалися пахолки Бжеського.

— Та в нього ж, у коморі. Боїться, падлюка, щоб ми не втекли, тому й ховає.

— Та нащо ж ви їх йому віддали?

— Чорт його зна, як воно сталося. Здуру... Тепер і не витягнеш...

Перемовляючись і підтягуючи очкури, наблизилися хлопці до ганку, де стояв Повчанський із Сагайдачним. Пахолки Бжеського трималися осторонь.

— Швидше, хлопці, швидше. Не спіть,— квапив старий.— Снідайте та беріть коси.

— Зараз, батьку. Тільки дай нам разом із косами наші сорочки, бо від комашні життя не стало.

— Не стільки косиш, скільки плечі чухаєш,— підхопив і Максим, ніби відчуваючи провину перед товаришами.

Кров ударила Повчанському до голови, але, помітивши пахолків Бжеського, він стримався.

— Та нащо ж вам, хлопці, сорочки? — удавано здивувався він.— Які з вас будуть козаки, коли вас комашня лякає? Посоромтеся хоч пана гетьмана... Воно й кра-

ще влітку без сорочки. І вітер тебе обдуває, і сонечко припікає... Лікує воно кожну хворобу — і ломець, і сухоти. А вам — сорочки.

Пахолки Бжеського перезирнулися, і ледве помітна усмішка ковзнула по їх устах.

— Як собі бажаєш, батьку. Давай сорочки, бо й косити не підемо. Життя не стало від комашні. Всі попухли,— рішуче відрізав Тимко.

І Максим підтакнув.

— Нащо тоді й сорочки, щоб вони гнили в хазяйській коморі...

— Та комарі й крізь сорочку кусатимуть,— знизав плечима Повчанський.— Але ж які ви стали без сорочок здорові та кремезні. Справжні дуби. Та й дівчатам видніш, що хлопці ви як слід, здорові та чисті. Нащо вам свою красу ховати? Це в кого парші або ще якась вада, тому, справді, без сорочки не можна, а вам...

— Як знаєш, батьку, не даси сорочок — не вийдемо на косовицю,— разом загомоніли парубки.— Ми їх заробили — нам їх і носити.

— Ось і маєте,— Повчанський зиркнув на пахолків та роздратовано сплеснув у долоні.— Здуріли ви, хлопці, чи що?.. Лежать ваші сорочки цілісінькі й новісінькі в скрині, а вам аби їх швидше забруднити та подерти. Встигнете просмердіти їх потом та вошами обсипати, а в свято не буде в чому до церкви піти. Бачу я, що кортить вам їх пропити, дурні ви нещасні. Нема кому вас напутити як слід.

— Це вже не твій клопіт. Проп'ємо — тобі ж корисніше.

— Оце так,— зареготав Терешко.— Бо твоя ж горілка в шинку.

— Що-о? Ах, ви ж, сучі сини! Та як у вас язик повернувся? — прорвало Повчанського; але, згадавши за пахолків Бжеського, він знов стримався і, удавано посміхаючись, звернувся до Сагайдачного: — Ось і бажай людям добра... Були в мене хлопці торік. Геть усе чисто попропивали... Ховаєш їх дрантя, пильнуєш, а вони ось що вигадали. І як не соромно так ображати стару людину... На Покрову [107] знов посправляю їм сорочки. Зібрали б цілий посаг, як дівчата, вони — аби тільки пиячити...

Знехотя, з удавано добротливим буркотінням рушив Повчанський до комори, і до Сагайдачного долітали його докірливі зітхання:

— Ну й молодь тепер пішла... Їй аби тільки причепуритися або напитися. І на думку не спаде, що від того самі збитки... Сорочки річ тендітна: там подереться, там протреться — і нема її... Подивіться хоча б на татар: і працюють як слід, і не пиячать, і з усього задоволені. А речі свої як зберігають. Аж трусяться над кожною ганчіркою.

Але парубки були незламні:

— Давай, батьку, разом і чоботи,— урвав його Тимко.— Тра нам підківки на підбори набити.

— Та що ти, хлопче, з глузду з'їхав? Чоботи на косовицю... Поїдете на ярмарок до Канева, тоді й дам.

Але хлопець не слухав. Мовчки простяг він руку і зняв з цвяха чоботи, кинув другу пару першому парубкові і спокійно вийшов з комори.

— Стривай! Та що ти вигадав? Та що ти, справді? — кинувся навздогін Повчанський.— Кинь, стерво, чоботи! — раптом завищав він пронизливо й люто.— Ах ти, грабіжнику, шибенику клятий, падлюко, вошиве стерво!

— Сам мовчи, старий чорт! Не твоє беремо, своє, чесно зароблене,— спалахнув і парубок і видер чоботи, в які вчепився Повчанський.— Не всі такі дурні, як Максим, щоб задля спідниці терпіти твоє знущання. Бачимо твої хитрощі.

— Не завжди в ярмі держатимеш.

— Оце правда. Де це чувано, щоб робити, як каторжанам, без відпочинку!

— А потім уночі пасти твої коні і, не поспавши, знов працювати ввесь день. Та де це чувано, щоб свій брат козак із людей три шкури дер, як Потоцький!

— Не свій брат, а старшина,— напівголосно виправив джура Сагайдачного, проходячи повз парубків.

Повчанський зовсім розлютував. Він тупотів ногами, плювався, лаявся, розмахував кулаками, а парубки стояли перед ним тверді і насмішкувато-безмовні, начебто наскакував на них не хазяїн, а лютий ланцюговий собака.

— Годі, батьку. Час косити, а ми ще не снідали,— урвав нарешті Тимко.

І, не чекаючи на відповідь, пішов геть, помахуючи відбитими чобітьми.

Сагайдачний увесь час стояв на ганку, і його вузько посаджені очі потемніли від люті, але, стримавшись, він швидко пішов назустріч Повчанському.

— Заспокойтеся, батьку,— сказав він, і тільки ніздрі йому тремтіли від обурення.— Хай ідуть геть під три чорти. Женіть їх із хутора в три вирви.

— Бачив ти цю сволоту? Бачив?..— захлинався старий.— Лаятися вміють, а працювати — ні.

— Та заспокойтеся, кажу. Чи варт... Ось зачекайте, заселимо ми цей степ, поставимо навколо хутори, тоді люди самі проситимуться до вас. І тоді можна буде ось як їх тримати,— стиснув він засмаглий на сонці кулак.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть,— скорботно зітхнув Повчанський.— Як я можу їх вигнати, коли косовиця в розпалі.

Коли хлопці поснідали та пішли косити, Повчанські й собі сіли снідати. Старий зовсім звеселів і жваво казав, підливаючи гостеві запіканки:

— Що ж ти кажеш, ніби нема де подіти своє добро? Хіба в тебе землі мало? Навіть річку звуть Сагайдаком, тому що тече вона твоєю землею і в Дніпро вливається, не виходячи з твоїх меж.

— Землі, справді, досить, та не сиджу я на ній, не господарюю.

— Ну, це вже бог зна що. Хіба так можна?

— А що ж мені робити? Не роздерешся на шматки. З весни аж до снігу — в походах, а яке господарство взимку. І взагалі, земля без хазяїна, як церква без попа.

— Оце правда. Без господині тобі не обійтися. А Настуня моя — не хазяйка, а золото. І молоденьке, і гарненьке, а рученята в неї залізні. Гляне на хлопців, гукне, а вони й підібгають хвости, як побиті.

— Та я й сам уже мрію про свій куток,— задумливо проказав Сагайдачний. Обридли походи.

— А скільки в тебе хлопів?

— Вистачить... Та хіба я їх усіх знаю. Оселиться, не питаючи дозволу, та й живе.

— Та як же воно так? Та хіба ж так можна? — обурився Повчанський.— Невже так і живуть, негідники, і нічого тобі не сплачують?

— Дехто надсилає діжки меду, солону рибу, сало, а хто б їх там перелічував. Кажуть, ніби живе в якомусь селищі сотня, а може, їх там з півтисячі.

— А він так сидить і мовчить, коли люди його в вічі дурять,— обурився Повчанський.— Чуєш, стара? Чуєш, Настю... Та де ж таке чувано в світі?

Сагайдачний мимоволі всміхнувся.

— Та ви, батьку, краще самі розміркуйте. Коли б я не ходив у походи і не бив турків та татарву — ніколи не був би я гетьманом, і наша січова сіромашня тоді на мене пельки пороззявляла б, вимагаючи, щоб мою землю залічили до земель, які щороку розподіляють проміж зимівниками. А тепер хто наважиться проти гетьмана слово сказати, коли мої походи дають їм і хліб козацький, і волю, і славу. Справді, що тепер, коли дійшов я сили — тепер уже можна робити, що душа забажає. Та й господині моїй треба звити пишне кубельце,— зиркнув він у Настин бік.— Одружимося взимку, а напровесні почнемо будувати свій замок. Я навіть місце обрав над річкою. Тоді вже ніхто не дуритиме Сагайдачного і на дурничку не житиме на його землі. Військо собі заведу, челядь, музик, усе як годиться магнатові. Але влітку все ж ходитиму в походи, щоб не забував король та королев'ята, що не жити їм спокійно без Петра Конашевича. Всі будуть у мене в жмені: і король, і хлопи, і пани,— блимнув очима Сагайдачний і підніс свою чарку.— А тепер вип'ємо, батьку, щоб усе було, як нам бажається з тобою.

— І щоб жили ви з Настею, як голуб'ята, душа в душу, щоб наша єдина донечка нас старих тішила,— засякалася стара в край хустки, витираючи сльози.

— Та не плачте ж, мамуню,— кинулася до неї Настя.— Отже ж і Горпина знов тут. Не залишитеся ви самі.

— Е, доню. Що мені від цієї Горпини... Хіба ж це своя кров? Робиш людям добро, а виростає тобі ворог лютий. Хай їй так дитина колись віддячить, як вона нам із цим клятим халамидником.

— Коли треба було, кинули хутір, не послухалися. Але коли лихо на голову впало — знов до нас прийшли,— обурено пояснив Повчанський.— Ну, нічого, я тепер просто скажу Коржеві: «Або живи тут у підсусідках, або забирайся із своїм дрантям під три чорти».

Сагайдачний здивовано підвів очі.

— Он як... А я гадав, що вони ваші родичі.

— Якого чорта родичі. Горпина сирітка була. Батьків її татари в ясир забрали, а вона ще тільки лазила. Забрали ми її, вигодували, а вона, замість назавжди в нас залишитися, з Коржем побралася та втекла.

— А Корж звідки взявся?

— Та теж із хлопів. Утік від якогось там пана та ще й скирти своєму панові, собака, підпалив. Блукав степом та до нас потрапив. Прийняв я його, бо ж сам бачиш, як тут із хлопами у нас сутужно. Привчив робити. Думав, одружиться з Горпиною та в пахолках житиме в нас довічно. Так ні: забрав оцю дурепу та подався до Сівера. Це їх Бог покарав за нас: хай не тікають від своїх благодійників. Але я вже тепер не панькатимуся з ними. Хай працюють сумлінно, бо вижену.

— Тихше, ось і вони,— урвала стара і звернулась до Горпини.— Ну, як тобі, серденько, спалося? Як дитинка?

— Спасибі, добре. Відпочили трохи. Ой, як же тут спокійно після Сівера: ані війська, ані панів... Самий степ та небо.

Стара насипала Горпині кулешу, підсунула сала та хліба, а Настя сіла біля нареченого і, червоніючи від щастя, відчувала, як рука його обережно стискає їй пальці.

— Ну, я піду,— схопився раптом старий.— Подивлюся, що там ця сволота робить.

І, нашвидку перехрестившись на пóкуття, рушив з хати.

Як усі хуторяни, Повчанський потроху багатів, перетворюючись на дрібного дідича [108]. Скаржачись на ревматизм і задуху, він рідко працював у полі, але ще пильніш стежив за своїми пахолками і сушив собі голову, як осадити на своїй землі більше людей.

Ніколи не вистачало йому орачів, чабанів та рибалок.

Але в Дикому Полі справа була надзвичайно складна. Справді, навколо хутора оселилося кілька одружених козаків, поставивши хати на грунтах Повчанського, і за це приходили до нього на толоки орати, косити та збирати врожай. Спробував він збільшувати ці толоки, та нічого не вийшло. Підсусідки загрозили пустити його хутір димом. Довелося притамувати лють і скоритися.

Було ще в старого Повчанського з десятеро невільників-татар, яких він колись захопив у полон. Вони спочатку вовкували, мріяли про втечу, але, придивившись і звикнувши, залишилися на хуторі. Чи не однаково, кому служити? І на татарському улусі були вони

голотою, пасли за чорбу та пшоняну кашу мурзинські отари, ходили в подертих смушках і влітку, як і взимку, не бачили над головою іншої покрівлі, крім хмар та зір. Тут принаймні краще годували, а взимку можна було погрітися біля гаряче напаленої груби і виспатися під завивання метелиці.

Повчанський часто гримав на них, але вважав, що кращих пахолків нема в цілому світі.

— Це тобі не наша голота,— казав він старій.— Втече такий негідник від свого пана та боїться сам перейти степ. Умовиш його. Залишиться він, працює, а в голові — одна думка, аби попутника знайти та на Січ дістатися, ніби там галушки самі в пельку падають.

— Авжеж,— позіхала стара і хрестила собі рот.

— Та накажи своїм дівчатам, щоб не куняли. Ганна — молодець: закрутила Максимові голову. Сидить козак біля неї, як цуцик на ланцюгу, та слину ковтає. А Явдошка та Софійка зовсім дурепи. Ані посагу, ані краси. Мріють про старшин. І який старшина поласиться на такі пики.

Але чи Явдошка та Софійка ловили гав, чи то в нетяг жевріла мрія про волю, проте недовго затримувалися парубки в Повчанського. Проживуть два-три місяці — і шукай вітра в полі. І знов метушиться старий Повчанський, бачачи, що нема кому впоратися з роботою.

Ось і тепер не вистачало на хуторі робітників. Зрадів Повчанський Коржеві. Але треба, хоч би там що, затримати парубків, бо залишиться худоба на зиму без сіна, і тоді збитки будуть такі, що старого обсипало морозом.

А хлопці розсипалися зеленим пишним лугом і йшли один за одним, широко й ритмічно махаючи косами. З легким соковитим шарудінням падала висока запашна трава. Широкими зеленими хвилями розкинулися лугом рівні прокоси, і променисте ранкове сонце випивало з них росу та запашні гірко-медові пахощі квітів.

Де-не-де спинялися косарі, витягали з-за очкура мантачку і дзвінко та лунко бриніло тоді крицеве лезо під її дотиком.

— Ну, як же ви, хлопці, залишаєтесь тут працювати? — спитав Тимко пахолків Бжеського.

— Та хай йому всячина! Людожер нещасний. Що ми, дурні, чи що? — блиснули зубами втікачі.— Скосимо йому за хліб-сіль оцей клапоть та й годі. Ну, а ви?

— Та, здається, і ми з вами. Ви коли ідете?

— Та... в обід. А ви?

— А ми надвечір. Візьмемо по коневі — і шукай вітра в полі. Почекайте на нас біля річки, де я вам казав учора. Ми вас на ранок доженемо, бо ж ви і дороги не знайдете.

— Добре. А тепер — нумо косити. Ось і старий до нас іде,— з усмішкою вказав він на кремезну постать Повчанського вдалині.

— От сволота! От мерзотники! — лаявся до себе Повчанський, бачачи, що пахолки зібралися купкою і про щось радяться, кинувши коси.

Кортіло вилаяти їх як слід, зірвати серце, але, пригадавши свої міркування, він прибрав лагідного вигляду і удав, ніби нічого не помітив. А хлопці швидко взялися косити, і коли старий наблизився до косарів, трава аж стогнала під косами.

— Оце косарі. Оце робота,— удавано захоплюючись, узявся в боки Повчанський.— Спасибі, соколята.

— Спасибі й тобі, батьку, на доброму слові,— одностайно відгукнулися парубки, блиснувши білими зубами.— А ми тут умовилися скосити тобі всю луку до вечора, щоб ти на нас за дурне слово не гнівався.

Старий аж розквітнув, не помічаючи глузування.

— Та я ж вам, як рідний батько. Хто ж вас навчить, як не стара людина, не свій брат козак? Я ж вас он як люблю, соколята. Ніби рідних синів. Ну, косіть, косіть із Богом. А я піду. Треба хомути полагодити та на пасіку. Ох, старі кістки... Відкосив я вже своє... А за косовицю буде вам по кварті горілки. А якщо й далі так робитимете, справлю вам на Покрову по добрій шапці з шликом та ще й з китицею. Тільки не пиячте, хлопці, бо п'яниці — останні люди на світі: скільки не зароблять, а все ж старцюватимуть.

— Добре, батьку,— засміялися хлопці і знов узялися косити.

Але хоч і не пошкодував старий ані горілки, ані меду, ані сала та вареників із сметаною на обід, такою густою та масною, що ложка стояла в ній, як у снігу,— пахолки Бжеського не передумали. Віддячивши старому за частування, збиралися вони в путь.

Зібрався й Сагайдачний і, поки сідлали коні, зайшов до стайні.

— Ось що, хлопці,— сказав він їм,— якщо ви справді збираєтесь їхати, вітайте від мене військового осавула Харлика Свиридовича і передайте йому цього листа, та не давайте його в образу,— хитнув він у бік білявого поляка, який ночував у хаті,— бо наші пани-молодці можуть під чаркою казна-що з ним зробити, доки не звикнуть до нього. Ну, хай вам щастить!

— Добре, батьку. Спасибі на доброму слові,— вклонилися парубки.— Нам аби доїхати, а слово наше тверде: не дамо хлопця скривдити.

Пахолок Бжеського дивився то на парубків, то на Сагайдачного, силкуючись зрозуміти, в чому річ, і раптом спахнув і зашарівся.

— Дзєнькую бардзо вельможного пана гетьмана,— кинувся він до Сагайдачного, захлинаючись від хвилювання.

І так захоплено, так палко звучала його подяка, що Сагайдачний був зворушений. Він зрозумів, що одним словом підкорив цю щиру й наївну людину, і це було йому приємно. Сагайдачний любив популярність і частенько сидів із голотою, бо розумів, що без голоти на Січі не довго втримаєш у руках булаву. Знав він і те, що в хвилини вагань і зламу настроїв зайва віддана людина багато важить і, щоб остаточно привабити його до себе, привітно всміхнувся і дав йому руку. Юзик упіймав її на льоту, поцілував, і сльози бризнули йому з очей.

— Е, хлопче, це вже зовсім не годиться,— ласкаво похитав головою гетьман.— Хай плачуть за нами матері та жінки. Це вже не по-козацькому...

— Я вже ніколи не плакатиму. Але вельможний пан гетьман буде мені другим батьком, а Січ — другою матір'ю.

— Спасибі, спасибі, хлопче. Щаслива путь,— урвав його гетьман і швидко пішов назустріч Насті.

Умовившись з Повчанським про Настин приїзд, Сагайдачний попрощався з гостинним хутором і скочив на коня.

Настя проводила його до місця, де сиділи вони ввечері, і довго манячила в опаловій імлі струнка дівоча постать, і довго жеврів у золотавих житах червоний мак її хусточки.

ПОМСТА СТЕФАНА ПОТОЦЬКОГО

Липневого задушливого дня тяглися ридвани, колебки і вози до маєтку Стефана Потоцького.

Потоцький скликав околишню шляхту на бенкет. Їхали з дружинами й дорослими синами і доньками, багаті й бідні, старі й молоді. Вдома залишилися тільки каліки. Навіть хворі вставали з ліжка на магнатське запрошення.

Два дні й дві ночі готувалися в замку до бенкету. В парадних залах скинули з меблів чохли й заквітли ніжними ясними кольорами модні крісла й канапи з вибагливо викрученими ніжками та незчисленними кучерявими закрутками. Величезні дзеркала розкрили кришталеві глибини, повторюючи мармурові колонади вестибюлів і зал, де блищали бронзові жирандолі з високими восковими свічками в кришталевих розетках.

В їдальні метушилися челядники. На трьох подовжніх і одному поперечному столі розставляли вони поверх трьох скатертин найтоншого полотна тарілки, келехи й сільниці. На кожну тарілку клали маленький хліб, вкритий салфеткою, не більшою від носової хусточки, ложку й ніж.

В кінці зали здіймався креденець [109], важкий і величезний, як вівтар. Він гнувся під вагою розкішного срібного посуду. Від залу його відокремлювала низька огорожа, за яку входили тільки пивничний та чашники. Посуду було стільки, що коли столи було накрито, на креденці залишилося ще десять стовпів срібних тарілок і блюд, кожен на повний чоловічий зріст заввишки. На протилежному кінці зали, біля входу, на хорах, музики настроювали скрипки, лютні та мандоліни.

Але не всі гості потрапляли до зали. Для бідних шляхтичів накривали столи на дворі, і вони мусили їсти ложками й ножами, принесеними з дому за пазухою. Правда, пили з срібних хазяйських келехів, але під пильним доглядом челядників, бо після кожного бенкету пивничний багато чого не долічував. Хто не бажав сидіти на дворі, але не мав запрошення до палацу, сідав на ганку, на лавах. Це було, так би мовити, середнє місце проміж великими й малими гістьми.

Стефан Потоцький часто влаштовував урочисті бенкети й полювання. І взагалі, не було дня, щоб у його палаці не юрмилися гості, але на цей раз він перевершив

сам себе. І ніхто не знав його таємничих намірів. Як кожен магнат, він зневажав дрібну шляхту і, як кожен магнат, запобігав її ласки. І коли б хтось з околишніх панів спробував не прибути на його запрошення, він вважав би такий вчинок за смертельну образу і знищив би саму пам'ять про його бідну садибу, а самого підпанка забив би батогами або зацькував хортами.

І тепер, одягаючись до бенкету, Потоцький задоволено мружився, як ситий кіт, бачачи, як двір його палацу переповнюється кіньми та повозами з строкато вбраними гістьми та їх челяддю.

Великі гості з'їздилися пізніше. І тільки тоді вийшов їм назустріч Потоцький.

Першим прибув молодий Конецпольський з дружиною. Його розкішний, золочений ридван був запряжений вісьмома тигровими кіньми.

Потоцький спустився з ганку й подав руку пані Агнесі, допомагаючи їй вийти з ридвана й цілуючи її тонкі пальці, потім розкрив обійми самому Конецпольському. Не встигли вони обмінятися кількома приязними словами, як підлетіла колебка Ружинського.

За Ружинським приїхав князь Пронський, Собанські, Струсь і Валентин Калиновський. Кожен із них привіз по десятеро-п'ятнадцятеро шляхтичів і не менше челяді. Усі ці шляхтичі скупчилися в кінці зали, напівголосно розмовляючи, щоб не заважати великим панам. Панії з заздрістю оглядали вбрання і або зеленіли з люті, або удавано всміхалися, бачачи на суперницях кращі оздоби, або розквітали гордовитою радістю від почуття своєї переваги.

Тим часом магнати оточили Потоцького.

— Я відмовляюся розуміти великого гетьмана,— казав, відсапуючись, опасистий Пронський.— Є постанова комісії «припинити козацьке свавілля», так чого ж він панькається з ними? Кварцяного війська досить. І ця шушваль не встоїть проти нього в регулярному бою.

— А я вважаю, що справа не в збройній силі, а в тому, щоб призначити їм старшого, як ухвалила комісія. Хоча б того ж таки Сагайдачного. Почуваючи себе на коронній службі, він заговорить іншою мовою.

Потоцький недовірливо всміхнувся.

— Зле ви його знаєте, панове. Хлоп — як вовк. Скільки не годуй — його до лісу тягне. Треба їм при-

значити надійного та відважного лицаря з залізною волею і рукою. Треба змусити їх, живучи в наших маєтках, скорятися нам, як личить хлопам, або забиратися на чотири вітри. Але для цього Жолкевський надто старий і нерішучий.

— А що ж діяти? — розпалився Калиновський.— Невже всі наші постанови — фікція, мильна бульбашка?

Потоцький насмішкувато знизав плечима.

Пан коронний гетьман сам брав участь у комісії, але козаки подали на сойм протест: тоді пан коронний гетьман відпустив одного з козацьких представників на Січ з відповіддю, а інших затримав, як заручників.

Калиновський хотів щось сказати, але в цю мить ударили урочистий марш. Сановитий шафар із двома челядниками в барвах з гербами Потоцького розчинили двері до їдальні.

— Прошу дорогих гостей до столу,— змінив тему Потоцький.— По обіді поговоримо, а поки що nune est bibendum ae edendum *.

З чемним уклоном Потоцький запропонував руку княгині Пронській, як старішій з паній. Валентин Калиновський повів Агнесу Конецпольську, і пари довгою мальовничою смугою потяглися до відчинених дверей, де кам'яніли двома монументами стрункі челядники у барвах Потоцького.

Гриміла музика. Срібні й мідні голоси сурм лунали під склепінням двосвітової їдальні, оздобленої портретами предків Потоцького. А в глибині блищав сріблом і золотом грузький вівтар креденця.

Четверо шляхтичів зустріли гостей біля входу. Двоє тримали великі срібні миски, а двоє — високі глеки з водою, до якої примішали східних пахощів. Магнати вмили руки, і ту ж мить шляхтичів з мисками й глеками змінили інші, з сніжно-білими рушниками, метрів по чотири завдовжки.

І тільки тоді Потоцький запросив гостей до столу.

Челядники й шафар указували кожному гостеві місце за станом і за багатством його.

Коли гості розташувалися за столами й ніжно заспівали скрипки на хорах, у дверях з'явилася урочиста процесія челядників з блюдами.

---

* Настав час пиячити і їсти — перекручені слова з оди Горація *(латин.)*.

Перш за все подали великі підливники з чотирма підливами: червоною — з вишні, жовтою — з шафрану, чорною — з чорносливу і сірою — з вареної протертої цибулі, так званої гонщі, без якої в Польщі не обходиться жодний бенкет. Потім з'явилися глибокі блюда вареного м'яса, нарізаного великими і малими скибками — на кожен смак і апетит. Юшок тоді не подавали, але кожне м'ясо плавало в бульйоні, в якому воно варилося. М'ясні паштети та пироги стояли гірками на столі, нарізані і оздоблені квітами.

Зголоднілі гості накинулися на їжу. Ніжно співали скрипки польські народні мотиви, волоські та угорські пісні. Дзвеніло срібло, тріщали розгризувані кістки, шелестів шовк, бриніли ножі, шаблі та остроги пишного панства.

— Яка тут розкіш,— зітхнула молоденька панна в блакитному береті на кучерях кольору стиглого жита.— Я гадаю, що в раю, в пана Бога, не краще, як у цьому палаці.

— О так, прекрасна панно,— підхопив молоденький угорський поручик з війська Потоцького, підсуваючи своїй дамі підливник з шафрановою підливою.— Уявіть собі, що років десять тому тут була пустеля, де блукали тури та вепри.

— Жах. І ось...

— ...з'явився наш вельможний господар з військовою і королівською грамотою, і немов чарами виросли замки, споруди, містечка. А в селах і хуторах дике неприборкане козацтво потроху перетворюється на покірливих хлопів, що, як бджілки, сумлінно збирають до цього велетенського вулика і збіжжя, і мед, і рибу, і дробину, і волів, і коней, і все, чого забажається моїй прекрасній панні.

— Невже це так? Яке чарівне життя і яке прекрасне наше лицарство, що на своїх списах і мечах несе культуру і святу католицьку віру цим здичавілим хлопам.

Панна Хлєбцевич любила блиснути вченими словами й довести своїм вірним лицарям, що вона розуміється на державних і громадських справах.

— Так, панно, і тепер наш господар є володар мало не всієї Брацлавщини. Крім Кам'янецького староства, він має неосяжні маєтки в Польщі, на Волині і в Галичині. Коли б зібрати всі сувої, що тчуть для нього щороку хлопки, можна було б вистелити білий шлях з

Брацлава аж до Варшави чи навіть до Гданська. Коли б витягти ключем усі вози із збіжжям, які щороку виряджає він до Німеччини, ця валка розтяглася б від Кам'янця до Любліна, і коли б її перші вози в'їжджали до Гданська, останні ще стояли б у Житомирі, а з меду, що збирають для нього працьовиті бджоли, можна було б щороку виповнити став з півмилі завдовжки і кроків з двісті завширшки.

— Це ж справжня казка,— захоплено прошепотіла панна, з побожністю зиркнувши в бік помосту, де майоріла гордовита й струнка постать Потоцького.— Це нагадує мені старовинні легенди про скарби Нібелунгів [110], що розповідала мені стара Магда, служниця померлої мами.

— Так, панно, але ця казка — правда. І ви, панно, вступили до цього казкового палацу, щоб підкорити собі всі серця,— палко прошепотів поручик, припадаючи до її випещених пальців.

За спинами панів юрбилась голодна челядь. Власне кажучи, їли пани небагато, але, одвідавши будь-якої страви і віддаючи тарілку лакеєві, щоб дістати чисту, кожен пан брав з блюда кілька шматочків і віддавав челядникам, і вони тут же жадібно ковтали свою частку, роздирали м'ясо руками, а потім витирали масні тарілки й пальці коштовними плащами, драпуванням і навіть вильотами своїх панів. Пани теж не вживали виделок, і чужоземці не раз дивувалися, як поруч із сліпучою розкішшю магнатських прийомів, на них не додержувалося звичайнісіньких правил пристойності й чистоти.

На дворі було бучніше: голодна шляхта накинулася на питва і їжу, сперечалась, реготала й видирала у сусіда ласий шматок. Як і в палаці, з початку бенкету пили тільки пиво у високих, циліндричних склянках з хлібними грінками, підсмаженими на свіжому маслі, але страви тут були простіші.

Кінець кінцем замовкли втомлені музики й задзвеніли срібними дзвінками дитячі голоси. У Потоцького був чудовий хор-капела під керівництвом венеціанця Петруччі. Вранці капела співала в костьолі, а ввечері — на бенкетах або виставах, і Потоцький гордовито запевняв, що вона затьмарила волоську капелу Аспірло Пацелі, що співала в Свєнтоянському соборі [111],

в Варшаві, а перший його тенор, козак Левко, не гірший від славетного Тобіяшка з Сандомира [112], улюбленого королівського співака.

Тим часом перші страви було доїдено. Пахолки швидко забрали порожні блюда й прибори разом із верхньою скатертиною і повернулися з величезними блюдами печеної дичини і дробини.

Запиваючи печеню шумним пивом і медом, магнати потроху розговорилися. Розмови їх точилися весело й невимушено. Жінки, розваги, полювання, нові моди й цікаві пригоди та чутки — все було приємне й цікаве. Ніщо не тьмарило облич, не тьмарило блискучих очей.

— Восени я запрошу все околишнє панство на облаву. У мене в парку понад тисячу двісті оленів. Треба покуштувати свіжої оленини,— говорив Потоцький, відкидаючись на високу спинку з різьбленого дуба.

Обличчя його розчервонілося. Білий шовковий костюм французького крою із смарагдовими гудзиками й шовкове трико зграбно охоплювали його стан і стрункі, м'язисті ноги в гостроносих атласних черевиках на високих підборах.

— А в мене сила лосів,— відгукнувся через стіл Конецпольський. Я гадаю, що пишне панство не відмовиться на них пополювати. До речі, я збудував в одній із пущ мисливський будинок з льохом, добре озброєним барилами старого меду й хересу.

— І найцікавіше те,— додала пані Агнеса,— що в цьому будинку всі меблі з оленячого рогу.

— Так, завдяки талановитій вигадці моєї юної дружини,— поцілував їй пальці Конецпольський.

Потоцький моргнув чашникові. І челядники в ту ж мить наповнили келехи густим золотавим медом, і Стефан підніс свій келех, вклоняючись юній винахідниці:

— За натхненну вигадку прекрасної пані! Бажаю їй оздоблювати все своє життя такими ж, а то й кращими вигадками на радість молодому дружині і всім його друзям.

Агнеса зашарілася, засміялася, блискаючи фарфоровими зубками, і сміливо цокнулася з Потоцьким.

Почалися голосні розмови з вибухами веселого реготу й дзвоном келехів та острог. Гості пили, їли, витирали руки об салфетки, скатертину, а іноді й об сусідські рукава. Часом спалахували суперечки, але

в ту ж мить ущухали під орлячим поглядом Потоцького.

Тим часом пахолки прибрали посуд з другою скатертиною, і на столі з'явилися стародавні польські страви, без яких — за священним звичаєм — не обходився жодний бенкет: цілі гори локшини з сиром, горохове пюре з підсмаженими скибами копченого сала, пшоняна каша з маслом і тонюсінькі коржі-ламанці до макового молока.

Коли гості впоралися з ними, подали десерт — фрукти, горіхи, мигдаль і фісташки в меду, всякі солодкі тістечка, мазурки, пляцки та коржики з коринкою, цукатами й різним східним корінням.

І аж тоді подали вино.

Потоцький підвівся і високо підніс над головою вузький бокал з венеціанського скла.

— Нєх жиє Польська, укохана ойчизна лицарського духа й злотої вольності шляхецької! * — виголосив він серед глибокої тиші.

— Нєх жиє! — гаркнули сотні мужніх голосів.

— Нєх жиє! — відгукнулися гості з тераси.

І могутньою хвилею пролунало на дворі:

— Нєх жиє!

Потоцький обходив столи, цокався з кожним, бажаючи гостеві всього найкращого і відпиваючи по ковтку. За ним ішов чашник і в ту ж мить доливав келех йому і келех гостеві, до якого наближався магнат. І для кожного господар мав гостинне слово, навіть для того, кого б іншим разом охоче зацькував ведмедем або собаками. Ситі гості напідпитку ладні були кинутися в огонь і воду за ласкаву посмішку Потоцького.

І Потоцький добре зважив усе. Поки обходив він бідну шляхту, що обідала на дворі, спритні пахолки внесли в залу стіл, укритий зеленим сукном, розп'яття, два крісла й книгу з конституціями шляхетських привілеїв.

— Що це він замислив? — здивовано перезиралися гості.

— Невже конфедерацію?

— Не може бути. Вони з королем перші приятелі. Кажуть, нібито його наїзд на Молдавію був зроблений

---

* Хай живе Польща, улюблена батьківщина лицарського духу та золотої волі шляхетської! *(Пол.)*

з королівської згоди і сам пан круль витратив чимало власних грошей, щоб викупити його з полону.

— Так, але така церемонія...

Поява Потоцького урвала розмови. Він ішов з улюбленим прокуратором [113], відомим крючкодером, що не раз виплутував грізного феодала від різних відповідальностей перед королівським судом.

За Потоцьким посунула п'яненька шляхта, що обідала на дворі й на ганку. Знаком наказав він їй розташуватися на лавах, нашвидку встановлених під стінами, і сів за столиком поруч з прокуратором. Коли гості розсілися й замовкли, Потоцький підвівся, крутячи свій шовковий вус, вклонився на всі чотири сторони й проголосив, що зібрав пишне панство не тільки на розваги, але також і pro bono publico *.

Оглушні крики «віват» загули під склепінням, забилися в вікна з кольоровим склом, відгукнулися на ганку і в саду, що тихо шелестів під надвечірнім вітром.

Коли крики ущухли, Потоцький знову заговорив, дивлячись на потемнілі портрети предків.

— Справа йде про злоту вольність шляхетську,— почав він, торкаючись найчутливішої струни шляхетського самолюбства.— Нашій вельможній шляхті завдано нечуваної ганьби, то більш незносної, що вона не від шляхетної руки, яка могла б змити її на двобої власною кров'ю, а від руки згордованого хлопа, що посягнув на нашу святиню.

— Про що це він? — здивовано зашипіли напівголосно гості.

— Я маю на оці,— вів далі Потоцький,— нечувану нахабність козацької старшини, цих самозваних шляхтичів. Вони пролізли до нашого соймику, щоб зсередини, з самих надр нашої верстви, зруйнувати споконвічну твердиню наших прав і нашої волі. Vox populi — vox Dei **,— каже старовинна мудрість. І голос народний наказав вигнати їх з соймику, як колись Христос вигнав гендлярів з храму [144]. Але вони не склали зброї. Ці розбишацькі отамани, ці ватажки й привідці хлопських бунтів насмілилися вписати протестацію до гродських книг, називаючи наше справедливе обурення свавіллям, образою святині, розбійницьким нападом

---

* Задля громадського блага *(латин.)*.

** Голос народу — голос Божий *(латин.)*.

і так далі. І недостойні своєї гідності судді, які присягалися зберігати заповіти республіки та громадського блага, наважилися прийняти той протест і записати його до гродських книг. Це ще раз доводить, що кров і походження визначає душевні якості людини і що не можна ушляхетнювати хамів, давати хлопам нобілітацію [115].

А той підлабузник хлопства, зрадник і дезуніт [116] Михайло Кропивницький, брацлавський підсудок, перший почав їм сприяти. Бо навіть, як то мені достоту відомо, він порадив їм звернутися до люблінського трибуналу, вважаючи наше справедливе обурення за злочин проти Бога й віри,— якою іронією бринить це слово в устах єретиків,— і навіть до королівського суду, бо ввесь земський уряд був на соймику, так би мовити, виконуючи свої службові обов'язки. Такого знущання, такої образи не можна перетерпіти. І якщо один з цих негідників уже напоровся на мою шаблю, то й інші мусять дістати свою справедливу кару.

— Оце правда!

— Слушно сказано!

— Так. Справді, так,— вискочив похитуючись Кособудський, що не мовчав і не міг мовчати під чаркою.— Де не сунеш — скрізь ці лайдаки перетинають нам шлях. Повезеш збіжжя на ярмарок чи то до Гданська — старшини навезуть удвоє і так збивають ціну, що хоч повертай валку додому. Повезеш поташ — знов те саме. А в Ярославі [117] та Перемишлі [118] ані пройти, ані проїхати від старшинських волів.

Потоцький гидливо поморщився. Яка нетактовність. Це відомо й зрозуміло кожному, але є речі, про які голосно не говорять. У всіх випадках треба знайти пристойне гасло, під яким не соромно виступити шляхетному лицарству.

Патер Юстовський увесь час сидів край столу, уважно придивляючись і прислухаючись до всього. Гидливий рух Потоцького не уникнув його пильних очей, і коли магнат гнівно повів плечем, він тихенько нахилився до свого надто балакучого сусіда:

— Годі, шановний пане. Вельможний пан знов бажає щось сказати.

Але втихомирити сп'янілого бретера було нелегко.

— Я й кажу,— гудів Кособудський, як дзвін на сполох,— що це сміття сидить у нас, як скалки в очах.

В моєму старостві вони порозплоджувалися, наче гриби поганки після дощу. Ідеш, як ось тобі серед поля козацький хутір або хата. У нас самих не вистачає ріллі. Зганяєш з неї хлопів, переводиш на толоки, а та наволоч сидить собі на ланах [119] та плює на шляхетські привілеї, ще й данин та чиншів не сплачує. А їхні пахолки та підсусідки, замість бути нашими хлопами й орати нам землю,— працюють на своїх хлопських отаманів.

— Правильно,— загули голоси.— Молодець Кособудський. Влучив у саме око.

— Знищити їх.

— Зруйнувати вщент.

— Забрати в них ріллю разом із хлопами.

— Бо ж без хлопів нам аж ніяк не можна.

— Ще й ралом пройти по згарищу, як колись Тіт по вулицях Єрусалима [120],— вкинув один із ксьондзів.

— А так: це ж легше, ніж корчувати під ріллю ліси.

Потоцький зрозумів, що час заговорити, бо Кособудський вирве в нього пальму першенства. Він вийшов з-за столу й урочисто підвів руку.

І вмить ущухло все.

— Тому,— грізно підніс він голос,— я пропоную панству, як каже Ціцерон, вичерпати до дна цю клоаку, «Hanc sentinam Rei Publikae exhaurire» *, і разом зо всім добровісним панством створити над ними Суд Божий.

— Віват! Віват! — підхопили пани.

Але Калиновський обурено знизав плечима і звернувся до старого Собанського.

— Що за безглуздя! — заговорив він.— Знищувати старшину. Та це чортзна-що! Невже Стефан не розуміє, що тільки старшина тримає в шорах голоту. Не знищувати її треба, а приваблювати, обертати на свою двірську, хай і ненобілітовану шляхту, на своїх ланцюгових собак.

Собанський ковтнув пінявого вина і, ховаючи в келеху усмішку, повільно відповів:

— Певно, що так, але хіба ж його тепер стримаєш? Скажіть йому слово: оскаженіє, кинеться на вас із шаблею, як на ворога. А завтра віч-на-віч він спочатку розкричиться, а потім згодиться з вами...

— Так, але хіба ж ви не бачите, що він задумав?

---

* «Вичерпати цю клоаку республік». *(Латин.)* — Тобто знищити до дна,— фраза з промови Ціцерона в римському сенаті проти Катіліни.

— Безглуздя! Авантюра! Чортзна-що! Але раджу вам не втручатися. Він нізащо не визнає прилюдно своєї помилки. Їдьмо краще додому, бо всі вони п'яні, і не час тут шукати доброго розуму.

А крики справді не вщухали.

— Геть козаків! — лунало під склепінням.

— Геть хлопських отаманів!

— Їдьмо по хлопів!

— По ріллю!

— Спалити їх кубла з усім їх гадючим кодлом,— пронизливо крикнув Ружинський, блідий від обурення й хмелю.

— І Кропивницького разом із ними.

— І Горленка.

Почувши останній вигук, патер Юстовський підвів голову і насторожився.

— Стерти на порох,— повторив Потоцький.— Так, тепер я бачу, що вельможне панство гідне стану громадян республіки... Зітремо ж їх із землі, хай станеться над ними Суд Божий і людський.

Юстовський розгубився. Треба, хоч би там що, врятувати Горленка. Він устав з місця і беззвучною тінню прослизнув уздовж столу.

— Вельможний пане,— схилився він перед Стефаном Потоцьким, що задоволено крутив вуса,— в ім'я Господнє...

— Що каже пан ксьондз? — нахилив до нього вухо Потоцький.

— Вельможний пане. Вашими вустами глаголить пан Буг, що повелів зруйнувати Содом і Гоморру [121], але боюся за праведного Лота [122], щоб він не постраждав разом із грішниками.

— Не розумію пана ксьондза. В чому річ? Тихше, панове! — крикнув Потоцький на панів.

І вмить запанувала тиша.

— Отже? — повторив Потоцький, скосивши на Юстовського одне око.

— Я боюся, щоб вельможне панство, виливши свій справедливий гнів на тих єретиків, не загубило разом із ними одну безневинну душу, що допіру вийшла на шлях спасення. Я кажу про пана Горленка.

— Горленка?.. Того негідника.

— Розбійницького отамана й бунтівника! — обурився опасистий Пронський.

— Ні, вельможне панство. Мені, як сповідачеві, краще відомі блукання його душі. Він народився і виріс схизматиком, але вже довгий час тяжився своїм оточенням і вірою.

— Атож, бо паном бути вигідніше,— презирливо кинув Пронський.

— Півроку тому,— казав далі патер, сам упевнюючись у власній вигадці,— він звернувся до мене з своїми сумнівами, і з того часу, наче Віргіліуш Данте, веду я його душу по дев'ятьох колах пекельних [123] до світла й істини. Три місяці тому, замість унії, він увійшов до лона католицької церкви, але, зв'язаний складними справами з козацтвом, не міг грубо урвати свої зв'язки й одверто висловити свої прагнення.

— Тобто хотів, щоб і вівці були цілі, і вовки ситі,— в'їдливо посміхнувся Пронський.

Юстовський покірливо схилив голову.

— Мабуть, це й легкодухість, але до всякого наверненого треба ставитися поблажливо. Отже, постраждав він за те, чого давно вже відцурався, і тепер добити його, каліку, коли він покаявся й очистився,— гріх і несправедливо. Ім'ям святої католицької церкви,— раптом випростався Юстовський, ставши ніби вищим на півголови,— я закликаю вельможне панство вкласти каральний меч до ножен, проходячи повз його житло, бо інакше гнів церкви й Господа Бога впаде на того, хто проллє хоч краплину його крові.

Запанувала глибока мовчанка. Потоцький повів очима по залі й побожно схилив голову.

— Амінь,— відказав він.— Святий отець може бути спокійний. Жодний волос не впаде з Горленкової голови. Я навіть обіцяю перший простягти йому руку і чим зможу спокутувати свою провину.

— Віват! — крикнули буйні голови.

І цей крик голосною луною пішов по залах. Сотні рук простяглися до келехів. Густим лісом піднеслися вони над головами — і вино полилося рікою, потьмарюючи останні виблиски свідомості й обережності.

Панії перев'язували своїх лицарів шарфами та стрічками. Агнеса Конецпольська щось шепотіла Потоцькому, кокетливо виблискуючи фарфоровими зубками, а він схилявся до неї смугляво-рум'яною щокою і усміхався блакитними очима. Графські челядники вносили зброю, наче оберемки дров. І в прозорих літніх при-

смерках замиготіли жовтогриві смолоскипи й кольорові скляні ліхтарі.

П'яна буйна шляхта збиралася в похід.

ЗРУЙНОВАНЕ КУБЛО

Діти пані Баличиної вигадали чудову гру: вони засіли на дубі, в глибині саду, і відстрелювалися з іграшкових самострілів від інших дітей. Діти вдавали з себе татар, а Петрик з Юрасиком — козаків.

У запалі вони не помітили, що там, де стовбур розходиться кількома гілками, є глибоке дупло, ледве вкрите корою та гнилим листям. Юрасик пускав стрілу за стрілою, аж ось кора під ним підломилася, і він зник.

Плачучи, виліз він з дупла і тільки потім, заспокоївшись і розмазавши по щоках сльози, зрозумів, що дупло можна обернути на фортецю. Пошепотівшися з братом, він сміливо поліз на дуб і, розгорнувши листя й кору, так розширив дупло, що обидва брати могли стояти в ньому поруч, ледве висовуючи носи. Гра припала їм до вподоби. Тепер це був не табір, а цілий замок, де можна було витримати облогу, а головне, влаштувати сховище на бойовий припас.

Хлопчики так захопилися грою, що не помітили, як минув час. Мати кликала їх вечеряти, але важко було кинути гру.

За вечерею, опікаючись гарячим кулішем, вони наввипередки розповідали матері про свою нову фортецю і про те, які вони зберуть в дуплі запаси горіхів, камінців і різних дрібниць, потрібних тільки дітям.

Балики дома не було. Пригадавши, що завтра ярмарок у Гайсині [124], він осідлав коня і поїхав туди напередодні. Ніхто, крім дружини, не бачив, де він подівся, навіть діти.

Повечерявши, пані Баличина поклала дітей спати і вийшла на ганок подихати вечірньою прохолодою. Небо було хмарне, але дощу не було. Сад шелестів під вітром, і в полохливому шарудінні листя було щось тривожне і насторожене. Пані Баличина присіла на сходах і довго вдивлялася в ніч, вдихаючи пах полину і житнього цвіту, який долинав з узгір'я, коли далека заграва спинила її увагу.

— Пожежа. Де б це було? — подумала вона голосно й підвелася.

Заграва то розпалювалася, роздмухана вітром, то знову згасала. Пані Баличина вийшла за ворота подивитися, де горить. І неясна тривога заповзла їй у душу.

Начебто в Лемчуків. Невже татари?

Вона кинулася додому і розштовхала Андрія.

— Їдь, хлопче, до Лемчуків і подивись, що там. Якщо це татари, миттю повертайся додому. Треба врятувати дітей. А якщо це звичайна пожежа, скажи, що пана сотника нема дома, а я вирядила тебе на допомогу. Та візьми з собою цебер, мотуз і сокиру. На пожежі воно згодиться.

Андрій не став сідлати коня, а просто скочив на нього і помчав на пожежу. Пані Баличина пожалкувала, що відпустила всіх хлопців на село, постояла на дворі, дивлячись на заграву, роздмухану вітром, і пішла додому.

Не роздягаючись, лягла вона біля дітей, але сон тікав од неї... Сад шелестів тривожно, небо де-не-де сипалося блискавицею, і крізь щілини віконниць раз у раз шугав кімнатою їх блідий, полохливий відсвіт.

Зненацька скажений чвал коня урвався біля воріт.

— Татари! — похолола смілива жінка, але стрималася і запалила з лампадки каганець.

Андрій скажено сіпав віконницю.

— Пані сотникова! Лихо!

Вона відчинила вікно, підтримуючи на грудях розхристану сукню.

— Не лякай дітей! Татари? — спитала вона майже суворо.

— Гірше. Шляхта громить Лемчуків. Коні згоріли в стайні. Худобу перерізано. Пан Лемчук замкнувся з хлопцями в клуні. Певно, тепер їм кінець.

Пані Баличина закусила губу, міркуючи:

— Скільки їх? Хто саме? — спитала вона уривчасто.

— Потоцький, Ружинський та різної шляхти сотні зо дві. Грабують, ріжуть, як татари. Я заховав у чагарнику коня і підібрався якнайближче. Вони вихваляються порізати всю старшину. Казали й про пана сотника. Так я — на коня та й назад,— уривчасто розповідав Андрій.

— Розбуркай дівчат і Охріма. Хай жене череду в ліс за яром, а дівчата хай заберуть усе, що є кращого, у клунки. Сідлай коні. Тікати треба,— наказувала пані Баличина, ніби йшлося про когось стороннього.

Швидкими точними рухами запалила вона кілька воскових свічок, збудила хлопчиків і наказала їм одягатися.

Юрасик виріс серед військових чвар і, як дорослий, став швидко натягати чобітки. Він розумів, що для розмов немає часу, що треба бути твердим і сміливим, і хоч серденько його завмирало, він і взнаки не дав, як йому боязко. Петрик, навпаки, розплакався і розвередувався. Мати спробувала одягти його силоміць. Він брикав ногами й репетував на ввесь голос.

— Тю, дурний,— умовляв його Юрасик.— Ми поїдемо верхи, а ти верещиш, як дівча. Андрій посадить тебе на Хмару, а мене на Сивого. Помчимо, як дядько Сич на Великдень.

— А чому вночі?.. Я бою-ся... Вночі вовки...

— Де ти бачив улітку вовків? А до того ж місячно,— говорив Юрасик, засовуючи за пояс старий іржавий кинджал, що викинув Балика як непотрібний.

— Дай мені ніж. Я теж воюватиму,— відповів Петрик, ще схлипуючи, але вже посміхаючись крізь сльози.— А Андрій мені дозволить правити?

— Аякже ж. Ми з тобою тепер замість татка.

І поки Юрасик умовляв та одягав брата, пані Баличина дістала шкіряну торбинку, наповнила її золотими дукатами й міцно зав'язала ремінцем, сунула за пазуху папери, які Балика найбільш цінив, нашвидку одяглася і пов'язала голову хусточкою.

За вікном перекликалися злякані дівчата. Хтось розпачливо ридав. Важке тупотіння худоби глухо віддавалося в світлиці. Біля ганку прискали осідлані коні. Але в ту мить, коли вони сідали на коні, затріщали безладні постріли, інші відгукнулися за садом, на леваді, і пані Баличина зрозуміла, що хутір оточено.

— Загинули,— блискавкою майнуло в голові.

Становище було безпорадне. Хлопці ночували на селі, а на хуторі залишилися, крім Андрія, тільки старий пастух, куховарка з дітьми та троє дівчат.

Пані Баличина підхопила Петрика на руки, сунула за пояс два пістолі й кинджал і вибігла на двір. Перелякана худоба кидалася од воріт до хліва, і старий Охрім ніяк не міг вигнати її за ворота.

Постріли частішали. Пані Баличина скочила з Петриком на коня, Юрасик — на другого. Андрій на третього. Вони сподівалися продертися крізь коло ворогів.

— На городи,— крикнула пані Баличина.— Перескочимо крізь ліси.

Коні слухняно повернули. Але й тут засіли вороги і пострілами зустріли втікачів. Коня під Андрієм було забито, і Андрій ледве встиг стрибнути на землю й сісти на Юрасикового коня, взявши хлопчика на коліна, коли раптом божевільна з жаху череда ринула повз утікачів і промчала, як лавина, поваливши лісу і затоптавши шляхту за нею. Путь було звільнено. Андрій хльоснув коні, але не встигли вони виїхати на шлях, як збоку вискочив ворожий загін з голими шаблями й кинувся навперейми. Андрій пострілом збив найближчого, але битися з дитиною на руках не можна було й думати. Він швидко повернув коня, повторюючи рух пані Баличиної.

— Охріме! Дівчата! Ховайтеся в хаті! — лунко крикнула вона дівчатам.

Вони миттю забралися в світлицю, де вже ховалася куховарка з дітьми.

— Дідусю! Дідусю! Ідіть до нас! — кричав Юрасик.— Швидше.

Глухий пастух нарешті зрозумів, у чому річ, і кинувся до дверей. Андрій завалив їх дровами, поки пані Баличина гарячково замикала внутрішні віконниці з невеличкими прорізами для стріляння.

— Набивайте пістолі й мушкети! — крикнула вона старому.

Почувши небезпеку, старий ніби помолодшав. Швидко і спритно почав він набивати пістолі. Налякані дівчата ховалися по кутках, з жахом прислухаючись до стрілянини і п'яних вигуків шляхти, а пані Баличина кинулася до комірки з обома хлопчиками.

У комірці було темно, тільки місячне сяйво просочувалося крізь бузинове листя і падало у віконце під стелею. Віконце було вузьке. Доросла людина не могла в нього пролізти, але діти могли прослизнути, як вужі.

— Лізьте, тільки обережно,— пошепки наказала пані Баличина,— а потім проберіться під парканом до кущів і біжіть кущами до дуба. Сховайтеся в дупло. Ніхто вас там не знайде.

Вона беззвучно підняла раму, підсадила Юрасика і раптом схаменулася.

— Стривайте. Одягніть сині жупанці, у білих сорочечках вас помітять... І не виходьте на місячне світло.

Юрасик тремтів з жаху й хвилювання. Це так нагадувало оповідання про Січ, про походи, про турків. Петрик мовчав, тільки в очах його застиг жах і мовчазний докір безглуздій жорстокості буття.

Пані Баличина стала на тапчан, визирнула з вікна. Тут було тихо й безпечно. Кучерява бузина кущилася аж під дах. Вітер шелестів листям, і діти могли непомітно спуститися додолу. Коли місяць сховався за хмаринку, вона обережно викинула мотузяну драбинку і, нашвидку поцілувавши хлопчиків, обережно підсадила їх у вікно, потім витягла драбинку і замкнула віконницю. Дітей було врятовано. Нікому не спаде на думку шукати їх у дуплі старого дуба. Яке щастя, що саме сьогодні знайшли вони таку чудову схованку.

Але пани не дрімали. Пропустивши худобу, вони щільніш оточили хутір і, замість смолоскипів, підпалили ожеред соломи за током. Кілька п'яних панів гупало в двері важкими чобітьми.

— Виходь, хлопське кодло! — кричали п'яні голоси.— Ми нічого вам не вдіємо, тільки здеремо шкуру на чоботи і розтлумачимо дівчатам, що таке панське кохання.

Замість відповіді, Андрій і пані Баличина взяли мушкети й, влучно націлившись, вистрелили. Двоє панів покотилися з ганку.

— Набивайте, дідусю! Мерщій! — крикнула пані Баличина, хапаючи другий мушкет.

Та Охріма не треба було підганяти. Швидко забивав він кулі, насипав пороху, закладав губку.

Пани рубали двері сокирами, вибивали чимось важким, від чого ввесь будинок здригався аж до підвалин. Андрій і пані Баличина відстрелювалися. Це була безнадійна, безпорадна боротьба, де ніхто не чекав порятунку або хоча б допомоги. Червоний відблиск пожежі забарвив баканом прорізи у віконницях, і на тлі заграви вороги видавалися силуетами, вирізаними з чорного оксамиту. Це полегшувало брати ціль. Методично спускали вони цингелі, і кожного разу влучні кулі виводили з бою когось із ворогів.

— Запалюйте дах,— лютував Потоцький, забувши обережність.— Викуримо їх огнем.

Смерть у вогні... Патер Юстовський може радіти. Всемогутнє полум'я довершить перемогу над схизмою.

— Діду Охріме, набивайте! — кричала пані Баличина, намацуючи дулом нову жертву.

«А діти?» — раптом стиснулося серце.

Проте глибоке почуття підказувало: діти врятовані. Інакше кати-магнати привели б їх під вікна і замучили б їх під вікнами, і замучили б перед материними очима.

Хлопчики справді щасливо дісталися дуба і заховалися в дуплі.

У садку був гострий передранковий холод. Згасали зорі. І вони дрижали від холоду й жаху, прислухаючись до стрілянини й вигуків сп'янілої шляхти.

Аж ось двері піддалися, і натовп розлютованих панів линув у них, давлячи й штовхаючи один одного. Тут зустрінув їх Андрій із шаблею. Тісно було в сінях, але темрява допомагала йому. Він бачив панів на тлі заграви, а сам лишався невидимий.

Дзвеніли леза, розсипаючи іскри. Андрій добре фехтував. Недурно був він три роки Баличиним джурою дома і на Січі. Але сили були надто нерівні. І коли запалав дах від клуні, підпалений знадвору, і яскраве світло освітило сіни, він зрозумів, що порятунку немає. Дивний спокій охопив його, і сили неначе потроїлися. Треба було якнайдорожче продати їм своє життя. Три трупи на порозі заважали панам. Вони відтягли їх убік, і місце звільнилося.

— Застреліть його, як собаку,— люто гримав Потоцький.

Але важко було влучити крізь натовп, що ломився у двері. Пані Баличина стріляла то з одного вікна, то з другого, і панам здавалося, що в хаті засіло не менше як п'ять-шість стрільців.

— Запаліть дах з того боку,— вказав Потоцький на край будинку.

А в сінях точилася остання розпачлива боротьба. Кращий фехтувальник війська Потоцького поручик Манцевич бився на шаблях з Андрієм. Супротивники важко дихали, роблячи випади й відбиваючи їх.

— Піддавайся, хлопе... Живий не будеш,— хрипів Манцевич, роблячи новий випад.

— Піддавайся сам, собако,— відказував Андрій.

Як два хижаки, розійшлися вони на хвилину. Здавалося, що їх очі фосфоряться в темряві, запалені неприми-

ренною зненавистю. І в цю мить Кособудський вистрілив із-за Манцевичевого плеча. Забитий одразу, Андрій незграбно майнув руками і важко звалився додолу.

— Хто просив пана втручатися? — з люттю обернувся Манцевич.— Я б і сам упорався з цим буйволом.

Кособудський знизав плечима й крикнув натовпові:

— Вперед! Пані сотникову візьміть живцем! Тепер не втече від мене ця брацлавська Юнона.

Відтягнувши Андрія, шляхта навалилася на двері світлиці. Зрозумівши в чому річ, пані Баличина з дівчатами й Охрімом присунули до них важку скриню й кинулися в комору. Треба було тікати тим же шляхом, що й діти, але марні були всі зусилля пані Баличиної. Тільки п'ятнадцятирічна Марійка, худорлява, вузька в стегнах, вислизнула крізь віконце. Ані куховарка, ані інші дівчата, тим більше пані Баличина, не могли протиснутися в такий вузький отвір.

Дах палав. Золота цівка лизнула віконницю раз, другий, зазирнула в світлицю вогняним оком. Дим клубочився під стелею темною хмарою. Виїдало очі. Захоплювало дух.

Аж ось відпала віконниця бокового вікна, і до світлиці просунувся Кособудський. Пані Баличина підвела пістоль, але дим роз'їдав їй очі, і цього разу вона не влучила. Кособудський скочив у кімнату і кинувся до неї.

— Ти програла,— прохрипів він, обдаючи її смородом винного перегару.

І схопив її поперек стану. Пані Баличина мовчки вихопила запоясник і всадила в спину Кособудського. Насилу виповзла вона з-під конаючого ворога і, задихаючись від диму, кинулася до вікна.

І тут милосердна куля урвала їй життя.

Недовго опирався старий Охрім із служницями. Куховарчиних дітей порубали, певні, що це Баличині хлопчики. Згвалтовані дівчата лежали пов'язані під парканом, а палаюча стеля впала на Охрімову голову, коли він намагався витягти напівбожевільну від розпачу матір.

— Тепер по хлопів.

— На село,— наказав Потоцький, сідаючи на коня.

Світало. Тихо курів погорілий хутір. Палали хати. Як обважнілий ясиром загін людоловів-татар, виїжджали на дорогу пани, женучи перед себе зв'язаних посполитих.

ШВЕЦЬ ОМЕЛЬКО

Виринув швець Омелько у Львові, де мав він сина, шевського майстра. Але не поталанило старому: десять років не бачив він сина й онуків, і виявилося, що син його і двоє хлопчиків загинули з холери два роки тому і залишилася сама вдова з маленькою Орисею. Вдова не зналася на шевстві і не пішла заміж за іншого майстра. Жила вона з городів, а напередодні свят пекла книші й бублики та продавала біля церкви.

Побачивши діда, вона гірко заплакала й довго не могла заспокоїтися.

— Ой діду-дідусю, чого ж ви раніш не прийшли,— схлипувала вона, витираючи фартухом очі.— Ви б мали майстерню і не голодували б ми з бідною сиріткою.

— Та хто ж його знав,— бідкався дід.— Боже ж мій, Боже, скільки лиха на світі. Не тужи, Мотре, якось проживемо. Я — чоботи, а ти — бублики. Виростимо Орисю, заміж віддамо за хорошу людину. Так, доню?

Орися тулилася до материних колін і злякано зводила на діда великі чорні очі.

Хоч Мотря й продала мало не ввесь Денисів інструмент, дід усе ж знайшов дві-три справні копили, ніж, молоток, обценьки та кілька добрих шматків шкіри. Разом із тим, що було в його торбинці, можна було якось робити.

Знайшлися й замовці. Небіжчик Денис був майстер чесний і хороший, і в пам'ять його кожен охоче давав роботу його батькові. А головне — старий брав дешевше за цехових, що мусили працювати за таксою.

Омелько підбадьорився, завів інструмент, полагодив хату, купив на зиму дров і потроху забув пана Бжеського та всі свої тривоги. Здавалося, майбутнє його забезпечене. Тільки Мотря коли-не-коли нагадувала старому:

— Пішли б ви, діду, до цехмістра, записалися б до цеху. Вони мусять вас прийняти як Денисового батька.

— Нащо? Хіба в мене майстерня: ані підмайстрів, ані учнів. На біса мені той цех! Тільки зайвий клопіт.

— Та воно так, але все ж певніше...

— Ну, добре, мовчи вже,— сердився старий і бурчав під ніс.— Ото бісова баба. Їй аби язиком теліпати.

Мотря замовкла, але на душі було неспокійно. А дід постукував обушком, спритно вганяючи в підошву цвяшок за цвяшком, і стиха мугикав:

Журба мене сушить, журба мене палить.
Журба мене скоро з білих ніг повалить.
А я, сіромаха, та не піддаюся,
Піду до шинкарки, горілки нап'юся.

Орися грала на порозі «в городи»: втикала в землю маленькі гілочки, поливала їх водою, полола, підв'язувала. А мати палила в печі — пекти бублики. Гоготів золотий, огненний кущ, бігли в комин гнучкі, жовто-гарячі стрічки, розжарюючи цеглу. А за чотирикутником дверей палав сонячний південь. Як кораблі, пливли небом хмари, напнувши білі груди. Повітря дихало сонячним жаром, і таким же жаром дихала в спину старому розжарена паща печі, коли зненацька чиясь кремезна постать заступила старому світло.

Старий підвів очі. На порозі стояла людина років на п'ятдесят, повновида, з м'язистими руками, червоним обличчям і короткою шиєю. Шкіряний фартух поверх безрукавки з синьої саржі, перехоплений ремінцем, сорочка з засуканими рукавами й застромленый за пояс молоток — усе виявляло в ньому ремісника.

Кілька хвилин мовчки дивився він на старого, потім спитав з виразною польською вимовою:

— Хто ти є, і як твоє ім'я?

Мотря обернулася й перелякано та збентежено вклонилася.

— День добрий, пане цехмістре. Це наш дідусь, батько Денисів.

Дід виплюнув на долоню цвяшки, підвівся з місця, витер спітніле чоло з «оселедцем», перехопленим ремінцем.

— Здоров, пане цехмістре. Заходь, сідай, будь гостем. А звуть мене Омелько Зименюк. Свекром їй доводжуся,— кивнув він на Мотрю.

Цехмістер вайлувато скинув капелюх і переступив поріг. Мотря метушливо обтерла фартухом лаву й підсунула її цехмістрові, а Омелько знову узявся до роботи.

— Як ся маєте, пане цехмістре? — упадала біля нього Мотря, передчуваючи щось недобре.

— Живемо,— хрипкуватим басом відповів Гжебцевич.— А ось дивуюся я з тебе, пані майстрова, чому ти не заявила до цеху про майстерню. Здається, знаєш наші звичаї.

— Та хіба ж це майстерня, пане цехмістре? — злякано белькотіла Мотря.

Від хвилювання в неї трусилися руки, і вона ховала їх під фартухом.

— А за яким правом втручаєшся ти в наші справи, пане цехмістре? — заговорив дід Омелько, відсуваючи невістку.

— А за таким, що цех не дозволяє тобі робити. Немає місця в Львові партачам.

З обурення дід Омелько мало не випустив чобота.

— Ось як,— заговорив він, тремтячи від образи й гніву.— Отже, бідній людині треба красти, якщо вона не в цеху? Денис був майстром, і йому можна було робити; батькові, що навчив його шевцювати — не можна? Нема такого закону, щоб старому вмирати з голоду під тином. І плювати мені на ваш цех, коли так.

Цехмістрова шия стала червоно-синя. Він звик відчувати себе диктатором, вершителем долі шевців, і сміливе слово старого козака потьмарило світ в його очах. Він підвівся, нахилив голову, як бик, готовий узяти на роги непокірного, і, зловісно блискаючи очима, відкарбував:

— Як собі знаєш. Тільки цех двічі не повторює. Забирайся геть із Львова на двадцять миль, бо буде тобі зле. А вам, пані майстрова, соромно переховувати в себе партача. Про це ми ще поговоримо з вами в цеху.

І рвучко, насунувши капелюх, ступив через високий поріг. Дід Омелько захлинався з обурення. Худорлявий, кволий, дрижав він усім тілом і, схопивши недошитий чобіт, кинув його навздогін цехмістрові.

— Ах ти ж, бугаю товстомордий. Та що це за життя таке настало? На землі не сиди, бо земля панська. Робити не смій, бо пани цехмістри не дозволяють. Та був би я молодший, схопив би я шаблю та пішов би вас рубати й трощити разом із панами та ксьондзами, упирі нещасні.

— Ой, казала ж я вам, дідусю,— стогнала з розпачу Мотря.— Пропали ми тепер з Орисенькою.

— Та замовчи, дурна. І піду. І доведу своє право. Чого виєш, як собака над мерцем!

Довго ще плював і бурчав старий, довго схлипувала Мотря, вигрібаючи жар з печі і засовуючи в піч дошки з бубликами.

Вона тремтіла перед цехом тому, що цех виплачував їй невеличку пенсію на дитину, і розуміла, що цю виплату можна щохвилини припинити. З жахом пригадувала вона, як ставилися цехи до вільних ремісників, що

наважувались із ними конкурувати. Коли бублики спеклися, вона побігла з Орисею до братства — порадитись, що тепер робити, а дід Омелько ще довго бурчав і, нарешті, підібрав викинутий чобіт і знов узявся до роботи.

Липневий жар згасав над містом. Золотавою імлою стояла курява в повітрі, стелилася по дорозі сувоями. Сонце непомітно хилилося на захід. Дід Омелько випустив молоток і важко замислився. Не раз чув він на Запорожжі, як зв'язують цехи ремісників і як важко потрапити до їх лав. Багато здібних підмайстрів, гідних стати першорядними майстрами, тікало на Січ від визисків і знущань цеху, але чуже лихо проходить повз людину, мало торкаючись її, і кожному здається, що для нього буде виняток. Мовчки курив він люльку за люлькою, оповиваючись густою хмарою диму, і все думав, що робити. Коли б не Мотря з Орисею, до яких він звик, як тільки може звикнути самотній, безпритульний бурлака, що ніколи не бачив ані тепла, ані ласки, пішов би він до Трехтемирівського монастиря [125], притулку немічних козаків. Та шкода покинути дитину на руках самотньої матері. Хоч би там як, а Омельків заробіток для них велика підтримка. І низько хилив голову старий козак, затягуючись міцним тютюном.

— Ну, і як? Готові мої чоботи? — з'явилася в дверях голова замовця.

— Ой Лейзере,— збентежився Омелько.— Були б готові, коли б чорти не принесли цієї пики. Заходьте. Почекайте хвилиночку. Зараз закінчу.

— А яка така пика, якщо це не таємниця? — зацікавлено витягнув шию Лейзер.

Дід Омелько зрадів запитанню. По-перше, Лейзер теж ремісник і може розтлумачити йому всі цехові звичаї та закони й допомогти йому доброю порадою. І, головне, Лейзер, як єврей, чимало зазнав образ і кривд і краще зрозуміє наболілу душу.

Швидко заганяючи в підбор цвяшок за цвяшком, Омелько розповів йому про цехмістра. Лейзер сидів на дубовій колоді по той бік дверей, зігнувшись і втягнувши голову в гострі кістляві плечі. Він був такий худий, що хребет виступав з-під його лапсердака, як зубчастий спинний плавець, а тонкі восково-жовті пальці нервово смикали дрібні шкурати, наче вив'язуючи з них складне шмуклерське плетіння.

— Ой, погана ваша справа, дідусю,— глибоко зітхнув Лейзер,— зовсім погана.

— А що ж вони можуть мені зробити? — кокошився старий, але в тоні його не було колишньої певності.

— Таке можуть зробити, що краще й не думати.

— Та я що? Шкіру в них украв, чи що? Або шматок з горла видер?

— Ну, таки ще не видерли. А коли б був не один дідусь, а сто дідусів, так вони б таки так — видерли б.

— Краще не плутай і кажи до пуття,— обурився дід.— У людини душа болить, вона тобі — по-хорошому, а ти загадки загадуєш.

— Хай я лусну, коли брешу. Їй-богу,— щиро забожився Лейзер.— У цехах такий закон, щоб майстрів завжди було одне число. А в кожного майстра мусить бути не більш як три підмайстри і два учні. І коли такий майстер помре, так на його місце вибирають когось із підмайстрів; якщо робив батько, так його сина; а коли його сини ще маленькі діточки, то вибирають чужого або того, хто одружиться з удовою. А коли вже виберуть чужинця, то тоді воно — як у королівському суді: як ухвалили, так і буде довічно. Коли помер ваш Денис, то ніхто не знав, що є в нього батько-швець, а цехмістер так улаштував, щоб на Денисове місце обрали його сина, Януша Гжебцевича. Ви тільки нікому не кажіть, що я вам це розповів, бо за таке бідного єврея і вбити можна, але тому, і тільки тому, нема для вас місця у Львові.

— Так що ж я їх, сучих синів, об'їм чи попідвіконню пущу, працюючи своїми старими руками?

— Ой дідусю, у тому й є все лихо! Ви тільки подумайте: на одне вільне місце дев'яносто підмайстрів роззявляють роти, наче голодні собаки. А знаєте, що значить кинути одну кістку на дев'яносто собак? Кожен майстер тягне свого... Тут і хабарі, і брехня... Навіть подумати гидко.

— Так нащо ж тоді здався той цех? Перебити б їх, а робити вільно, як колись було.

— Боронь, боже! Як це можна без цеху,— замахав Лейзер руками.— Тоді було б іще гірше... Ви тільки подумайте: місто залишається таким, яким воно було сто років тому, і роботи в майстрів стільки ж, а в кожної людини тільки дві ноги, яким потрібні чоботи. А коли б кожного приймали до цеху, так за три роки дев'яносто

підмайстрів стали б майстрами, і вийшло б разом з старими майстрами вже сто двадцять. А за шість років додалось би ще триста шістдесят чоловіка, і тоді всі померли б з голоду. Тому вони й вигадують різні перешкоди, щоб не допустити молодь у майстри. Є такі, що по п'ятнадцять років чекають на своє щастя. Ну, а цех починає вимагати чимраз більше. Ви тільки подумайте: скільки треба горілки, щоб напоїти всіх майстрів з підмайстрами й родинами! А скільки їжі — нагодувати їх! А потім вимагають, щоб кожен підмайстер вендрував [126] п'ять років по чужих країнах, вивчаючи тонкощі ремества. А головне — це майстерштик.

— А що це за штука, той майстерштик? — остовпів дід Омелько.

Лейзер тільки похитав головою.

— Ой, це така робота. Така... ну, як би для іспиту. Швець повинен пошити кілька пар найрозкішнішого взуття; кравець — кілька пишних убрань. А де бідній людині взяти дорогий матеріал і доклад, і золото на гаптування, і дорогоцінне каміння? Іноді підмайстер два роки недоїдає і недосипає, аби зібратись на нього. Кожен б'ється, кожен сподівається, а потрапляє в майстри тільки один, частіш не найдосвідченіший, а той, хто краще заплатить.

— Тю, чорт,— вилаявся дід Омелько.

Така сила перешкод приголомшила старого.

— А ще якого біса їм треба?

— Ой, багато чого,— покрутив головою Лейзер.— Так багато, що коли подумаєш, то голова йде обертом і сама відгвинчується від плечей. Треба мати інструмент на себе і майбутніх підмайстрів, треба метрику показати, що ти законний син і що батьки твої не хлопи. А хіба в кожної людини є такі папери? А якщо один із синів потрапить до майстрів, то братів його вже ніколи не приймуть до цеху. А ще,— присунувся він до старого козака, таємниче знижуючи голос,— за віру перестали приймати. Спочатку тільки нас, бідних євреїв і татар, а тепер і православним забороняють робити. Кажуть, ніби вони теж погані... Ой дідусю, як мені вас шкода... Тому я вам усе поясню. Торік вигнали з кушнірського цеху двох майстрів за те, що вони дезуніти, а тепер уже немає жодного кравця з русинів, а з шевців залишилося тільки двоє — Павло та Остап, і тільки тому, що вони платять костьолові по два камені воску на рік... Ой, що

тепер роблять люди... Горло один одному перегризають за шматок хліба...

Старі замовкли, замислилися. Омелько дивився в одну точку, напружено шукаючи ради. А Лейзер занурився в спогади, в довгу низку злиднів і знущань, що переслідували його протягом довгого-довгого життя. Важке зітхання вирвалося в обох.

— Що ж мені тепер робити? Де мені кинутися? — заговорив нарешті Омелько, скоріше міркуючи голосно, ніж просячи поради.

Лейзер покрутив головою.

— Важко нам, дідусю, старим. Молодь уперта й бадьора: вона має свою «господу» — щось на кшталт підмайстерного цеху. Коли майстри надто визискують, підмайстри змовляються і разом кидають роботу. А майстрам це гірше за смерть, бо в кожного робота термінова, а взяти інших підмайстрів не можна: молодь поб'є до синців та й цех не запише, поки попередні не покинули майстерні. Покрутяться майстри день-два та й поступаються де в чому. А іноді тікають підмайстри козакувати або під пана піддаються чи під замок.

— Як це — під пана? В хлопи? — скрикнув уражений Омелько.

— Ну, не зовсім щоб у хлопи, бо пан теж не дурний, щоб майстер у нього землю орав. Живе собі майстер у пана, бере замовлення, а за те, що пан дав йому хату, інструмент та захищає своїм привілеєм, мусить він шити панові та родині його одяг чи то взуття, або те робити, що він уміє.

— Так то — на селі. А тут, у Львові, що робити?

— Ой, погане це місто Львів. Їй-бо, погане,— палко підхопив Лейзер, притискаючи руку до своїх запалих грудей.— Раніш і тут було добре. Сюди тікали підмайстри з Кракова та з Німеччини. А тепер звідси тікають до Києва або до Чигирина [127] чи до Черкас. Там ще можна жити тому, хто не боїться козаків, а нам, бідним євреям, хоч утопися: тут — ляхи, там — козаки, і кожен нас за собаку має. Раніш король забороняв нам ремісникувати і ми мусили жити з самого лихварства: ну, але в кожного єврея багато дітей, бо ж діти — боже благословення, і блажен отець, що їх багато має, але кожній дитині треба дати скибочку хліба. Почали ми просити, щоб дозволили нам ремісникувати. А тепер знов гонять нас із

цехів, і студенти б'ють, і кожен ріже, і всі за щось таке мають, що й сказати соромно.

Омелько замислився. Все життя чув він, що єврей — поганий, що він не людина, а «жид пархатий»... І ось тепер, коли скоїлося лихо, розговорився він із таким же ремісником, як і він сам, і виявилося, що одна в них доля з цим худорлявим євреєм і що вони добре розуміють один одного. Всі звичні поняття пішли шкереберть, і, зазирнувши на дно душі, здивовано побачив Омелько, що нема в нього ані презирства, ані ворожнечі — є тільки глибока жалість до цього злиденного, спрацьованого трудівника, такого ж старого і самотнього, як і він сам.

— Нещасні ми з тобою, Лейзере,— зітхнув він щиро.— Як же ти живеш?

— Поки сили були — робив. А тепер передав майстерню синові. Ой, скільки довелося задля цього вклонятися й принижуватися... Скільки подарунків зробити. І тому треба, і тому... І боязко було, що подарунки візьмуть, а з майстернею обдурять... Ну, нічого собі — пощастило. Живу біля сина, допомагаю йому, поки ноги носять. Хоч і добрі в мене діти, але не сито мені, бо нема в них зайвого шматка.

Тим часом Омелько закінчив підбори, набив на них залізні підківки і, поглянцювавши чоботи, подав їх Лейзерові.

— Носи на здоров'я. Міцно зроблено. Старий Омелько працює добре, хоч собака цехмістер і лає його партачем [128].

— Так це ж вони так кличуть кожного, хто не в цеху. Спасибі вам, дідусю.

Лейзер обережно зав'язав чоботи в хустину, віддав гроші і вже виходив, коли зненацька схаменувся:

— Чуєте що, дідусю,— по-дружньому взяв він його за рукав,— підіть до Павла або до Остапа. Вони були Денисові друзі і люди вашої віри. Їх уже торік вигнали з цеху, так вони пішли до суду й домоглися правди. Може, вони вам порадять, як і що. Тільки, на мою думку, доведеться вам, дідусю, або піти в підмайстри, або приписатися до замкових майстрів, бо цех однаково зжене вас із світу, і вам доведеться або вибратися на юридику [129], або зовсім виїхати із Львова.

— Спасибі, Лейзере, на доброму слові, тільки не годиться козакові йти в хлопи,— гордовито відрізав Омелько.

Павло й Остап були єдині православні майстри, що збереглися у Львові. Їх не чіпали тільки тому, що в обох була міцна рука в магістраті. Коли дід Омелько розповів їм своє лихо, вони взяли його справу до серця.

— Лейзер добре порадив,— подумавши, відказав Павло.— Ставай до мене в підмайстри. Працюватимеш удома, як майстер, тільки замовлення братимеш через мене. В збитку не будеш, бо жодного дня не сидітимеш без роботи.

— Тільки завтра ж піди до цеху і скажи, що Павло тебе бере,— додав Остап.— Цехмістрові відомо, що один із Павлових хлопців подався до Кракова, тому можна вписатися на вільне місце.

Омелько бачив, що іншої ради не було, але підмайстрування здавалося йому надто образливим. З властивої старим людям забарності він не пішов до цеху ані другого, ані третього дня, а тут нагодилася йому термінова робота: сам пан коронний підчаший замовив йому дві пари чобіт — одну з коштовного турецького сап'яну кольору темного малахіту, а другу з сірої оленячої замші.

— Добре було б дати сюди підбори, передок і закоти з малинової шкіри,— химерив Омелько, розглядаючи замшу.

Колись шив він на перших краківських чепурунів і надумав тепер пригадати минуле.

— Чудово,— захопився замовець.— У мене, до речі, малиновий щит на гербі. Я накажу пришити малиновий верх до своєї бобрової шапки і пряжку з рубінами.

— А до сап'яну дав би я закоти кольору старого золота,— казав далі Омелько.— У мене навіть є придатна шкіра.

Замовець і тут не став сперечатися і спитав ціну. Омелько подумав, покрутив шкіру, щось підраховуючи собі, і попросив удвоє дешевше, ніж у цехмістра. Для годиться, замовець спробував торгуватися, але дід не вступив. На тому вони й погодилися. І коли за тиждень чоботи були готові, скупуватий підчаший не міг відмовити собі в приємності зайти до цехмістра й вилаяти його за те, що він так дорого правив за роботу.

— А що?.. А що?.. Казав я тобі, що ти шахрай,— розпалився підчаший, показуючи цехмістрові ногу, елегантно взуту в чобіт з сірої замші з червоними закотами.— І робота краща за твою, і вдвоє дешевша.

«Хто б це міг пошити? — ламав собі голову цехмістер, зеленіючи з люті й мимоволі милуючись на чудову роботу.— Треба довідатися і скарати за порушення такси».

— Як пану підчашому завгодно,— відповів він, удаючи байдужого.— Тільки ця підошва розлізеться за тиждень, і ми його притягнемо до права за ошуканство.

— Ну, це ти вже брешеш,— обурився підчаший.— Тому він і бере дешевше, що він не з цехових. А підошву дав я йому сам. Ось і моя печатка на шкірі.

— Ах, так це той старий Омелько,— спалахнув цехмістер.— Як це пан не побоявся зв'язатися з таким п'яницею та партачем.

— Сам ти первий партач і шахрай,— вигукнув підчаший і, грюкнувши дверима, вийшов на вулицю.

Цехмістер спересердя послав його під три чорти, люто скинув з столу колодки, смикнув за вухо учня, вилаяв жінку і довго не міг заспокоїтися.

— Почекай, козацька погань,— бурчав він під ніс.— Я ще з тобою порахуюся.

Увечері була цехова сходка. Після господарських справ почали розглядати скарги, і насамперед цехмістер розповів про випадок із дідом Омельком, вимагаючи «сплюндрувати» його.

Більшість поставилася до цього байдуже, як до чогось звичайного, тільки Павло з Остапом почали заперечувати. Павло розповів, що Омелько — батько померлого Дениса і що має право на синову майстерню, а тому, що майстернею вже володіє цехмістрів син, то треба тимчасово записати старого в підмайстри. Павло палко боронив Денисового батька, та почуття образи не залишало його: чому старий знехтував його пораду й досі не прийшов до цеху.

Знялися суперечки. Цехмістер накинувся на Павла з Остапом з безглуздими обвинуваченнями. Ті обурилися. Зчинилася сварка. Забувши суворі правила про тишу й лад під час цехових сходок, майстри накинулися на дідових оборонців, побили їх і виштовхали за двері.

Лаючись і витираючи заюшені обличчя, поплентались вони додому і навіть не знали, що ухвалила сходка. А цехові щільно замкнули двері й змовилися вигнати Омелька і його оборонців із Львова.

Другого дня напали вони на Денисову хату, поламали й знищили все, зокрема матеріали та інструменти. Колодки кололи вони на тріски й кидали в огонь, шкіру дерли на шматки. Омелько кричав, доводив, що це власність замовців, але вони не слухали його і ще більш лютували. Металеві інструменти розтоплювали на вогні, гнули, розчавлювали й нищили. Мотря благала не позбавляти старого шматка хліба, не губити маленької Орисі, майстрової дитини. Цехмістер грубо відштовхнув її, а діда Омелька, що кинувся на захист невістки, побили до синців. Після інструменту полетіли у полум'я ковдри, подушки й одяг. Рушник, палаючи, випав із печі; від нього загорівся сінник і фіранка, а потім і хата. І за годину на місці Денисового житла курілася купа вугілля та головешок.

Сп'янілі від жадоби руйнувати, кинулися майстри до майстерень Павла й Остапа. Мужньо боронилися вони з підмайстрами, але сила була не на їх боці. Погром був жорстокий, безглуздий, як усі погроми. Летіли черепки, кружляло сніжинками пір'я. Тріск та дзвін стояли в повітрі разом із смородом сивухи, з важким сопінням громил, з їх брудною, огидною лайкою. Людина втратила людський образ: це була тварина тупа, жорстока й безпощадна.

Тільки другого дня очуняли погромлені. Братство забрало їх до шпиталю [130], одягло, нагодувало, але залишитися у Львові вони не могли. Їм дали коні, два вози, й вони рушили з міста, злиденні, побиті й люті.

Павло, Остап і підмайстри йшли пішки, жінки їхали на возах. Мотря схлипувала, пригортаючи до себе Орисю. Дівчинка озиралася очима наляканої тваринки, а дід Омелько так заслаб від побоїв, що лежав пластом і навіть не помітив, як міська брама лишилася позаду.

Проте він і не шкодував, бо замість спокійної тихої старості знайшов там самі образи, знущання й синці.

У ЄЛИСЕЯ ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО

Наближаючись до Києва, Сагайдачний надумав завітати до Печерського монастиря і завернув на вузький шлях, що перетинав Голосіївський ліс [131].

Ліс був густий, непроглядний. Навіть сонячного дня стояли в ньому зеленуваті присмерки. Величезні дуби

в три обіймища, гіллясті й вузлуваті, як кедри, так переплутувалися з кленами й липами, що тільки де-не-де пробивався крізь їх зелені намети сонячний промінь, розсипаючись по стовбурах і гілках золотими дукатами. Пахтіло грибами й перегноєм. Земля була вкрита густим і вогким гниллям, і часто ворушилися в ньому вужі і жирні гадюки.

Та ось коні вийшли до урвища над Дніпром, і променистий день засліпив Сагайдачного сонячним сяйвом і далями, безмежними й прозорими в блідо-сизій імлі. Внизу котив Дніпро свої хвилі, розпадаючись на кілька проток із низькими островами, зарослими лозою і травою, облямованими ясно-жовтими замілинами. А за Дніпром, скільки сягало око, тяглися безмежні луки, де прозоро синіли узгір'я доісторичних берегів дніпровської пойми.

Нижче, на прискалці, золотилися маківки Видубицького монастиря [132], танули в кучерявих брижах гаїв, а за ними підносилися золотою шапкою густо посаджені бані лаврських церковок, наче опеньки на бурому пнищі гори.

Сагайдачний мимоволі стримав коня і замилувався з краєвиду.

— Це Київ? — спитав мовчазний джура, показуючи на Лавру.

— Це Печерське. Київ — на північ, там, за гаями,— відповів Сагайдачний і підострожив коня.

Плетенецький зрадів Сагайдачному, як рідному, стиснув його в обіймах і тричі поцілував.

— Ото друг. Ото добре, що одвідав мене,— говорив він, садовлячи гостя.— Три роки не бачилися. Скільки води втекло. Ну, що у вас там, на Низу?

Сагайдачний стисло розповів про останні походи, потім почав розпитувати про Печерську оселю.

— Живемо, дякувати Господа. Що роблю? Позиваюся. І тут, і на соймі, і в люблінському трибуналі. По всіх усюдах. Щорочки [133] — нова справа, а то й дві.

— Все з Антонієм Грековичем? [134] — усміхнувся гетьман.

— І з ним, і з іншими. Та ти й не знаєш, що я виграв справу на соймі. Мені присудили маєтки, що ми в них відбили торік. Тепер хай Рутський [135] почухає потилицю. Хай знає, що кир Єлисей такий же спритний крючкодер, як і вояка.

— Як це — вояка? — здивувався Сагайдачний.— Невже ти з ними воював?

— Ще й як. Зібрав нашу братію, поспільство, бояр. Озброїв. Пристали до нас і козаки. Одібрали в чортового єретика все, що колись належало монастиреві. Хай попостить без чужого майна. Звісно, не обійшлося без стрілянини. І, звісно, Грекович вдався з скаргою до суду. Він уписав протестацію до Новгородських гродських книг і притягнув мене до права перед литовським трибуналом. Суд був минулого червня. Я надіслав замість себе Матвія Жирневського і двох ченців. Землю присудили уніатам. Прибув до нас возний ввести їх в посідання. Ми його вигнали геть разом з усіма уніатськими підлабузниками. Він і не добивався. З того часу ми нікого не впускаємо, не довідавшись, хто він і що.

— Певно, твої слимаки подумали, що і я польський пан,— зауважив Сагайдачний,— бо довго не хотіли відчинити.

— Молодці! — всміхнувся архімандрит.— Справді, твій жупан скидається на панський, та й голова в тебе не голена, як у козаків. Але ж слухай, що було далі. Рутський переніс справу до сеймового суду [136]. Тоді я подав грамоти на всі маєтки, що трибунал присудив Рутському. А в них зазначено, що князі й пани православної віри дарують їх Печерському монастиреві як ознаку своєї побожності. Чого-чого, а Рутський цього не чекав. Він попросив зробити перерву, а потім відмовився від позову. Справді, я пообіцяв йому під час перерви достатню суму грошей. Зрозумів лисячий хвіст, що краще синиця в руці, ніж журавель у небі. А після суду я здобув королівську грамоту, яка остаточно закріплює землю за нами. Тепер уже не вкусиш. Кінець.

Розповідаючи, Плетенецький пожвавішав. Блискучі чорні очі його кидали іскри. На блідому обличчі заграв рум'янець.

— Здорово, отче Єлисею,— щиро зареготав Сагайдачний.— Мо' б, ми помінялися роботою? Ти гетьмануй і дипломатствуй, а мене пусти в монастир відпочити.

— Воно б не завадило,— відповів у тон архімандрит.— Тільки де тут відпочити! Я з братією воюю он як! Розжиріли, розледачіли. Ніякого сорому не знають. Воно й зрозуміло: за тридцять років тут змінилося

понад тридцять архімандритів. Кожен тягнув з монастиря, а не в монастир. Зубожіли зовсім, у боргах загрузли, поспільство розбестили. Вони не визнавали ані панщини, ані данин монастиреві. А тепер борги мало не всі сплачено, підданці працюють, данини сплачують, виноградники я насадив, сади, тин поставив, як у справжній фортеці... Та хіба можна віддати таке добро! Самих прочан сила-силенна — і кожен несе свою лепту монастиреві.

Сагайдачний хотів щось сказати, але ввійшов келійник і, низько вклонившись, щось прошепотів архімандритові.

— Бачиш, який у нас відпочинок? Поговорити не дадуть. Привезли цеглу. Треба перевірити.

Сагайдачний підвівся.

— Дозволь, отче, піти з тобою. Я до тебе на мить, але справа в мене негайна.

— Ну, ну, такого гостя швидко не відпускають. А показати своє господарство я й сам хотів.

Кир [137] Єлисей одяг каптур і рушив разом із гостем до бічної брами. Тут стояла селянська валка з-під Китаєва, де добували жовту цегельну глину. Плетенецький поквапливо благословив селян і пішов уздовж возів, досвідченим хазяйським оком озираючи привезене.

— А це чий віз? — спинився він біля підводи, запряженої миршавенькою шкапиною з великим відстовбурченим черевом.

— М-м-мій в-в-віз,— підбіг заїка-посполит, низько вклоняючись архімандритові.

— Що ж це ти? Гадаєш, може, Бога дурити? — загрозливо накинувся на нього Єлисей.— Хіба це віз?! Та тут половина того, що в інших. Живеш на монастирському грунті, як і всі, а чесно відробити не бажаєш?!

— Панотче, та хіба ж... Та моя Лиска більш не вивезе. Гори які... Глина від дощу розсякла... Грузько...

— Скинь цеглу і ще раз привези, щоб не повадно було. Не доглянь за ними, так кожен намагається ошукати.

Посполитий стояв без шапки і розгублено кліпав очима. Ще віз! А жито сиплеться, нема кому жати. Жінка родила, лежить... Він щось хотів сказати архімандритові, ступив до нього, але той не став слухати і наказав записати за ним піввоза.

Сагайдачний стояв осторонь, з цікавістю прислухаючись до розмови.

«Магнат у каптурі»,— майнула зрадлива думка.

Але Єлисей не дав йому зосередитися і повів показувати господарство, як звав він свій монастир.

Лавра тих часів була дуже відмінна від сучасної. Дзвіниці ще не було. Замість неї стояла двоярусна, рублена дерев'яна дзвіничка з набором дрібних голосистих дзвонів. Головна Успенська церква [138], споруджена в І-й половині XI століття, була значно менша пізнішої. Підлога церкви була викладена коштовними плитами з шиферного сланцю та лабрадоритів, що вже тоді добувались у волинських каменоломнях, і кожна плитка була оздоблена розкішним різьбленням. Стіни були розписані фресками і викладені мозаїкою. Але на початку XVII століття цей старовинний розпис був замінений новим. Предтеченський вівтар був окремою церковкою, а замість теперішніх бокових вівтарів було кілька каплиць. Показавши гостеві, як лагодять дах і білять стіни, архімандрит повів Сагайдачного всередину, напівсвідомим професійним рухом скидаючи на порозі каптур. Сагайдачний ступив у кам'яну прохолоду, в сутінок і обдивився. На хорах здіймався величезний орган, у вівтарі тьмяно виблискували на золотому тлі якісь-то старовинні мозаїчні лики роботи грецьких майстрів.

— А де надгробок Костянтина Острозького? [139] — спитав Сагайдачний.

Надмірна діловитість Плетенецького дратувала його.

Кир Єлисей підвів його до стіни проти головного вівтаря, де в глибокій ніші здіймався надгробок у стилі раннього італійського Відродження. Це був горельєф, подібний до надгробків польських королів та магнатів у готичних соборах Гнєзно [140] і Кракова.

Острозький лежав закутий у лати, з закинутою за голову рукою і трохи зігнутими коліньми. Над ним звисала кам'яна завіса, і двоє янголяток припідіймали її з боків, щоб зиркнути на того померлого, і тримали в руках згортки, де були списані всі добродійні справи Острозького.

Сагайдачний глибоко замислився. Ось де поховано людину, що так багато зробила для науки й освіти. Перший улаштував він на Україні друкарню, перший відкрив школу. Острог став місцем, звідки вийшло

чимало вчених, дипломатів, поетів і проповідників. А тепер він, Сагайдачний, що дістав в Острозі освіту, прийшов до гробу Острозького перед тим, як стати його продовжувачем, борцем за утворення старшинсько-козацької культури. В думках дякував він Острозькому за минуле і присягався не відступити з своєї путі, хоч яка б терниста й важка вона не була.

Плетенецький мовчав. Мабуть, настрій Сагайдачного передавався і йому, а може, й сам він пригадав померлого, з яким зв'язувало його надто багато... Тихо перебираючи чотки, прочитав він молитву й мовчки рушив до виходу. Сагайдачний зрадів цій зміні. В задуманій справі він не міг обійтись без архімандрита; але важко було говорити з людиною, зануреною в дрібні господарські справи.

— Кире Єлисею,— заговорив він, коли вони вийшли на сонячний двір,— я приїхав до Києва у важливій справі і думаю, що знайду в твоїй особі надійну підтримку й допомогу. Треба, щоб Київ став таким же розсадником освіти, яким колись був Острог. І не я сам мрію про це, а вся наша старшина, наше панство, що доручило мені цю справу. Треба нам за всяку ціну домогтися справжньої нобілітації, щоб ніякий шляхетський собака не насмілився більш дорікати нам хлопством, відбирати в нас землю та кріпаків, забороняти нам здійснювати наші шляхетські права. А без освіти цього ніяк не дійдеш. Без освіти років за двадцять-тридцять від нас лишиться один спогад та, мабуть, руїни кількох хуторів. Все захоплять ненажери-пани, все заплутають у свої тенета вчені та хитрі отці-єзуїти. І наші діти стануть звичайнісінькими хлопами-кріпаками без прав і без землі. І ви, наші пастирі, залишитесь без парафіян і без пастви. Навіть цю святу оселю загарбають які-небудь домініканці [141] чи то бернардини [142]. Наша темнота й розпорошеність тільки допоможуть їм. Треба об'єднатися. Треба влаштувати школи та друкарні, утворити науку й довести всім і кожному, що й ми варті сенаторської, канцелярської та великомаршалківської гідності. Треба, щоб наші владики сиділи в сенаті, як належить єпископам, поруч із панськими прелатами, і щоб ніхто з нас не кліпав безпорадно очима, коли там виступатимуть пани з блискучими, але порожніми доповідями мовою Віргіліуша та Ціцерона. Треба боротися з ворожою

силою її ж зброєю. Чимало говорили ми про це на Січі поміж старшиною. Всі вони мріють про староства, маршалківства та інші двірські гідності. Але ради Бога! Які з нас маршалки та сенатори, коли ми не знаємо латині і не зрозуміємо ані слова з того, про що говоритимуть на Вальному соймі!

Плетенецький мовчки йшов поруч Сагайдачного.

— Після походу,— вів далі гетьман,— я об'їхав чимало міст та хуторів. І скрізь — те ж саме. З ким тільки я говорив,— усі захоплено вітали наші плани і приставали до них. Отже, я говорю з тобою не сам, а вустами моїми звертається до тебе вся наша старшина. Настав час діяти, кире Єлисею. Але без Печерського монастиря і поза ним не можна розпочати такої складної й важливої справи.

Плетенецький мовчав. Складні почуття боролися в ньому: як шанолюбець, навіть під чернечим каптуром, він був неприємно вражений, бо Сагайдачний висловив те, що не один раз зароджувалося в його голові. Проте він добре розумів, що чудеса могло зробити ім'я Сагайдачного. За гетьманом стояло Запорозьке Військо, така грізна військова сила, що не тільки Польща, а навіть імператор Рудольф [143] звертався до неї років тридцять тому по допомогу. Військові успіхи Сагайдачного давали йому незчисленну здобич, а без грошей ніякий почин не міг мати успіху. До того ж і сама Печерська оселя почувала б себе під обороною Запорозького Війська, наче за кам'яним муром. Ось чому краще й корисніше не конкурувати з гетьманом, а об'єднатися з ним. Однаково він не залишиться в Києві і, так чи так, перша роль у справі науки й освіти буде за ним, Плетенецьким.

— Все це не нове,— заговорив нарешті кир Єлисей.— І київська старшина, і шляхта теж мріє про освіту. І ми, ченці і парафіяльні панотці, в освіті он як зацікавлені,— провів він рукою по горлу,— бо мало в нас богословів, добре обізнаних на Святому Письмі і догматиці. Мало й промовців та памфлетистів. І міські патриції, і пани радці, і купецтво — всі пристануть до нас, коли почують про школу. Та й крім школи є сила справ, де ми, люди народу руського і віри православної, мусимо стояти пліч-о-пліч проти зухвалого і підступного панства та Ватікану [144] за нашу віру і батьківщину... Проте я навіть вже дещо зробив: у нас в монастирі є школа

для слимаків, і я гадав незабаром перетворити її на академію. Але насамперед потрібна друкарня: ніяка школа не існуватиме без книг.

— Про це я й бажав поговорити з тобою докладно. Я знаю і дуже шаную твій досвід, кире Єлисею, і твої поради мені аж он як потрібні.

Плетенецький мовчки схилив голову.

— Недавно я посилав до Стрятина,— заговорив він по хвилі.— Балабани[145] продають свою друкарню. Вже дев'ять років лежить вона, вкрита порохом, відтоді, як помер владика Тодор Балабан. Просять вони недорого, але через наші борги й суди нема в нас грошей. Мабуть, навесні зберемося з коштами.

Говорячи, Плетенецький думав, що Сагайдачний міг би допомогти в цій справі, і той ніби вгадав його думки.

— Скільки треба? — спитав він просто.

— П'ятсот кіп литовських грошей та перевіз. Проте можна вирядити поспільство в підводи.

— Добре. Гроші знайдуться, я дам,— спокійно відповів Сагайдачний.

Плетенецький зрадів. І, мабуть, тому, що пригадав він молодість, Острог, довгі розмови в друкарні в гуртку вчених, очі його засвітилися радісно.

— Спаси тебе Христос[146],— відповів він, прикриваючи звичною формулою глибоке зворушення.— В час добрий завітав ти до нашої оселі.

— А де ми йдемо? — спитав Сагайдачний, ідучи поруч архімандрита.

— До нашого шпиталю. Ти, певно, думаєш, що кир Єлисей загруз у судових справах і ні про що не думає, крім рочків, а кир Єлисей печеться і про старих, і про немічних. Сам старішаю і знаю, який це тягар — роки.

— Такі, як ти, отче, десятеро молодих за пояс заткнуть. Та й яка це старість!

— А як ти гадаєш, скільки мені років?

— Та так — років із сорок сім,— не замислюючись відповів Сагайдачний.

— Рівно шістдесят. А знаєш, гетьмане, чому я виглядаю молодшим? Бо праця молодить людину. Коли б сидів я в келії над творами святих отців, був би я старезний, кволий, втратив би смак до життя. А я ввесь час у роботі. Думаю, борюся, захищаю все, що мені дороге. І від цього старість боїться мене. Ось коли б я пішов на спочинок, вона б одразу накинулася на лежачого.

Розмовляючи, наблизилися вони до шпиталю. Це був довгий новий будинок з низько насунутим тесовим дахом і добре обтинкованими стінами, оздобленими розмальованими віконницями і кахлями з виноградними гронами й химерними птахами.

Навколо сиділи й лежали на лавках кілька вбогих, сліпих та калік. Білі й чорні підрясники, широкий одяг з домотканого полотна всуміш з козацькими штанами майоріли серед соковитої зелені, але Сагайдачному раптом здалося, ніби настала глибока осінь, з дерев спадає жовте листя, павутиння тягнеться по вітру пасмами сивини, а вітер віє холодом і смертю. Тишею, спокоєм гробовища повіяло від цього тихого кутка.

— Frondes autumni? * — вгадав його думки Плетенецький.

— Acodor mortis! ** — кивнув Петро Конашевич.

Старі помітили Плетенецького, заметушилися, поквапливо підводячись на тремтячі ноги, покручені подагрою й ревматизмом, і полохливо ловили кожен погляд і рух грізного архімандрита. Але Плетенецький мовчки благословив найближчих, машинально простягаючи їм руку для цілування, і запросив гостя до хати.

Тут було чисто, чепурно і навіть затишно, але той запах смерті і в'янення панував у цих кімнатах з іконами під чистими рушниками, з вузькими, різьбленими тапчанами вздовж стін і великими кахляними грубами.

— Невже й мені доведеться отак доживати свого віку — марніти, хворіти, чекаючи на свій час смертний? — з жахом прошепотів Сагайдачний.

— Ні,— відповів Плетенецький, поклавши йому руку на плече.— Такі, як ти, вмирають із шаблею в руці, обличчям до ворога, або в соймі під час блискучої промови. Проте чого це ми засумували,— урвав він сам себе, відмахнувши хвильову хмаринку.— Ходімо до саду. Там веселіше.

За шпиталем починався сад. Груші, яблука, бросквини чергувалися з сливами найкращих гатунків. Проходячи повз дерева, Плетенецький то виправляв підпору, то зривав соковитий плід і частував гостя.

---

* Осіннє листя? *(Латин.)*

** Запах смерті! *(Латин.)*

Далі йшли виноградники, оперізуючи дніпрові урвища і прискалками збігаючи до ріки. Важкі димчасто-зелені і темно-бузкові грона ховалися у візерунчасте листя. Сагайдачний був захоплений. Сім років тому тут росли самі бур'яни, де здичавілі монастирські кози щипали будяки.

— Добрий з тебе господар,— щиро похвалив він.— Дай, Боже, щоб на винограднику науки стигли у нас такі ж грона знання.

— Вистигнуть,— упевнено відгукнувся Плетенецький, дбайливо підв'язуючи кущик.— Ось тут у мене рейнські та угорські цукристі лози.

Повертаючись до монастиря, почули вони тоскний рідкий дзвін.

— Невже до вечерні? — здивувався Сагайдачний.

— Ні, це трапезний дзвін,— пояснив архімандрит, обережно несучи зірвані сливи.— Я вже розповідав тобі, як я воюю з своєю братією. Таких знайшов я тут п'яниць та ненажер... Довелося викликати схимника Іова Княгницького з Святовоздвиженського скиту. Він багато потрудився і допоміг мені, умовляючи, викриваючи, караючи і благаючи. Поновили ми з ним спільну трапезу, спільне житло. Ненавидить за це мене братія паче папежників [147]. Іноді мені здається, що вони ладні пристати до унії, аби позбутися мого опікунства. Ну, та руки короткі. І тепер вони у мене ось де,— стиснув він у кулак міцну білу руку.

І знов задумався Сагайдачний, дивуючись, як поєднується в одній особі така пожадливість з високими культурними потребами, твердий визискувач з аскетом, шанолюбець і феодал з невтомним діячем науки. Складний був кир Єлисей, і важко було одразу його зрозуміти.

Трапеза була ситна, але суворо скромна. Замість пива чи браги подавали самий квас. Монотонно читав черговий чернець твори святих отців, і голос його лунав під склепінням трапезної. Сагайдачний сидів поруч архімандрита, але навіть йому, гостеві, не подали вина і горілки. По трапезі Плетенецький запросив його до себе і там, за персиками і вишнями, Сагайдачний знов заговорив про школу.

— Я гадаю,— казав Сагайдачний,— що треба відкрити її не тут, в монастирі, а в місті, бо більшість учнів житиме в батьків. Незручно їм їздити так далеко.

До того ж школа мусить бути близько за́мка, цехів, магістрату.

— Нащо? — здивувався архімандрит.

— Я гадаю об'єднати козацьку старшину, магістрат, ремісників та міщанство — взагалі всі наші сили, утворивши братство на кшталт Львівського [148], до якого прилучилося б парафіяльне духівництво [149] і твій монастир.

— Братство?! — схопився Плетенецький, як ужалений.— Ніколи!

Сагайдачний підвів на нього здивовані очі.

— Ніколи,— повторив архімандрит, розгнівано ходячи з кутка в куток.— Щоб якісь бондарі та шевці сміли вказувати вченим людям! Щоб видавали нам кожну ризу, кожен гріш як злодійкуватим челядникам! Та хіба ти не знаєш, гетьмане,— спинився він перед Сагайдачним,— що це ласкаве братство взяло на себе право доглядати за життям, мораллю та світоглядом духовенства, привласнило собі право єпископське і навіть патріарше?! Доноси та розшук — є обов'язок кожного братчика. Бо навіть узяли вони право наставляти своїх пастирів. Де це чувано, щоб діти сміли вчити батьків або вівці — чабанів?! Добре вам говорити про Валаамову ослицю [150], але коли кожен осел почне вчити свого хазяїна і керувати людськими вчинками за своїм ослячим розумінням, ми самі перетворимось на ослячий табун.

Сагайдачний насупився. Він розумів, чому Плетенецький, як усі єпископи і архімандрити, повставав проти контролю міщанства. Такий контроль чимало підривав їх добробут та авторитет, і вони ладні були боротися проти нього всіма засобами. Навіть успіх унії можна було частково пояснити прагненням владик уникнути такого опікунства.

Річ у тому, що монастирі і владики не тільки визискували селян по монастирських маєтках, але й міщан і дрібне парафіяльне духовенство, розпорошене й беззахисне. Досить було натякнути на опір, щоб владики позбавляли їх парафій, забороняли їм правити службу Божу і навіть засилали їх в далекі села і монастирі. Тому тремтіли вони перед владиками, віддавали їм лев'ячу долю своїх іноді мізерних прибутків. Але міщани не корилися владикам, і їх намагання розбивалося об одностайний опір міщанства і насамперед організованих в цехи ремісників. Цехи об'єднувалися в братства,

і тоді до братства тулилися і парафіяльні попи, організовуючи братські школи, друкарні тощо.

А уряд роздавав єпархії, як першу-ліпшу посаду, або тим, хто більше сплачував за неї, або шляхтичам, як нагороду за військові та громадські заслуги. Отже, владики ставилися до свого стану як до звичайного джерела прибутку і збагачення, і тому міщанський контроль був для них надто не бажаний, як бунт худоби проти свого власника.

І тоді виникала проміж них боротьба.

Така сама боротьба могла виникнути і в Києві. Щоправда, київський владика був уніат, але Печерський монастир, під керівництвом Плетенецького, швидко виходив із занепаду і перетворювався на міцного церковно-монастирського феодала. Володіючи головними київськими святинями, Печерська оселя відбивала хліб у парафіяльних попів, скупчувала в своїх руках сотні сіл, кілька міст та містечок і десятки тисяч покірливих хлопів. Незабаром почне вона квітнути — і тоді лихо тому, хто стане на її шляху. Вона всмокче в себе всі культурні й наукові сили і стане єдиним проводирем і двигуном умів, підкоривши школу своїм вузьким, церковно-феодальним інтересам. І це зовсім не було в козацько-шляхетських інтересах. Старшина прагнула шляхетських прав, панування в державі, і суто церковна освіта не відповідала її вимогам. Треба було створити світську науку, більш-менш пристосовану до життя, на грунті політичного блоку дрібної шляхти, козацтва, міщан і ремісників під гаслом боротьби за єдину націю, віру, культуру й мову, перетворити Лавру на свого спільника, з'єднати її з братством.

Все це блискавично промайнуло в голові гетьмана і, притамувавши незадоволення, Сагайдачний зареготав.

— Своя своїх не познаша, отче,— сказав він з удаваною добротою.— Пригадай, чому Львівське братство вписало в свій статут такі артикули. Та тільки тому, що сотнями вуст і очей доводиться братству робити те, що ти сам зробив із своєю братією. Ти палко винищуєш пиятику, лінощі, зажерливість та інші вади. Львівське братство одне на всю Галичину повстало проти ганебного життя попівства. Пригадай, що писав про нього Іван Вишенський [151]. «У нас днесь — кат, а завтра — пастор свят. Днесь — мучитель, а завтра — вчитель. Днесь корчмар і танководець, а завтра — богослов і душо-

водець. До днесь офірував він сатані во всі часи віку свого, а нині — перед вівтарем предстоїть, і непостижимому богові таїнствує, і офірує...» А чому це так? — казав далі Сагайдачний, жестом зупинивши Плетенецького, що намагався заперечувати.— Тому, що єпархії і парафії продаються за гроші. І хто в нас попує? Блудники, двоєженці, розбійники, лихварі, люди, що беруть постачання й підряди, вештаються по судах або наїжджають на чужі доми й грабують їх. Ось проти якого духовенства так палко повстає братство. А ти, що сам узявся вигнати грішний дух із мурів свого монастиря,— ти знайдеш у братстві не суддю й ворога, а помічника, вдячну паству, що поставить архімандрита Плетенецького за приклад високоморального життя на всі часи. І тоді на оборону Лаври від замахів Рутського та Грековича стане не крихітна жменька козаків, як торік, а загартоване в боях, незчисленне Військо Запорозьке зі мною, гетьманом, на чолі. Ми висунемо тебе на старшого братчика, проводиря, і тоді не сама Лавра, а сотні монастирів і церков скорятимуться твоєму слову.

Плетенецький опустив очі додолу. Похвала в устах Сагайдачного була надто цінна й приємна, але не спинила його вагань. Гетьман хитро позолотив пілюлю і, нібито вгадуючи архімандритові заперечення, додав:

— Та й братство в нас буде трохи відмінне від Львівського. Там панують майстри та дрібне попівство, а тут, хоча й без майстрів не обійдемося, та коли вже братство існуватиме, я впишуся до нього з усім Військом Запорозьким, але ж сіромашні нема чого тут робити. Вона й носа не суне до Києва, щоб не опинитися в лабетах своїх колишніх панів, бо вся ж вона — з хлопів. Отже, пануватимемо в братстві ми, шляхтичі, старшина. І нікому з нас і на думку не спаде обмежувати твої права або ображати владик та архімандритів такими речами. Ми навіть викреслимо з нашого статуту такі артикули, як у Львівському братстві, щоб гарячі голови не мали права вчиняти такі справи. А вмовити ремісників беруся я. Проте ніхто, крім Плетенецького, не згуртує в Києві найкращих учених, дидасколів [152] та проповідників. Ніхто не збере докупи розкиданих по всій країні друкарів і людей, що писатимуть нам полемічні твори, підручники й учені трактати з різних питань. Ось чому прийшов я до тебе, кире Єлисею, як до спільника і до єдиної людини, яка і вміє, і може нам допомогти.

Це зламало останні вагання Плетенецького. Палка енергія його перекинулася на нові шляхи. Він почав розповідати Сагайдачному, як він уже потроху залучає до Лаври досвідчених проповідників і дидасколів. У своєму захопленні він ніби змагався з Сагайдачним швидкістю думок і вмінням будувати й творити. А Сагайдачний, щоб не згас його запал, пригадав свою обіцянку й висипав на стіл жменю золота на друкарню. Плетенецький полічив гроші і пообіцяв негайно послати по друкарню та всіма засобами допомагати в цій справі.

— А де ж ми поставимо нашу школу? — зненацька похопився він.— Для неї треба цілого будинку, навіть кілька будинків, бо, певно, буде там і бурса. А в нас ані землі, ані будинків біля замку.

Сагайдачний замислився.

— Оце, справді, зачіпка,— зітхнув він, стискаючи бороду в жмені.— Я дам кілька сот золотих, та цього мало. А їхати на Низ по допомогу і довго, і не час. Після походу всі розійшлися по волості. Тепер там зовсім мало людей. Та й ніколи нам будувати.

— Мо', звернутися до тутешніх багатирів? — запропонував Плетенецький.— Хай допоможуть райці, магістрат та боярство.

— Спробуємо. Смикнемо й околишню шляхту.

— І Аксака! Багатий він, як чорт, тільки шкода, що вже під впливом ксьондзівським,— вів далі Плетенецький.— Тут у нас, взагалі, така боротьба за кожного багатого парафіянина, що просто біда... Ласий шматочок цей Аксак: власне місто, сотні сіл, хлопів — безліч... Він міг би збудувати нам три школи.

Сагайдачний мимоволі здригнувся.

— Поговори з ним, отче, сам. Але гадаю, що нічого з того не буде, бо сини його вже перекинулися до католицтва,— доказав він, підводячись.— А я краще звернуся до пані Галшки Гулевичівни.

Плетенецький був захоплений. І, супроводячи гостя до брами, він не згадав про неприємні артикули львівського статуту.

Веселий і задоволений рушив Сагайдачний далі. Візит вийшов удалий.

Далеко за Батиєвою горою [153] сідало сонце. Рожевими гірськими кряжами стояли хмари за Дніпром. З-за ріки пахло свіжим сіном, а заплавні луки були руді від дикого щавлю, наче взялися іржею.

Сагайдачний мчав уздовж дніпровського урвища. На місці сучасних парків кучерявилися дрімучі гаї й ліси, і тільки долина Хрещатого яру [154] та Козяче болото [155] густо заросли очеретами, аїром та дикими півниками.

Гетьман глянув на небо. Треба поспішати, бо тільки-но сяде сонце за обрій, зачинять міську браму, і тоді до світу не впустять до міста ані вершника, ані пішого. І тільки протяглий крик нічних вартових та голосисті півні перекликатимуться до ранку над великою водяною путтю «од варяг у греки» [156].

ЛЮДОЛОВИ [157]

Над степом заходила громовиця. В блідій спеці липневого дня, в опалових випарах землі, що тьмяною млою вкривала обрії, хмара видавалася надто загрозлива. Холодно-синя, кольору темного індиго, вставала вона над розтрісканою землею, над рудими травами й запорошеним ковилем. Тихо-тихо було в степу: ні вітерця, ні подиху. Тільки сухо й жарко дзюрчали цвіркуни; і здавалося, що це кров дзвенить в ушах — густа, розпалена.

І раптом здригнувся степ. Звиваючи куряву смерчем, промчав вихор. Припали до землі злякані трави, вклонилися йому. Забелькотіло листя дур-зілля, а ковиль струснув порох із сивини й побіг, пригинаючись до землі пасмами сіруватого диму. Здавалося, вітер розчісує його коси і мчить їх далеко-далеко, до каламутних обріїв.

І в цю мить на високу могилу вилетіла група ногайських татар. Хижо і пильно оглянули степ. Широкі монгольські ніздрі роздувалися назустріч вітрові. Вітер тріпав гриви їх коней, широкі поли халатів і бунчуки над головами.

Сивобородий татарин у червоному шовковому вбранні висунувся наперед, повів очима по степу і майнув рукою.

І глухо застогнала земля під тупотінням сотень тисяч кінських копит. Шаленим поривом мчали тисячі вершників, пригинаючись до кінських шиї.

Ширинський бей [158] пішов у напад на Україну.

Жахливий удар відповів на стогін землі. Вогняна щілина розщепила з верху до низу сизу хмару. Потьмарилося сонце, і зашуміла злива.

— Слава Аллахові, хай буде благословенне ім'я його! — прошепотів бей, дивлячись на вогняні блискавки.— Добру прикмету подає він своїм вірним синам, бо помножаться отари наші і кочовища, як ця злива, що освіжує нашу путь.

Ширинський бей — нащадок Чінгісхана [159]. Рідко хто із правовірних може похвалитися таким славним родом. Проте без нащадків Великого не вершиться в улусі [160] жодна серйозна справа. П'ять беїв із п'яти славетніших родин складають особисту ханську раду. І серед них ширинський бей — перший.

На північ і на схід від Перекопа [161] — його володіння. Кочові ногаї [162] — підданці його. Вісім місяців на рік кочують вони в степу, тільки взимку ховаючись у кантарах [163] або легких нескладних будівлях. Проте незчисленні отари ширинського бея і багато шовків, золота і коштовної зброї потрапляють йому до рук, коли збуває він кафським купцям [164] отари невільників, узятих у Московщині або в польсько-литовській землі. Як сарана, як подих чумний, налітає він на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свою путь, і, обважнілий ясиром, худобою і коштовною здобиччю, повертається до своїх кочовищ на чолі жорстокої і хижої орди.

Повільно посувався кіш, тримаючись яруг і балок. Ішов фронтом на сто вершників, спиняючись на найкоротший час і не запалюючи вогнищ.

На березі Дніпра татари відпочили і на четвертий день із свіжими силами поринули на Україну. Переправившись на другий берег, вони поділилися: головні сили — кіш — посувався день і ніч, даючи коням тільки хвилинний відпочинок і намагаючись нічого не руйнувати, щоб глибше проникнути в країну; а крила розбіглися в різні сторони і на відстані десятидванадцяти миль розпалися на кільканадцять дрібних загонів. Наче щупальця потворного спрута, кинулися вони в різні сторони, налітаючи на безборонні хутори й села, підпалюючи їх і захоплюючи людність у неволю.

Знаючи хижацький звичай татар, козаки пильно стерегли степ. І до наших часів збереглися в степу високі могили, з яких удень і вночі стежили вони, чи не з'явиться на обрії чорна хмара-орда. Але тихо коливалося зелене море, в якому вершники потопали по пояс, і козацька сторожа спокійно дивилася вдалечінь, задумливо пихкаючи люльками. Знали татари, як обдурити козацьку пильність: пробігши кілька миль, кожен дрібний загін знов розпадався на частини, а після кількох десятків вершників на ранок підводилася прим'ята копитами трава і танув слід у зелених хвилях степу, наче пінявий вал за корабельним стерном.

Де-не-де здіймала сторожа тривогу, помітивши або гостроверхі ногайські шапки, або прим'яту траву. Вона кидалася татарськими слідами до того місця, де татари ділилися на дрібні загони, і тут, заплутавшись у слідах, не знала, чи то наскок, чи то мирні чабани з отарами.

Біля гирла безіменної степової річки сиділи сторожові козаки. Вони набрали сухого бур'яну, розвели вогнище й варили куліш. Перший звільна помішував у казані, другий лежав на череві, коли-не-коли позіхаючи. Він розворушив комашник і довго стежив, як метушиться перелякана комашня, потім перевернувся на бік і, засипаючи, припав ухом до землі. І миттю розплющилися його очі з подиву. Земля гула дрібним далеким гулом, наче десь в її надрах котилися ковані залізом вози.

На мить відняв він ухо від землі, сів, прислухаючись. Але в степу все було тихо й спокійно, тільки булькав куліш у казані та цвірчали коники. Швидко скочив він на ноги, вибіг на могилу й озирнувся. Білим димом хвилювався ковиль, пахтіло полином, дикою м'ятою та чебрецем, блискучими сніжними верховинами пливли темно-блакитним небом хмари, усе нібито було спокійно, але звикле козацьке око помітило, як зірвалися з болота дикі качки, як промайнули в далечині сайгаки. Пригнувши до спини роги, мчали вони, сполохані чимось невідомим, зупинялися, прислухаючись, і знов мчали далі, мов невидима небезпека гналася за ними по п'ятах.

Козак знову припав вухом до землі. Сумніву не було: гула земля від тисяч кінських копит і далеке тупотіння

повільно, але непереможно, наближалося, як громовиця.

— Панасе! Чуєш, Панасе! — схвильовано скочив він.— Татари гудуть!

— Брешеш! — неймовірно скрикнув той, що варив куліш, і, не доказавши, припав ухом до землі.— Чорт його зна, мо', й орда,— пробурмотів він, схопившись.

Похапцем рвонув він рискаль, нашвидку викопав глибоку вузьку ямку і покрив її бубоном, як резонатором. Мовчки лягли вони і притулили до бубона вуха.

Сумніву не було: підсилене резонатором тупотіння стало таке виразне, що не можна було гаяти ані хвилини. Одним махом Грицько видер з вогнища жмут запаленого бур'яну і метнувся на могилу, до сторожового сигналу.

Це була так звана фігура, піраміда з обсмолених діжок, набитих сухою травою і клоччям. Знизу стояло шість діжок, зв'язаних, як правильний шестикутник, з порожнім місцем для середньої, сьомої діжки; на цьому ряді стояв другий, вужчий, з п'яти діжок, на ньому — ще менший, з чотирьох, потім із трьох діжок, а зверху, впоперек верхньої діжки без дна, було приладнано поперечину з перекинутим через неї мотузком. На одному кінці мотузка було прив'язано камінь, що теліпався всередині фігури, на другому, зовнішньому,— личаний квач, вимочений у селітрі і прив'язаний до цвяха, вбитого в одну з нижчих діжок.

Грицько підніс до лика запалений жмут бур'яну. Лико спалахнуло, як смолоскип. Грицько відв'язав його від цвяха і випустив мотузок. Падаючи всередину фігури, камінь потягнув лико догори, і воно швидко перекинулося через поперечину, підпалюючи клоччя. За п'ять хвилин барила палали величезним вогнищем, і довгі пасма густого смоляного диму потяглися в повітрі чорним драконом.

Тим часом козаки осідлали коні і, забравши щонайцінніше, помчали до найближчих хуторів.

Сигнал помітили. За кілька хвилин друга така ж фігура спалахнула на північному заході, за нею — третя, ледве помітна на обрії, наче чорна хмаринка. Грицько з Панасом мчали просто степом, раз у раз сплигуючи з коней і припадаючи вухом до землі.

Земля гула від кінського тупотіння. Ширинський бей ішов у напад на Україну.

Жнива були в розпалі. Служниці та пахолки Повчанських мало що не жили в полі. Спали вони просто неба, варили обід у цегляній пічці край поля і від зорі до зорі жали, косили, в'язали важкі, золотаві снопи.

Бачачи, що наближається негода, Повчанський зранку почав возити снопи. Настя складала їх у клуні. Робота кипіла в її руках. Весела, розчервоніла, з заплутаними у волоссі остюками, працювала вона без перепочинку. І крізь прозору куряву, що димилася в сонячному промінні, летів із клуні її дзвінкий голос.

За рогом заскрипів погано змазаний віз: це старий Повчанський привіз снопи, і буркотливий, утомлений голос гукнув Настю:

— Годі, доню, пісні грати! Допоможи!

Настя спритно сковзнула вздовж колючих снопів, що пахтіли сонцем і степом, і вибігла з клуні. Поки батько тримав лякливого степового коня, вона розв'язала снопи і, опершись засмаглими руками в полудрабок, допомогла перекинути їх на туго втрамбовану землю.

— Не треба складати. Біжи до хати, мати кличе,— наказав Повчанський, коли перекинули й другий віз.

Він кинув коням оберемок сіна і пішов уперед. Старий був лютий і стурбований: напередодні надіслав він татар пасти коні в степу з суворим наказом повернутися додому вранці. І ось уже південь, а татар і не чути.

— Де вони, кляті, поділися? — думав він, витираючи спітніле обличчя.— Ух, і задам я їм перцю! Чи можна ж так робити у жнива...

Настя йшла за батьком, мацаючи заховане під сорочкою намисто, і думки її линули до Сагайдачного. Вона уявляла собі близьку подорож до Києва, і серце їй тремтіло з радості.

А тим часом на полі Горпина заколисала дитину, поклала її під скиртою і, помивши миски й казани, стала кликати женців. Ледве розгинаючи натруджені спини, випросталися дівчата й пішли на поклик, перекидаючись веселими жартами з парубками. Тільки Корж методично склав коси й граблі і останній пішов обідати.

Після роботи борщ здавався надзвичайно смачним. Женці їли мовчки, повільно, по черзі набираючи повну ложку. Жирна баранина парувала поруч на дошці, а Горпина різала її, доглядаючи, щоб усім було вдосталь.

Парило. Від сонячного проміння і золотого колосся сліпило очі. Небо здавалося розпаленою бірюзою. Земля розсипалася під пучками, як зотлілий жар. Упоравшись із борщем, женці взялися до баранини, соковито хрумкаючи свіжими огірками.

В цю мить пролунав приглушений свист, і з усіх боків ударили на них заховані в житах татари. Це було так несподівано, що дівчата не встигли схопитися з місця: тонкі ремені із сириці вже в'язали їм руки за спину. Корж вихопив шаблю і, як кішка, кинувся на татар, рятуючи хлопців. Один, як смерть, розмахував косою, і кільканадцять татар покотилось на колючу стерню з литками, перерізаними до кісток, коли влучно кинутий аркан раптом сплутав йому руки, і хлопець звалився на землю, хропучи, як дикий кінь. Горпина кинулася до дитини, шалено пригортаючи її до грудей. Татарин видер немовля з рук стеряної матері і, широко розмахнувшись, розбив йому голову об ріг цегляної пічки, де вона варила обід. Горпина схопила казан окропу і, шпурнувши його в татарина, простоволоса, дика й жахлива, як скажена вовчиця, пірнула в жита. Але й жита не заховали її від людоловів. Хоч як дряпалася, хоч як кусалася вона, Горпині скрутили руки за спину й кинули до зв'язаних дівчат.

Зв'язаний Корж лежав на землі, з розпачем закусивши плече. Він бачив смерть своєї дитини, бачив, як в'язали Горпину, і безпорадний розпач навалився на нього нестерпним тягарем.

А на хуторі було тихо й спокійно. Стара Повчанська старанно місила тісто в діжі, старий курив люльку, милуючись, як спритно господарює Настя, коли раптом, визирнувши з вікна, схопився, як навіжений.

— Татари! — придушено скрикнув він і кинувся до зброї.

В хаті почалася безладна метушня. Стара тремтячими руками штовхала Настю під піч, заставляючи її залізною заслінкою. Старий зірвав зі стінки шаблю і пістолі.

— Двері!.. Двері зачини! — крикнув він божевільній з жаху дружині.

Тікати не було рації. Хутір був оточений. Повчанський чув, як гикають татари, виганяючи отару, як перелякано гупотять на дворі коні. Раптом неміцні двері зірвалися з петель, і до хати вдерлося кільканадцятеро ординців.

Притулившись до пічки, Повчанський боронився мужньо. Двоє татар схопили його дружину. Один зірвав з неї очіпок і, побачивши сиве волосся, ткнув її ножем. Стара звалилася й навіть не застогнала. Татари полізли на піч і накрили Повчанського величезною макітрою. Повчанський упав додолу. Кілька шабель і ножів встромилися в нього. Відтягнувши старого, татари відкрили затулу й помітили Настю. Вона була непритомна. Ватажок підхопив її на руки й виніс із хати.

На хуторі йшов погром, дикий, безглуздий. Ревли корови й воли, безладно кидаючись під ремінними батогами. Мемекали вівці, кудкудакали кури, тікаючи від чіпких татарських рук. Свиней вони не хапали, але, загнавши в хлів, підпалили з усіх чотирьох боків. Хай гине нечиста тварина, яку заборонено їсти правовірним!

Настя лежала серед двору, наче статуя з ясної бронзи. Смертельна блідість пробивалася крізь рівну засмагу, але це не псувало її. Сафар сидів над нею навкарачки і, поклавши руку їй на серце, поляскував язиком: оце так здобич! За таку бранку можна віддати табун легконогих степових лошиць, сотню верблюдиць — і того мало. І, передчуваючи велику користь, Сафар радісно всміхався.

Обличчя його було мідно-червоне, плисковате, з розкошеними очима й широкими ніздрями. Рідкі білі зуби стирчали наперед, і від цього усмішка його була огидна, як на обличчі ката. Сафар щось крикнув, і кілька татар кинулися виконувати його наказ. І не встиг він озирнутися, як принесли йому повний цебер холодної джерельної води.

Сафар зачерпнув і бризнув на Настю. Вона не рухалася. Він бризнув знову. Тоді вії її здригнулися й повільно підвелися. Блукаючим розгубленим поглядом повела вона навкруги і раптом пригадала все. З жахом рвонулася Настя, але їй не дали підвестися: міцні Сафарові руки обережно поклали її на місце. З розпачем шукала вона очима батька та матір, але довкола юрбилися самі татари. Від підпаленого хліва віяло димом і смаженим м'ясом. Розпачливо верещали свині, гинучи у вогні. Перелякана худоба бігла повз Настю, наповнюючи хутір порохом і тупотінням. Ляскали батоги. Лунали незрозумілі горлові вигуки. Татари тягли з хати скрині з святковим одягом Повчанських і Настиним посагом. Розкинулися по траві шуби й скатертини, рушники й керсетки, гаптовані руками дівчат, коштовні шаблі,

здобутки козацьких перемог, келехи московської, турецької та угорської роботи, сувої полотна, хутра, пояси й усякий дідівський мотлох, бозна-коли й нащо захований у скрині.

Та ось пролунав пронизливий свист, і татари зірвалися з місця, наче вороняча зграя з мертвого коня. Заляскали батоги, затупотіли коні, вівці, кози, корови. Татари скочили на коні, прив'язуючи до сідел вузли награбованого. Сафар посадив Настю на вільного коня, прив'язавши її до сідла ременем, узяв коня за повід і теж скочив на свого бахмата.

За другим свистком татари рушили з місця. Один із них застромив під стріху гарячу головешку, і коли загін із зв'язаною Настею вийшов у степ, хата Повчанських палала рівним ясним полум'ям.

У полі з'єдналися вони з тими, що напали на женців. Там теж готувалися виступати. Хлопцям і дівчатам міцно скрутили руки за спину, перепустивши крізь ремені довгу жердину. Здавалося, ніби шестеро-дев'ятеро людей нанизано на довгу поперечку шибениці, яку ось-ось підіймуть високо між двома стовпами. Потім кожному бранцеві накинули на шию зашморг і зв'язали їх жмутом. Татарські кіннотники взяли їх у руки, як віжки.

У першій шістці були Корж і Горпина. Сорочка на ній була подерта на лахміття. Випиналися напівголі перса, повні молока. На обличчі сохли струмки крові. Відбиваючись, вона покусала татарина, що її в'язав, а він міцно вдарив її по голові тупим боком шабельного леза. Удар приголомшив Горпину. Щось шуміло й дзвеніло в ушах, і млість раз у раз стискала їй горло. Після бурхливого розпачу перших хвилин вона ніби завмерла. Байдуже дивилася, як в'яжуть хлопців і дівчат, байдуже глянула на Настю, коли Сафар проскакав повз них. Здавалося, що вона спить з розплющеними очима. Корж злякано смикав її, щоб вона очуняла, але Горпина ніби й не чула його слів.

— Облиш, Даниле,— тихо вмовляв Коржа бобиль Лутоха, підсусідок Повчанських.— Не чіпай її: так їй легше.

І Корж замовк. З люттю дивився він на татар. Шукав очима тіло свого немовляти, але жодної сльози не скотилося з його вій, наче висохли вони, розтанули в пекучій і їдкій зненависті до людоловів.

В ЄЗУЇТСЬКИХ ТЕНЕТАХ

Галшка Гулевичівна в розпачі кинулася на канапу. Справді, з Михайликом коїться щось недоладне. Годину билася вона, намагаючись зрозуміти свого хлопчика, але й тепер, як і на початку розмови, в неї залишилося те саме жахливе почуття, ніби стоїть між ними незрима, загадкова перепона, якась скляна стіна, якої не обмацаєш і не побачиш, але яка не дає наблизитися, зазирнути у внутрішній таємний світ дитини, яка ще торік так тішила свою матір.

Сьогодні вийшло Михайликові тринадцять років. Батько подарував йому гарненький самостріл, а мати — кишеньковий годинник. Михайлик захлинувся від щастя. На мить перепона розтанула. Він кинувся в її обійми, як кидався колись маленькою дитиною — і Галшчине серце здригнулося радістю. Ніжно пригорнувши до себе його кучеряву голову, вона тихо й ніжно сказала:

— Як я бажала б, Михайлику, щоб ти завжди був такий, як зараз. Мені так важко відчувати, як ти відходиш від своєї мами, щось ховаєш від мене, замикаєшся, ніби я тобі ворог. Що тобі сталося, дитино моя?

І в ту ж мить зрозуміла, що цього не треба було говорити. Хлопчик раптом прохолов і з стриманою чемністю відповів:

— Ви, мамо, завжди думаєте, що я такий, як десять років тому. А я вже дорослий.

— Ех, Михайлику,— зітхнула пані Галшка.— Знов те ж саме!.. Я відчуваю, я розумію, що ти виріс, але тільки що говорила зі мною твоя душа, а зараз — знов щось чуже, ніби ти повторюєш сторонні вивчені слова.

Михайлик прикро поморщився.

— Ну, ось!.. Які слова? Чиї? Адже ж я не можу завжди жити в зачині. Я хочу гратися з іншими хлопчиками. Я не твій папуга, щоб завжди сидіти в клітці.

— Так. Але чому ти не хочеш гратися з хорошими хлопчиками, як син войта Ходики або хлопчики Холонецького?

— Бо мені з ними нудно. Стасик і Криштоф Жолкевські старші й розумніші, та й, нарешті, ці Ходики — справжні хлопи,— роздратовано відповів Михайлик.

— Як тобі не соромно! — обурилася Галшка.— Як у тебе язик повернувся сказати таке мерзенне слово! Хлопи!.. Ходики — шляхтичі, але не в тому річ: Ходи-

чин син — кращий за цього манірного франта Криштофа. Твій Криштоф — ледачий хлопчисько. Він б'є свого дядька, говорить панночкам казна-що, і взагалі... Я тобі забороняю бачитися з цим розбещеним паничем.

— Отець Алоїзій краще знає, що мені треба. Твої Ходики нічого не розуміють по-латинському, а з Криштофом ми завжди читаємо гекзаметри [165], і патер Алоїзій навмисне водить мене до Жолкевських вправлятися з латині.

Галшка зрозуміла, звідки дме вітер.

— Добре,— сухо відрізала вона.— Я сама поговорю з патером Алоїзієм, але до Жолкевських ти більш не підеш. І взагалі, я бачу, що треба запросити тобі кращого вихователя. Сьогодні ж пораджуся з архімандритом Плетенецьким.

Михайлик зблід, але, стримавшись,— навмисне, щоб зробити матері боляче,— поклав подарунки на стіл і вийшов з кімнати.

Мовчки замкнувся він у себе, мовчки ліг на канапу. Він не плакав, але весь тремтів від образи і болю. Кінець! Зруйновано всі мрії, всі прагнення. Невже мати наважиться позбавити його найдорожчого в світі — друзів? Певно, наважиться. Вона завжди слухає цих бородатих, незграбних ченців, що читають їй свої нудні твори. Проте як сумно й погано у них дома. Батько старий і завжди хворий. А мати... Що має він спільного з нею, закоханою в свою хлопську віру й звичаї! Та тут можна вмерти з нудьги! Ані полювань, ані бенкетів, ані танків! А театр! Найкраща, найдорожча розвага на світі... Невже він більш ніколи не потрапить на виставу, невже його вчитимуть ці кляті довгобороді ченці, які не розуміються ні на чому, крім Святого Письма, написаного цією жахливою слов'янською мовою?! Ох, як влучно копіює їх Криштоф! Незграбні, вайлуваті, вони смердять дьогтем і цвіллю, а від патера Алоїзія завжди віє, як від трояндової китиці. І він такий чемний, так уважно вислуховує кожне запитання і завжди каже, що Михайлик здібний і вродливий, ніби народжений для двірського життя... І невже він більш ніколи не побачить своїх друзів, Стасика й Криштофа? А панну Теофілію, біляву, як янголятко з Рафаелевих картин? Як вона грає на лютні, як співає!.. І яка вона добра! Коли на Великдень був у Жолкевських дитячий бал, і Михайлик відчував себе таким нещасним у своїх важких

чобітках і жупані, вона врятувала його: перевдягла в убрання одного із своїх братів, побігла з ним до альтанки і навчила танцювати польського краков'яка та венгерки. І вони танцювали ввесь вечір і між танцями їли смачні цукерки й персики.

І нащо мати шиє йому такий жахливий хлопський одяг? Адже ж вона сама не ходить у плахті й запасці, як хлопка, а ходить, як усі панії, в пишних сукнях з довгими шлейфами, за італійською модою, і навіть ченці не забороняють їй цього.

А потім, чому вона брехлива, як усі дорослі? Послухати тільки її: всі люди рівні, не треба ані гніватися, ані лаятися, ані робити нікому будь-яких прикростей. А насправді робить вона все навпаки. І хлопів лає і б'є, і з знайомих глузує, коли їх нема, а тільки-но вони прийдуть — кидається назустріч з радісними вигуками, ніби жити не могла без них. А коли якісь-то панки захопили їх луки,— вона вмить забула свої проповіді, озброїла челядь і наїхала на тих панків, зруйнувавши їх садиби, ще й Михайлика взяла з собою, «щоб привчався добре боронити своє майно».

А що ж тепер із ним буде? Невже всьому край? Ні, треба якось урятуватися. Але що робити? Певно, патер Алоїзій більш не прийде до нього. Нема з ким порадитися, ні в кого шукати допомоги... І він не вчитиметься в колегіумі зі Стасиком і Криштофом і не гратиме на сцені, як інші колегіанти.

Довго стримувані сльози потекли йому з очей. Михайлик ридав, як рокований на смерть, на загибель. Ні, краще вкоротити собі віку, краще загинути з голоду... Він нічого не їстиме й незабаром помре. Це все ж таки легше, ніж жити, як папуга в клітці, серед хлопів і хлопських ченців.

Минав час. Година. Дві. Три...

Галшка не в жарт злякалася. Кілька разів наближалася вона до його дверей, прислухаючись до його сліз і зітхань, і з важким серцем поверталася до себе.

— Хай виплачеться. Хлопчик зовсім відбився від рук. А все через того клятого єзуїта.

У цьому пані Галшка не помилялася. Отець Алоїзій мав на хлопчика величезний вплив і повільно, але невпинно вів його до своєї мети.

Минулої осені Галшка довго шукала вчителя. Зверталася і до Плетенецького, і до Курцевича, але ні той,

ні той не відшукали їй викладача. Та й важко було знайти людину, яка могла б викладати латинь, грецьку й слов'янську мови. Порадившись із дружиною, Галшка кінець кінцем звернулася до отця Алоїзія. Перший час вона уважно стежила за ними і часто сиділа на лекціях з книжкою чи з гаптуванням. Упевнившись, що патер чудесний викладач і що тримається він тихо, тактовно й делікатно, без жодного натяку на проповідь католицтва, пані Галшка цілком поклалася на нього, а патер Алоїзій став повільно, але неухильно й непомітно підкоряти Михайлика.

Хлопчик був дуже вразливий і самолюбний і, як усі діти, що ростуть на самоті, надзвичайно високої думки про себе. Патер Алоїзій розповідав йому про інших учнів, найбільше про Стасика й Криштофа Жолкевських, і непомітно улещував хлопчика, кажучи, що він швидше засвоює латинську мову. Потім почав розповідати про життя й розваги магнатських дітей. Це було так незвично і цікаво, так захоплювало й розпалювало уяву. Михайлик тільки про те й мріяв, як би познайомитися з ними, але на всі прохання й натяки пані Галшка вперто мовчала.

І ось видалася непередбачена оказія.

На Різдво [166] приїхав до Києва королевич Владислав з папським нунцієм [167]— кардиналом Боргезе [168]. З цього приводу єзуїти влаштували урочисту виставу, запросивши міський і земський уряд, магнатів і всіх значних панів. Запросили й маршалка мозирського Стефана Лозка з дружиною і сином Михайликом. Про це шепнув кому належить патер Алоїзій.

Як пані маршалкова, Галшка Гулевичівна не могла відмовитись, тим більш, що пан Лозко лежав прикутий до ліжка подагрою.

Гриміла музика. Після параду кварцяного війська і урочистого оказування [169] шляхти в замку був бенкет, а після бенкету — вистава. Велика зала воєводського палацу блищала незліченними вогнями. На стінах іскрилася коштовна зброя, а панцири на манекенах стояли по кутках, ніби закуті в крицю лицарі-хрестоносці.

Михайлик ніяково тулився до матері, спідлоба милуючись онуками пана коронного гетьмана в костюмах двірських пажів. І справді, хлопчики неначе зійшли з картини Веласкеза [170] в своїх блакитних беретах із страусовим пір'ям, у підбитих горностаєм пелеринках

за плечима і білому шовковому трико, що так щільно охоплювало їх стрункі ноги.

Патер Алоїзій переходив від групи до групи, напахчений, елегантний, у шелесткій шовковій сутані кольору темної фіалки. Нарешті опинився він біля пані Лозкової, ласкаво обняв Михайлика й підвів до Жолкевських.

— А ось і мій любий учень Михайлик, про якого я вам уже розповідав,— познайомив він хлопчиків і щось прошепотів маленьким Жолкевським.

Діти з хвилину мовчки дивилися один на одного, потім Криштоф спитав:

— А в тебе є самостріл?

Михайлик спалахнув.

— Самостріла немає, але є турецька шабля і двоє великих хортів.

Кригу було зламано. За мить хлопчики жваво цокотіли про свої справи й неохоче розлучилися, коли почалася вистава.

Грали історичну трагедію на п'ять дій з життя перського царя Кіра [171], з балетами й інтермедіями. Михайлик був засліплений. Затаївши дух, стежив він за складною інтригою, за учнем його віку, що грав маленького Кіра. Михайлик або тремтів з жаху й співчуття його стражданням, або щиро сміявся з веселих жартів, інтермедій, або мовчки сидів, приголомшений блиском вистави. А вона справді була варта цього. Хороша гра, розкішні декорації й убрання — все справило на Михайлика величезне враження. Вночі бачив він уві сні Кіра, персів у високих тіарах, крилатих биків... Все, що розповідав йому отець Алоїзій, перетворилося на живі образи, зарухалося, як статуя, в яку вдмухнули живе життя. І наступного ранку вся лекція пройшла в розмовах про театр.

— Невже всі артисти — учні вашої колегії, отче? — схвильовано розпитував хлопчик.

Патер розумів, що гризе Михайлика, і свідомо підсипав жару:

— Атож! І коли б ти вчився в колегіумі, ти теж грав би на сцені.

Михайлик почервонів від захоплення, але в ту ж мить глибока тінь пройшла його обличчям і губи задрижали. Він пригадав, з яким презирством і зненавистю згадує мати колегіум,— і ущух. Узявши граматику, прочитав

він два рядки, але, роз'ятрюючи в серці рану, знов спитав отця Алоїзія.

— А скільки років хлопчикові, який грав учора Кіра?

Патер [172] спустив додолу очі, приховуючи радість: отрута почала впливати.

— Як і тобі — дванадцять років. Але в тебе краща вимова, і ти б, певне, не збився в першій дії, як він.

— А мені... Невже дали б мені грати Кіра, якби я був у колегіумі?

— Ну, звісно ж, любий! Кращі ролі — для кращих учнів, шляхетних, зграбних хлопчиків, що мають добрі манери. Тому я й раджу тобі відвідувати тільки вихованих приятелів і вчитися двірських звичаїв.

Хлопчик важко зітхнув. Тут можна вивчитися! Він і сам мріє одвідати онуків Жолкевського, подивитися на їх самостріли, на соколів і мавпу пані гетьманової, але це так недосяжно й нездійсненно...

Випадок став йому в пригоді.

До Києва приїхав з Бара [173] сам коронний гетьман, дід Стася й Криштофа. Пана Лозка запросили до нього в деяких справах, а Михайликові дозволили супроводити хворого батька. Довго гралися вони зі Стасиком і Криштофом. Жолкевський приголубив Лозкового сина, попросив присилати його до хлопчиків, і якось Криштоф і Стасик несподівано прийшли до Лозків. Патер Алоїзій легко надав знайомству вигляд шкільних вправ із латині. Він давав їм грати нескладні діалоги й уривки з п'єс. Хлопчик часто благав Галшку ще раз пустити його на виставу, але Галшка заборонила йому навіть думати про такі речі.

Одного разу отець Алоїзій захворів і припинив лекції. Михайлик випросився одвідати вчителя і з великим здивуванням знайшов його на ногах.

— Я хворий для людей, мій любий,— ласкаво пояснив патер,— але для Бога мушу я підвестися з ложа страждань. Сьогодні в нас свято. Зроби добре діло, допоможи мені дійти до костьолу. Бог винагородить тебе.

Михайлик збентежено мовчав. Мати суворо заборонила йому переступати костьольний поріг, і патер Алоїзій угадав його вагання:

— Як сповідач, скажу тобі, мій любий, що немає гріха в допомозі слабим. До того ж підеш ти не для молитов, а для хворого вчителя.

І Михайлик пішов. Опинившись у костьолі, він мимоволі замилувався з театральної пишності відправи, з розкішних ікон, з урочистої музики органа, корогов, що танули в хмарах ароматичного куріння.

О, церква вміє впливати на нерви й уяву мас! Музика, співи, урочисті й складні церемонії потьмарювали розум містичним туманом, вколисували критичну думку дорослих людей. А що ж можна було говорити про дитину, не звиклу до такого видовища! Михайлик був приголомшений.

— Як гарно у вас у костьолі,— зітхнув він, супроводячи патера додому.— Це зовсім не те, що в нашій церкві.

— А нащо вам краса й пишнота? Хіба хлопи розуміються на цьому? — нібито випадково кинув Алоїзій.— Отже, ваша шляхта сама зрікається схизми, і якщо окремі порядні люди ще додержуються її, то тільки шануючи батьків і... через звичку,— виправився він, нібито збентежений одвертим виказом своїх думок.

— Але ж це гріх, жахливий гріх — зраджувати батьківську віру,— пригадав Михайлик материні накази.

— Це залежить від того, яка в них віра, мій любий. Невже поганці часів апостольських не відступали від поганства всупереч батьківській волі? Така зрада була для них порятунком. Справді, п'ята заповідь каже шанувати батька й матір, але кожна людина, крім тілесного батька, має отця небесного і, крім матері, що народила його, Матку Боску [174]. Кому ж краще скорятися — смертним людям, які можуть завжди помилитися, чи безсмертному Богові?

На цьому розумний патер урвав розмову, а хлопчик багато думав над його словами і зрозумів, що батьківські накази не є незаперечна істина.

Минав помалу час. Отець Алоїзій часто говорив, що восени Криштоф і Стасик вступлять до колегіуму і бідний Михайлик позбудеться улюбленого товариства, а тим часом улаштував, щоб хлопчик знов потрапив на виставу.

Якось мати відпустила його до Жолкевських, а ті взяли його з собою на шкільну виставу в колегіумі. Грали трагедію «Страждання Христові», близьку до середньовічних містерій. Юдова [175] зрада, арешт Ісуса в Гефсіманському саду [176], нарада фарисеїв [177], Пілатів [178] суд, бурхливий натовп, що вимагав звільнити Варав-

ву [179] і скарати Ісуса, бичування, розп'яття, плач мироносиць і, нарешті, променистий міф про померлого й воскреслого Бога.

І на ранок знов розпитував учителя Михайлик:

— Отче Алоїзію, а де тепер єврейське царство?

— Нема в них царства, дитино моя,— єлейно зітхнув отець Алоїзій, хитро вплітаючи нову отруйну цівку до своєї проповіді.— Ти чув, як кричали вони Пілатові: «Кров його на нас і на дітях наших!» Отже, в милосердного Бога цнотливість завжди тріумфує і завжди карається гріх. Розсіяв їх Господь по всьому світу і підкорив іншим народам, скаравши за найжахливіший злочин — за богогубство.

— А за що ж інші народи потрапили під турецьке чи під татарське ярмо?

— Теж кара Божа за схизму, мій любий. Сумно подумати, як стогнуть греки під п'ятою ісламу, які вони зневажені і знеособлені. Їх патріарх, первосвященик країни, що дала світові Арістотеля, Архімеда [180] і багатьох мудреців та героїв, їздить до Москви по милостиню, як старець. І все тому, що вони вперто додержуються своєї схизми. А Рим, освітлений промінням справжнього богопізнання, став центром всесвіту. І римський первосвященик, наступник святого Петра, підкорив своєму престолові всіх королів і всіх володарів землі.

Михайлик мовчав, збентежений таким незаперечним доказом. Очі його дивилися зосереджено, брови зсунулися. Він обмірковував учителеві слова.

— Ну, а як же ми, кияни? — спитав він по хвилі.

— Вас теж спіткала лиха доля, бо нікого не мине кара Божа. Колись Київ був столиця великої держави, міцнішої за Річ Посполиту та багато інших. Але її теж зруйнували татари й дотепер руйнують щороку, бо руками невірних творить Господь свій справедливий суд.

Михайлик мовчав. Розум його потрапив у лабети протиріч і не міг їх розплутати. Він знав з історії тільки те, що розповідав йому отець Алоїзій, а в цих уривках усе хилилося на користь католицької церкви, все було добрано й зліплено так спритно, що знайти щілинку в логіці фактів важко було й дорослій людині, а не те що безпорадній дитині, вихованій у містичному тумані, де кожна подія здавалася чудом, а чудо вважалося за безперечну істину. І Михайлик відчував, що вся його

істота виповнюється недовір'ям і неприязню до матері. Він перевіряв її твердження в книжках, не знаючи, що ці книжки видали єзуїти для полеміки. Він бачив, що мати помиляється, але мовчав, замикався, цурався її — і тільки з учителем відпочивав душею.

— Padre santissime *,— спитав його якось Михайлик,— як поводяться діти, пізнавши, що католицтво — справжня віра, коли батьки не дозволяють їм кинути схизму?

Очі отця Алоїзія блиснули перемогою. Рибка клюнула. Цнотливо спускаючи погляд, він пестливо пригорнув хлопчика до себе.

— Вони не розповідають про це батькам. Нащо завдавати горя людям, які не бачать істини і не бажають бачити її? Шануючи родинне почуття, церква дозволяє таким дітям додержуватися до повноліття своїх православних обрядів, навіть причащатися і сповідатися в православних попів, аби навернений у думках молився за своїх батьків.

— А що робити, коли батьки почнуть допитувати?

— А хіба ти казав матері, що ми були з тобою в театрі? Пані мама знає, що тебе запросили до Жолкевських. Нащо ж марно хвилювати її, коли Жолкевські взяли тебе з собою. І ти ні в чому не винний, бо ти скорився наказові дорослих, які побажали зробити тобі приємність.

Михайлик почервонів. Важкий камінь звалився з його сумління, бо він часто докоряв собі за те, що в нього є від матері таємниця.

В Михайлику точилася вперта боротьба. Він бачив, що католицтво на правдивій путі, але важко й боязко було заговорити з учителем, а головне — з батьками. Михайликові здавалося, ніби всі його думки й вагання відбиваються на його обличчі, що кожен рух і кожне слово зраджує його. Він ховався від матері й від батька, сидів у саду або тікав у поле і повертався додому тільки на обід та на лекції отця Алоїзія. А отець Алоїзій мовчав, бажаючи, щоб хлопчик висловився перший. «Чого він вагається, на що чекає?» — обурено думав єзуїт.

Щоб прискорити події, він попросив Жолкевських узяти Михайлика на релігійний диспут.

---

* Отче святий *(латин.)*.

За тих часів диспути були надзвичайно модні. Сперечалися і в наукових, і в релігійних питаннях. І вчені, і проповідники, і навіть учні академій та університетів охоче дискутували, щоб вправлятися у вищій техніці промовницького мистецтва та тонкощах логіки й казуїстики. Тому диспут оголошували заздалегідь, і кожен промовець готував свої докази. Але бувало й навпаки. На наукових диспутах іноді не знали, про що дискутуватимуть учені, і маршалок диспуту ставив найрізноманітніші й непередбачені запитання, на які співучасники диспуту мусили відповідати експромтом, щоб виказати свою спритність і швидку тяму.

Але релігійні диспути мали іншу мету. Конкуруючи одна з однією і борючись за багатого парафіянина, і православна, і католицька церкви намагалися довести присутнім блискучими промовами і доказами свою перевагу. На такі диспути кожна церква запрошувала найкращих промовців і найдосвідченіших богословів та старанно обмірковувала кожен доказ, кожну цитату з Святого Письма. А іноді, замість справжнього диспуту, перед численною аудиторією відбувалося спритно підготоване і розігране інсценування й комедія диспуту, де, замість представників ворожого табору, випускали своїх людей, щоб своєю невдалою обороною ворожих позицій вони блискуче довели правдивість тієї віри, яка організовує диспут.

На такий фальшивий диспут потрапив і Михайлик. Ролі було розподілено так, що блискуча перемога католицтва була забезпечена. Але хлопчик і в гадці не мав, що це вистава, і влучна аргументація отців-єзуїтів і блискуча риторика остаточно переконали його.

Після диспуту, щоб підсилити враження, йшла драма з життя перших християн, коли римський цісар зняв проти них жорстоке переслідування. Християн хапали по першому підозрінню і віддавали в цирку хижакам або палили замість смолоскипів по цісарських садах, але герої драми, мати з трьома хлопчиками, не зреклися своєї віри, і всі четверо загинули в жахливих муках, виказуючи жорстокість тирана і сповідаючи перед катами свою віру.

Михайлик був зворушений до глибини душі. Отець Алоїзій повів його додому.

Була ніч, темрява, глибока тиша. Мовчки йшли вони вузькою колінкуватою вуличкою, і раптом, завми-

раючи від хвилювання, Михайлик звернувся до отця Алоїзія.

— Padre santissime,— заговорив він тремтячим голосом,— я мушу вам сказати... я надумав... що католицька церква єдина справжня й свята... І я бажаю зректися схизми... Але чи прийме мене католицька церква?

Аж ось коли! Алоїзій полегшено зітхнув. Цей хлопчик коштував йому чимало сил і часу, але, підводячи до неба очі, він з удаваним зворушенням відповів:

— Хай буде благословенна мить, коли мені, недостойному рабові Господа, довелося протягти тобі руку допомоги. Приймуть, дитино моя. Приймуть, бо нині радіють на небі чини янгольські тому, що там більш радості від каяття одного грішника, ніж від молитв десяти праведників.

Він урочисто поклав руку на голівку тремтячого хлопчика й прошепотів молитву.

— Тільки допоможіть мені, отче,— благав Михайлик, коли вони рушили далі.— Я боюся сказати матері. Хай це буде потім, коли я буду дорослий. А головне — влаштуйте, щоб я вчився в єзуїтському колегіумі. Вони вас послухають, тому що жити дома і щохвилини брехати... Ні, справді, я цього не витримаю.

— Допоможу, влаштую, любий мій хлопчику,— пригорнув його до себе Алоїзій, хоча гримаса незадоволення пробігла його обличчям.

Знов затримки. Знов морока. А свята конгрегація вимагає, щоб він якнайшвидше перейшов до іншої родини і там розпочав таку саму справу. Лозки багаті, і навернення їх єдиного сина рано чи пізно принесе свою користь; але Немиричі багатіші, і гра принадніша. Проте кинути незакінчену справу ніяк не можна. Доведеться щось вигадати.

Провівши хлопчика додому, отець Алоїзій пестливо поцілував його і прошепотів йому на прощання: «Тепер ти вже напевно гратимеш Кіра», швидко пішов до бернардинського монастиря, а хлопчик тихо прокрався до себе і почав роздягатися, не засвічуючи вогню.

На ранок був день його народження. І тоді вибухла їх перша сутичка з матір'ю. Галшка не знала, що справа зайшла так далеко, і замість серйозної розмови покарала Михайлика. Але, залишившись на самоті, замислилася. Так, безперечно, Алоїзій винний у всьому. Треба негайно замінити його на іншого викладача. Два тижні тому

вона говорила з Плетенецьким, той обіцяв викликати досвідченого вихователя, але про нього нічого не чути.

Заплакану й схвильовану застав її Сагайдачний. І тому, що душевна рана їй надто боліла, пані Галшка з перших слів заговорила про сина.

— Розумію вас і щиро співчуваю вам,— відповів Сагайдачний на її заплутане й нервове оповідання.— Але гадаю, що ми з киром Єлисеєм незабаром знайдемо для Михайлика кращого вихователя. Даю вам слово честі.

Пані Галшка зраділа, а з її цікавих запитань Сагайдачний зрозумів, що грунт для серйозної розмови був слушний, і одразу перейшов до своєї мети.

— Чи не помітили ви, пані маршалкова,— заговорив він, сідаючи коло Галшки в глибокому кріслі,— що в усіх вчинках єзуїтів є певний план і система?

— Ні,— нерозуміюче глянула на нього Галшка.— Тобто я знаю, що вони нам завжди шкодять, але я не бачу, на що натякає пан гетьман.

— А я якось узяв карту Київського, Волинського і Брацлавського воєводств,— вів далі Сагайдачний,— і мене надзвичайно вразила одна нібито й дрібниця. Якщо єзуїти десь з'явилися одного року, можна бути певним, що за рік вони з'являться миль на десять-п'ятнадцять на схід від попереднього року. Це нібито лишай або філоксера на виноградниках. Ні, це навіть страшніше: це справжня чума й холера. Вони відбирають у нас п'ядь за п'яддю, але через те, що старі люди погано піддаються на їх проповіді, вони взялися до дітей і, головне, до дітей багатих шляхтичів і міщан, не кажучи про магнатів. Я гадаю, що цей вплив на молодь страшніший за смерть, бо батьки й діти починають говорити різними мовами, і буде день, коли вони здіймуть один на одного зброю.

— Але що ж робити? — сплеснула Галшка руками.— Це ж жах, справжній жах!

— Так, пані маршалкова, це жах. Але слізьми тут лихові не зарадити. Я — козак, звик зустрічати небезпеку з шаблею в руках, і знаю я, що шлях у нас один: треба боротися.

— Хіба ж тут шаблі допоможуть!..— гірко всміхнулася Галшка.— Шабля проти шаблі, куля проти кулі — це я розумію. Але це ж така отрута, така пошесть, ніби все повітря виповнене нею.

— Ні, пані маршалкова; це не пошесть: це — книжки, це — проповіді, це — школа, де вони калічать наших дітей. Тому треба боротися з ними їх зброєю. І тоді хай буду я тричі лях, коли ми не переможемо.

Галшка здивовано дивилася на Сагайдачного. Очі його блищали, і важкий погляд був повний такої рішучості, що важко було не повірити. Ця людина ні разу за все своє життя не програла бою. Невже й тут перемога буде на його боці і він врятує Михайлика?!

А Сагайдачний підвівся з місця, довго ходив з кутка в куток і зненацька зупинився перед нею:

— Знаєте, що врятує вашого Михайлика? Школа!

Галшка мовчки запитливо дивилася на гетьмана.

— Так, школа,— повторив він.— І школа, де б він і жив, бо дома, сам серед дорослих, на самоті з своїми думками, він засумує, захиріє або зіб'ється з путі й загине.

Галшка спалахнула. Як то? Невже і Сагайдачний те ж саме.

— Ніколи! — відрубала вона енергійно.— Нашої школи тут нема, а віддати його єзуїтам... Ні, тисячу разів ні! Краще бачити його в домовині.

Сагайдачний весело зареготав.

— Невже пані маршалкова має мене за прихильника єзуїтів? — жартівливо спитав він.— Спасибі за шану!

— Але я не розумію, про яку школу ви кажете? — зніяковіла Галшка.— Школі князя Острозького — три чисниці до смерті, а інші школи такі, що про них не варто й говорити.

Сагайдачний помовчав хвилинку, вдивляючись у пані Лозкову, і раптом відповів:

— За два місяці в Києві буде наша школа, але з умовою, що ви мені допоможете в цьому. І тоді вашого Михайлика врятовано.

— Боже мій,— зітхнула Галшка,— коли б це було справді здійсненне! Я прийшла б пішки на Січ дякувати вам за допомогу. Все, що в силах моїх... Бо для Михайлика мені нічого не шкода.

— Ну так ось, пані маршалкова,— сів Сагайдачний перед нею.— Поговорімо про діло. Чом у нас досі немає освіти?

Галшка мовчала.

— Тому,— відповів він за неї,— що досі це була справа приватних осіб. Забажалося князеві Остро-

зькому утворити школу — він її утворив. Забажають його сини, перейшовши до католицтва, закрити цю школу — прошу! Що й правда, шануючи батькову пам'ять, вони цього не зробили, але за майбутнє важко ручатися, і взагалі — не можна залежати від примх окремої родини або особи. Краще утворити школу при братстві, як у Львові, в Луцьку та по інших містах.

— Так, але братські школи конають,— вкинула Галшка, пригадавши слова Плетенецького.

— У Львові — так, але в Києві справа піде трохи інакше. Треба влаштувати братство, і тоді до нього запишуться тисячі. Запишусь і я з усім Військом Запорозьким, а сорок п'ять тисяч загартованого в боях війська — це вже чимала сила. По-друге, запишуться до нього цехи, магістрати, шляхта, і я гадаю,— чемно вклонився він,— що пані Галшка Гулевичівна з дружиною будуть серед перших наших братчиків.

— Боже мій, та я... Я навіть не знаю, як висловити свою радість!..— простягла до нього Галшка обидві руки.

Сагайдачний поцілував їй одну руку, потім другу і вів далі, повертаючись до перерваної думки.

— У нашій школі будуть не тільки вчити, а й виховувати людей, загартовувати, щоб знали вони, чого прагнути. Плетенецький обіцяє нам допомогти. А він чудовий організатор. Ми зберемо найкращих дидасколів. При Лаврі буде друкарня, і поки ми з вами розмовляємо — надійні люди мчать до Стрятина по друкарню померлого Балабана. Отже, будуть у нас книжки. Ось чому,— змінив він тон, стискаючи Галшчині пальці,— благаю я вашої допомоги. Школа потрібна вам для одного сина, а нам для тисячі синів нашої віри. Будуть у нас книжки і вчителі, але нема де оселити нашу школу.

Не розуміючи, Галшка запитливо дивилася на Сагайдачного.

— Я вважаю, що школа повинна бути тут, біля за́мку,— казав він далі.— Це буде зручно і батькам, і вчителям, і учням. Пожертвуйте нам шматок землі і будинок, де вона могла б найти собі перший притулок.

Галшка замислилася.

— Не знаю, як...— нерішуче заговорила вона по хвилі.— Мабуть, вам підійде мій двір на вулиці між ринком і Дніпром, той, що поруч Ходичиної садиби. Це мій посаг, моя власність, так що пан Лозко не зможе

заперечувати фундації. Проте він і не сперечатиметься,— виправилася вона.

Сагайдачний підвівся і низько вклонився Галщці:

— Пані Галшко, якщо це ви справді зробите, ніхто не забуде вашого дорогоцінного подарунка. Вклоняюся вам і дякую від імені тисяч юнаків, майбутніх учнів нашої школи.

І, пригадавши молодість та двірські звичаї, Сагайдачний схилив коліно і ще раз поцілував руку пані Лозковій.

— Я знав, до кого я звертаюся,— сказав він, підводячись.— Померла панна Аксаківна вміла вибирати друзів.

Запанувала мовчанка. Пам'ять небіжчиці зв'язала їх теплим далеким спогадом, в якому давно розтанув біль утрати і залишилися тільки ніжність і думка глибокої і зворушливої краси.

РОЗПОДІЛ ЯСИРУ

Ой за річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.

Ширинський бей пройшов Волинь і Поділля, омиваючи руки по лікоть у крові і не бачачи піднесеної проти себе зброї. І справді, коронний гетьман Жолкевський нічого не міг зарадити, коли в нього було тільки триста шабель кварцяного війська. Король і гетьман закликали козаків і шляхту боронити ойчизну, але ніхто не відгукнувся. Тільки король відрядив на допомогу Жолкевському загін двірської піхоти.

Переобтяжені здобиччю, поверталися татарські загони до коша. Як тільки вони збиралися в умовленому місці, кіш знову виділяв по ясир свіжі сили, і знов два загони розбігалися праворуч і ліворуч, і знов, відокремившись від коша миль на двадцять, розподілялися на дрібні ланки і віялом розсипалися степом. Як сарана, налітали вони на села й замки, на відлюдні хутори й містечка і поверталися до коша з отарами овець і бранців.

І тоді нові загони заступали їх місце й ішли на грабіж.

Накресливши широке коло, обтяжені здобиччю, поверталися татари додому, женучи своїх знесилених бранців.

Жінки були найбільш виснажені. Засмаглі, вкриті пилом і потом, змучені спекою й ходою, в подертих брудних сорочках, із порепаними до крові ногами, в ранах — вони ледве рухалися. Та де їм було поспішати, коли з кожним кроком віддалялися вони від рідної землі і згасала остання надія, що дожене й відіб'є їх козацька сила.

А козаки не могли їх урятувати. Розійшлися вони після походу по волостях. Багато з них потрапило в неволю або загинуло в завзятих сутичках з татарами.

Скільки сягало око, тяглося строкате татарське військо. Кожен татарин брав із собою в напад по кілька запасних коней. Тепер ці коні йшли навантажені здобиччю, а бранці посувалися пішки, всуміш із худобою. І важко було відокремити, де кінчається отара і де починаються люди.

Поки що кожен загін гнав свою здобич окремо, і бранці йшли родинами або цілими селами. Чимало шляхти й міщан потрапило разом із поспільством у неволю. Але, сподіваючись на добрий викуп, татари дали їм коні, і їхали вони верхи поруч із зв'язаними селянами.

На постоянці невільників розв'язали. Закурилися вогнища з сухих бур'янів. Татари різали баранів і хворих коней, білували їх і розрубували, зливаючи кров у казанки. Кров мішали вони з борошном, потім варили й жерли її як ласощі. Варене м'ясо теж їли гарячим, а юшку, так звану чорбу, зливали в ханькові пляшки й пили під час руху, заїдаючи її сиром та сухими коржами.

Поївши, бранці лежали покотом біля вогнищ, радіючи короткому перепочинкові. Дехто з жінок силувався розчесати своє скуйовджене волосся або полагодити розірваний одяг, але більшість лежали або сиділи, важко зітхаючи й витираючи гіркі сльози. І якось дивно було, що в усьому безмежному таборі не було жодної дитини, молодшої за десять років, жодного діда чи то бабусі. Всіх позабивали татари, щоб хворі, старі й діти не затримували їх руху в степу.

А звитяжцям не сиділося на місці. Як лоцмани — море, знали вони степ і, закинувши за плечі сагайдаки, з гиканням гасали вздовж табору. Це були сміливі їздці, але їх постава з зігнутими колінами в коротких

стременах була незграбна й вайлувата. В своїх гостроверхих баранячих шапках і шкірянках вони скидались на мавп верхи на хортах.

Ляскаючи батогами, погнали вони бранців по воду. Криниця так закаламутилася, що вода стала брудна, як настойка з трави й піску. Лутосі пощастило набрати повну ханькову пляшку, але вода була тепла й огидна, а пісок і глина скрипіли на зубах.

— Випий, серце,— умовляв Горпину Корж.

Вона сиділа на землі, байдуже дивлячись в одну точку сухими запаленими очима, нібито не чуючи його слів. Ноги їй вкрилися гноїстими ранами, губи потріскалися, запеклися, а розпухлі перса, повні напівперегорілого молока, випиналися з-під сорочки, тверді й пружні.

Безтямно ковтнула вона води і з огидою стала жувати шматок смаженої баранини. Всі почуття в ній притупилися, байдужість і розпач охопили її, наче хтось обгорнув її чимось м'яким, через що, як крізь пухку ковдру, не долинало до свідомості жодне зовнішнє враження.

Корж увесь час мовчав, але напружено працював його мозок, обмірковуючи втечу. Він розумів, що зараз не пощастить утекти, але очі жадібно ловили кожну прикмету путі, кожну могилу, кожну балку, головне — кожну криницю, бо найважче дістатися з Криму на Україну крізь цей безводний степ.

Жовтогарячі паростки вогню жадібно лизали закурений казанок, де скипала чорба. Корж підкидав у вогонь сухий бур'ян і напівголосно перемовлявся із Лутохою. На татар вони не звертали уваги; проте дванадцятирічний небіж Лутошин раз у раз смикав дядька, допитливо придивляючись до кожної дрібниці.

— Дядьку Корж, дядьку! Що це вони роблять? — казав він і показав на Сафара, що розсідлував коня.

— А чорт його зна! Піди та спитай,— байдуже відповів Корж.

Хлопчик боязко зробив кілька кроків і здивовано зупинився: Сафар нарізав конятини довгими тонкими смугами і, охайно розклавши їх на конячій спині, почав сідлати коня поверх сирого м'яса.

— Дядю! Нащо це він конятини наклав під сідло? — здивовано допитувався хлопчик.

— Це вони їстимуть, коли конятина впріє,— впевнено пояснила йому одна з жінок.

— Як то? Сиру? — не заспокоювався хлопчик.

— Відчепись! — обурився Корж.— Хіба тобі не все' дно?

Але хлопчик тільки зітхнув, що ніхто не хоче задовольнити його допитливості.

— Це він, хлопче, коня лікує,— змилосердився над ним один із козаків.— Сідло натерло коневі хребет, так він підкладає м'ясо, щоб м'якше було.

Хлопчик хотів ще щось спитати, але пронизливий свист прорізав повітря.

Табір здригнувся, заворушився. Протягом тижня невільники вже вивчили, що це сигнал до походу, і почали поквапливо затоптувати вогнища та ладнатися шістками чи дев'ятками, щоб не потрапити під нагаї.

І знов потяглися степом безкраї лави людей, табуни, отари овець та невільників. Заляскали бичі, загарцювали пильні степові хижаки, що вели свою здобич до рідних кантар.

Діставшись Дніпра і переправившись на Лівобережжя, татари відчули себе вдома і вже не боялися погоні. Мовчазні й нашорошені в межах Речі Посполитої, вони стали раптом галасливими, балакучими і веселими, і бранці з розпачем зрозуміли, що згасла остання надія на звільнення.

Над степом упала чорна зоряна ніч. Срібною річкою потік небом Чумацький Шлях, розподіляючись на дві протоки, наче Дніпро-Славута. Впала роса на ковиль, на гіркі степові трави, і вони запахтіли гостро й міцно, як завжди в жаркі ночі.

Бучно в татарському таборі, але в степу так тихо, що було чути шурхіт гарячого вітру, а зорі горіли низько й похмуро — важкими золотими краплинами.

Сафарів загін розташувався край табору. За ним був морок, шелест трав і сухий тріск степових цвіркунів. Настя сиділа на кобеняку та з огидою і зненавистю придивлялася до татар. Вони юрбилися навколо вогнищ і, освітлені полум'ям, здавалися червоношкірими. Плисковаті обличчя, розкошені очі, зуби іклами й рідке пряме волосся — все нагадувало жахливих ідолів далекого Сходу.

Татари святкували перемогу, варили пшоняну кашу, риж, заправлений баранячим салом, вечеряли і донесхочу напивалися міцного кумису й браги з вареного проса.

І не знали невільники, що прибули до ширинського бея ханські мубашири [181] по саугу, тобто по належну ханові п'яту частину від здобичі.

Гнівний і грізний був цього вечора ширинський бей. Він гадав, що встигне відділити собі кращих невільників і виправити їх до свого двору в Ескі-Криму, а тепер право першого вибору було за мубаширами.

Часто опиралися кримські беї ханським наказам, але знав ширинський бей, що хан улюбленець султанський, і вирішив цього разу скоритися.

І пішли мубашири бучним табором переписувати здобич, бранців і вояків по загонах.

Насамперед розв'язали тороки і розклали по кобеняках награбоване. Заблищали в світлі вогнищ коштовні церковні чаші, шаблі, чарки, пістолі, золоті гудзики святкових жупанів, намиста, оксамитові й парчеві кунтуші всуміш із розкішним посудом, хутрами та взуттям. І серед Сафарової здобичі пізнала Настя чимало речей, що оздоблювали батьківську хату або переховувалися по коморах та скринях рідного хутора.

Мулла в зеленому завивалі, троє мубаширів і кілька мурз [182] переходили від вогнища до вогнища, від купи до купи. І кожного разу сідав на землю, підбираючи схрещені ноги, кістлявий, голий по пояс писар і виводив на пергаментному згортку щось подібне до малюсіньких п'явок і гусені, що допіру повилізали з павутиння.

П'яту частку від кожної купи відокремлювали й забирали ханові. Решту знов розкладали на п'ять частинок, і дві з них припадали ширинському беєві, одна — Сафарові, як ватажкові загону, а решта — його воякам.

Бранці куняли, зморені далекою путтю і небезпечною переправою. Тільки Настя з Коржем полохливо й цікаво стежили за розподілом. Корж мовчав. Він знав, що після дрібної здобичі почнуть ділитися й бранцями. Але нащо передчасно лякати змучених горем жінок. Мовчки смоктав він напівзагаслу люльку, думав про швидку розлуку з дружиною і з болем дивився на Горпину. Знав він, які знущання й муки судяться молодим вродливим жінкам, але що міг він вдіяти, як їх урятувати!..

Раптовий галас урвав його думки. Татари щось кричали, бичами розбуркуючи невільників. Зляканий, не зовсім іще очунявши, натовп мружився на вогнища і розгублено перезирався. Заходячись, плакали діти і

хапались за материні запаски. Горпина притулилася до Коржа, ніби шукаючи в нього оборони.

І ось наблизився до них ширинський бей з муллою, мурзами і мубаширами. Швидким досвідченим оком оглядали й сортували вони невільників. І з кожної групи відокремлювали ханський і бейський ясир. Швидко писав щось у пергаментних згортках худий, як кістяк, засмаглий писар, а спритні й м'язисті вояки відривали хлопчиків від батьків, чоловіків від дружин, сестер та матерів.

Припали ханові Надійка й Ганна з хутора Повчанських і маленький небіж Лутошин. Хлопчик розпачливо вчепився в Лутоху і щосили відбивався ногами. Великі рясні сльози котилися по щоках, але жилаві руки віддерли його, і хоч як він брикався й благав, відтягли його геть. І тут, перед невільниками, худорлявий дервіш [183] з профілем хижого птаха звалашив його на славу аллаха й пророка його.

Дрижачи дрібним дрожем, Горпина тулилася до Коржа і шепотіла білими губами:

— Господи! Що це таке...

— Потурчили хлопчика,— зітхнув Корж.— Заберуть його до Царгорода в євнухи [184]. Виросте вірним султанським собакою. Пропала дитина.

— Дядю!.. Дядечку! — стогнав захлинаючись хлопчик.— Рятуйте!

Лутоха не витримав. Обдираючи руки до кісток, розідрав він ремінь і кинувся до дитини, але чиїсь міцні руки схопили його перше, ніж він устиг обійняти дитину. Засвистіли нагаї з сириці, криваві смуги напухали на козацьких плечах і спині. А інші руки тягли геть дитину, і плач її танув, згасав у чорному мороці ночі.

Настя мовчала, пригноблена, прибита. Їй здавалося, ніби чиїсь кам'яні руки опустилися їй на плечі, придавили її до землі, заступили світло чорною запоною.

Кінець: рабиня, річ, безсловесна істота, яку продають, калічать, безчестять, як цього забажає власник.

Розумом вона і раніш розуміла все, але тільки тепер відчула всіма напруженими нервами й жахнулася, як людина, що раптом побачила біля ніг безодню.

Свистять і ляскають у повітрі нагаї, і невідомо, на чию голову впадуть вони пекучою гадиною. Пута до

крові роздирають руки й ноги. Що їй до того, що Сафар везе її верхи на коні, що жодного ще разу не розсік нагай її пружної шовкової шкіри!

Отже, завтра її продадуть на базарі на ганьбу і втіху пересиченому пожадливому татаринові.

— Петре! Петре! — ридала вона, ламаючи руки.— Петре, чи ти чуєш мій зойк, мою муку?

Вона заздрила матері, батькові, Горпининій дитині. Заздрила непохованим мерцям, кинутим на здобич воронню та шакалам. Це все ж таки краще, ніж опинитись у гаремі, як Надійка й Ганна, з якими десять день тому ходила вона по малину і в'язала важкі золотаві снопи.

Впавши додолу, Настя билася, як поранений птах. Вона божевільно реготала, дряпала землю пальцями, повзала по ній грудьми, немов бажаючи пірнути в неї, як гробовий хробак. І, чуючи її ридання, заголосили жінки над собою, як над мерцями.

Але татари звикли до цього. З лайкою кинулися вони на жінок і зливою батогів змусили їх замовкнути. Схлипуючи й дрижачи, стиснулися вони в купу, як вівці під дощем. А татари й далі робили своє огидне діло, відриваючи дружин від чоловіків, дочок від батьків, сестер від братів. Відривали навіки, бо ханський і бейський ясир звертав у бік Бахчисарая, а інших гнали до Кафи і продавали на малоазіатські ринки або на Середземне море. І важко було вгадати, чия доля буде гірша і хто раніш відстраждає свою важку життєву путь.

Істерика врятувала Настю від хана.

— Що це вона? Навіжена? — спинився над Настею ширинський бей.

— Невідомо, володарю володарів,— низько вклонився Сафар.— Певно, демони гризуть їй душу. Я думав кинути її в степу, але не було часу розв'язувати.

І пройшли мубашири з агами і беєм, не зазирнувши в бранчине обличчя. Проте Настя й не могла вподобатися така — забруднена землею й порохом, із подряпаним обличчям, скуйовдженим волоссям і подертою сорочкою, скривавленими ногами й пальцями. Сафар зрадів. Він так боявся, щоб ласий шматок не минув його рук.

Але коли відігнали ханських невільників і не стало чути в далечині їхнього плачу й тупотіння, почалося найстрашніше.

Загін почав розподіляти свою здобич. Сафар перший відокремив свою частку, а решту кинув воякам. Розпалені кумисом і їжею, накинулися вони на жінок і перед очима батьків і чоловіків гвалтували їх, надолужуючи своє за довгий похід. Це був дикий шабаш розбещеної похітливості серед непрохололого степу, насиченого подихами гірких трав і освітленого тьмяним сяйвом похмурих сузір'їв.

Недурно плекав Настю дорогою Сафар, недурно врятував від хана й ширинського бея. Залишив він собі і Коржа, і Горпину, струнку й вродливу, хоч і виснажену дорогою та смертю дитини.

— Горпино, Горпино, не відходь! Хай нас прив'яжуть до однієї жердини. Я більш не поїду верхи,— шепотіла Настя, захлинаючись від ридань.

Сльози душили її. Вона сякалася в запорошену запаску й розмазувала бруд її по щоках.

— Не піду, моя рибонько. Будьмо разом,— тулилася до неї Горпина, клацаючи зубами.— Ой Боже мій, Боже! Де ж та правда на землі?!

Горе бранців протверезило її. Вона сиділа поруч на Сафаровому кобеняку і широко розплющеними очима, повними огиди й жаху, дивилася навкруги.

— Лягай, Насте, не дивись! — владно наказав Корж, у безсилій люті стискаючи кулаки.

Опиратися — марно. Може, й викуплять його козацькі посли: може, пощастить дати про себе звістку на батьківщину. А поки що треба берегти сили й шукати випадку втекти. А головне, треба якось сповістити Сагайдачного. І, нахилившись до Насті й Горпини, він шепотів, озираючись, чи не підслухують його татари.

— Не побивайтеся і слухайте уважно. Треба якось сповістити пана гетьмана. У Кафі часто трапляються наші лірники-старці. Вони навмисно ходять серед татар і запам'ятовують, хто де в неволі. Тільки перед татарами — анітелень про те, що Настя його наречена, бо тоді вони такий вимагатимуть викуп, що ніхто не зможе його сплатити, а нас закують у кайдани й катуватимуть, щоб дістати більш грошей. Я знаю їх звичай. Недурно стільки разів був у походах.

Тим часом татари закінчили розподіл.

Кожному дісталося по сім-вісім невільників. Плач і голосіння не вщухало. Навіки розлучені навіть не могли розпрощатися як слід. Хто ридав, уткнувши обличчя

в землю, хто рвався до тих, кого відганяли, калічачи собі руки й ноги сирицею. Стогін, лайка, прокльони, молитви й голосіння зливалися з пронизливими вигуками татар і ляскання батогів. Згвалтовані жінки ридали в траві, не сміючи підвести очі на батьків і чоловіків, а чоловіки й батьки скреготіли зубами, рвалися з ланцюгів і осипали татар прокльонами.

А татари співали п'яними голосами, кричали, ляскали нагаями і смоктали з бурдюків п'яну бузу та кумис.

— Чорти! Коли вони вже вгамуються. Клалися б спати! — лаявся Корж.

Але табір гудів тисячоголосим гомоном, співами і риданнями. Настя лежала, затуливши лице долонями, щоб не слухати, не бачити нічого, коли раптом Сафар попрямував до неї. Вона здригнулася, підвелася, дивилася на нього повними жаху очима і мовчки відступила, наче до неї наближалася сама смерть. Але Сафар усміхнувся, вищиривши свої рідкі зуби, і важко було сказати, що гірше: ця усмішка, ніби вищир хижака, чи все те, що діялося в таборі.

— Якші ханум [185], не бійся! Ми тебе не чіпатимемо. Ханум — як троянда! А хіба можна псувати квіти в садах Аллахових?!

Настя не зрозуміла його ламаної мови. Вона все відступала і раптом спіткнулася, наступивши на когось. Сафар простягнув руку, підтримуючи її, а вона затремтіла всім тілом, неначе жахливий полоз торкнувся її руки.

Тоді Сафар повернувся до свого вогнища й приніс їй дріт, на якому шкварчав смачний шашлик із молодого ягняти, але Настя тільки похитала головою, і очі їй виповнилися таким жахом і зненавистю, що Сафар спинився ні в сих ні в тих. Він застромив свій дріт у землю, знаком наказуючи їй повечеряти, і, повернувшись до вогнища, загорнувся в строкатий халат і за кілька хвилин захропів безтурботним сном щасливої людини.

Зорі пливли небом своєю одвічною путтю. Встали Стожари, осіннє сузір'я. Заходила північ. Замовк, поснув татарський табір. Хропли п'яні пересичені звитяжці. Знесилені від сліз, перевтоми й жаху спали невільники важким сном. Тільки декому снилася воля й рідна країна, втішаючи його хоч уві сні.

І дихав степ пахощами чебрецю й полину, курився ковилем, дзвенів незчисленними голосами цвіркунів.

По балках тонким свистом перекликалися сурки. Над погаслими вогнищами кружляли нічні метелики, іноді беззвучною тінню пролітав кажан.

Де-не-де зривалася з неба зоря, спадала вогняною ниткою, і слід її повільно згасав, розсипався золотими жаринками.

НА ЦЕХОВІЙ УЧТІ

Одвідавши Галшку Гулевичівну, Сагайдачний подався до свого старого приятеля, Хоми Причепи, цехмістра шевського цеху.

За тих часів Київ князів Володимира і Ярослава [186] лежав зруйнований і спустошений, і все громадське, торговельне й ремісницьке життя Києва точилося на Подолі [187]. З півночі захищала його болотяна Оболонь [188], з заходу — подвійні вали. Зі сходу ріки Дніпро та Почайна [189], а з півдня — громадилися над ним кручі Старого міста, гирло Хрещатого яру і так звана Замкова гора [190], де тепер Флорівське кладовище.

Місто було обнесене ровом і дерев'яним тином і такими ж дерев'яними рубленими вежами, де всю ніч перегукувалася нічна варта. За містом були слободи, а на захід — Біскупичі [191] й козацькі курені.

Хоча Київ і нараховував лише шість-сім тисяч мешканців, він був великим торговельним центром, куди стікалися товари не тільки з Польщі, Литви й Московщини, але й зі сходу — з Персії, Індії, Аравії, Сірії, Царгорода, Кафи й Трапезунда, прямуючи до західної Європи. Ішли вони величезними караванами по тисячі чоловік, озброєних до голови. Навантажені товарами вози й верблюди з важкими тороками йшли довгими валками, і Київ мав від них велику користь. Заробляли не тільки воєводи, митники, крамарі й міняйли, але й човнярі, шинкарі й усі, хто давав подорожнім притулок. У Києві було багато пивниць і заїздів, де можна було і смачно поїсти, і випити, і переночувати, а в непоказних одноповерхових домах із крутими гонтовими дахами або солом'яними стріхами, насунутими, як шапки, до вікон, була не тільки достача, а навіть і розкіш.

Місто було переповнене найкращими фруктами, виноградом, рибою і дичиною, коштовними шовками

й самоцвітами. Шовк був у Києві дешевший від льону, а перець — дешевший за сіль. Сила ком'яг, дубів та човнів стояло в гавані Почайни, що народжувалася з Оболонського озера і займала русло теперішнього Дніпра, а Дніпро протікав далеко, за Трухановим островом [192]. Тільки пізніше, року 1712, під час весняної поводі, ринули дніпрові води до міста, проковтнувши гирло Почайни, що тепер вливається в Дніпро в Оболонській затоці.

Поділ був бучний і людний. Криві вулички його освітлювали ліхтарі, але тільки в безмісячні ночі, бруку не було.

Сюди тікали з-під батьківської влади, з-під кріпацтва і від важкої праці, від ув'язнення і боргів, або просто шукаючи заробітків. І, оселившись у Києві, приїжджий ніколи не повертався додому. Строката різномовна юрба переповнювала його майдани й базари. І кого тільки тут не було: і католицькі ченці в сутанах різних кольорів — від червоного капуцина [193] до довгобородого бенедиктинця [194] в брунатній робі, підперезаній звичайним мотузком; від суворого домініканця до улесливого єзуїта в шовках і лакованих черевиках. Запорожці в широчезних штанах, у кармазинових жупанах, альтембасових поясах і червоноверхих шапках-бирках; лірники, бандуристи, польське панство й лицарство, крилаті гусари, кварцяне військо, піхота, гармаші, шведські й саксонські ландскнехти, італійські малярі, греки, афонські монахи у високих циліндричних каптурах, молдавські бояри, прочани, панська челядь, гончарі й кожум'яки в шкіряних фартухах, ювеліри і зброярі, рибалки й дроворуби з широкими сокирами за поясом, наївні мовчазні литвини, татари, євреї, лихварі, карооокі дівчата у вінках із степових квітів і пишні панії в шовкових сукнях французького або італійського крою, ратмани, бургомістри, судді, прокуратори з пером за вухом, довгобороді талмудисти в оксамитових кафтанах, у білих панчохах і туфлях, гладкі вірмени з чорними блискучими, як маслини, очима і жебраки в барвистому лахмітті, що виставляли напоказ свої жахливі рани або каліцтво.

І над усім височіла грізна фортеця на верхів'ї Замкової гори. Її недавно поновили після жахливої пожежі 1608 року, коли вогонь мало не знищив усього міста. Перед пожежею замок був більший як Краківський,

кам'яний, тинкований на зразок західноєвропейських. Поновив і зміцнив його київський городник Іван Слушка так званим крижацьким способом, тобто на зразок твердинь Лівонського ордену [195]. Він був обнесений міцним рубленим тином із двома брамами: північною — Воєводською, і південною — Драбською [196].

Тут відбувався соймик, гродський і земський суди. Тут була митниця, дві церкви, триповерховий воєводський палац і другий менший — старостин. Тут були порохові льохи, склади набоїв, куль, свинцю, державні установи й приватні приміщення. Замок був озброєний сарпентинами, гаківницями [197] і важкими мортирами. Тут стояла польська залога. На випадок нападу озброювалося міщанство і цехи. А коли важко було втриматися в місті, сюди ховалися всі мешканці з жінками та дітьми й пересиджували облогу.

З непогаслим на обличчі пожвавленням ішов Сагайдачний колінкуватими вуличками, порослими травою, з дошками, замість тротуарів.

Справа налагоджується. Аби умовитися з цехами. Це найголовніше, але й найскладніше.

Сагайдачний простував до магістратського майдану, повз Феліціалів фонтан [198] із фігурою ангела під павільйоном та хрестом на покрівлі. Не спиняючись, обминув його і пішов уздовж магістрату. Це був двоповерховий будинок з трохи вужчим верхнім поверхом, як в українських церквах. Нагорі вікна були круглі з рамами у вигляді літери «Х». Невеличка вежа з круглою банею, шпилем і півником закінчували його силует, а балкон, звідки виголошували магістратські постанови, та дзигарі прикрашали чоло.

Сагайдачний обминув домініканський монастир із двома готичними вежами над входом, Притисько-Микільську церкву [199] і пішов уздовж східного схилу Замкової гори.

За тих часів ремісники кожного цеху жили окремими вулицями, і шевський цех мусив бути десь за кожум'яками.

За кілька хвилин Сагайдачний дістався в знайому вуличку, стиснуту двома узгір'ями, і зупинився біля сніжно-білої хатки на троє вікон, серед високих рож та соняшників. Замість вивіски, над дверима гойдався лицарський чобіт з острогою.

— Чи дома Хома? — спитав Сагайдачний, спираючись на пліт і милуючись дівчам років семи з великими чорними, як вишні, очима.

— Удома,— співучим голосом відповіла дівчинка і кинулася за ріг, дрібно перебираючи тонкими засмаглими ніжками.— Татку, там якийсь пан тебе питає,— продзвенів у садку її голосок.

З-за рогу повільно вийшов літній огрядний майстер. Було ще рано, але він уже скинув шкіряний фартух і брудний робітний камзол. На ньому була чиста сорочка з засуканими від спеки рукавами, сині штани, чоботи й темно-червоний вовняний пояс. Пізнавши Сагайдачного, він широко розставив руки й ноги.

— Петре! Бісова ж ти дитино! Звідки, любенький? От не чекав!

Поцілувавшись із гостем, він повів його в садок, що впирався в уривчастий схил гори, і всадовив на лавці під старою грушею.

Сагайдачний не образився на таке привітання. Потрапивши на Січ років із п'ятнадцять тому, він молодикував у Хоми Причепи, тоді запорозького козака. Хома полюбив його, навчив битися на шаблях і влучно стріляти з мушкета, але коли справа дійшла до дратви й шила,— Сагайдачний обурився: «Ні, батьку, годі! Не хочу шевцювати у війську. Краще іноді й голодуватиму, але гнути спини над чобітьми не буду». І Хома його не силував. Сам він прожив на Січі ще років із п'ять-шість і після кількох походів надумав одружитися. Впала йому в око чорнява киянка Агата. Одружившись, він перебрався до Києва й завів майстерню. А в Києві цехи саме тільки вбивалися в силу і потрапити новакові в майстри було дуже легко. Одвідуючи Київ, Сагайдачний щоразу приходив до Хоми, який від щирого серця радів «бісовій дитині», як прозивав він із жартівливою ласкою свого колишнього вихованця, пишаючись його славою, ніби Сагайдачний був йому рідний син.

— Сідай! Поговоримо. В хаті баби зняли гармидер. Та й душно. А ти, доню, натруси нам груш.

Дівча слухняно видерлося на дерево, трусонуло одну гілку, другу, і злива стиглих соковитих груш посипалась на співбесідників.

— Годі, бісова дитино, а то пану гетьманові груші ніс розіб'ють! — крикнув Хома.— Збирай їх у полумисок.

Дівча спритно зслизнуло з гілки і залізло в бузняк. Набравши повний фартух, воно висипало груші в миску й притулилося до батька, цікаво розглядаючи гостя.

— Ну, чого витріщила очі? Геть до матері допомагати. Привчайся до цехових звичаїв,— легенько ляснув її батько.

І, коли дівча зникло, додав:

— Сьогодні в нас свято. Приймаємо до цеху нового майстра. Він німець, одружився з майстровою вдовою і влаштовує з цієї нагоди учту, тобто частує цех, а що в нього хата замала, то справляємо цю учту тут.

— Ну, то я піду. Краще нам завтра поговорити або позавтра,— похопився Сагайдачний.

— Куди?! Чого?! Сиди! Та хіба знайдеться серед нас така падлюка, щоб не зрадіти такому гостеві?! А частування й горілки на всіх вистачить. Ти ж мені замість сина. Та щоб я тебе відпустив!

Кажучи це, Хома притиснув гостьове коліно, ніби збираючись затримати його силоміць...

— Ну, розкажи, як ви там турків били?

Сагайдачний коротко розповів про похід. Та й цехмістрові не треба було багато: з півслова розумів він, у чому річ, і тільки де-не-де уривчасто питав:

— Скільки чайок?

Або:

— Скільки сандалів? [200] А гаківниці були?

Що далі розповідав Сагайдачний, то задоволеніше крехкав Хома, пускаючи крізь вуса густі хмари диму.

— Он ти як! Ах ти ж, бісова дитино! — похвально приказував він.

— Ну, а як ви живете? — спитав Сагайдачний, нашвидку закінчивши свою розповідь.

— Що в нас, кажеш? Сваримося! — відповів Хома, пускаючи клубок диму.

— З ким?

— Та... з усіма потроху. З патриціями [201], з магістратом [202], з юридиками, з біскупичами і між собою... А найбільше з панами та радцями.

— Оце недобре, що й між собою,— похитав головою Сагайдачний.— Сварки відбирають силу, а старостам та воєводам це на руку.

— Атож! Втлумач це нашому братові! Далі свого носа не бачать, а пани з того тішаться.

Не сподобалося це Сагайдачному.

— Через що ж у вас сварки? — допитувався він.

— Насамперед, ворогуємо ми з магістратом,— методично почав Хома, вибивши люльку об край лави і знов набиваючи її.— Засіли там наші багатирі, за патриціїв себе мають і кирпу гнуть гірше від шляхти. Для них нема ані закону, ані совісті. Міщани для магістрату,— що ті хлопи для магната. Панують у ньому дванадцятеро довічно обраних радців і викохуються на наших сльозах. А як помре хтось із магістратських — вмить збираються наші пани і замість того, щоб обрати громадою чесну людину,— пошушукаються проміж себе і закликають, як це по латинському зветься?..

— Per cooptationem *,— підказав Сагайдачний.

— Ото-то! Обирають того, хто за це більш сплатить, тобто такого ж здирця, як і померлий. Отак і панує над нами цей гурт, гірший від орендарів та панів. По закону й совісті всі міщани мусять сплачувати податки й нести тягар, а вони, падлюки, ані денара [203] не дають. Ну, звільни ту хату, де сам живеш, від податку. Так ні: в кожного радця по десять будинків. Здають вони їх під крамниці та під пожильців, гребуть гроші, а за подимне [204], або сош [205], або інші податки і не згадують. Це, мовляв, не наша справа. Знов же й міські землі,— казав далі Хома, викрешуючи вогонь з такою люттю, ніби в кремені сидів сам магістрат.— Дай і міщанам клаптик земельки під городи або сіножать. А вони, чорти, дулю нам замість земельки. Все загарбали: і землю, і міських селян, тобто наших підданців.

— Ну, ти вже переборщуєш,— усміхнувся Сагайдачний.— За керування міськими справами належить земля. Недурно звуть ці землі магістратськими хуторами.

— А хіба я кажу, що не належить? — зиркнув на нього Хома.— Ти, синку, послухай, що я кажу, а потім сперечайся.— Ну, візьми під магістрат шістдесят, ну, хай сто волоків, але не захоплюй усього, щоб людям не було де огірків посадити чи конопельки. А втім, вони забувають, як околишнє панство захоплює міські лани. Не висудять їх, чорти, бо панство їм хабарами пельки позатикало. А як до податків чи то до старостинських данин дійде,— вони так роблять розруб [206], що все сплачуємо ми, цехові, та бідніші міщани, а пани радці навіть

---

* На запрошення *(латин.)*.

не знають, як гаманець із кишені витягти на такий випадок. А фортецю хто поновлює? Ми! А шляхи хто лагодить? Знов-таки ми! А мости? А греблі хто гатить? Становлять жолнерів по садибах на стацію. Так садиби панів радців звільнено від стації, а нам всадять такого харцизяку, що ти йому й грубу пали своїм коштом і годуй його. Сидить він, як воша, в тебе на потилиці, пиячить і, гляди, то курку твою зловить та на базарі продасть, то на городі капусту позрізує, або яблуні пообтрушує. А ти мовчи та зайвого йому не бовкни, бо до замку тебе потягнуть.

— А хто за це винний? — знизав плечима Сагайдачний.— Не будьте отарою, щоб із вас вовну стригли. Скаржіться!

У Причепи навіть люлька випала з рота.

— Скаржитися?.. Кому?! Де?! Та ти, синку, з хмари звалився, чи що? Де в нас суд, де закони?

— А лавники? [207] А Гмінна Ізба? [208] — і собі здивувався гетьман.

— А ти коли-небудь був у лавницькому суді?! Бачив його на власні очі? Ні? Ну, так мовчи і слухай мене, як колись на Січі, коли ти в мене молодикував [209], бо в цих справах ти ще немовля. Та що та Гмінна Ізба вдіє, коли пани радці й тут не допускають міщанство обрати чесних суддів. А якщо і є там чесні люди, які прагнуть правди, так міська рада й зовсім не скличе квартальної сесії або повикреслює з списку тих, хто їй не бажаний, нібито є проти них якась підозра в злочині. Так і сидить собі чесна людина дома, склавши руки, поки рада залагодить усі свої справи. Та хіба ж не знайдуть радці за горілку якогось п'янички, що казна-що їм за пляшку напише. А тут кожен папірець важить. А потім розглянуть справу та й перепрошують: «Ми, мовляв, по закону не могли вас на суд запросити, поки не з'ясовано справи». А ми живемо та й не знаємо, де і як витрачають наші гроші. А за яким правом, скажи, будь ласка? У нас, у Києві, вже понад сто років магдебургія [210]. Чому ж у законі пишеться, щоб майстрів і до лавницького суду обирали і до ради? А майстри там і близько не побували. Проте на роботу приходь, як посполитий. І дрова вози старості. І луки коси. І заарештованих пильнуй. Звідти й пішла між нами колотнеча, аж поки розгризлися геть чисто.

— Як то — геть чисто? Побилися, чи що?

— Та ні. Піддалися під замок. Тобто під замкову юрисдикцію [211]. Тепер усі цехи під замком. Не бажаємо мати справ із магістратом. Принаймні, коли староста здирає з нас податки, так ніхто, крім нього, нас не чіпає. А перед тим дерли з нас і радці, і староста разом. І сплачували ми не тільки те, що з нас належить, але й те, що повинні були платити пани радці.

— Та невже ж староста кращий? Та як вам не соромно піддаватися під шляхту, під ворога, під католика, ляха! Дивно, що ви пішли на таке! — обурено вигукнув Сагайдачний.

— Е, синку! Чи не однаково людині, який ціпок її б'є, коли від нього синці на тілі?! Таж один ціпок легше витримати, ніж два.

— Що ж вони з вас правлять?

— Що? Платимо подимне, та верхівщину [212], та коляди [213] шість грошей, та два гроші сторожовщини [214], та за майстерню... Працюємо ще на за́мок, тобто на старосту і його челядь. Дістали собі зброю. В кожного рушниця тепер, та копа куль, та шабля за звичаєм. Вправляємось по-військовому та пожежі гасимо, як споконвіку було.

— І це, на вашу думку, краще?

— Авжеж. Воно, звісно, теж не мед, бо кожен ладен здерти зайве. Та ми, щоб не було сварки, приділили двох майстрів працювати на замок. А решту — зась! Не чіпайте. Ну, ще ралець [215] підносимо старості на Великдень, на Коляду та на іменини. Не підмастиш — не поїдеш,— по-філософському закінчив Хома і знову вкрився хмарою кучерявого диму.

Сагайдачний мовчав. Усе це було надто несподівано і зовсім не входило в його плани. Складна й важка річ об'єднати міщанство, коли ворожнеча пішла так далеко.

— Ну, а як у вас із шляхтою? — спитав він по хвилі, зважуючи кожне цехмістрове слово, як відомості розвідувача перед боєм.

— Що шляхта! Від неї теж чимало прикрого. Почали пани заводити майстрів по фільварках. Нічого нам, мовляв, у тому місті не треба. Проживемо й без вас. Так... Вивчиш хлопчика, почне він добре робити, а пан його до себе й переманює. А сам не бажає продавати нам шкір або починає заламувати божевільну ціну. А прийде до тебе якийсь такий панок чоботи замовляти, так ти йому

поший і добре, і дешево. А нема де шкіри взяти... А ще більше лихо в тому, що почали пани довозити взуття з Німеччини. Мало не вся шляхта в закордонному ходить. А нам — хоч загинь. Раніш перед рочками шиєш собі і вдень, і вночі, і на замовлення, і на продаж, і жодного чобота тобі не залишиться в майстерні. А тепер прийдуть рочки, наїде шляхта, як сарана, а робота так і лежить у тебе на полиці. Тільки борги та податки ростуть. У нас ще в Києві, дякувати Господеві, живемо потроху, бо далеко нам до Німеччини, а в Житомирі та у Львові — хоч здохни. Нема чого їсти. Розбігаються майстри, хто по фільварках, хто на Низ, а хто й козакувати по уходах в степу.

Багато ще міг би розповісти Хома, та прийшли перші майстри. Вони очам своїм не йняли віри, бачачи такого поважного гостя. Сагайдачний думав непомітно зникнути, щоб не заважати своєю присутністю, але Хома рішуче заперечив.

— Та щоб відпустити такого гостя перед вечерею? Та мої хлопці до смерті не забудуть, як ти був у нас на учті. Не пустимо. Невже ти нас так образиш?

Карл Шнейдер, що частував шевців з нагоди свого вступу до цеху, вклонився і, червоніючи, запрошував гетьмана:

— О, це такий гонор!.. Сам гер гетьман буде на мій ушта... Я такий з цього щасливий... Я стільки чув за пана гетьмана. Пан гетьман є великий ритер і хельд [216], як наш Зігфрід [217]. О, це мені велика честь...

І, повагавшись хвилину, Сагайдачний залишився.

Почалася вечеря. Меду було стільки, що хоч купайся, як влучно зауважив Хома. Печене й варене м'ясо, вареники, риба, ковбаси не переводились на столі, і, хоч як налягали на них майстри з підмайстрами,— здавалося, що нічого не зменшується. Але не те вразило Сагайдачного. Вразило, що навіть під чаркою майстри поводилися пристойно і стримано.

Повечерявши, майстри вийшли в садок прохолонути.

Тіні подовшали, гостріше запахли зарічні луки.

Майстри почали хвалитися своєю силою: один зав'язував узлом і розв'язував залізну коцюбу, другий скручував у дудочку срібний німецький талер. Інші боролися, важко сопучи і глибоко занурюючи підбори в пісок.

— Ану ти, бісова дитино! Покажи, чи не забув ти, як б'ються на шаблях? — крикнув Сагайдачному Хома.— Він у мене, панове, на Низу в молодиках був,— пояснював він майстрам, що вже разів із сто чули про це від цехмістра.— Мо', булава відібрала в нього силу?

— Спробуємо, батьку,— всміхнувся в бороду Сагайдачний.

— Прісю! Дай шаблю,— ту, що висить біля ікон,— гукнув у віконце цехмістер.

Сагайдачний і собі добув із піхов шаблю з золотим різьбленням турецької роботи.

— Ото шабля! — ахнули майстри, що до цієї хвилини не звертали на неї уваги.

— Це шабля Алі-баші [218],— пояснив Сагайдачний.— Справжнє дамаське лезо [219].

Цехмістрова шабля була простіша, але теж доброї роботи. Після кількох випадів, що захопили знавців, Сагайдачний плигнув убік.

— Годі, батьку! Ми з тобою під чаркою. Не гоже нам битися. Можна й лиха добути.

— Злякався, бісова дитино! — жартівливо крикнув Хома.— Ну, й чорт з тобою! Бачу, що не забув ти козацької науки.

І теж застромив шаблю в піхви.

Тим часом Причепиха помила посуд і знов покликала майстрів до хати. Майстри поділилися на кілька гуртків, сьорбаючи мед і заїдаючи стиглими вишнями та грушами. Хмари тютюнового диму клубочилися під стелею. Сагайдачний уважно прислухався до розмов, переходячи від гуртка до гуртка. Опинившись серед старіших статечних майстрів, він спробував намацати з ними грунт.

— От що, панове,— почав він, сідаючи серед них.— Говорили ми сьогодні з Причепою про ваші порядки, і спала мені на думку цікава річ. Знаю я, що піддалися ви під за́мок, але кожен із тутешніх цехів залишається сам собою. Не налагодили ви оборони своїх спільних справ та інтересу, а це було б вам дуже корисно й потрібно.

— Як це? — не зрозумів Хома.— Якого нам ще біса треба?

— А такого. Ось ви скаржитесь, нібито шляхта заламує казна-яку ціну на шкіру. А без шкір вам не прожити. Проте вона потрібна й іншим цехам.

— А звісно: і кульбачникам, і лимарям, і кожум'якам.

— Атож. А коли було б у вас товариство, чи то братство цехів,— однаково як його звати,— змовилися б усі цехмістри, або зійшлися б на спільну сходку й ухвалили б одну ціну. Покрутилися б шляхтичі: нема покупців. До кого не вдайся, усі дають одну ціну. Почекали б вони трохи, почухали б потилиці та й віддали б вам шкіри дешевше. І пішли б до чортів усі такси й постанови.

Майстри зацікавлено перезирнулися.

— Воно й справді... Але ж кожен ладен купити дешевше... і взагалі...

— Що «взагалі»! — всміхнувся Сагайдачний.— Були часи, коли кожен із вас думав, що й цех йому не потрібний. І кожен мріяв узяти дорожче і більш заробити, а як притиснуло життя і побачили люди, що одному не прожити — пішли всі в цех. Ну, а я гадаю, що треба об'єднати й цехи в якесь товариство, чи то братство цехів, щоб допомагати один одному в спільних справах.

Майстри мовчали:

— Хто ж його зна...— почухав потилицю Хома.— Тільки ж чи варт воно?— Хіба їх так багато, тих спільних справ?

— Знайдуться,— всміхнувся Сагайдачний і, загинаючи один по одному пальці, почав підраховувати. Поперше, купити матеріал. Ви бачили, що шкіри треба кільком цехам. Дерево — теж. Хутра, шовки, навіть глина — бо треба її і цеглярам і гончарам. Це — одне. По-друге, коли на вас накладуть будь-який податок, ви самі повинні зробити розруб між майстрами — по-справедливому.

— «Ведлуг прожитку і спроможності»,— вкинув один із майстрів, пригадавши офіціальну формулу.

— Але, крім розрубу й купівлі матеріалів, є чимало випадків, коли братство врятувало б вас від усяких прикростей. От, наприклад, скаржився мені пан Причепа на те, що поганий у вас суд і ніхто з міщан не знає закону. Слушно, панове. Якщо були б ви письменні й знали закони, ніякі лавники й радці не могли б вас покарати без права і противно праву або правити з вас зайві податки. Отже, треба вам школи, науку, друкарні. А хто, крім братства, дасть вам таке? Я вже радився з архімандритом Плетенецьким. Ми купуємо друкарню

небіжчика Балабана. Днями привезуть її до Києва, і тоді будуть у нас свої книжки. Видрукуємо тоді і закони, щоб кожен міг їх прочитати і боронитися на суді за статутом, а не благати милості та правосуду. Чому шляхта завжди виграє свої позови? Та тільки тому, що вона на крючкодерстві собаку з'їла. Навіть жінки знають, які справи підлягають городському, а які земському судові. А коли ще ваші діти добре вивчаться читати й писати, ніхто не насмілиться правити з вас зайвого шеляга.

— Ой, і засмолили б ми тоді радцям! — соковито цмокнув губами Хома.

— Залили б сала за шкуру!

— І прокураторів не довелося б кликати.

Але старі майстри недовірливо хитали головами.

— А чи пристануть до цього інші цехи?

— Чому ні? Це кожному можна втлумачити. Хто собі ворог?

— Атож. Бо тепер доводиться нам увесь тягар на себе брати.

— Ну, звичайно,— погодився Сагайдачний.— А крім того, я певний, що вам доводиться платити не тільки на свою церкву, але й на костьол. Тобто з вас, як із вола, дві шкури деруть.

— Не знаю, як по інших цехах, але ми не платимо, бо нема серед нас католиків,— зауважив Хома.

— Дозвольте, пане гетьмане, вам пояснити,— втрутився старий майстер з іконописним худорлявим обличчям.— У мене є брати і в кушнірському, і в кравецькому цехах, і я добре знаю, як воно там. Біскуп увесь час вимагає по каменю воску від кожного майстра. Серед кравців є багато католиків. Так спочатку кожен платив на свою церкву, а потім католики почали вимагати, щоб і наші платили костьолові. Наші довго не згоджувалися, але, коли обрали цехмістра-католика, він вмить домігся свого. Прогавили наші, що й казати... А тепер уже нічого не вдієш, бо до цеху почали приймати самих ляхів, і тепер їх стало більше, як половина.

— Так це ж не тільки в кравців,— підхопив Хома.— У шмуклерів те ж саме. Там і наші, і євреї, і татари платять біскупові, хоч у цеху двадцять три майстри і тільки п'ятеро ляхів.

— Ну, це ще пусте,— всміхнувся Сагайдачний.— Камінь воску — не розор. Але за кілька років буде гірше.

Був я недавно у Львові і багато там бачив і чув такого, що й не повірив би, коли б мені хтось розповів.

— А що саме? — зацікавилися майстри.

— А таке... Не вистачає там на всіх роботи, бо майстрів більше, ніж покупців, ось і почали переслідувати наших, щоб вони не відбивали хліба в ляхів. Заборонено православним і ремісникувати, і торгувати. Якщо вийде якийсь швець на ярмарок із чобітьми, відбирають у нього і крам, і скриньку. Грабують наших крамарів, розбивають їх ятки й крамниці, а тепер нове лихо: заборонив магістрат православним мати будинки і навіть жити у Львові. Або переходь до католицтва чи до унії, або тікай світ за очі, бо однаково сплюндрують. Дехто й переходить, а більшість гине. Стогнуть вони від податків, і кожен знущається і за собаку має. Студенти єзуїтського колегіуму грабують євреїв і православних, а патери-єзуїти благословляють їх грабунки, зроблені во славу Господа Бога. Женуть наших дітей з усіх шкіл, кажуть, що не треба хлопам письменності, а головне, так обставляють життя, що кожної хвилини чекаєш нових образ, знущань і навіть розбійницьких нападів. Ось послухайте, що пишуть королеві наші нещасні львівські брати.

Сагайдачний розстебнув жупан і витягнув з внутрішньої кишені складений учетверо аркуш, списаний закрутистим скорописом.

— Це петиція Зигмундові від львівського міщанства і ремісників,— пояснив він.— Довелося їм скласти останні шеляги й надіслати до Варшави ходаків, давши їм кілька тисяч злотих на хабарі двірським. Беруть там усі. Та біда, що брати — беруть, а справи рухаються надто помалу. Ось слухайте.

Майстри оточили гетьмана щільним колом. Навіть молодь, що сміялася в куточку, пошепки розповідаючи один одному щось цікаве, облишила жартувати і приєдналася до старих поважних майстрів, і в глибокій мовчанці прослухала петицію до кінця.

— «Чотири народи [220],— почав Сагайдачний,— оселилися з давніх-давен у мурах львівських і мають у ньому своє житло, і храми свої, і за своїми звичаями правлять у них службу божу. Найстаріший, споконвічний народ у Львові є руський, потім з'явився польський, а пізніш — вірменський та єврейський. Польський

і руський народи єдиного суть права і онерів [221]. Вірмени мають інший закон, і навіть євреям приділено свій окремий ряд на ринку і свій окремий єврейський суд.

Але ось з недавнього часу, ми, народ руський, потрапили під ярмо, тяжче від неволі єгипетської. Польський народ без вогню і меча винищує нас з нащадками нашими, забороняючи тут жити, мати майно, працювати або ремісникувати, позбавляючи нас всіляких засобів, якими може прожити людина. Не вільно русинові жити на природженій, споконвічній землі своїй, у руському місті Львові.

Але, між іншим, маємо ми екземплюм [222], як, за наказом вашої королівської ясноосвєнцоності, бували в коронному війську гетьмани, полковники, ротмістри, сотники, десятники et cetera нашої віри, які, стоячи пліч-о-пліч з народом польським, вірно і мужньо громили ворогів коронних, а також вашої королівської мосці. А нині цехмістри і магістрат Львівський себе вважають чимось вищим за військо вашої королівської ясноосвєнцоності, і нас у цехах ані терпіти, ані бачити не бажають. Знаємо ми, що крулевство Польське є рай для різноманітних народів, серед котрих і сини народу руського з честю носять високий стан сенаторський, каштелянський та інші найвищі гідності крулевства. А панове райці, магістрат та цехмістри львівські народу руського поруч з собою мати не бажають і винищують нас із потомством впень.

Найясніший, милостивий наш королю! Коли б були ми не люди, а німа худобина, вівці безголосі, то й тоді мусили б ми возопити: «Оборонь нас, пастирю добрий, не дай нас із дітьми на загибель. Дай нам — хоч яке б воно було — пасовисько і бери з нас данину, тобто вовну, молоко і нас самих у міру потреби, бо єсьми ми добро твоє і Речі Посполитої. Благаємо справедливості святої і порятунку, аби ми до рівних вольностей із народом польським, як то споконвіку було, знов допущені були».

Сагайдачний замовк. І хоча петицію було написано важкою, заплутаною мовою канцелярських паперів, вона справила глибоке враження.

— Ах, падлюки! — покрутив головою Хома і спересердя плюнув.

— Отакої...— відгукнулися голоси.

— Тобто живу людину ховають до смертного часу.

— І домовину забивають цвяхами.

— Та як же вони таке допускають? Тра б їх спалити разом з усім їх кодлом! — скочив Грицько, молодший майстер-козак.

Обличчя його палало обуренням. Рука мацала пояс, ніби на ньому висіла шабля.

— Спробували б вони завести в Києві такий лад! Та ми б їх...

— Червоного півня пустили б!

— На тополях повісили б!

— У Дніпро кинули б рибу годувати!

Сагайдачний захоплено стежив, як зростає їх обурення. З такими людьми можна кашу варити.

— А чи знаєте ви, панове,— підсипав він жару,— що сто років тому так само казали і львівці. Тоді й треба було єднатися, а потім скрутили їх магістрат та пани і заткнули їм роти брудною ганчіркою. Схаменулися львівці, утворили братство, але й братство мало їм у чому допомогло, бо міцніші пішли зі Львова світ за очі, і залишилася там така жменька, що про боротьбу годі й думати. Бачу я, що пізно колодязь копати, коли хата горить. Треба завчасно готувати воду, діжки та драбини. Тому я і приїхав до Києва, бо років за двадцять тут теж не буде життя. Якщо не нам, так ось таким,— показав він на маленьку Прісю, що кліпала очима на колінах одного з майстрів,— доведеться підкоритися під панське ярмо, бо Дике Поле тоді заселиться геть чисто все, і не буде ані клаптика вільної землі. Та й які з цехових орачі!

— Ось що, синку,— урвав його Хома.— Вірно ти кажеш, та не в слушний час. У всіх нас бісова горілка в голові гопака танцює і хата крутиться в очах, як метелиця. Зберемо ми днями сходку та й обміркуємо все на тверезу голову. А поки що час спати і нам, і нашим діткам.

Сагайдачний усміхнувся наївній щирості свого колишнього батька і спокійно відповів:

— Добре. Тільки визначте день і час і дозвольте відвідати вашу сходку, коли це не заборонено статутом.

— Та що він верзе, бісова дитина?! — добродушно обурився Хома.— Хіба для таких, як ти, статути пишуть!

— Авжеж! — загули майстри.— Приходь, батьку. Тобі ж уклонимося.

І гуртом пішли проводити свого почесного гостя.

ПУТЬ У НЕВОЛЮ

Татари наближалися до Перекопа. Степ був сухий, солонцюватий. Замість високої трави по пояс, сірий полин, будяки й шпички та де-не-де сухий ковиль вкривав потріскану землю. Від зорі до зорі висіло над степом пекуче тьмяне сонце. Вмить випивало воно нічну росу, і не було де сховатися від нещадної спеки. Пересихали губи, плуталися думки, текли в якомусь червоному тумані. Притихли й татари і довше й частіше зупинялися на перепочинок. Бранці зовсім знесиліли. Тільки старшина та шляхта, що їхали верхи, почували себе трохи краще. Люди ледве пленталися. Дехто падав і не міг підвестися навіть тоді, коли батоги людоловів з сириці роздирали спину кривавими смугами.

Іноді траплявся в степу колодязь. Татари перші, як хазяї, удовольняли свою спрагу і, вишкіривши рідкі зуби, дивилися, як змучені спрагою люди вичерпували його до останньої краплі.

Після кожного привалу і переходу залишалися в степу або мерці, або конанці, над якими з жадібним клекотом кружляло вороння.

Кілька разів валилася й Горпина. Три дні тому, на постоянці, потрапила вона ногою в тарантулову нору, і від його укусу нога її розпухла, і на стопі наливався кров'ю і гноєм величезний карбункул. Вчора вона ледве дошкутильгала до ночівлі і, впавши додолу, лежала як мертва. Вранці Настя посадила її на свого коня, а сама хотіла йти пішки. Сафар це помітив і замахнувся на неї батогом, а Горпину наказав стягнути з коня і прив'язати до жердини.

Тоді Настя забула все: як дика кицька, кинулася вона на Сафара, схопила його за комір халата і струснула з несподіваною для жінки силою, кидаючи йому в очі зливу прокльонів. Вона не пам'ятала себе. Лайка злітала з її запеклих вуст. Розкуйовджене волосся розвіялося по вітру, запалені очі кидали блискавки.

І Сафар мимоволі відступив. Забобонному татаринові здавалося, ніби то відьма накликає на нього духів тьми. Шепочучи закляття, випустив він батіг і злякано замахав на неї руками. А Настя владно наказала йому посадити Горпину на коня. Він скорився, як побитий собака, і навіть дав їй другого коня.

Справді Настя була страховинна. Дикою гіпнотичною силою віяло від цієї дівчини, змученої дорогою і всім пережитим. Але ніщо не зламало її волі. Мовчки дивилися на неї татари і не одразу очуняли, коли пролунав сигнальний свист.

І знов поплив повз загони випалений степ, без тіні, без кущика, сивий ковиль, і руді трави.

— Пити!.. Пити!..— стогнали пересохлі губи.

Кров важко стукала в скронях. Краплі поту текли по засмаглих обличчях і змішувалися з пилом і брудом.

На другий день вітер почав доносити пах йоду й солі. Це дихали води Сиваша [223]. А на півдні залягла на обрії легка імлиста смуга хмар.

— Чатирдаг [224],— вказав на хмари Лутоха.— Тепер вже близько.

— Що таке? — схилилася до нього Настя.

— Чатирдаг, кажу, рибонько. Це не хмари, а гори. А там, ліворуч, буде Кафа [225].

З острахом, недовір'ям і цікавістю дивилися невільники на хмаристий кряж. Невже це дійсно гори, такі легкі й прозорі? Але хмари не змінювалися, наче були намальовані на обрії аквареллю. Ніжною, хвилястою смугою замикали вони південний обрій, і підніжжя їх тануло в бузковій імлі.

О третій годині наблизилися бранці до Перекопа.

Це було невеличке селище там, де шию півострова перерізали глибокий рів та земляний вал від Сиваша до Чорного моря. Біля Перекопа були ворота — єдиний вихід із Криму, де збирали мито на ханську користь і де кожен, хто віз із собою ясир, сплачував податок від невільницької голови і від кожного тороку здобичі.

Цього разу невільників було стільки, що старий єврей-митар тільки здивовано хитав головою. Не перелічити було цих безмежних отар бранців на продаж. Щороку проходили повз нього десятки тисяч рабів, але цього разу це було щось неймовірне. Гроші сипалися зливою, карлючкуватий палець митаря ледве встигав перелічувати шістки, що йшли повз нього.

І, хитаючи головою, спитав він одного з прибічників ширинського бея:

— Невже ще є на Україні люди?

— Залишилося, старий, на насіння,— хвалькувато вищирив зуби ага.— На той рік приженемо стільки ж.

І, пустивши чвалом коня, зник у хмарах сірої куряви.

А єврей знов почав рахувати невільників. І знов посипалися в кошіль турецькі гасене, польські злоті, срібні татарські аспри, італійські та угорські флорини й дукати... Наповнювався один кошіль, його зав'язували і ставили на його місце інший. А невільникам не було кінця-краю. Хмари куряви клубочилися над степом: вставала туманом розмолота ногами земля. Сонце хилилося до заходу, рожевіло... Синіми стовпами тяглися надвечірні тіні поперек дороги.

А невільники все йшли і йшли...

Ногайський степ [226] лишився позаду. Бранці ввійшли в чужий, ворожий і ненависний світ, про який судили вони по напівдиких кочових ногайцях, а насправді проміж цими кочівниками, які часто перетворювалися з сумирних чабанів на хижу орду людоловів, і осілими татарами кримського півострова була велика різниця.

Вже понад сто років кримські татари жили осіло і не з самого скотарства. Вони орали землю і стали чудовими садівниками, виноградарями і городниками, торгували, рибалили, ремісникували, розплоджували шовковиків і уславлювалися різбленням по металу, виробляли шкури, ткали килими, а їхня зброя конкурувала з кращими лезами Дамаска й Толедо [227].

По містах у татар були ремісницькі цехи з своєрідним статутом, об'єднані в щось подібне до братства. При мечетях були у них школи, де хлопчики-підлітки навчалися читати й писати, писали вірші, вивчали Коран. Татарські вчені знали астрономію, математику й арабську медицину, знали властивості лікарських рослин і морських водоростей і виварювали з них йод та інші ліки. Татарські судді, так звані «каді», вели на папері своє судочинство за стародавнім звичаєм і мусульманським правом. При ханському палаці в Бахчисараї була велика бібліотека. А серед багатьох поетів і письменників мусульманського світу кримський поет Газі-Герай-хан [228] посідав видатне і почесне місце.

За Перекопом місцевість стала мінятися. В степу де-не-де засиніли озера. Одні з них були гірко-солоні, з цілющими грязями, інші прісноводні. Навколо них зазеленіли очерети і ріденький чагарник. По неглибоких степових балках замайоріли перші невеличкі аули з рудими дахівковими покрівлями. Білі саклі з легкими хиткими галерейками ліпилися по схилах балки над пересохлим ложем струмочка, і це ложе правило за вулицю, але після дощів раптом перетворювалося на бурхливий гірський потік.

За саклями кучерявилися сади, повні яблук, слив, ожини, кизилу. А далі — майоріли ліси, за якими генген далеко на обрії ледве позначалися гори, поки що прозоро-легкі і ледве помітні, як смуга хмаринок.

Але аули були порожні, як селище мертвих.

— Де ж татари? — дивувалися бранці.

А ті, що колись були в неволі або чумакували в цих місцях, охоче пояснювали:

— Влітку татари завжди кидають свої селища: чабани пасуть отари на Яйлі, а решта живе по садах, виноградниках та горо́дах, залишивши дома когось із старих.

Ритмічним несвідомим кроком посувалися бранці далі. Аул залишався позаду, і знову простягається навколо степ з рідкими кущами шипшини, держи-дерева і тамариску.

Далі місцевість стала хвилястою, наче з-під землі випинали горбасті спини передісторичних велетенських ящерів з рідкою шпичастою вовною кущів на хребті. А гори темнішали, втрачали свою примарну легкість і тепер вже не нагадували хмаринок.

На третій день загони поділилися. Ханський ясир пішов до Бахчисарая, маленький загін — до Гезлева [229], а головна маса невільників попрямувала до Кафи.

Річки за літо так попересихали, що бранці переходили через них, не замочивши ступні. Проте частіше зустрічались ліси і пишні гаї горіхів, кизилу і тамариску, сповитих пишним клематисом [230] в клоччі білясто-сірого пуху. Ящірки перелякано кидалися з-під ніг і гинули під кінськими копитами. Одні були зелені, як малахіт, інші — як бронза. Зникали тополі, що так болісно нагадували бранцям рідні села і хутори. Замість них стрункими обеліскамн здіймалися в небо чорнозелені кипариси: і здавалося, що їх легкі силуети підказали мусульманським зодчим контури мінаретів.

Частіше зустрічалися аули. Тепер вони вже не вражали мовчазною порожнечею. Навколо них здіймалися пишні сади й виноградники, плантації кафана й дюбеку — найкращих кримських тютюнів. По шляхах рипіли вози і мажари, дріботіли маленькі вухасті ослики з величезними кошами городини, запашних динь і малахітово-зелених кавунів. В аулах чути було сміх, пісні, музику. Білобороді діди сиділи на галерейках маленьких кав'ярень, смоктали своє наргіле і зацікавлено дивилися на незліченні юрби невільників, що струміли повз них неосяжним потоком. Життя буяло навколо них, як щодня. Шевці шили просто неба чепурні жіночі папучі і мешти, крамарі торгували, ковалі кували лемеші і різний нескладний сільськогосподарський реманент.

Та все це було зовсім іншим, не таким, як на батьківщині, але й не таким, як у ногайському степу. Та й зовні кримські татари не були схожі на вилицюватих людоловів: вони скоріш нагадували греків та італійців, і це було цілком природно і зрозуміло, тому що Крим кілька сторіч належав генуезцям, які залюбки одружувалися з татарками, а також широко вживали феодальне право «першої ночі», та й у татарських гаремах було чимало жінок різного роду і племені, і від цього змішення тип південних татар разюче змінився і вражав гордовитою красою і стрункою грацією фігур, гідних різця Праксіталя [231] і Мікеланджело [232].

Але знесилені горем і важкою дорогою, бранці не милувалися ворожою країною, де гнали їх звіроподібні й невблаганні работорговці-людолови. Підломлені розпачем, виснажені довгою дорогою, з безнадійним сумом в душі,— вороже і байдуже дивилися вони на цей ненависний світ, де чекав на них невільницький ринок і рабство і не видно було кінця-краю важкого й скорботного путі.

Горпина зовсім заслабла. Нога в неї боліла. Уста вкрилися чорним струпом. Очі блищали гарячковим вогнем. Як уві сні похитувалася вона в кульбаці, і Настя не раз підхоплювала її, коли вона втрачала рівновагу.

— Ой Горпиночко, потерпи! Кажуть, Кафа близько. Аби нам з тобою вкупі бідувати. Із своїми все-таки легше.

Корж ішов поруч і тільки зітхав, дивлячись на обох жінок. Знав він, що таке неволя, і душа його здригалася від жалю.

Сафар вів свій ясир просто до Кафи. Більшість ногайських мурз продавала своїх бранців у Перекопі вірменським та єврейським купцям і поверталася звідти до своїх кочовищ, але Сафар був рахубніший: рідний брат його Омир тримав у Кафі караван-сарай. Там можна було зупинитися і продати свій ясир просто на кораблі, що привозили до Кафи зброю, східні тканини і знов виходили в море, навантажені невільниками.

Гори ви́щали, нагромаджувалися, заступали обрій титанічними руїнами. Блідо-жовті, з глибокими розколинами, налитими бузковою тінню або вкриті густими буковими лісами, мліли вони в тьмяній південній спеці. Дрижало над ними розпалене повітря, струменіло розтопленим склом, і навіть солоний свіжий подих моря не міг притамувати звару. Гинули бранці дорогою. Чимало вмерло від сонячного удару, від різачки і від виснаження. Але татари не зупинялися ховати мерців. І вили над ними шакали вночі, розтаскуючи по міжгір'ях їх білі кістки.

Під Кафою татари вирішили відпочити й зігнали ясир у горіховий та буковий ліс. Велетенські дерева вкривали гори густим зеленим склепінням. Сивий мох і лишайник звисав з гілок, як вовна, надаючи деревам старезного вигляду.

Після палючого сонця бранці втішалися холодком. Покотом лягли вони на траву і втомлено оглядалися. Трава була, як на Україні, але дерева якісь чудні й чужі. Величезні огудини клематису й дикого винограду перекидалися з дерева на дерево повітряними мережами або, як полози, тяглися по землі.

«Ех,— думав Корж,— коли б я тільки знав по-татарському, перегриз би ремені, схопив би халат — і гайда додому!»

Але це були тільки мрії, болючі і марні. Минав повільно час. Татари розклали вогнища і почали варити чорбу.

Надвечір закурився Чатирдаг хмарами. Насувалася громовиця. Знаючи, як холодно після зливи в горах, Сафар підхопив Настиного і Горпининого коня і кинувся з ними до чабанів.

Татарські отари все літо пасуться в горах, не повертаючись у долини. Стережуть їх чабани з собаками,

білими або жовтими вівчарками, з налитими кров'ю очима. Нікого не допускають вони до отари. Одна така чабанка вільно загризає вовка, а випадковій людині єдиний порятунок — вилізти на дерево і покликати чабанів.

Довго мчав Сафар із своїми бранками рідким буковим лісом, як ось почулося гавкання. Сафар спинив коні і знаком наказав Насті й Горпині лізти на дерево. Настя вмить зрозуміла, в чому річ, і спритно стрибнула з сідла на гілку, але з Горпиною було важче. З хворою ногою вона ледве переповзла на дерево саме тоді, коли кунделі примчали до коней. Сафар відбивався від них довгою жердиною і кликав чабанів. Незабаром відгукнулися голоси, і хтось покликав собак.

Наблизившись до вершників, чабани привіталися з Сафаром і відігнали собак. Огризаючись, люто вищиривши ікла, неохоче повернулися вони до отари, а Настя з Горпиною сповзли з дерева на коні й поїхали за чабанами.

В землянці було душно і парко. Вогонь палав у кабиці. Смерділо смушками, людським потом і кислим овечим молоком, але іншого притулку не було. Знадвору вже гуркотіла громовиця. Сліпучі блискавки на мить розривали обрій, і знов усе тануло в мороці. Сивою мережею поринув на землю дощ, і по всіх балках і рівчаках зашумували потоки, і з гуркотом помчали до моря каміння, грудки землі.

Вздовж стін тягнувся міндер — невисоке підвищення з нагромадженими на них смушками, вовчими та оленячими шкурами. Горпина одразу лягла на них і мовчки дивилася на вогонь у кабиці. Це було таке ж саме підвищення, але з каменю, з лійкуватим каптуром і рівним комином. Над вогнем висів на ланцюгу плисковатий казан овечого молока. Старий чабан у гостроверхій шапці порався біля вогню, щось підмішував і зливав з казана. Це варився овечий сир. Цілими ночами готують його чабани на зиму для аулів. Освітлене вогнем, його обличчя з гачкуватим носом нагадувало хижого птаха. На ньому були буйволячі постоли, вузькі штани по коліна і смушкова безрукавка з широким перев'язом через плече, на якому теліпалася в шкіряній торбинці молитва Магомету [233]. Чабан був неписьменний, але без такого амулета жодний із них не вийде на пасовище.

Сафар сидів насупроти. Вилицюватий, з пласким обличчям і вузькими, розкошеними очима, він здавався людиною іншої раси. Другий чабан, майже хлопчик, із засмаглим бронзовим погруддям приладнався збоку варити пшоняну кашу, заправивши її молоком. Третій чабан настромлював шматки баранини на дріт — на шашлик.

Швидко зварилася вечеря. Спочатку поїв Сафар із чабанами, потім покликав бранок. Настя неохоче проковтнула трохи каші і попросила пити. Чабан зачерпнув з діжки катишу і подав їй миску. Вона ковтнула і з огидою виплюнула. Це було кисле овече молоко, розбовтане з водою, що перешумувало, як квас.

Татари зареготали і більше не частували її. Горпина зовсім не стала їсти. Вона палала, як у вогні. Татари розгорнули ганчірки, оглянули її розпухлу ногу і тільки похитали головами. Старий чабан цмокнув язиком і вийшов. Повернувся він з якимись гірськими травами, спритно покрив ними карбункул, перев'язав ногу — і Горпині здалося, нібито трави почали висмоктувати з рани жар. Їй трохи покращало, і вона заснула.

Насті не спалося. Лежала вона з розплющеними очима. Важко було дихати в землянці. Від паху кислого молока, смушків і поту її нудило. Сафар лежав на смушках біля вогню і курив довжелезну люльку. Старий чабан раз у раз помішував вариво, перекидаючись із Сафаром уривчастими горловими словами, а хлопець довго мовчки дивився на вогонь, потім дістав свій кавал [234].

І полився спів, наївний, зворушливий, з кришталевими трелями й переливами, наче гірський струмок. Увійшла чабанка, відчинивши лапою двері, і на Настю повіяло свіжим повітрям, запахом моря, горіхового листя і гірських трав. А пісня лилася ніжна, задумливо-сумна, і брала її за душу своєю зворушливою простотою.

І Настя не витримала: тихі, безнадійні сльози потекли по щоках. У кабиці згасав вогонь, мережився попелом. Спав Сафар. Спала Горпина і стиха стогнала уві сні, а чабан усе грав і грав гірських співів, навіяних шелестом листя, дзвоном струмків і цикад, що ніколи не вщухають літніми ночами.

Раптом щось тепле й кудлате притулилося до Насті. Це була вівчарка, здичавіла, з жахливими ведмежими

іклами, від якої тікали навіть вовки. Гарячий язик лизнув їй мокру щоку. Настя поривчасто пригорнула її і, беззвучно ридаючи, припала до вогкої кудлатої шерсті, що пахла псиною і полином.

Чабан підвів голову, глянув на Настю і важко зітхнув.

— Бідна! Була вільна, як гірський птах — і ось потрапила до людоловів, стала такою ж нещасною, як і ми.

І стало перед його очима все його звіряче чабанське життя: самотні блукання по гірських кручах з чужою отарою, довгі осінні ночі під дощем, коли вітер задуває вогонь, а подерте лахміття не захищає закляклого від холоду тіла. Ані свята, ані відпочинку, ані розваги. Ані навіть кохання... І за що? А чому не терплять нічого мурзи? Адже ж і їм треба чимсь заробити вічну радість по смерті? Чи то одним треба її заслужити, а іншим — ні? Нащо ж тоді страждати? Чому один має пишно оздоблене житло, а другий не має й покрівлі над головою? І несвідома ненависть до всіх улюбленців долі скипіла раптом в серці чабана. Хотілося вхопити сокиру, розчавити Сафарові голову і піти звільнити безпорадних і покірливих бранців, яких жене він на продаж, як отару до боєнь...

Довго дивився чабан на вогонь, не знайшов відповіді на свої думки і, коли загасли останні жаринки, намацав кожух і ліг на міндер біля старого чабана, свого дядька.

Розвиднялося. Ніжними акварельними тонами переливалася далечінь, прозора й чиста після дощу. Пахло морем і південними травами. На листі блищала роса.

Змоклі й змерзлі, невільники грілися на ранковому сонці і ладналися для останнього переходу. Татари переодяглися в чисте і повеселішали, але важко було на серці у бранців.

Понуро ступав Корж, низько схиливши голову. Він не знав, де зникла Горпина, і думав, що більше ніколи не побачить її. Лутоха марно намагався його розважити. Про всяк випадок, земляки попрощалися на останній зупинці, присягаючись один одному при першій нагоді сповістити на батьківщину про свою долю і долю товариша, і в чому зможуть, допомагати один одному в неволі.

В далечині синіло море, ніжне й прозоре під світанковою імлою. Золотими порошинками запалювало

сонце на хвилях перші іскри, і в усі сторони розбіглися по морю блакитні стежки, невідомі шляхи. Але невільники не милувалися з нього. Не раділи вони з пишної краси південної природи, ані з гір, ані з пахощів невідомих трав. Не веселив їх і кінець путі і близький відпочинок...

Дорога йшла баштанами і тютюновими плантаціями, потім пірнула в пишні виноградники і сади, повні персиків, слив, яблук і груш, потім знов вибігала на широкий простір — серед городів та плантацій. І все ближче майоріли крізь зелень похмурі і присадкуваті кафські вежі по той бік затоки.

Кафа довгий час була генуезькою колонією. Року 1475 турки сплюндрували її, і з того часу вона втратила на деякий час свій колишній блиск і розкіш. Керував Кафою султанський намісник, так званий беглербей [235], трибунчужний баша, якому скорялося, крім Кафи, все південне узбережжя Криму, на гарматний постріл завширшки. В Кафі було багато вірмен, греків, турків, євреїв, італійців та караїмів. Кожен народ мав свої храми, але найпишніші були мусульманські мечеті з колишніх генуезьких церков, і серед них найкраща — Біюк-Джама з велетенською банею і двома мінаретами по тридцять п'ять обіймищ заввишки.

З північного заходу обмивало Кафу море широкою блакитною затокою. Зі сходу — замикав затоку мис Святого Іллі. З півдня обступали міцні відноги Яйли [236] а по той бік затоки — розкинувся північний степ, аж до Сиваша й Перекопа.

Кафа поділялася на три частини: фортецю, або цитадель, місто і передмістя. Фортецю збудували і зміцнили ще генуезці, оточивши її високими мурами з величезних кам'яних брил з дванадцятьма вежами й чотирма брамами. Вежі були чотирибокі, на два поверхи, з зубчастим карнизом між ними і таким же зубчастим верхом та кількома бійницями для гармат. Сухий рів оточував стіни не так для оборони, як щоб стікали в море гірські потоки після дощу. Місто було оточене такими ж мурами з вежами і брамами, а передмістя потопало в садах.

Кафський порт кипів кораблями. Стрункі венеціанські і далматські бригантини, англійські галіони й

корвети, турецькі фелюки, галери та сандали, болгарські дуби й легкі вітрильники з Кавказу стояли всуміш із сірійськими, мальтійськими та кіпрськими столчаками. І той же вітер напинав жовтогарячі фрігійські й пурпурні генуезькі паруси, що й сніжно-білі крила іспанських фрегатів. Різномовна юрба заповняла порт, де пахтіло мускусом, виноградним вином, солоною рибою, ваніллю, смоленим канатом і фруктами.

Але головний товар тут були невільники. Звідси вивозили їх в усі порти Середземного моря, а потім гнали караванами до Персії, Індії та Аравії. На східних ринках українка цінувалася так само високо, як і черкешенка чи грузинка.

Перед кафською брамою невільників розподілили. Кожен купець відокремлював своїх бранців. Знов почався плач і лемент. Гірко ридали матері і рвали на собі волосся, прощаючись із дочками й синами. Як підстрелені, билися жінки, відриваючись від чоловіків, але батіг работорговця підіймав їх із землі і гнав на невільницький ринок.

Сафар розрахував, що сьогодні ринок буде переповнений рабами і ціни на них дуже знизяться. Тому краще відвести свій ясир до брата й дати йому відпочити, а потім продати здорових людей і взяти за них дорожче.

Але караван-сарай був переповнений. Тут формувався величезний східний караван, що прямував до Варшави. Довелося зігнати невільників до кошари й поставити навколо них сторожу. Бранців розв'язали. Знов забили кількох баранів та недужого коня, знову закуріли вогнища. І в ту мить, коли замикали ворота кошари, примчав Сафар із Горпиною і Настею. Корж помітив їх, кинувся до воріт. Настя підвелася в стременах, крикнула щось, але голос її розтанув у гомоні юрби, в криках погоничів, в тупотінні коней і овець.

ЦЕХОВА СХОДКА

Хома прокинувся пізно. Голова боліла, в роті було кисло. Неохоче підвівся він, випив кухоль пива і тільки тоді по-справжньому очуняв.

Не встиг він умитися, як за вікном зарипіли вози і незнайомий голос спитав:

— Гей, добрі люди, де тут мешкає шевський цехмістер?

— А що треба? — висунувся Хома.

— Та нам цехмістра,— разом відгукнулися Павло й Остап, вигнанці зі Львова.

— Я і є цехмістер. Заходьте!

Приїжджі зайшли до хати, перехрестилися на покуття і низько вклонилися хазяїнові.

— Рятуй, батьку!

— Сідайте й кажіть, у чому річ,— показав на лаву Хома.

Приїжджі сіли, і Павло заговорив за обох:

— Ми зі Львова. Сидите ви тут, у Києві, і не відаєте, шо на світі діється.

— Розкажеш — знатимемо,— спокійно відповів Хома, набиваючи люльку.

— Таке діється, що православну людину женуть із Львова, як бусурмана. Хто мав хату — з хати вигнали. Хто мав майстерню чи крамницю — розбили, сплюндрували, пустили чесних хазяїв попідвіконню. А хто шевцював не на замовлення, а на базар — в того й скриньку забрали і все пошите.

— А хто ж ви самі будете? — урвав Хома, якому було не до розмов.

— Та шевці ж! Три роки тому почали виганяти православних із цехів і брати тільки католиків. Вигнали й нас. Так ми подали скаргу до магістрату — і нас залишили.

— Гм! — буркнув цехмістер,— так якого ж ви біса приїхали?

— Так це ж було три роки тому,— втрутився мовчазний Остап.— А за три роки все змінилося.

І розповів про смерть Дениса, про діда Омелька, про те, як побили їх на цеховій сходці, а потім сплюндрували й вигнали з міста, загрожуючи смертю.

— Так і сказали: щоб духу вашого тут не було, бо вб'ємо з жінками й дітьми.

— От стерво собаче! Як же ви стерпіли таке знущання?! — обурився Хома.

— А як же нам було не стерпіти, коли самих майстрів там тридцятеро та підмайстрів утроє?

— Гм... важкувато,— згодився Хома.— Так чого ж вам треба?

— Прийми, батьку, до цеху. Не дай померти з голоду. Думали ми податися на Січ, так нема де жінок та дітей подіти. Вони, як горобенята, ротики роззявляють та хліба просять. А де ж його взяти?

— Гм!.. Так хіба ж я щось можу сам? — почухав потилицю Хома.— Ось що воно робиться на білому світі. Буде сходка — тоді й подумаємо. А папери у вас які-небудь є?

— Є, батьку. Все є. Вони не хотіли давати, так ми в магістраті виправили. Знайшовся такий писарчук з наших. Навіть хабара не взяв, їй-богу.

— Та що ти, Хомо, думаєш? — втрутилася Причепиха.— Ти ж учора обіцяв пану гетьманові зібрати на завтра сходку.

— Ач ти! — здивувався Хома.— А баба діло каже. Обіцяв! І справді, що обіцяв.

— А де ж ви, добрі люди, ночували? Де ваші жінки й дітки? — зацокотіла жалісливa Причепиха.

— Ночували ми на дорозі, під мурами. Не пустили нас до міста після заходу. Та воно влітку нічого. Ночі теплі. Тільки дід Омелько все стогнав, бо дуже його побито.

— Так він живий, Омелько?! — здивувався Хома.— Гм! А я гадав, що він помер у дорозі. А чи то часом не той Омелько, що шевцював на Січі ще за Самійла Кішки?

— Той самий. Та він тут, за ворітьми, на возі лежить,— показав на віконце Остап.

— Та я ж його знаю! Разом на Січі працювали. Оце так заковика,— розгубився Хома.

А Причепиха аж сплеснула в долоні.

— Ой люди добрі! Чи бачили ви таке опудало! Люди з дороги голодні, хворі, на возах поневіряються, а він потилицю чухає. Іди! Іди проси до хати та діда допоможи перенести.

І, не витримавши, кинулася на вулицю і, зітхаючи та бідкаючись, почала переносити до хати злиденні речі втікачів і готувати їм сніданок з решток учорашньої учти.

За годину дід Омелько спав на лаві на м'яких бараницях. Мотря допомагала Причеписі місити коржі, а маленька Орися гралася з дочкою Причепи і заливалася сміхом, ніжним і дзвінким, як бубонці.

Сходку скликали, обносячи знак. Іноді це був перстень із цеховою печаткою, іноді — так звана цеха,

металева дощечка з цеховим гербом у скриньці, куди клали, крім цехи, цидулку про день і час зборів. Одержавши таку цеху, найближчий цехмістрів сусід ніс її до свого найближчого сусіда-майстра. Якщо його не було дома, йому писали на столі, де й коли буде сходка, і несли цеху далі, а той, кому її передавали, мусив і собі нести її до іншого майстра. Так і обходила вона весь цех і кінець кінцем поверталася до цехмістра.

Зійшлася сходка того ж дня увечері, коли з Дніпра повіяв свіжий вітрець. Цеховий будинок був чисто прибраний і підмазаний. Ікони блищали під чистим рушником, на столі була свіжовипрасувана скатертина.

Боячись штрафу, майстри збиралися вчасно й тихо сідали вздовж стін на лавах за першенством. Аж ось прийшов і Причепа з своїм заступником, писарем, шафарем і Сагайдачним. На стіл поставили цехову скриньку. Причепа перевірив, чи всі тут, і урочисто відкрив скриньку. Це означало, що сходку відкрито. Всі зняли шапки й погасили недокурені люльки, а наймолодший майстер став біля дверей наглядати за порядком. Усі гадали, що сходку розпочнуть з того, що приймуть до цеху Карла Шнейдера, який напередодні частував їх учтою.

Те саме думав і сам Карл Шнейдер. У святковій одежі стояв він біля столу, тримаючи в хустці свій майстерштик. Але Причепа підвівся з місця і низько вклонився майстрам.

— Панове товариство,— почав він, крехкаючи.— Вчора святкували ми учту, гадаючи, що сьогодні доведеться нам прийняти до цеху пана Карла Шнейдера, але справа вийшла трохи інакше.

Рух цікавості й подиву пробіг мовчазними лавами.

— Я до того кажу,— вів далі Хома,— що за добу сталося багато нового. Вчора пан гетьман розповідав нам, як кляті пани й магістрат знущаються з нас у Львові, а сьогодні... той... вони самі до нас приїхали.

— Хто приїхав?! Пани?! — не витримав один із майстрів.

Причепа обурено зиркнув у бік порушника тиші.

— Звісно, не пани. Їм тут нема чого робити. Приїхали наші брати-шевці, яких вони, сучі сини, з цеху повиганяли. Два майстри та дід Омелько, січовик, та підмайстрів четверо, бо двоє подалися прямісінько до Базавлуку [237]. Так ось що я гадаю, панове. не можна

залишати людей без хліба, без притулку й струменту. Треба якось допомогти. А ви, панове майстри, самі подумайте, як це зробити.

За статутом, молоді майстри висловлювалися першими, щоб вплив старіших не заважав їх думці. І першим схопився з місця козак Грицько, що вчора так обурився з львівських подій.

— Я так гадаю,— палко крикнув він,— що треба прийняти їх до цеху — і край.

— Хай вони краще самі скажуть, чого їм треба,— зауважив голос із кутка.

— Вірно! Хай скажуть!

Хома моргнув молодшому, що вартував біля дверей, і той впустив Павла, Остапа і діда Омелька. Дід намагався бадьоритися, але ледве стояв на ногах. Павло підтримував його.

— Розкажіть, панове, що з вами сталося і чого ви бажаєте,— звернувся до них Хома.— А ви, діду, сідайте, бо довго не встоїте.

Павло докладно розповів, як обороняли вони старого Омелька, як сплюндрували їх, як побили, наче татарська орда.

Загрозливий гомін пішов покоєм. Дехто схопився з місця, забувши про суворий звичай.

— Ми це їм пригадаємо! — кидали вони обурено й палко.

— Ще діждуть свого. Сплатимо їм усі борги!

— З лихвою!

Хома стукнув по столу, закликаючи до спокою, і майстри знов ущухли й розсілися по місцях.

— Чого ж ви просите? — звернувся Хома до приїжджих.

— Важко нам просити, наче старцям. Не звикли ми до цього,— стиха почав Павло.— Але просимо: прийміть нас до цеху і позичте з цехової скриньки на устаткування. Ми чесно відробимо борг і, поки віку нашого, не забудемо вашої ласки. Ще й дітям заповімо пам'ятати.

А дід Омелько вклонився сходці, розстебнув сорочку, показуючи кістляві груди в ранах та синцях, і додав:

— А мені, старому, дозвольте відлежатися в шпиталі, а потім хоч у підмайстри запишіть, коли ласка ваша.

Майстри мовчали. Кожен розумів, що товариське почуття вимагає допомогти вигнанцям, але як це зробити,

не завадивши собі? Отже, доведеться ділитися з ними роботою. Щоправда, дід Омелько не робітник і навіть не житець на світі, зате Павло та Остап... Але вигляд скаліченого старезного тіла був надто зворушливий. Здригнулися міцні козацькі нерви.

— Як же ви, панове, гадаєте? — спитав Хома, обводячи цех очима.

— Прийняти! Прийняти! — відгукнулося кілька голосів.

— Ні, панове, не можна ламати статуту,— підвівся рудий Лаврін Кузьменко, перший багатир у цеху.— Добрість добрістю, а статут статутом. Ми вимагаємо від кожного вступного майстерштика та учти. А до того ж подумайте, що буде, коли разом почнуть працювати ще чотири майстерні?! І так не завжди вистачає роботи.

— Ах, ти ж, падлюко! — щиро обурився Хома.— Та хіба ж на пожежі дивляться, чию хату звільнено від стації? Кожен бере до себе погорільців. Не бійсь. На тебе вистачить замовлень.

— Справді. Іч, яке пузо наїв.

— Тебе б Барилом звати замість Кузьменка! — вкинув невгамовний Грицько.

Але літні статечні майстри підтримали Кузьменка.

— Ні, панове, цього не можна ухвалювати зопалу. Пригадайте, як перед останніми рочками думали ми заробити і що з цього вийшло. Шкіру й час витратили і залишилися без шматка хліба.

— Вовків боятися — до лісу не ходити.

Але старі майстри не піддавалися. Нелегко було налякати їх вигуками.

— І довелося,— підніс один із них голос,— п'ятьом майстрам виїхати з Києва. Ледве-ледве ми передихнули, гадаємо, на рочках трохи підлататися — і знов така сила народу. Та де ж на них роботи взяти, панове? В нас самих діти малі. Нащо нам у зашморг лізти?

— Соромно, батьку,— надсаджувався Грицько.— Люди в горі, такі ж майстри, як і ми. Хто їм допоможе, крім нас?

— Хай на фільварки йдуть!

— Або на Низ козакувати!

— А де дітей подіти та жінок?

— А ми не згодні голодувати.

Хома бачив, що розпалюються пристрасті, і не знав, як угамувати їх. Йому було до болю соромно перед

Сагайдачним за виступ Кузьменка і його прихильників, але стримати їх не міг, не ламаючи статуту. Як «батько» підмайстерської господи, він завжди ворогував з заможною групою і Кузьменком, її ватажком. Коли б Причепа був справжній цехмістер, а не тимчасово заступав відсутнього, він не проминув би задратися з Кузьменком, але становище зобов'язувало його до безсторонності. Він тільки грюкав по столу, закликаючи до порядку.

— Та посоромтеся хоч пана гетьмана, панове,— раптом не витримав він, червоний і спітнілий з хвилювання.

Майстри ущухли й, ніяково кахикаючи, перезиралися.

І тоді заговорив один із старих майстрів, іконописний дідок, примирливий і угодовницький.

— Хай вони спочатку розкажуть, хто вони, де вчилися, де вендрували і які в них папери та права. Та й наших спитайте, хто їх знає, і хай вони скажуть, чи можна їх прийняти, чи ні.

— Добре,— насупив брови Хома.— Кажіть, панове, хто з вас знає цих людей?

— Я,— виступив Грицько.— Під час вендрівки я був півроку у Львові, в майстерні дядька Павла. Знаю, що він давній майстер, і коли мене приймали тут до цеху, так ви ж читали папір, що він мені дав, визволяючи мене від роботи.

— А хто знає Остапа? — спитав Хома.

Майстри мовчали.

— Ти чув за такого майстра? — звернувся він до Грицька.

— Атож. Працювати в нього, не працював, але заходив до нього, тобто до знайомих підмайстрів.

— І можеш присягатися в цьому перед цехом?

— Можу,— впевнено відкарбував Грицько, скосивши око на Кузьменка.— І ще додам, що в них обох підмайстрам і учням жилося краще, а тому інші майстри були проти них і звали їх хлопськими попихачами.

— Он як! — уїдливо всміхнувся Хома.— Довіряєте ви його слову, панове, чи може хай стане він під присягу?

— Та нащо! — залунали вигуки.— Аби гаяти час? Зайва річ!

І тільки Кузьменко обурено знизав плечима.

— Хай буде й так,— казав далі Хома.— Але як ви, панове, гадаєте: чи справедливо брати вдруге учту, вступне й вимагати майстерштик від тих, хто вже раз виконав цехові вимоги, коли в людей розбили все до останнього шильця й копила?

— Звісно, гріх!

— Несправедливо!

— Та що ми — поганці, чи що! — загули голоси.

— Ні, панове, стривайте. Хай вони докладно розкажуть, де вчилися, де вендрували,— настоював Хома, скосивши око на Кузьменка,— щоб потім жодний собака не закинув і не збрехав, що ми прийняли до цеху партачів.

— Не треба! — загули майстри.— І так зрозуміло.

Але старі мовчали, кахикали і незадоволено перезиралися. Хома зиркнув у їх бік і, крекнувши, підвівся.

— Ну, якщо не треба, то кидайте, панове, шапки, хто згодний прийняти їх до цеху.

І чорні патлаті шапки позлітали під стелю і попадали на стіл перед цехмістром. Тільки Кузьменко і троє старих майстрів м'яли свої шапки в руках, не дивлячись на Павла й Остапа. Кузьменко повагався хвилину, але, бачачи свою поразку, кинув шапку до купи.

«Ось і мій глек на капусту»,— подумав Хома, а голосно додав:

— А тепер, панове, за звичаєм, поцілуйтеся з новими братами, щоб ніхто не мав на них лихої думки, як споконвіку ведеться.

Майстри оточили Павла й Остапа. Кожен тричі цілувався з ними навхрест, як на Великдень. Потім два старіші майстри підперезали нових майстрів шкіряними фартухами — ознакою майстерської гідності.

Дід Омелько розгублено підвівся з місця і, гойдаючись на тремтячих ногах, безпорадно озирався на всі боки. А як же з ним? І почуття зайвості, самотності і відокремленості від молодих та дужих ударило в серце глибоким болем.

— А як же зі мною, батьку? — звернувся він до Хоми.

— Сидіть, дідусю. Ніхто вас не образить. З вами — окрема справа,— поляскав його Причепа по плечу.

Карл Шнейдер теж був ні живий ні мертвий. Йому здавалося, що Павла з Остапом прийнято до цеху

замість нього. Він пригадав німецький звичай, де кількість майстрів у цеху суворо обмежено, і розпач стиснув йому серце. Кінець! Луснули всі його плани і мрії. Бажалося кинути додолу зразковий майстерштик, який він так обережно тримав у хустці, розірвати його на шматки. Чужинець, усім зайвий і далекий! Козаки, звісно, прийняли свого.

Але Хома знов стукнув по столу кулаком.

— Тихше, панове! Зроблено тільки півсправи, а час минає.

Майстри замовкли і знов посідали на лави. Павло з Остапом — позаду.

— Тепер, панове, залишається ще двоє. Пан Харлик »Шнейдер та дід Омелько Зименюк. Обидва ще не були в цеху, хоч краще працюють за львівського цехмістра. Харлик Шнейдер і учту нам улаштував, і вступне сплатив, і майстерштик зробив за звичаєм. Ось він, його майстерштик, у хустці зав'язаний. Зараз побачимо, що він там наколупав. А Омелько Зименюк, сплюндрований і побитий, нічого не зміг принести цехові, крім свого горя та синців. Але, на мою думку, гріх від нього вимагати що-небудь. Як ви гадаєте, панове?

Майстри мовчали. Вони розуміли, що по-людському цехмістер має рацію, але коли для Павла й Остапа була законна причина, то з дідом Омельком справа була складніша. Цеховий статут увійшов у плоть і кров кожного цехового, і відступити від нього було так само важко, як від релігійного догмату. Мовчали майстри. Тільки Грицько та ще один козак нерішуче запропонували:

— Мо', якщо без вступного не можна, так він його потім відробить, але прийняти його зараз треба та ще й грошей дати на струмент.

Майстри мовчали. Хома збентежено дивився на присутніх, ніби благаючи будь-кого вимовити хоч слово, але всі, як один, спустили очі додолу, і запанувала така тиша, що чути було, як за вікном скрипнув журавель біля колодязя.

— Панове товариство,— зненацька підвівся Сагайдачний.— Я знаю Омелька Зименюка як чесного і вправного майстра. Я ще молодикував у батька Причепи, коли він уже шив чоботи на Запорозьке Військо. Тому дозвольте мені сплатити за нього вступне і дати на учту, скільки потрібно.

Говорячи, Сагайдачний вийняв з пояса жменю золотих і кинув у цехову скриньку.

— Не треба, батьку! Не треба! — спалахнули майстри.— Візьми своє золото!

Але Хома зупинив їх:

— А я, панове товариство, так гадаю: якщо пан гетьман зробив ласку бідній людині, так треба взяти ці гроші та й віддати дідові.

— Добре вигадав цехмістер,— тріпнули чубами майстри.— Правильно!

А молоді схопилися з місць і гаркнули так, що аж шибки задзвеніли:

— Слава гетьманові Петру Конашевичу!

— Слава пану цехмістрові!

— Слава-а-а!!!

Коли гамір ущух, цехмістер звернувся до діда Омелька:

— А тепер, дідусю, розкажіть нам, де ви вчилися, де вендрували?

— Та що ж його розповідати,— почухав Омелько потилицю.— З Галичини я сам, від панів Собанських. Віддали мене до краківських майстрів. П'ять років був я за учня, потім визволився в підмайстри, але пан забрав мене на фільварок... А ще вчився я у віденських майстрів, і в Гнізненських. І був ще один француз... Це ще за короля Генріха Валежіуша... [238] Так він навчив мене шити жіночі капці для паній, на високих підборах. Тільки я й міг догодити пані Собанській. Але потім бридко стало мені дивитися, як вони з хлопів знущаються, зганяють із ланів, забирають землю під фільварки... Скільки сліз тут розливається — море... Плюнув я, подався на Січ. На Царгород ходив, на Крим, Туреччину шарпав. А між походами шевцював... Ось і все моє життя.

Цехмістрові й руки впали. Хлоп! А хлопів не можна брати до цеху. Коли б уряд про це довідався, він міг би скасувати самий цех за таку постанову.

— А чи нема у вас, дідусю, папірця, що ви козак? — ухопився він за останнє.

— Та звідки ж мені його взяти? Я вже років з шістнадцять як пішов із Січі. Старий став, хворий. Жив на селі, пас череду, а взимку чоботи шив поспільству.

Становище було безпорадне.

— Що ж його робити, панове? — звернувся до майстрів збентежений цехмістер.

Всі мовчали.

Сагайдачний бачив, як Омелькове обличчя скривилося болем. Кінець! Смерть десь під тином або на шпитальному ліжку. Але він ще може видужати. Може... Тепла болюча жалість знялася в грудях... І знов підвівся гетьман перед зборами.

— Я, гетьман Славного Війська Запорозького, Петро Конашевич-Сагайдачний,— владно забринів його голос,— цим свідчу, що козак Переяславського куреня і колишній військовий швець Омелько Зименюк — людина вільна, бо серед низового війська хлопів немає. А якщо вам цього мало — дайте мені паперу, і я напишу вам і прикладу печатку. Або ще краще надішлю до війська свого джуру, хай військовий писар дасть посвідку з печаткою Війська Запорозького. Проте я гадаю, що пан цехмістер міг би й сам посвідчити, бо працював із ним на Січі, отже, і говорити тут нема про що.

Хома полегшено зітхнув. Як це він раніш не догадався?!

— Оце справді, панове. Як воно добре склалося. Їй-бо! А ви, дідусю, мовчіть. Був хлоп Омелько і загинув. Є славний лицар і вояка, низовий козак Омелько Зименюк — і край. А тепер, панове, кидайте шапки, хто бажає, щоб дід Омелько у нас майстрував.

На цей раз навіть Кузьменко не барився. Як вороняча зграя, промайнули в повітрі патлаті шапки і впали на стіл перед цехмістром.

— А тепер,— задоволено всміхаючись, казав далі цехмістер, коли майстри поцілувалися із старим і підперезали його шкіряним фартухом,— ставайте, дідусю, біля дверей відбувати своє молодикування, бо не годиться старій людині бути на побігеньках у молодих. Так я говорю, панове, чи ні? — звернувся він до сходки.

— Так, батьку! Так! — хором підхопили майстри.

За цеховим звичаєм, майстра, якого до цеху прийнято останнім, вважалося за молодшого брата, і він мусив виконувати всі цехмістрові доручення, а на сходках стояти біля дверей, стежачи за ладом, пам'ятати, хто не прийшов на сходку або порушив тишу, прибирати приміщення тощо. Але коли приймали до цеху людину літню, вона символічно відбувала своє молодикування протягом однієї сходки. Так зробили і з дідом Омель-

ком. Зніяковілий, але щасливий, став він біля дверей. Йому піднесли розщеплений ціпок із застромленим у розщепі мідяком, і він стояв із ним на сторожі, як вартовий на міській вежі.

— Ну, панове, тепер у нас ще дві справи,— похопився Хома,— показуй, пане Шнейдере, свій майстерштик.

Шнейдер стояв осторонь, як рокований на смерть. Почувши своє ім'я, він зблід і тремтячими руками почав розв'язувати хустку. Що це вони, глузують чи справді? З хвилювання язик прилип йому до гортані, і він забув три чверті важких українських слів, що так старанно вивчив перед сходкою. Кінець кінцем хустку було розв'язано, і на столі з'явилося чотири пари майстерно зробленого взуття. Розкішні лицарські чоботи з гострими передками й широкими закотами на халявах. Цю вишукану іспанську моду запровадив у Польщі королевич Владислав. За ними з'явилися жіночі черевики на високих, елегантно вигнутих підборах з лайки тілесного кольору, розшиті перлами з рубіновими розетками посередині. За ними чоловічі черевики з застібкою збоку і трикутним виступом, який щільно охоплював підйом, та високі жіночі чобітки з лакованої шкіри для їзди верхи.

Цехмістер уважно розглянув їх зовні і зсередини, придивляючись до кожного шва, до крою, до оздоби, до якості матеріалу й легкості взуття. Потім почали підходити майстри і по черзі розглядали майстерштик.

— Добра робота,— хитали головами майстри, повертаючись на місце.

— А скажіть, пане Шнейдере, як шиються жіночі черевики-виворотки? — почав іспитувати Хома.

— Це... той... вір немен заготовлен,— забелькотів Шнейдер напружено, підшукуючи слова,— і спошатку пришиваймо вздовж копилкен... Ось так, і потім...

— Та ти не поспішай і не плутай,— ласкаво всміхнувся Хома.— Ми тебе не катуватимемо.

Добродушний тон цехмістра трохи заспокоїв Шнейдера. Хто їх розбере, цих козаків! Може, вони й справді приймуть його до цеху? Надія теплою хвилею полинула в груди, і слова полилися вільніше, самі виникаючи в пам'яті, як бульбашки на окропі.

Після Хоми почали й інші майстри ставити йому запитання, але цехмістер зупинив їх.

— Та чого ви, панове, з нього кишки тягнете? Німець не витримає: це не наш брат, жилуватий козак.

І, помовчавши, спитав:

— Ну, як же, панове: чи бути йому в нашому цеху, чи ні?

Хмара шапок відповіла цехмістрові.

— А що ж ви, дідусю,— звернувся Хома до Омелька.— Невже ви не згодні, щоб прийняти Шнейдера до нашого гурту?

— Та ні... Звісно, треба... Але ж...

— Що «але»? Чому ж ви не кинули шапку?

Дід Омелько не знав цехових звичаїв і зовсім розгубився. Незграбно кинув він шапку, і вона не долетіла до столу. Один з майстрів підхопив її і кинув на стіл.

І Шнейдера, як і всіх, було прийнято.

Нові майстри повинні були присягнути цехові. Цехмістер розгорнув цехову корогву, поклали на столі ікону й хрест, всі підвелися, і, поки цехмістер урочисто читав присягу, а нові майстри голосно повторювали її, весь цех стояв так тихо, що було чути, як гуде муха під сволоком, оздобленим горорізьбленими гронами й виноградним листям.

Коли всі знов посідали, підвівся Сагайдачний.

— Ніколи не сподівався я, панове,— почав він сумно й поважно,— що так швидко справдяться мої слова. Учора читав я вам скаргу львівських міщан, а сьогодні вони самі прийшли до нас по допомогу. Але до вас прийшли тільки шевці, а до нас на Низ приходять і селяни, і ваш братчик ремісник, і бідний шляхтич, і чумак, і козак, і польський кмет, і карпатський верховинець. І всіх гонить до нас одне лихо. Наступає на них неволя, панщина, канчуки й усякі данини і податки. І там, де піввіку тому квітнули вільні хутори, жене тепер пан на панщину покірливого посполита. Де вільно працював ремісник, запанували старости та воєводи. Ось проти чого треба опиратися всім суспільством, усіма силами, з'єднаними докупи. Втечами лихові не запобіжиш, а на боротьбу треба неабияких сил. За наших часів не можна жити поодиноко, як билина в полі. Захоплюють нас, розпорошених по степу, як ягнят, і женуть у неволю. Хто більше любить волю, хто не зв'язав собі руки й ноги жінкою та дітьми, той тікає на Січ або в Дике Поле, але більшість підставляє під ярмо безталанну голову. По містах ще є

сякий-такий захист. Цехи, братства, рада сорока мужів. Але й вони часто ворогують один з одним. А проти них стоять єдиним муром магнати, ксьондзи, старости та воєводи. Ось коли б нам стати дружно й одностайно, зростися в єдине тіло — не подолали б вони нас довіку. А поодинці — кожного хилять додолу, як очеретинку, або купують за привілеї.

Майстри слухали тихо, уважно, іноді хитаючи головами.

— Добре каже батько,— шепотів де-не-де чийсь голос.

І знов заходила глибока тиша.

— Довго думав я, що робити, і бачу, що є в нас готовий зразок того, що нам треба. Це Віленське [239] та Львівське братства. Тільки доведеться пристосувати їх до наших умов. Вони надто захоплюються церковними справами і забувають, що головне на світі — це козацькі права й воля. Ось чому закликаю я вас об'єднатися, поки не пізно. Всі цехи повинні злитися в єдиний цех цехів, у братство, і разом із козацтвом та поспільством утворити непереможну єдину силу.

Майстри мовчали. Звільна обмірковували вони його слова, наче пережовували їх. Як ось з кутка відгукнувся молодий завзятий голос. І Сагайдачний пізнав Грицька.

— Добре задумав пан гетьман, тільки не зовсім, бо до братства повписуються і війти, і радці, і крамарі, і вся міська й околишня шляхта. Та й цехи бувають усякі. Є, наприклад, цех крамарів, який торгує тим, що ми виробляємо. Як же, на вашу думку: невже й він буде вписаний до братства?

— Вовки разом з ягнятами, чи то щупаки з карасями,— фиркнув хтось позаду.

— Еге-ге! Не добре задумав пан гетьман. Нам із ними не по дорозі,— підхопили майстри.

А Грицько невгавав:

— Як же нам із крамарем брататися, коли йому корисно взяти з нас за шкіру та всяке приладдя дорожче, а чоботи замовити нам дешевше.

— Авжеж,— загули майстри.— Нам із ними не з руки.

— Буде не братство, а казна-що!

— До ножів дійде на сходці.

Вигуки билися у вікна, як птахи, гули під стелею, приглушали один одного.

— Панове,— схопився Хома, грюкнувши по столу кулаком.— Ви де, в шинку чи на сходці?! Вислухайте пана гетьмана, а тоді сперечайтеся.

Цехові зніяковіли, але ще кілька хвилин гули по кутках незадоволені голоси, наче відгуки далекого грому.

— Не так воно буде, панове, як вам здається,— почав Сагайдачний, і ледве прихована дратливість бриніла в його тоні.— Ви боїтесь дванадцятьох радців та кільканадцятьох крамарів. А підрахуйте, скільки в Києві цехових. Тридцять два цехи, якщо я не помиляюся. Так? А в кожному цеху, в середньому, по двадцять п'ять чоловіка. Отже, щось вісімсот чоловіка. За ким тоді буде більшість — за жменькою радців чи то за вами? Адже ж кожен братчик повинен позиватися в братському суді, а за порушення статуту виключають із братства, тобто — відлучають від церкви. Тоді він — банит, людина поза законом. І тоді з ним, як із зачумілим чи то прокаженим, ніхто не тільки не матиме будь-яких справ, а навіть не привітається, не дасть йому шматка хліба або притулку.

Як досвідчений демагог і хитрий політик, Сагайдачний свідомо перебільшував. Де в чому братство справді було чималою силою й підтримкою для своїх членів. У кожному випадку життя братчики могли шукати в ньому захисту й допомоги, але іноді братське опікунство ставало, навпаки, важкою перешкодою на їх шляху. Бо не терпіло воно в своєму колі нічого, що йшло б усупереч інтересам проводирів. Тоді доводилося або безмовно скорятися, або рішуче розірвати з своїм оточенням і перекинутися до протилежного табору, тобто до католиків,— і тоді жахливий бойкот і прокльони, якими братство загрожувало своєму свавільному членові, вмить оберталися на мильні бульбашки, бо до Римської церкви належала чимала частина суспільства і ніякі заходи братства не могли тоді ані знищити ренегата, ані навіть витиснути з цеху чи то з купецьких лав. До того ж новонавернений вмить відчував себе під міцним захистом державної влади, яка за часів Зигмунда III гостро підкреслювала, що вона не тільки є шляхетсько-панська, але й католицько-уніатська.

Та ремісники-кияни не дуже розумілися на цьому, і слова Сагайдачного, славетного гетьмана й ватажка, справили на них глибоке враження.

Збентежилися зніяковілі молоді, гарячі голови. Проте Грицько підвівся і звернувся до Сагайдачного, як учень, що намагається збити свого вчителя на каверзному питанні:

— Розтлумач нам тоді, пане гетьмане, яка нам користь приймати до братства оцю погань — панів та радців? Ладу з ними все одно не буде, так нащо з ними воловодитися? Без них було б краще.

«Намацав-таки ахіллесову п'яту»,— подумав Сагайдачний, але, стримавши роздратування, спокійно відповів:

— Діло кажеш, пане майстре, та це тільки означає, що тобі невідомі закони Речі Посполитої. За цими законами тільки шляхта бере участь у соймі, але сойм складає закони геть для всіх станів: і для селян, і для міщан, і для кожної живої душі, що живе й дихає в межах республіки. Як на твою думку — чи треба нам мати своїх заступників у соймі, чи ні? Треба! А якщо треба, і туди може потрапити тільки шляхтич, то треба знайти серед членів братства такого шляхтича, який би виконував усі наші постанови і те, що ми їм наказуємо й доручаємо. Отже, ці люди, зв'язані нашим статутом і присягою, протестуватимуть перед королем і урядом проти всіх утисків і злидарств. І навіть коли цілий сойм не згодиться з їх думкою і не затвердить їх пропозицій, вони все ж таки зможуть знищити одним своїм голосом ворожу нашим інтересам постанову.

— Як то? — недовірливо посміхнувся Грицько.— Та хіба ж три чи чотири чоловіка що-небудь удіють проти цілого сойму? Та пани їх затюкають.

Сагайдачний роздратовано сіпнув плечем і почав йому тлумачити, як дитині:

— Не затюкають, але вони заборонять видавати закон, що порушує наші інтереси, шкодить нам, бо на соймі кожну постанову треба ухвалити одноголосно, і коли тільки один шляхтич вигукне: «Не позвалям» або «Нєма згоди» — весь сойм скоряється одному голосові, і тоді вважають, що такий закон зірвано.

— Тю, дурні голови! Так завжди можна знайти людину, щоб підкупити або підбурити її,— наївно здивувався Грицько.

А літні майстри посміхнулися, розгладжуючи довгі сиві вуса. Усміхнувся й Сагайдачний і вів далі:

— Це і зветься в них «злота вольность», за яку кожен шляхтич ладен кинутися в огонь. Доводиться хитрувати й бити їх їхньою зброєю. Не бійтеся: вони не втручатимуться в наші братські справи. Я добре знаю панську вдачу: вони приходитимуть лише на наші кануни мед пити, а решта їм не цікава.

Але Грицько вперто тріпнув головою.

— А прийде отакий шляхтич до нас на сходку, та почує наші розмови, та розповість старості... Тут і край нашому братству. Нема чого запрошувати до нас шпигунів.

— Правильно,— підхопили майстри.— Пан із паном завжди змовиться!

— Вони завжди один за одного!

— Та ви не турбуйтеся,— почав Сагайдачний.— У нас є сила засобів, щоб...

Але майстри не слухали.

— Це буде, як на Січі! — вигукнув один із Грицькових прихильників, розмахуючи руками.— Старшини — жменька, а голоти — сила. А на раді старшина кого передурить, кому горілкою очі заллє, і виходить не по-голотівському, а по-старшинському...

— А гетьман — хіба не старшина? Сам він їх руку тягне,— крикнув Грицько, червоніючи з люті.— А дурні нетяги танцюють під їх дудку.

— Поки перетоплять їх, як цуценят!

— Не треба нам радців! Годі!

— Щоб по в'язницях тягали, як нашого цехмістра!

— Щоб до ратушної вежі замикали, в кайдани кували безневинно!

— Здирствами в жебри пускали!

— За щире слово прирікали на страту!

Хома був червоний, як мак. Рясний піт вкрив росою його чоло. У нього було таке почуття, наче привів він до своїх приятелів наречену і, замість сором'язливої незаймано-чистої дівчини, перетворилася вона на моторну й балакучу шинкарку. Хомі було боляче за Сагайдачного. Але він вірив у нього, любив його і палко чекав на його відповідь. Доки він мовчатиме перед майстрами? Хотілося почути міцне щире слово, від якого замовкнуть усі і схилять перед ним голови, як покарані діти.

— Чого ж ти мовчиш? — не витримав він нарешті.— Скажи, доведи їм, що вони брешуть.

— Змусь їх замовкнути. Як тут говорити, коли вони репетують, наче перекупки на ярмарку.

Причепа схаменувся, вихопив з рук у розгубленого діда Омелька ціпок і загрюкав ним по столу.

— Цить, бісові діти! — гримнув він на весь голос.— Камінь воску з пики за бешкет! Забули статут, чортові горлаї?!

Оклик був такий загрозливий, що майстрові вщухли. Не дивлячись на цехмістра, вони покірливо зайняли свої місця.

— Соромно за вас! — гримав Причепа, розпалюючись.— Камінь воску штрафу! Як ви наважилися пороззявляти пельки на пана гетьмана! Що він вам — сват чи брат? Та він вас на порох зітре за такий бешкет!

Майстри ніяково м'яли шапки.

— Даруйте нам, пане гетьмане,— низько вклонився старий майстер із блідим іконописним обличчям.— Це ми з дурного розуму.

— Та хіба ж ми не вдячні... Це все Грицько баламутить, хай він подавиться своїм язиком,— запобігливо підхопив Кузьменко.

І дивно було бачити, як ця груба, уперто-жорстока людина улесливо зазирає в вічі, наче собака в провині.

Сагайдачний мовчки постукував по долівці довгою срібною острогою. Він ніби не чув, що говорили йому майстри.

— Не гнівайтеся, пане гетьмане. Ми люди темні, невчені,— лунали голоси.

А Грицько мовчав і спідлоба дивився на Сагайдачного і на збентежених майстрів, і очі його блищали, наче у вовка. Сагайдачний потроху заспокоювався. Звик він загнуздувати буйних січовиків. Ще мить — і він опанує себе і заговорить. І майстри перетворяться на м'який віск в його руках, коли раптом очі його зустрілися з гарячим Грицьковим поглядом. І стільки невблаганної ворожнечі, стільки зневаги було в цьому погляді, що напівпритамована лють знов спалахнула пожежею. Сагайдачний зблід, рвучко підвівся, і очі його блиснули, як блискавки.

— Так і на Січі здіймає галас голота, поки добере, що і як! — кинув він гостро.— Можна подумати, що прийшов до вас не ваш козацький гетьман, а коронний гетьман з старостами та воєводами. Тим гірш для вас, що ви не розумієте різниці. Хай шляхта сама встанов-

лює для вас закони! Скоряйтеся їм, як отара. Хай не буде у вас своїх представників на соймі! Проживете й без них; проживете й без школи, і без науки, і без закону, і без Війська Запорозького, що всією своєю громадою увійшло б до братства, як ваше передмур'я і ваш оборонець. Нащо до вас звертатися, пильнувати ваших інтересів, боліти на кожен ваш біль! Не діждеш від людей подяки! Спалили люди Яна Гуса[240], так і від вас не дочекаєшся нічого, крім гострої палі або плахи.

Твердим кроком, із презирливою усмішкою на вустах, Сагайдачний вийшов із хати.

Це було так несподівано, що ніхто не встиг ані відповісти, ані затримати його. Мовчки перезиралися шевці, а дід Омелько так розгубився, що навіть не замкнув дверей. І полився крізь них нічний вітер, роздмухуючи на покутті рушники й фіранки на вікнах.

— Що ви наробили?! Сучі діти,— завищав Причепа, хапаючись за голову.— Що ви наробили! Верніть його! Поверніть!

Кузьменко кинувся до дверей, але за мить повернувся сам до хати і важко впав на лаву. Піт котився з нього в три струмки. Він сопів, віддихувався і водив навколо очманілими очима, як людина, що її вдарило громом. І раптом погляд його впав на Грицька. Жили йому напнулися. Шия стала червоно-синя.

— Це ти, ти, шибенику, все наробив! — заревів він не своїм голосом.

— Атож! Він, стерво!

— Галган! Голота нещасна!

Майстри всі говорили разом, раді зірвати на ньому свій гнів.

— Та хіба це майстер! Нетяга вошивий!

— Що тільки вміє каламутити людей!

— Та тепер гетьман нас із світу зживе! — репетували вони, підступаючи до Грицька з кулаками.

— Ми тобі покажемо, цуценя! — гримнув Кузьменко і, розмахнувшись, ударив його в ухо.

Грицько з несподіванки ойкнув і сів, але за мить кинувся на ворога. Зчинилася бійка. Над кашею голів і тулубів блимали жилаві кулаки. Хтось здер скатертину. З гуркотом упали мідні світочі. Свічки погасли, і ввійшла до кімнати срібна місячна ніч. Лайка, сопіння, глухі удари невгавали.

Тільки Причепа стукотів по столу ціпком і, надсаджуючи груди, репетував на весь голос:

— Чорти! Шибеники! Цить, бо покличу нічну варту!

А Сагайдачний простував вузькою зміїстою вулицею, роздратований і лютий.

«Бипло! Бовдури! — думав він, і ніздрі його роздувалися з обурення.— На який біс поліз я до того вертепу! [241] Тепер я розумію кира Єлисея».

«А що ти їм приніс своїми промовами?» — лукаво спитав унутрішній голос.

«Як то що? Школи, культуру, науку, закони, визволення з-під католицького опікунства! — обурився Сагайдачний на власні вагання.— Як це добре сказано: «Не кидай бісеру свиням, щоб не стоптали вони його ногами» [242]. Ось і стоптали. Прийшов до них — по-дурному, як хлопчисько. Розвів теревені. І добре! Нема чого вдавати з себе Ціцерона в свинячому хліві!»

З насолодою підшукував він найобразливіші порівняння, щоб знов роздмухати своє обурення.

«Насмілитися обізвати мене здирцею, старшинським обранцем і заступником!!!»

«Та хіба ж ти не старшина? Хіба не старшина тебе обрала на гетьмана? — єхидно і в'їдливо засміявся другий голос.— Так, ти був з голотою, підтримував її, поки обрали тебе на військового писаря, поки припливала тобі до рук здобич. Поки почали співати про тебе пісень, а татарські жінки — лякати дітей твоїм ім'ям».

«Брехня! Я нікого не визискую. Моє життя — саме кипіння, походи, боротьба за право і справедливість, складна дипломатична гра, де переможе той, хто обачніший і розумніший. Нема нікого, хто міг би зрівнятися зі мною. Дратувати турків так, щоб Польща жила під щохвилинною загрозою війни, але не доводити до неї ані Порти [243], ані кримських беїв. Хіба це не принадна гра? Хіба не високе мистецтво? Служити ляхам як досвідчений ландскнехт, але завжди з каменем у пазусі, гартувати в бою своє військо, щодня підсилювати і збільшувати ту силу, під якою колись провалиться не тільки шляхта, але й хиткий трон Зигмунда III».

«Задля кого? Навіщо?» — примружило сумління насмішкувато-пронизливі очі.

«Для народу, для його волі, культури, віри, мови. Невже це важко зрозуміти?»

«Якого «народу»? З чийого доручення приїхав ти до Києва? Старшини, що прагне шляхетства й потроху

перетворюється на таке ж саме панство? Чи голоти, що прагне землі і хліба і не знає жодної молитви чи догмату, навіть не вміє перехреститися? Та яке їй діло до попів та церков, коли вона по десять років не переступала церковного порога».

— Та чорт їх забирай, коли так! — щиро вилаявся Сагайдачний і сіпнув двері до своєї хати.

А в шевському цеху знов заблимали вогні. Хтось із майстрів схопив цебер, зачерпнув із діжки біля порога і вилив на тих, що билися. Це одразу протверезило їх. Лаючись і струшуючись, розійшлися вони по кутках, не дивлячись один на одного.

— Ну що, панове? І вам тепер соромно,— примирливо заговорив Причепа.— Як же тепер — іти додому чи розглянути скарги й подумати, чим і як спокутувати свою провину перед паном гетьманом?

— Тра подумати, батьку. Погано вийшло! Так погано, що просто н-ну...— зітхнув хтось.

І мовчазний віддих ствердив такий висновок. Причепа скористався з цього настрою і запропонував послати трьох старших майстрів до Сагайдачного перепросити його.

— І хай скажуть: «Спасибі вам, мовляв, пане гетьмане, за турботи. Ми люди темні, не добрали що й до чого. Ми не проти братства; якщо й інші цехи до цього пристануть, то й ми разом...» Ну, і взагалі...

Пропозиція припала до вподоби. І чемності додержимося, і себе не зв'яжемо: «як люди, так і ми».

Майстри повеселішали і перейшли до дрібних справ. Перший виступив Кузьменко. Один з його підмайстрів та один челядник кинули його майстерню й несподівано подалися в мандри.

— Чорт зна, де вони поділися,— знизував він плечима.— Годував їх, поїв, платив за роботу, а вони пішли саме перед Михайлівськими рочками. Тут кожна хвилина дорога, бо кожен купує собі на рочках чоботи, а вони пішли. Навіть грошей зароблених не взяли, падлюки.

Справа була серйозна. Цехи вперто боролися із утечами підмайстрів, бо це руйнувало майстерський добробут і роздмухувало в підмайстрах дух протесту проти кожного визиску. Але підмайстри міцно трималися права вільного переходу з майстерні до майстерні, з од-

ного міста до іншого, бо розуміли, що закріплення їх за певною майстернею потроху перетворить їх на хлопів. Щоб боротися з майстрами та їх визиском, підмайстри об'єдналися в так звану господу, юнацьке товариство, щось на зразок цеху. В Польщі, Галичині та і в Києві боротьба між цехами і господою часто набирала гострих форм. А все ж таки майстри вперто намагалися закріпити за собою підмайстрів, учнів та челядників.

— Як це так? — обурено доводив Кузьменко.— Кинули майстерню в розпалі роботи?!

— А чому ви, пане майстре, годуєте нас гнилою рибою? — обізвався Савка, один з його підмайстрів, викликаний як свідок.

— Коли?! Брешеш, собако! Ніколи не годував вас гнилятиною,— гримнув майстер, ступнувши до парубка.

— Та хіба ж ви забули, як ми мало не вмерли в Петрівку? [244] Вже панотець збирався нас маслособорувати! [245] Пан Причепа бачили, як ми корчилися. Хіба таке бува від свіжої харчі? А м'ясо з хробаками? Кинули ми його котові, а кіт понюхав та й почав лапою закопувати. Навіть тварина розуміє, що не можна падлом живитися.

— Та хіба ж це від харчу? Напилися п'яні, застудилися,— знизив тон Кузьменко, відчувши, що справа обертається проти нього.

— А де це чувано, щоб працювали в свята?!

— Та хіба ж це на мене? — здивувався Кузьменко.— Треба на святу церкву камінь воску. Це ж Богові, а не мені! Гріх про це й казати.

— А хто мусив дати віск? Ви чи ми? — спалахнув Савка.— Чи ви гадали догоджати Богові чужими руками?

— Та що ви до мене присікуєтесь! І в Петренка працюють святами, і в Безмощука. Хіба тільки в мене?

Але підмайстер теж був упертий.

— Що ж, через це й пішли їх підмайстри козакувати. І ми підемо. Ми не хлопи і не невільники, щоб спину гнути без відпочинку. Так ми й ухвалили всією господою,— звернувся він до Причепи,— і низько вклоняємося вам, батьку, і просимо вашого захисту, бо тепер, влітку, ми працюємо від зорі до зорі. Сил наших не стало. Отож ми й надумали працювати від зорі до вечерні, бо так більше не можна. Знесиліли зовсім.

— Як це — до вечерні?! Та що вони — сказилися, чи що?! — обурено загули майстри.

— Де це чувано — до вечерні!

— Ледарі нещасні! Їм аби з дівчатами гуляти, а робота хоч провались.

Тепер серед майстрів виявилася цілковита одностайність. Навіть Грицько почув себе господарем. А Кузьменко налився кров'ю і стиснув кулаки.

— А канчуків не бажаєте? — ступнув він до підмайстра, нахиливши голову, як бик, готовий підкинути його на роги.

— Зачепіть-но тільки,— не відступив Савка, хоч від Кузьменкової загрози пішли по його спині дрижаки.— Так ми згодилися, так воно й буде. Або всі кинемо роботу.

— І подохнете з голоду! Тоді не чекайте на обід або на вечерю. Сухої скоринки хліба не дістанете, шибеники! Благатимете тоді «гнилої риби», та дулю вам замість риби дамо.

Замість відповіді Савка кинувся до вікна і рвучко розкрив його.

— Ану, хлопці, йдіть-но сюди! Чуєте, що кажуть пани майстри? — гукнув він у ніч.

Затупотіли важкі кроки, залунали голоси, і за вікном виросли молоді засмаглі обличчя.

— Що таке?

— Що там? — посипалися запитання.

— Та пани майстри кажуть, щоб ми й далі робили від зорі до зорі, і не бажають зробити нам будь-якого послаблення, ще й канчуками загрожують.

— Он як! Де це чувано, таке знущання!

— Сидиш над чобітьми, як п'яний. Голова від утоми падає.

— Сил нестає!

— Очі заливаються кров'ю!

Майстри мовчали, вражені одностайним виступом господи.

— От сучі сини, скільки часу просиділи під вікнами,— прошепотів хтось.

— Спритно підстроїли шельми! — перезирнувся Павло з Остапом.

— Атож! Це як у нас, у Львові.

Але майстри вже опанували себе.

— Геть звідси, наволоч! — разом гримнули вони, кинувшись до вікон і дверей.

Одні зачиняли вікна, інші вхопили Савку за плечі.

— Геть, голоштанці! — ревли вони.

— Без вас ухвалимо, що треба!

— Чекайте відповіді надворі!

А Причепа знов грюкнув по столу кулаком і наказав, повершивши голосом гамір.

— Хай підмайстри вийдуть! А ви, панове, заспокойтеся. Обміркуємо все як слід.

Підмайстри не встигли озирнутися, як опинилися надворі. Чиїсь руки щільно зачинили двері і засунули важким засувом.

Залишившись на самоті, майстри дали волю своєму обуренню.

— Іч, сволота: сиділи на призьбі та підслухували!

— І тепер розпатякають усе по місту!

— Так. Ще й про пана гетьмана базікатимуть.

— Чорт зна що!.. От не сподівалися!

Це було вже занадто. Майстри збентежено чухалися або плювалися з люті.

— І хто б міг подумати!

— Та вже не бідкайтеся, панове. Поміркуймо, що робити.

Майстри замовкли. Справа була серйозна. Загострювати ворожнечу — це значило б залишитися без доброї половини підмайстрів. Це вони знали з власного досвіду. До того ж на київських базарах з'явилися запорожці. Вони сипали грошима не рахуючи, частували по шинках першого-ліпшого і розповідали про вільне козацьке життя, про морські походи. Так зманювали вони на Низ і підмайстрів, і селян, поповнюючи козацькі лави після походу, або наймали їх на тафи ловити рибу, чи на уходи, або на хутори. А час був гарячий. За місяць-два з'їдеться панство на пречистенський ярмарок, посиплються замовлення, і тоді робочі руки будуть дорожчі за золото.

— Добре розрахували, мерзотники!

— За горло взяли та й душать?

— А все ж таки, панове,— втрутився іконописний дідок,— не можна їм потурати, бо відома річ: поступись де в чому сьогодні — завтра вони вимагатимуть удвоє.

— Оце вірно!

— Отже, я гадаю,— казав він далі,— що треба нам трохи поступитися, але не в тому, що вони вимагають. Нема де правди діти: хлопці знесиліли. Куняють над

чобітьми. Доводиться й про худобу дбати. Отже, дамо їм зайву годину поспати, але не ввечері, щоб по-їхньому не було, а в обід. Тепер спека, важко працювати. Хай посплять, пообідавши, а ввечері хай працюють до зорі. Тоді й з дівчатами не жируватимуть, і не пиячитимуть, як у неділю.

Майстри задоволено зареготали. Але Кузьменко і ще троє буркотіли:

— Не годиться їм потурати. Це буде так, ніби ми налякалися, начебто тільки й світу, що ці лотри.

— Е, братику, іноді доводиться й помовчати для користі,— умовляли його майстри.— Та й постанова буде від цеху, а не від кожного майстра окремо.

— А це гадюченя, що брехало нам у вічі, треба добре провчити при нагоді,— додав один з Кузьменкових прихильників.

На тому й згодилися.

— А про моїх підмайстрів напишіть по всіх містах, щоб їх ніде не приймали до майстерень,— нагадав Кузьменко.

— Добре, напишемо,— відмахнувся Причепа.

Він був збентежений і стурбований. Цілий вечір самі прикрості. Думка про Сагайдачного гризла його, як могильний хробак. Нашвидку щось зазначивши в цеховій книжці, він замкнув скриньку й підвівся з місця.

Сходку було закінчено.

Над містом стояла срібна місячна ніч. Широкий синій Дніпро оперізував Київ скляною дугою. Протилежний берег його танув під прозорим серпанком туману. Іноді в далечині плюскалася велика риба, і довго йшли водою широкі рівні кола. Смоляні запахи лісів і скошеної отави ввійшли в сонне місто, розвіяли сморід людського житла. Свіже й чисте було північне повітря.

А за рікою згасали зорі, і холодна кришталева блакить віщувала світанок.

НА ВАГУ ЗОЛОТА

За тиждень, коли вилюднів невільницький ринок і більшість бранців було перевезено за море або прикуто до лав і галерних опачин, вивів Сафар свій ясир на продаж.

Невільників чисто помили, поголили, підстригли і вивели на майдан голих по пояс. Жінкам розчесали волосся, підрум'янили блідих і одягли в барвистий одяг. Хворих і кволих відокремили і віддали на розвагу підліткам. Відокремили й тих, за кого сподівалися взяти викуп, і написали родичам листи. Таких невільників не продавали, але горе було їм, якщо родичі не присилали грошей. Тоді чекали їх жорстокі муки й канчуки.

Удосвіта починався торг. Майдан Сліз — невільницький ринок — кипів строкатою юрбою. Вглибині, біля мечеті, сиділи сліпі турецькі старці і тягнули речитатив легенди про Едіге, великого героя, і Тімура [246], що не складе йому ціни. Зобасті голуби чепурилися на кам'яних карнизах мечеті і воркотіли солодко й поважно. Жінки в білих фередже [247], із закритими обличчями приходили до фонтана і, наповнивши вузькошиї глеки-кунгани дзвінкою холодною цівкою, спритно ставили глек на плече і, погойдуючись, проходили майданом, невидимі й загадкові під своїм щільним серпанком. Ближче до моря майдан оточували кав'ярні, де годинами сиділи, милуючись морем і ринком, білобороді діди, пускаючи крізь ніздрі дим запашного наргіле [248], і сьорбали міцну аравійську каву.

А майдан кипів від натовпу. Кожен купець виводив рабів, зв'язаних низкою по десятеро — чоловіків із чоловіками, жінок із жінками. Проміж невільників сновигали покупці, комісіонери, моряки й просто цікаві в строкатих завивалах та халатах, пишаючись розкішними шаблями, срібними й золотими поясами та кинджалами. Вони питали ціну, обмацували, оглядали невільників. Купці гучно викрикували ціну, закликали покупців і вихваляли свій товар.

— Придивіться, зупиніться, правовірні! Ось нові невільники, сильні, здорові, працьовиті! Кожен із них вартий доброго буйвола.

— Свіжий ясир із королівської землі! — підхоплював другий ще дзвінкіш.

А третій співав миччю, як турецький казкар:

— Дівчата! Дівчата незаймані! Прекрасні, як гурії райських садів. Щасливий буде правовірний, засипаючи на їх персах!

І наближалися правовірні, крутили, м'яли їх, зважуючи на долоні їх коси, мацали пальцями пругкість перс. І сльози сорому і безсилої люті застилали карі очі

степових красунь, виведених на ганьбу і насолоду похітливих самців.

— Скільки? — уривчасто питав товстий вірменин, тикаючи пальцем у жінку, яка з розпачем пригортала до себе худорлявеньке дванадцятирічне дівча.

— З дівчам три тисячі аспрів, господарю,— низько вклонився купець, почувши багатого покупця.

— Дві,— кинув вірменин, випльовуючи мастику.

— Аллах свідок, володарю! Ця жінка працює, як пара ішаків, в дівча спритне, як мавпа. Дві тисячі п'ятсот — остання ціна.

Але вірменин був упертий.

— Дві,— рішуче повторив він і, сопучи й хитаючись, пішов далі.

— Господарю! Господарю! — кинувся навздогін купець.

— Свіжі персики! Мигдаль! Фісташки! — вривався дзвінкий голос хлопчика з повними сапетами.

А інші голоси перебивали:

— Устриці! Свіжі устриці! Мідії!

— Кумис! Кумис холодний!

— Чурек гарячий! Чурек!

Море блищало під сонцем. Крізь щогли й мереживо кодин переливалося воно, мінилося, йшло до берега важкими зеленими горбами, і сонце грало на їх гранчаках золотими й срібними лезами. Розпечене каміння дихало вогнем, але віяло з моря солоною прохолодою, і дихати було легко й вільно.

— Мамо! Мамо, рятуйте! — волала продана дівчина, чіпляючись за ноги сорокарічної міцної козачки з м'язистою бронзовою шиєю.— Мамо, краще вбийте своїми руками. Ма-а-а-мо!

А безбородий євнух із баб'ячим жовтим обличчям відривав її руки від матері. Мати в нестямі кидала йому в обличчя прокльони-плювки...

Повели з ринку смугляву козачку з дівчам. Замовкло голосіння матері, в якої відняли двох синів. Погнали в гори сорок козаків до каменярні, а невільників наче й не поменшало.

— Посол!.. Московський посол! — пробігло рядами.

І всі погляди повернулися в бік карасубазарського шляху з надією і благанням. Яснобородий рум'яний боярин ішов повільно й гордовито, в довгополому опашні і, дарма що спека, у високій чатамовій шапці.

— Батюшка-боярин! Милостивец! — зненацька заволав один із козаків, простягаючи до нього руки.

Він рвався з кайданів, валився в ноги бояринові, тягнучи за собою всіх скутих з ним одним ланцюгом.

— Чего просишь? Наш человек будешь, что ль? Откудова? — нахилився до нього боярин.

— Так, батюшка-милостивец! Рязанские мы... Служилый человек. Захватили нехристи, коли в Киев на богомолье ходил, к печерским, стало быть, угодничкам.

— «В черкасы», видать, удрал, а не на богомолье! — суворо урвав боярин.— Знаем ваше богомолье! Сколько разов сказывали и от его царского пресветлого величества указы писывали, чтоб царским холопам в литовскую землю не хаживать.

— Да, батюшка-боярин!.. Да мы ста!.. Да нешто мы царские ослушники... По обету, стало быть...

— Іч, падло! — не витримав один із козаків.— Тепер московським пишеться, а коли до нас на Низ прийшов — кляв своїх бояр та Московщину.

— З горя це він,— похмуро кинув Корж.— Легкодухі завжди тієї віри, де більш сала дають.

— Батюшка-боярин! Отец родной! Спаси от неволи агарянской, вызволи христианскую душу,— надсаджувався служивий, який ще годину тому мав себе за козака.

— Как звать? — уривчасто спитав боярин.

— Иваном крестили, Васильевым сыном. По прозванию Сыромятников. Рязанские мы, стало быть...

— Запиши,— наказав боярин дякові і рушив далі.

— Допоможи й нам, боярине,— раптом зупинив його Корж.— Пригадай, як ми з тобою браталися під Кромами.

— Запамятовал,— щиро признався боярин, вдивляючись у Коржа.— Из каких будешь, человек добрый?

— Козак я. Данило Корж, з війська Вишневецького [249], а тепер реєстровий козак. А ти, боярине, був тоді в Годуновському війську і передався на наш бік.

— Из войска князя Михайлы Вишневецкого?! Как же: помню-помню,— раптом пожвавішав боярин.— Как же это тебя, друг, угораздило? Ась?

— Хто ж його зна!.. Така доля...— гірко всміхнувся невільник.— Але якщо ти мені друг, допоможи. Викупи з жінкою та дочкою пана Повчанського. Ще й заробиш на цьому.

І додав, знизивши голос, щоб не почули татари:

— Втроє віддячу тобі. Є в мене і перли, і золото. А донька Повчанського, Настя, наречена гетьмана Сагайдачного. Він тебе озолотить, якщо ти нас врятуєш.

Боярин замислився. Викупити їх на цареві гроші він не міг. Вони були призначені тільки на московських підданців. Хіба що рискнути своїми? Але ж невільники часто брешуть, обіцяють гори золота. А викупи та відпусти їх у рідний степ — знайдеш його потім на відлюдних степових хуторах, як кинутий у море камінець. Не один раз посли вже опікалися на цьому. І, ховаючи очі набік, відповів боярин:

— Не вольны мы, друг, в государевых деньгах, а своих не припас в пути. Но изволь: вот тебе слово мое боярское — отпишу про тебя славному Войску Запорожскому и пошлю весточку с надежной оказией. Они-то уж тебя выкупят.

І, наказавши дякові записати Коржа, рушив далі.

— Бреше собака,— зітхнув Лутоха, коли дяк відійшов.— Стеле язиком, як лис хвостом, а очі вбік відвертає.

Тим часом хлопчик-татарчук привіз з Отузької долини дині. Вухатий ослик розумно поводив очима, поки народ розбирав золоті дині-канталупки і тут же різав і жадібно ковтав запашні соковиті скибки.

А торг ішов собі далі. Покупці мацали невільників, смикали на всі боки, вивертали повіки, відкривали роти, перелічували зуби. Жінок-робітниць змушували показувати м'язи, а вродливих дівчат м'яли, як курчат.

Капудан-баша турецьких галер походжав ринком, досвідченим оком приглядаючи собі веслярів. Це була найважча робота, і тільки м'язисті козаки та литовські грабарі могли її здолати. Сафарові бранці впали йому в око. Двічі пройшов він повз них, із удаваною байдужістю дивлячись на всі боки, потім раптом спинився.

— Скільки десяток? — тикнув він у козаків.

— Двадцять п'ять тисяч аспрів, оборонче ісламу,— низько вклонився Сафар.

Козаки були варті цього, але хитрий баша бажав заробити.

— Двадцять,— презирливо процідив він крізь зуби, рушаючи далі.

Сафар зрозумів, у чому річ.

— Двадцять три,— прошепотів він на вухо покупцеві,— а розписка на тридцять.

— Дорого,— похитав головою упертий турок, але, повернувшись, почав мацати козацькі м'язи, дивитися на їх зуби, вислухувати серце.

Дрімотно дзюрчав фонтан, спадаючи у водоймище потрійною цівкою. Ледве чутно шаруділи верхівками кипариси. Меддах [250] співав легенду про Едіге, а циганка Кайтмаза сновигала в юрбі, і нічого не минав її пильний вогняно-чорний погляд. Усім цікавилася вона і на всьому вміла заробити. І сватала, і ворожила, і лікувала, і маклерувала, і зводила, і підшукувала для кафських гаремів найкращих бранок з Майдану Сліз.

Вона вже відвідала Омирів караван-сарай і досвідченим оком оцінила Горпину й Настю. І, не минаючи дрібних справ, шукала очима Гасана, царгородського євнуха, який щоосені приїздив до Кафи поповнювати падишахів сераль [251].

— Володарю! Насолодо Великого! — припала вона до його гладкої руки, прикрашеної коштовними перснями.— В караван-сараї Омировому переховується перлина, що потьмарить усіх одалісок [252] сералю, як сонце тьмарить місяць і східні зорі.

— Кожен будяк видається тобі трояндою,— презирливо всміхнувся євнух, огидливо витираючи руки після її слинявих губ.

— Присягаюся життям Аміне, моєї єдиної доньки. Я мало не осліпла від такої краси. І коли володар її побачить, він подарує бідній Кайтмазі цілу жменю золотих гасене.

— Вже й жменю! Вистачить з тебе і срібних грушів [253], якщо правди хоч половина з того, що ти брешеш.

І, заглушуючи палкі запевнення Кайтмази, летіли в південному сяйві дзвінкі голоси:

— Мигдаль! Горіхи в меду! Фісташки!

— Амбра! Мускус! Пахощі сходу!

А опасистий грек висовувався з ятки і закликав білі примари в ферелже, кидаючи на прилавок строкаті постави шовку.

— Дівчата!.. Незаймані дівчата з устами, як трояндові пуп'янки! Щасливий буде правовірний, засипаючи на персах у них! — волав покликач, вказуючи на засмаглих від сонця дівчат і кучерявих золотокосих панянок з подільських маєтків.

Аж ось закапали з мінарета прозорі звуки, наче кришталеві краплини. Це муедзин [254] закликав правовірних до південної молитви і, немов від чар, завмерло все, бо наказав Аллах, щоб правовірні молилися там, де застане їх співучий азан [255]. І, розстилаючи свої намазлики, благали вони, щоб подарував він своїм вірним синам ще більший зиск від продажу бранців, благословив їх торг, і щоб віднині й довіку не переводилися невільники на кафському ринку, і щоб ціною сліз і людського горя багатішали вони та були щасливі й пересичені, тішилися життям і плодами своєї торгівлі.

За мить замовкла молитва — і віджив Майдан Сліз, невільницький ринок.

Ридали продані в гареми дівчата і, відбиваючись, кликали батьків хлопчики, роковані піти в яничари.

Баша уперто торгувався з Сафаром. Сафар поступився ще на тисячу аспрів, але турок затявся: двадцять тисяч і розписка на тридцять.

Це було корисно. Не щодня продаєш разом вісімдесят козаків, а годувати невільників теж треба.

— Двадцять дві тисячі і цей хлопчик добродієві на втіху,— з огидною усмішкою прошепотів Сафар, показуючи на тринадцятирічного хлопчика, що стояв осторонь.

Баша глянув на хлопчика досвідченим оком. Стрункий, кучерявий. Шкіра, як у панни, що ніколи не бачила сонця. І очі його спалахнули масним блиском.

— Тільки розписка на тридцять,— нагадав він ще раз.

Куплених козаків погнали в порт. Там гойдалися на якорях чотири величезні галери. Легкі каїки перевезли на них нових веслярів, і Корж мимоволі здригнувся, побачивши лави, до яких судилося йому бути прикутим, мабуть, до самої смерті.

— Не журись, братику. Рятувалися й з галер,— ласкаво гукнув до нього Лутоха.— Погано тільки те, що твій боярин не знає, хто нас купив, хоч і мала на нього, собаку, надія.

Галери — по-турецькому катирге, звідси й пішло слово каторга,— це величезні кораблі, що ходять на веслах, але з двома щоглами на випадок ходового вітру. Крізь круглі отвори стирчать уздовж бортів ці весла, так звані опачини. А зсередини прикуто до них гребців-невільників. Працюють вони по кілька змін і тут же сплять і їдять, у кайданах. Ані підвестися, ані випро-

статися, ані розім'яти занімілі м'язи. Залізні кайдани роз'ятрюють руки й ноги, натирають криваві незагоєні рани. А посередині ходить наглядач з жмутами таволги та безжалісно ляскає хворого чи знесиленого. І таволга стає червоною від крові своїх жертв. Так і звуть її невільники червоною таволгою, як співається про неї в козацьких піснях.

Тим часом наглядач розжарив на вогні залізне тавро і почав таврувати невільників. Тавро з шкварчанням випалювало на шкірі глибоку рану, яка вже ніколи не зійде з обличчя. Засмерділо печеним м'ясом, пекельний біль пройняв усе тіло наскрізь, але козаки мовчали. Нащо було тішити жорстокість ворога своєю мукою! Не дурно говорив Тімур, монгольський завойовник, що немає більшого щастя, як бачити розпач своїх ворогів, як пестити їх жінок, гвалтувати дівчат, гнати перед собою відбиту худобу і гасати їх кіньми, швидкими, як вітер пустині.

Коли останнього невільника було потавровано, їх розташували по лавах, біля опачин. З важким брязкотом замкнулися на їх ногах і руках невільницькі кайдани. Рани від тавра завдавали їм невимовних страждань. Вони лизали їх один одному, щоб трохи затамувати муку, коли зненацька з головної галери подали сигнал до відходу. З брязкотом підняли якорі. Веслярі взялися до опачин і за даним тактом рівно й плавко спустилися опачини в хвилі, наче крила величезного птаха. Повільно рушила з місця флагманська галера, за нею — друга, третя. І гострі корабельні носи почали гордовито різати зелені скляні кучугури, що блищали на сонці золотими й срібними лезами.

А на ринку було так само бучно й людно. Сафар продав ще тридцять невільників — за каменярів — на будівлю мечеті.

Відносили й відводили жінок і дітей. І не раз закутий козак спускав очі додолу, бачачи, як навіки зникає дружина чи донька, щоб не помітили людолови й крамарі, як затьмарюють сльози їх погляд.

Плавко й безмовно наближалися до водограю жінки в ферелже, наповнювали вузькошиї глеки дзвінкою цівкою, народженою в гірських джерелах, і, піднявши кунган на плече, віддалялися, танули, як примари, в міжгір'ях завулків. Сивобороді діди мовчазно ссали наргіле. Солодко воркотіли голуби на карнизах мечеті,

а східний казкар-меддах сідав серед курців, схрестивши ноги, і, повільно гойдаючись, починав свої оповідання урочистим заспівом, як усі східні байкарі.

— Слухайте, слухайте, правовірні! Ось що розповідають мудрі люди, міцно тримаючи в пам'яті події минулого і не забуваючи ані краплини з того, що сталося колись під сонцем.

І повільно і плавко точилася казка про велетнів і розбійників, про хитрих жінок і мудрих шейхів [256], про святих хаджів [257], спритних шахраїв і грабіжників.

Куняючи, слухали сивобороді кафяни, й гірники з околишніх сіл, і чужоземні купці, що зайшли до кав'ярні випити запашної кави або викурити наргіле.

І танув час, розпливався в сонячному сяйві, у південній пекучій дрімоті, в струмках повітря, що тремтіло над землею розтопленим склом...

Веселий і задоволений повернувся Сафар до караван-сарая. В перший день продав він понад сто п'ятдесят невільників. Якщо так піде й далі, наступної п'ятниці продасть він увесь свій ясир і, накупивши подарунків синам та жінкам, повернеться до рідних кантар і до отар з табунами, що кочують у степу в околицях Перекопа.

Треба тільки підготувати непроданих бранців, бо виснажений і худорлявий невільник дешевший, ніж відгодований, а до того ж легше заховати під шаром м'яса й жиру хвороби та всі інші вади.

Бачачи, що Корж не повернувся з ринку, Горпина впала в розпач. Довго голосила вона, рвала на собі волосся і кінець кінцем заснула, знесилена сльозами, болем у рані і ще гіршою душевною мукою.

Звісно, Горпина, як молодиця, була дешевша, ніж Настя. Проте вона теж була струнка й вродлива. Тому мати Сафарова покликала циганку Кайтмазу пошептати й вилікувати її. Кайтмаза прийшла того ж вечора, а з нею ніби ненароком прийшов Гасан, євнух султанський. Почав він розмову здалека, скаржився, що падишахові обридли красуні Кавказу й України, що мріє він про панянок з волоссям, як рижовий колос, і очима, як небо в степу.

Сафар почав сперечатися, доводити, що немає на цілому світі жінок, красивіших за козачок і, як доказ своїх слів, повів його до покою, де Настя з Кайтмазою метушилися біля хворої Горпини.

Гасан з першого погляду зрозумів, що Настя переможе на всіх дев'ятьох іспитах султанських гаремів і посяде в ньому місце султанші, але хитрий євнух і оком не моргнув і, зітхаючи, відповів на запитливий погляд Сафара.

— Що й казати: хороша жінка, вродлива, але обридли падишахові чорноокі. Дайте йому жінку білу, як свіжий мигдаль, із косами, як золотаве колосся. Присягаюся бородою пророка, я нічого не пошкодую, якщо ти дістанеш мені таку жінку.

Сафар попався на гачок.

— Взимку ми знов підемо на Литву,— пообіцяв він.— Постараюсь виконати волю тіні Аллаха.

Опинившись удома, Гасан покликав писаря і проказав йому листа до кизляр-аги[258], начальника гарему, вихваляючи Настю і запевняючи, що відшукав справжню перлину.

«Придбати її я не міг,— додав він,— тому, що Сафар ломить за неї божевільну ціну. Сафар поспішає додому, а на цю жінку тут нема покупців. Надішли мені, господарю, золота, і я привезу зірку гарему, якій будемо ми зобов'язані всім нашим майбутнім».

Приклавши до листа свою печатку, Гасан віддав його негрові і пообіцяв йому волю, якщо він приставить листа кизляр-азі за три дні. Негр кинувся до порту й потрапив на швидкоплавну бригантину, але кизляр-аги в Стамбулі не було: падишах погнав його в Персію на війну.

Минув тиждень, Горпина не видужувала. Сафар обурився й наказав кинути її в кошару на солому, а Настю замкнути в гаремі й годувати солодкими й борошняними стравами, від яких швидко повнішають.

Якось уранці Сафар приніс Насті саєтові шаровари, прозоре з бруського газу фередже й сукню-бешмет із тонкого грезету.

— Насте буде в цьому як падишахова ханум,— зауважив він, наказуючи їй переодягтися.

Настя гнівно насупила брови й відштовхнула вбрання.

— Ми тебе продаватимемо! Одягай! — тупнув ногою Сафар.

Тепер він не боявся Насті. Кайтмаза дала йому амулет від лихого ока, а головне, він почув себе дома, серед своїх.

Настя суворо випросталася.

— Ну й продавай, собако, яка я є! Нема чого чепурити мене, як на Масляницю!

Сафар люто замірився на неї нагаєм, але вчасно схаменувся: рубець попсував би Настину шкіру і знизив би їй ціну. Виразно показавши їй канчук або сукню на вибір, Сафар покликав жінок. Прибігла Сафарова мати й троє дівчат, чи то бідних родичок, чи то Омирових коханок. Вони зірвали з Насті плахту, керсетку. Настя люто відбивалася, але сили були надто нерівні. І, скорившись татаркам, вона лиш уп'ялася обома руками в своє намисто, гадаючи віддати все, крім подарунка Сагайдачного. Татарки отетеріли, побачивши на ній такий скарб, але, пізнавши на намисті якийсь мусульманський напис чи то знак, шанобливо залишили його Насті.

Вони обмили її від ніг до голови запашною водою, старанно підрізали їй нігті на руках і ногах і пофарбували їх рудою хною, підмазали очі, простромили в уші розкішні перлові кульчики, надягли тонкі панчохи й гостроносі капці, гаптовані золотом. У татарському одязі Настине намисто здавалося ще кращим, але всі шкодували, що вона десь загубила середню підвіску. Накинувши на Настю прозорий серпанок, татарки захоплено ахкали, милуючись з неї. Принесли велике венеціанське люстро. Настя глянула на себе й розплакалася. Ніколи, ніколи не побачить вона Сагайдачного! Татарки кинулися втішати її, принесли їй горіхів, персиків, вина, винограду. І коли вона трохи заспокоїлася, тихо вийшли, причинивши двері.

Настя гадала, що поведуть її на Майдан Сліз, але найдорожчих бранок татари тримали дома, і покупець сам приходив подивитися на них.

Сафар уже давно був на майдані. Торгівля йшла добре. З сотні бранців він уже продав половину. А Кайтмаза й маклери підшукували покупця для Насті.

Не мавши відповіді з Стамбула, Гасан вигнав Кайтмазу, і вона кидалася по місту, шукаючи іншого покупця. Опівдні, як тільки муедзин проспівав з мінарета свій співучий азан і після недовгого намазу, знов розпочався торг, по Майдану Сліз пробіг лякливий шепіт:

— Беглер-бей! Беглер-бей Селім!

Селімові слуги й бігуни розганяли народ, що падав додолу перед султановим намісником. За бігунами йшов загін яничарів, сурмачі і негри з трьома бунчуками,

а за ними гарцював на сніжно-білому коні сам Селім із почтом.

Виїхавши на майдан і недбало відповідаючи на поклони, Селім спинив коня. Кілька татар кинулися до нього із скаргами, але він не став їх слухати і наказав їм прибути до палацу, а сам з презирством дивився на Сафарових бранок, розташованих біля водограю.

Улесливо вклоняючись і притуляючи долоні до чола, вуст і серця, Сафар показав на них беглер-беєві.

— Невже ти гадаєш спокусити мене таким дрантям? — гордовито всміхнувся Селім.

— Так, володарю всесвіту,— ще нижче вклонився Сафар,— бо іноді степові квіти свіжіші від кращих троянд. Увійди до мене й побачиш жінку, гідну падишаха.

— Добре,— згодився Селім,— але якщо ти мене обдуриш, я накажу відтяти тобі голову.

— Хай буде так,— випростався Сафар,— бо ти накажеш скарати на горло того, хто вважає мене за брехуна.

Це зацікавило Селіма. Всі знали, який він вередливий до жіночої краси, і рідко хто з купців наважувався вихвалятися перед ним своїми бранками. Мовчки підострожив він коня і рушив до караван-сарая.

Настя сиділа біля вікна в глибокій задумі. Пригадався їй рідний хутір, минуле, мати, батько й Петро, коли зненацька гучна розмова відірвала її від мрій: двоє невільників відчинили двері, і на порозі з'явився Селім з Сафаром.

Настя розгублено підвелася, а Селім попростував до Насті, не оглядаючись на Сафара. Бранка вподобалася йому, але, як досвідчений і недовірливий покупець, він зважив на руці її коси, провів долонею по засмаглій руці, теплій і шовковистій, як плід на сонці, і доторкнувся до її грудей, намацуючи перса.

Настя спалахнула від образи й обурення. Гнівно й гордовито зсунувши брови, вона відкинула Селімову руку, як огидну й брудну комаху, дивлячись йому просто в вічі.

Сафар злякано замахнувся на зухвалу бранку, а Настя вся випросталася, як кінь чистої крові під нагаєм. Це вподобалося Селімові. Він звик до безмежної улесливої покори і вперше побачив обурення. Очі його

спалахнули від бажання володіти цією неприборканою бранкою, і владним рухом зупинив він Сафара.

Сафарові очі блиснули і знов погасли під повіками. Настя вподобалася беглер-беєві. Тонка задоволена усмішка гадючилася на його вустах.

Селім відступив, опустився на диван і здалека милувався Настею, покручуючи вуса. Це був стрункий, вродливий турок років під тридцять, сильний і гнучкий, як барс, випещений і звиклий до виконання кожної своєї примхи. Покірливі, мовчазні гаремні жінки набридли йому: щодня те ж саме безмовне обожнювання або рабські сльози. А ця бранка нагадує чи то дикого арабського коня, чи то холодне піняве вино, яким частували його в Стамбулі французькі моряки. Піняве, як кумис, і відсвіжне, як м'ята.

А Сафар мовчки виставляв усі Настині принади: спритно розплів її косу — і волосся вкрило її аж до п'ят каштановим шовковим плащем. Потім рвонув на її грудях сукню і показав Селімові молоді, пружні перса. Настя відскочила, запнула одяг і в нестямі вдарила Сафара по щоці. А він, бачачи в ній майбутню володарку сералю, тільки засміявся, як сміються дорослі з дитячого гніву, і з низьким поклоном звернувся до Селіма:

— Вірні слуги не брешуть своєму володареві, отже, я сказав правду тому, кому служу стільки років.

— Скільки? — урвав його Селім.

І, ховаючи в очах ненаситну жадобу, відповів Сафар із низьким поклоном:

— Тобі, меч правосуддя, віддам я її на вагу золота.

— Ти збожеволів! — скипів Селім, схопившись із місця.

— Ні, володарю, але цариця цінується як золото, як найкоштовніший метал.

Селім роздратовано заперечався, але Настя надто вразила його. Нервово смикаючи чорний вус, звернувся він до свого почту, який шанобливо юрбився на порозі.

— Золота. Ось мій перстень. Хай Абдул видасть, скільки треба.

І слуги кинулися виконувати його наказ.

На дворі караван-сарая, на високому стовпі, формою літери «Г», висіли терези. Коли повернулися Селімові посланці, Сафар вивів Настю й посадив її на одну з шальок, а на другу почали сипати золото.

Спорожнялися шкіряні торби, а шалька не рухалася. Селім стояв осторонь, нетерпляче притупцьовував ногою, а Сафар опустив очі додолу, боячись раптового вибуху гніву кафського володаря. Спорожніли останні кошелі, а шалька не здригнулася.

— Ще! — уривчасто крикнув Селім.

І слуги знов кинулися до палацу.

Задихаючись від шаленого чвалу, зупинився біля воріт захеканий кінь. Слуга стрибнув із сідла і кинувся до терез. І знов посипалося дзвінке сліпуче золото, наче сонячні блиски в лісі. Шалька ледве ворухнулася, коли останні монети впали на неї. Селім рвучко схопився за пояс і кинув на терези свій гаманець. Шалька повільно почала опускатися. Ще трохи! Ще жменька — і Настя буде сплачена. Нервовим рухом зірвав він із шиї коштовний ланцюжок і кинув на золото. І стрілка, здригнувшись, зупинилася й завмерла проти заповітної рисочки.

Сафар і Омир наблизилися до шальки, повної золота, а Селімові слуги поставили поруч Насті пишний паланкін, допомагаючи їй підвестися. І за мить м'язисті негри підхопили паланкін і понесли до воріт.

Сліпа байдужість охопила Настю. Це була свідомість свого безсилля, самотності, безпорадності. Не сьогодні, так завтра; не одному, так іншому. Мовчки сіла вона на терези, мовчки лягла під пишно оздоблений балдахін.

Горпина лежала в кошарі, суміжній із двором, і раптом вона схопилася, наче щось штовхнуло її. Ледве підвелася вона і прислухалася. За муром була якась метушня. Чути було якийсь-то незрозумілий дзвін, вигуки, біганину. Плигаючи на здоровій нозі, добралася вона до воріт, що з'єднували кошару з двором, і помітила багато оздоблені ноші з китицями і наметом, а в ношах Настю в пишному татарському вбранні.

— Насте! — крикнула вона несамовито й лунко.

Настя почула, наче прокинулась від жахливого сну, і відповіла крізь сльози, що стиснули їй горло:

— Ой Горпино, Горпино! Мене продано!.. Прощай, Горпиночко!..

Голос їй урвався. Вона впала на шовкові подушки й заридала важко, розпачливо.

ШЕВСЬКА ГОСПОДА

Сонце вставало рано-рано, як завжди влітку. Задовго до його появи палахкотіли хмарки соковитим гарячим багрянцем. Віяло з Дніпра свіжістю лісів та лук; пахтіло смолою, листям, квітами й травами, і від подиху вітру посипалися дніпровою брижею срібні порошинки іскор. Прибита росою курява оксамитом укривала дорогу, і в прозорому, наче вимитому повітрі яскраво вирізьблювалося листя сріблястих тополь та осик.

Десь протягло співали півні і долітали журливі співи галівників.

З гуркотом і рипінням розкрилася міська брама — і потяглися на базар строкаті вози з городиною, дробиною, діжками меду, сала, масла, солоної риби та іншої ситої їжі. Засновигали колінкуватими вуличками баби з глеками молока, сапетами яблук та цебрами холодної криничної води. Прокидалося місто.

На Кузьменковому дворі метушилися підмайстри. Кузьменчиха готувала пійло поросятам, а дві відгодовані доньки доїли корови, широко розставивши червоні лапаті ноги.

Підмайстер Савка вийшов із клуні, примружився на сонце, на небо, плюснув собі кілька разів водою в вічі, і, помітивши, що хазяїн десь пішов, швидко забіг за ріг хати й перескочив тин. Сусідські собаки кинулися до нього як до знайомого, привітно вимахуючи хвостами.

— Здорові були, дідусю,— привітався Савка з дідом Омельком, що вмивався біля криниці.— З святою неділею!

— Спасибі,— подякував старий, не пізнавши вчорашнього задираку.— А тобі чого?

— Та... я до пана цехмістра... Бо ваші хлопці вчора позичали в нас два шильця та два ножі,— збрехав Савка, не почухавшись.

— А!.. Тільки ж Причепи немає. Він по шкіру пішов. Заходь до майстерні. Там наші хлопці.

Савці тільки того й треба. Хутко шмигнув він до майстерні і по хвилі знову вийшов на двір.

— Не знайшов? — спитав дід Омелько, бачачи, що він з порожніми руками.

— Вони вже віддали вчора ввечері, а я й не знав,— не розгубився хлопець.

І швидко рушив до перелазу.

В саду, серед кущів малини, помітив він маленьку Прісю. Дівчинка гірко плакала, витираючи засмаглим кулачком оченята.

— Що тобі, Прісю? — кинувся до неї Савка.— Ай, ай, сором! Таке вже велике, а плаче.

— Нащо ж вони обдурюють! — схлипнула дівчинка.

— А нас, гадаєш, не обдурюють? Ще й як! А ми ж не плачемо!

Але дитяче горе було надто гостре.

— Нащо ж тато казали, що справлять мені червоні чобітки, а потім пошили та й продали,— витиснула з себе Пріся і заплакала голосно.

— Червоні чобітки! Ось що...— засміявся Савка.— Таке маленьке, а вже хверцює.

І, раптом вигадавши щось, нахилився до дівчинки.

— Слухай, Прісю. Я тобі пошию червоні чобітки. Добре? В мене є шматок сап'яну. Покажи свою ніжку. Якраз вистачить. Тільки допоможи нам і забожися, що ніхто в цілому світі про це не довідається.

— Їй-бо,— забожилася дівчинка і нашвидку перехрестилася.— А ти не обдуриш? Забожись і ти,— недовірливо зиркнула вона на нього.

— Іч, яке недовірливе! Та їй-бо ж! Будуть тобі на Пречисту червоні чобітки, якщо ти зараз обійдеш усі майстерні й тихенько гукнеш хлопців. Хай вони вмить зберуться на леваді за Мотриним шинком. Та щоб ніхто не знав. Зрозуміло?

— Нащо? — здивувалася дівчинка.

— Діло є! Потім скажу, та ще й чобітки пошию, коли не забаришся. Ти знаєш, де всі майстерні?

Ще б пак! Скільки вже разів Пріся виконувала доручення госпóди і за це діставала від Савки та інших підмайстрів солодкі медовики, дрібні шкуратки та різні невибагливі цяцьки. Дівчинка була розумна, лазила по парканах та лісах, як мавпа, а головне, вміла мовчати. Знав Савка, кому доручити серйозну справу.

Вихром помчала Пріся до протилежної садиби, і не встиг він озирнутися, як вона зникла в суміжному вишняку. За чверть години обійшла вона всіх кожум'як і повернула додому, коли підмайстри кінчали снідати. І по всіх майстернях, замість братися до роботи, підмайстри, поснідавши, зникли з майстерень, нібито купити гудзиків чи ще якогось дрібного докладу або й зовсім без приводу.

Савка вже чатував на них! Коли господа зібралася докупи, він задоволено чмихнув.

— Оце добре,— зауважив він, спльовуючи.— А тепер, хлопці, гайда на Дніпро. Дід мій заслаб, отже, човни його вільні. Їдьмо до Китаєва [259] рибачити.

— А робота? — збентежено спитав хтось.

— Робота не вовк, до лісу не втече, а пани майстри хай трохи почухаються та дадуть нам відпочити у свято і відіспатися як слід. Та не знущаються, як із хлопів. Звикли, чорти, що ми мовчимо.

— Го-го-го! Оце здорово!

— Їй-бо здорово! — залунало левадою.

Тільки двійко напівхлопчиків поліщуків не знали, як їм бути.

— А невід де взяти? — спитав один із них, почухавшись.

— І казани кашу варити, чи що там доведеться?

— Є й казани, є й невід! Усе!

— А ложки?

— Тьху, чорти! Їм волю даєш, а вони — ложки!.. Є й ложки. Аж п'ять. Будемо їсти по черзі. Та залишайтеся, чорт із вами, коли ви боїтесь, боягузи нещасні!

— Та ми що ж...

— Де всі, туди й ми,— наважився молодший і важко зітхнув.

Добре пам'ятав він Кузьменкові стусани і дрижав від самої думки про них, як у пропасниці. Але товариське чуття переважило. По двоє-троє, щоб не звертати на себе уваги, рушили хлопці до Дніпра. Швидко відштовхнули вони два човни від ясно-жовтої обмілини і взялися веслувати.

Течія була швидка й бурхлива. Човни мчали, як на крилах. Промайнуло гирло Хрещатого яру, зелені гаї високих київських берегів, і виринули золоті бані Печерського, а нижче над урвищем — старовинний Видубицький монастир. Коли й Печерське лишилося позаду, потопаючи в кучерявих гаях, Савка підвівся на весь зріст і, як отаман, крикнув до своєї ватаги:

— А тепер, хлопці, до Жукова острова! Риби там — о скільки!

І красномовним рухом провів ребром долоні по горлу.

Діставшись острова, хлопці кинулися на берег. Одні розпалювали вогнище, інші розгортали невід та вудки рибалити. Савка наказував. Він ніби виріс, змужнів, почувши себе на волі. Нема над головою низької закуреної стелі. Широко й глибоко дихають груди, а головне — нічий грубий окрик не псує настрою. Вітер вільно тіпає волосся, дме в ніздрі, у вічі. Сонце сміється так гаряче й привітно. Скинули хлопці сорочки, і їхні білі міські тіла заблищали від поту, беручись золотою засмагою.

— Ух, як же воно добре без чортових хазяїв! — вигукнув хтось, стрибаючи у воду.

— Ось вона, воля козацька!

— От би так, хлопці, на Січ. Так от, просто Дніпром,— мрійно зітхнув хтось із Грицькових підмайстрів.

— Подамося, якщо вони дертимуть з нас шкуру! — весело відказав Савка.— Та держи невід, бісів сину! Базікаєш, а риба низом тікає.

Дніпро-Славута палав під сонцем парчевою ризою. Липневе небо було без хмаринки, але легко було дихати над водою. Де-не-де тяглися повз острів литовські плоти. Низько занурювалися у воду набучавілі колоди, бігали ними недолугі біляві люди в домотканих сорочках і штанах, щось кричали свистлявою білоруською мовою і наполягали на стерно, щоб скерувати плоти далі від піщаної лави, що золотавилася довгою мінливою смугою.

А назустріч ішли з півдня козацькі байдаки з однією щоглою. Вітру не було, тому йшли байдаки на веслах. Козаки були голі по пояс і здавалися вилитими з бронзи. Вузлуваті, м'язисті руки наполягали на опачини, рівно й глибоко занурюючи їх у воду, і яскраво палали на сонці червоні шлики їх шапок.

— Здорові були! — вигукнули запорожці, проїжджаючи повз рибалок.

— Здорові були й ви! — обізвалися хлопці, з'юрбившись на березі.

— Тю, та звідки ж ви такі білі та ніжні звалилися, наче вареники в сметані?! — розреготався один із козаків.

— Та з Києва. Шевські підмайстри,— не подумавши, гавкнув хтось.

— Ось воно що!.. Сидите по майстернях та й сонця не бачите? Що ж ви, на Січ тікаєте, чи так покозакувати?

— Рибачимо,— незадоволено одрізав Савка.

— Ну й рибачте, а як закортить покуштувати волі,— рушайте до нас,— крикнув стерновий, наполягаючи на стерно.

Хлопці шпарко взялися до роботи. Улов був невдалий, але вистачило й на юшку, і підсмажити рибки, і на вечір дещо приховати. Пообідавши, пішли хлопці блукати островом. Вони дуріли, реготали, борюкалися, але на серці було неспокійно: де-не-де поставала думка про майстрів, і про те, що доведеться відповідати за втечу, і що кара буде важка.

День промайнув, як уві сні. А ввечері, біля вогнища, почали вони пригадувати своє дитинство. Більшість підмайстрів були з ремісників, але були серед них і селяни, і збіглі пахолки від панів. Усі скаржилися на злидні, жорстокі стусани, голод, холод і ще жахливіше моральне пригнічення, від якого не було порятунку.

Про хазяїв не говорили, щоб не розбити почуття незвиклої волі, але настрій був напружений і тривожний, і де-не-де згасали розмови, ніби хлопці прислухалися до своїх тривожних думок.

— Що там Кузьменко робить? — вирвалося в одного з поліщуків.

— А щоб тобі луснути! Теж нагадав! — обурився Савка.— Що робить? Кляне нас, присягається шкуру з нас здерти.

— А в самого пацюки серце гризуть, підраховуючи збитки,— підхопили голоси.

— Так йому й треба! Хай знає, що терпець, як той мотузок: тягнеться-тягнеться та й урветься.

— А мо', й справді податися просто на Січ? — спитав по хвилі поліщук.— Бо вони довіку не забудуть нам нашої втечі.

— Авжеж!

— Та ще й перед рочками!

— Що й казати: вони з нас шкуру дерли, але й ми підстроїли їм здоровенну капость.

— Що ж, не завжди терпіти й мовчати. Теж знайшли собі хлопів!

— Хай інших тепер визискують, а з нас досить.

— Або поживуть без підмайстрів.

Настрій підносився. Ковтнувши волі, гостріше відчули вони своє пригнічення, і останні вагання танули перед загрозою неминучої розплати.

— А знаєте що, хлопці,— заговорив Савка,— тра або прожити тут з тиждень, поки вони перескаженіють, або просто тікати на Січ. Бо не жити нам інакше на білому світі.

— Оце справді! Краще на Січ.

— Січ не втече,— зауважив хтось.— Краще напровесні рушати: птиця з ірію, а ми у вирій, бо вже серпень, і козаки почнуть незабаром по зимівниках розходитися та на волость. Де ми тоді подінемося?

Але поліщуки хитали головами:

— Поки сонце зійде — роса очі виїсть.

І знов повертались думки під закурені стелі майстерень, що пригнічували не самим задушливим повітрям, а почуттям напівневолі.

І Савка не витримав: буйна, волелюбна вдача його не знала довгих вагань.

— Та що ви, хлопці, баби чи козаки? — схопився він з місця і випростався біля вогнища, освітлений яскравим полум'ям.— За мить — на Січ, а тепер — знову в неволю? Що ми, невільники, чи що? Гайда на Січ — і край! А хто не піде — хай перечекає тут із тиждень і повертається до хазяїв, коли вони перекажуться.

— Вірно! — підхопили хлопці.— На Січ — і край!

— Годі нам шию гнути перед кузьменками!

Але дехто тоскно похнюпився, ніби щось пригадавши.

— Ніколи не відстав би від Савки,— зітхнув один із них,— але ж у мене старі батьки. Що зароблю — все їм. Ще й ночами доводиться до них бігти підсобляти. Вони б з голоду загинули самі.

— Та ти не виправдуйся! Знаємо! — втішали його товариші.— Батьки — це над усе. А помруть старі — приходь до нас. Як рідного приймемо.

— Ще й гостинця тобі надішлемо після походу!

Але інших затримували не старі батьки, а карі дівочі очі. Кепкували з них товариші, звали бабіями, але кожному було зрозуміле кохання.

— Дивись, Семенко, як одружишся, поклич у куми,— жартував Савка з товариша, що вже сватав хазяйську доньку.— Тільки дивись, не дери шкури з підмайстрів та учнів, коли почнеш майструвати! Не подивимось ні на що — скинемо тобі штанці та всиплемо по-козацькому. Не прочухаєшся!

— Та хіба ж я Кузьменко? — ображено сперечався той, зашарівшись аж по потилицю.

— Ну, гляди! А тепер, хлопці, спати! Один човен ми візьмемо, а другий віддайте дідові. Хай не журиться старий. Та хай ще піде до Кузьменка та візьме два злоти, що я заробив.

— Добре, перекажемо. І невід віддамо цілісінький. І казани.

— Та де ж казани поділися, хлопці? Семенко, де казани?

Але Семенко не відповів. Довгий день на свіжому повітрі зморив його. Міцне хропіння вирвалося з його напіврозкритого рота.

— Киньте! Хай його спить! Вранці розшукаємо,— спинив хлопців Савка і ліг біля вогнища.

І за кілька хвилин міцний молодий сон зморив найневгамовніших.

Згасав огонь, розсипався прозорими жаринками, мережився попелом. Тонко видзвонюючи, кружляли над хлопцями комарі, а сонний вітер гойдав лозу та бур'ян, що пахтів чимось гірким та пряним. Савка спав, як забитий. Спочатку йому нічого не снилося, потім виступив з небуття брудний сволок майстерні, а задушливе повітря й сморід мокрої шкіри та клею стиснули йому горло.

«Ух, як тут погано після дніпрових берегів»,— подумав він, давлячись чимось огидно смердючим.

Він рвонувся з місця, хотів схопитися на ноги, але міцні руки звалили його на землю.

— Знатимеш, як тікати! — прохрипів над ухом знайомий голос.— Знатимеш, як хлопців підбурювати!

Савка розплющив очі. При блідому ранковому світлі над ним схилилася кудлата голова. Залізні руки міцно в'язали йому лікті за спину, а смердюча ганчірка затикала рот.

Якісь невиразні тіні ворушилися над сплячими хлопцями.

— Оце здорово! І не писнули,— задоволено крекнув Кузьменко.— Знатимуть, падлюки, як роботу кидати.

Савка похолонув.

— Зрадили! Але хто? Хто? — блискавично промайнуло в думках.

А майстри вже хапали зв'язаних парубків і кидали, як колоди, в човни.

Хлопців привезли до Києва і позамикали по льохах, щоб вони не змовлялися, як виправдуватися. І того ж вечора зібралася цехова сходка. Майстри розуміли, що покарати всіх однаково не можна, і допитували кожного поодинці, залякуючи молодших, напівхлопчиків, що недавно вибилися з учнів на підмайстрів.

— Та ми просто думали відпочити хоч день, бо вже надто зморилися. Та й свято ж було... Ми б сьогодні повернулися зранку,— полотніючи белькотів худорлявий хлопчик років п'ятнадцяти, намагаючись виправдати і себе, і товаришів.

І не знав, що за кілька хвилин стояв на тому ж місці Савка і, сміливо тріпнувши молодою чуприною, кидав у вічі Кузьменкові:

— І пішли б! Шукали б вітра в полі! Ми вам не хлопи і не пахолки! Не маєте права знущатися! Раз упіймали, а далі не пощастить! Все'дно не залишимось!

— Ах, падлюка! Ах, гадючий виплодок! — стискав Кузьменко кулаки.— Вчив його, втовкмачував йому в голову, як працювати, а він тільки-но вивчився — та й з дому. Правду кажуть: скільки вовка не годуй, він усе в ліс тягне.

— Справді, вовк. Хижаком дивиться. Ну, ми тебе, хлопче, приборкаємо. І дикого коня до вуздечки привчають.

— Спробуйте! — блимнув очима Савка.

І рвонув зв'язаними за спиною руками. Але ремені глибоко впилися в шкіру і не піддалися його зусиллям, тільки м'язи на шиї та на грудях напнулися, наче в молодого гладіатора.

— Ого! Так він ще, собака, загрожує! Почекай! Знатимеш, що таке цех,— обурився й Причепа.— Відведіть його, панове, знов до льоху, та не галасуйте, бо це сходка, а не ярмарок.

Підмайстри виступили один за одним. Одні сміливо кидали майстрам у вічі свої обвинувачення. Дехто намагався приховати свою провину або подати її як необміркований юнацький виступ, мало що не жарт.

Недовго сперечалися майстри. Перших ухвалили вони добре відшмагати канчуками, а решту поштрафувати на камінь воску й присудити до церковного каяття.

— Хай щодня ходять до церкви та слухають панотцеві казання.

— І хай панотець накладе на них сувору покуту,— задоволено потирав руки іконописний дідок.

Промайнули в повітрі волохаті шапки і впали на стіл перед цехмістром. Присуд було одностайно ухвалено. Лишалося виконати його. Принесли важку дубову колоду, ввели засуджених — і почалася кара. Одного за одним клали підмайстрів на дубову колоду, здирали з них сорочку та штани, хтось із майстрів сідав йому на плечі, другий — на ноги, а один з найдужчих катував.

Савка стояв осторонь, чекаючи на свою чергу. Він полотнів і зеленів з безсилої люті й жалості до товаришів, бачачи, як вкриваються їх спини червоними кривавими смугами, як пухнуть ці смуги, наче повзуть і пручаються під набряклою шкірою маленькі червоні гадючки.

...Тридцять...

Сорок...

П'ятдесят...

Це була найвища кара. Але лупили немилосердно і, підводячись, кожен із покараних мало не падав з болю. Кузьменко стояв серед майстрів і мовчки смоктав люльку, з насолодою спостерігаючи вираз Савчиного обличчя. Хай полотніє, хай тремтить із жаху й безсилої люті! І свинячі Кузьменкові очі зловтішно виблискували з-під рудих вій.

— Оце так! Оце добре! Хай знають, що таке цех,— підштовхнув він майстрів, п'яніючи з помсти.

— Чого ж ти стоїш? Ми вже вморилися! — гукнув йому один з майстрів, кидаючи скривавлений канчук.

— Та я ще почекаю. Доведеться ще Савку обробляти під червоний сап'ян, бо йому ж призначено цілу сотню.

Нарешті дійшла Савчина черга. Винесли передостаннього підмайстра, залишивши на підлозі кілька темно-багрових крапель крові. Знесилені мордуванням, майстри важко сопли й пили холодну воду, витираючи спітнілі обличчя.

— Лягай, стерво! — наказав Кузьменко, засукуючи рукави.

Савка зиркнув на нього, і щось схоже на криву усмішку промайнуло на його устах. І стільки презирства, і стільки зненависті було в цій усмішці, що коли б майстри були спостережливіші, їм стало б моторошно. Мовчки, з якоюсь зловтішною поквапливістю він ліг на колоду.

— Ану, держися, гаде! Виб'ємо з тебе дур! — крекнув Кузьменко і, ковтнувши міцної горілки, взявся за канчук.

...Тридцять... Сорок... Сімдесят.

З набряклими жилами на чолі, червоний, захеканий, мордував Кузьменко криваву спину свого підмайстра. Він важко сопів і при кожному ударі кевкав нутром, як кінь селезінкою.

Ані стогону, ані крику не вирвалося з Савчиних уст. Спочатку все тіло його звивалося під канчуком несвідомим тваринним здриганням. Потім він сполотнів, і тільки очі його палали гарячковим огнем та зуби до крові прикусили губу. Але ось тіло йому обважніло, зм'якло й нерухомо випросталося на колоді червоною купою роздертого на клоччя м'яса.

— Стій! Стій! — зірвався з місця дід Омелько.— Стій, кажу! Помер хлопець!

Кузьменко спинився з повислим у повітрі канчуком.

— А, чорт! Ще залишилося десять!..— витиснув він із себе, відсапуючись.— Полийте його водою. Мо', ще очуняє...

Павло та Остап кинулися по воду, розв'язали Савку.

— Як же його?.. На спину не покладеш,— метушилися вони навколо хлопця.

Перелякався й Причепа і все намагався розтулити Савчині зуби.

— Горілки! Та голову набік!.. Оце так притичина... Оце так заковика... Ось тобі й маєте...— розгублено бурмотів він.— Доведеться тепер з судом та замком воловодитися.

Обережно підвів він Савчину голову і влив йому кілька крапель горілки, поки Павло та Остап перекладали хлопця на чисту ряднину.

— Нащо ж ви його перекладаєте?! — заметушився Кузьменко.— Йому належить ще десять канчуків.

— Ах ти, собака,— кинув йому в вічі Грицько.— Забив хлопця на смерть, і йому ще замало! Не дамо мордувати!

— Не дамо! — підхопили Павло та Остап.— Усе через тебе вийшло: і збитки, і оця втеча, і лупцювання.

— Оце так! Коли б ти з хлопців шкуру не лупив надміру — не впало б їм на думку тікати та ще й наших хлопців підбурювати.

— Бо від хорошого ж життя не тікають.

Усі накинулися тепер на Кузьменка, забувши власні провини.

— Та замовчіть, панове! — завищав Причепа, хапаючись за голову.— Тут хлопця треба відкачати, а вони сваряться! Лий воду, Грицьку! Ось тобі й маєте... Та невже ж він справді дуба дав?!

Але за кілька хвилин Савка ледве помітно ворухнувся і протяглий стогін вирвався з його вуст.

— Слава тобі, Господи! — полегшено перехрестився Причепа.

І, вмить змінивши тон, промовив голосно:

— Заберіть цього шибеника та замкніть його до льоху. Хай пам'ятає, що цех не потерпить таких вибриків.

Усі разом загомоніли, заворушилися. Кузьменко перекинув під уса кухоль горілки. Іконописний дідок заговорив про ціни на сап'ян, і тільки Павло з Остапом допомагали Грицькові та старому Омелькові винести напівпритомного Савку.

Савка видужував повільно. Годинами лежав він на череві, пригадуючи єдиний день, коли відчув себе вільним. Від найменшого руху пекучий біль проймав усе тіло. Льох був напівтемний, вогкий і брудний. Стіни взялися цвіллю, смерділо квашеною капустою, огірками, кислим пивом та ганчірками з-під сиру. По кутках шаруділи миші та щури. По стінах лазили стоноги, потрапляли в павутиння — і тоді гладкий сірий павук ссав їх, перекидаючи на всі боки.

— Наче Кузьменко,— роїлося йому в думках.

І гостра, невблаганна лють здіймалася в грудях.

— Ну, зачекай, рудий павуче! Ми ще з тобою порахуємося! — свердлила мозок думка.— Дай тільки видужати.

Двічі на день приходила Кузьменчиха. Наточувала з діжки пива, набирала повні миски огірків та квашеної капусти, а хворому кидала скибку хліба й миску каші чи борщу.

— Собака не їстиме такого,— обурено думав Савка.

Але молоде тіло потребувало їсти, і, перемагаючи біль і огиду, ковтав він кашу або напівпрокислий борщ. Потім з важким зусиллям плазував до діжок і запускав у них руку.

— Аби видужати,— думав він, хрумкаючи огірки.— Ніяким ланцюгом тоді не вдержиш.

Хлопці хвилювалися за Савку, але Кузьменко привів лютого собаку і прив'язав його біля льоху, щоб ніхто не наближався до Савчиної в'язниці.

— От падлюка! — лаялися підмайстри, мимоволі відступаючи перед лютим гарчанням і вищиреною пащею.— Такий кожному горло перегризе.

— Авжеж! Тра його каменюкою, щоб і не писнув.

— Тю, дурні! Та хазяїн завтра другого приведе. Краще хабара собаці дати, щоб не гарчав. Тоді щовечора розмовлятимемо з Савкою.

Добре вигадали хлопці. Вони збирали найкращі шматки й кістки і донесхочу годували собаку. Той спочатку кидався на них, але за кілька день привчився до своїх приятелів і навіть дозволив їм пестити себе.

— Це тобі не людина: погодуєш раз-два — і маєш друга,— задоволено посміхалися хлопці, обережно підбираючись до льоху.

Стояли глибокі присмерки. Єдине льохове віконце нагадувало звірячу нору. Старший із поліщуків підліз до нього на череві й напівголосно гукнув:

— Савчику! Чуєш, Савчику? Це ми!

Савка прокинувся, та не одразу зрозумів, хто його кличе.

— Це ж ми, підмайстри! Як тобі, Савчику? — стурбовано кидав у пітьму поліщук.— Невже тобі ще не покращало?

— А, це ви, хлопці? — зрадів в'язень.— Спасибі. Видужую! А так пошматував мене рудий чорт, що гадав — вже й не підведуся.

Хлопці важко зітхнули:

— Ось тобі гостинчика,— поквапився хлопець.— Тут сало, яблука та ще медовики від Прісі.

— Від Прісі? Та хіба ж це не вона нас зрадила?

— Тю, дурню! Та вона мало очей за тобою не виплакала. Це ті кляті низовики розпатякали. Майстри пішли шукати нас по шинках, а запорожці там пили, ну, з п'яних очей і бовкнули, де ми... А майстри й навздогін.

— Ось воно що!.. А я на бідну дівчинку подумав. Ну, хай не журиться: пошию їй червоні чобітки. Ну, а у вас як? — перейшов він до головного.

— Як? Та мало не за в'язнів мають. До вітру не можна піти, а вже до міста чи десь там іще — годі й думати.

— Іч, сволота! А ви мовчите?

— Та чекаємо, щоб ти видужав. Не кидати ж тебе напризволяще.

— Спасибі вам, друзі! — зворушено посміхнувся Савка.— Мені вже багато краще. Тільки знесилів я. Киньте мені коли скибку хліба, щоб швидше видужати.

— Добре, всього принесемо. Ну, бувай!.. Завтра знов прийдемо,— прошепотів поліщук і зашарудів бур'янами.

Минали дні. Савка вже міг потроху сидіти, підклавши щось м'яке. І Кузьменко подумав, що час йому братися до роботи. Але в льоху було темно, а взяти його до майстерні він не хотів, щоб «паршива вівця не споганила всієї отари», як говорив парафіяльний піп. Отже, посадили Савку в клуню, і робив він потроху, скільки сили було. Наближалися рочки, а Савка був єдиний з підмайстрів, хто вмів гаптувати жіночі черевики золотом, шовком та бісером. Ось чому Кузьменко його не чіпав. Мовчав і Савка. А на запитання відповідав коротко, стримано й нібито чемно. А ввечері, коли кінчалася робота, витягав маленьке копилча і шив дитячі чобітки з червоного сап'яну.

— Що це? — накинувся на нього Кузьменко, застукавши його за роботою.

— Це чобітки цехмістровій Прісі,— спокійно пояснив Савка.— Вона мені давно вже наказала пошити, та я був хворий і не міг.

Кузьменко здивовано знизав плечима й потім говорив майстрам:

— Ось що таке канчуки! Не пізнати людини. Навіть Прісі шиє чобітки. А ви, дурні, мене стримували.

— Не вірю я його покорі,— хитав головою іконописний дідок.— Не легко приборкати хижого вовка.

— Побачимо! — фиркнув Кузьменко.

І не знав, що того ж дня за клунею радилися хлопці про втечу.

— На що ми чекаємо! — палко говорили вони.— Савка вже здоровий. Сил нестає слухати попівські казання та удавати покутників.

— «Покайтеся, сини мої, бо немає влади, аще не від Бога, і кожна непокора, навіть думка про неї, є злочин проти Господа»,— влучно перекривив попа хтось із підмайстрів.

— Амінь,— підхопили інші.— Але ж справді, хлопці, тра щось вигадати.

— Знаю тільки одне, що після цієї покути десять років не переступлю церковного порога.

— Оце правда, бо аж нудить від молитов.

Савка задоволено прислухався до розмов, і звитяжна усмішка грала на його вустах. Вистигла спрага помсти. Тепер ніхто вже не вагатиметься й не думатиме, чесно чи нечесно кидати майстерню перед рочками. Майстри самі виплекали в них ворожість, викували опір не ковальськими молотами, а канчуками та здирствами.

— Ось що, хлопці,— сказав Савка рішуче.— Чув я, що піп має виправити нас на прощу до Печерського.

— Що-о?! Ми тобі діло кажемо, а ти нам про попа? Тікати треба, ось що!

— А хіба ж я від того? Я тільки кажу, що треба бути хитрішими, ніж тоді. А коли піп каже про прощу, так треба й удати з себе прочан, щоб випустили нас надвечір за міську браму. Зрозуміли?

— Го-го-го!!!

— Зрозуміло!

— А прочани, замість молитися, козакувати підуть,— реготали підмайстри.

— Та тихше, дурні! Ще рудий чорт почує! — спинив їх Савка.— Отже, я кажу: нагадайте попові, що післязавтра Пречиста і в Печерському — храм. Він і благословить вас на прощу, а замість прощі...

— Буде йому ось що! — підхопив один із підмайстрів, показуючи здоровенну дулю.

— Так от: хто залишається тут,— той справді піде до Печерського, ще й іконок та хрестиків і пляшечок із святою водою та тьмою єгипетською понакуповує, як доказ тому, що справді молився Богові. А ми тим часом далеко вже будемо.

— Оце здорово!

— А рушимо звечора, коли майстри підуть на сходку чи до церкви. Отже, до ранку ніхто про погоню не думатиме, бо ночуватимуть прочани в монастирі і мають повернутися після пізньої відправи. І хай вони кажуть, що молилися разом, а потім одні пішли до ближчих печер, а другі до дальніх.

— Ой, як же воно добре придумано!

Умовившись про всі подробиці, хлопці непомітно розійшлися, але не спалося їм від хвилювання. А другого

дня працювали вони ретельно й запопадливо, ніби справжні прочани, що готуються до каяття. Майстри їх не чіпали. Надвечір пішли вони до церкви, а хлопці — одягли чистий одяг, взули чоботи й рушили до південної брами. Савка забарився.

— Я вас потім дожену. Треба спогад Кузьменкові залишити,— кинув він, підморгнувши.

Хлопці не розпитували. Вийшовши на битий шлях і упевнившись, що ніхто за ними не стежить, вони розділилися: меншість подалась до Печерського, а більшість — до Дніпра. Там уже стояв великий човен Савчиного діда. Вдень Савка тричі одвідав його, приніс лантух борошна, з півпуда сала, три хлібини та кілька сотень огірків.

— Де ж Савка? — хвилювалися хлопці.— Невже його знов захопили?

Але в цю мить виринула з присмерків струнка Савчина постать.

— Ану, хлопці, на човна! — наказав він.— На весла! Не гайте часу! А це я вам солі та крупи приніс на дорогу.

Хлопці дружно вдарили веслами. Савка став на кормі, наполягаючи на стерно, і пильно вдивлявся в чорний силует міста, наче вирізьбленого на тлі вечірнього неба. Сонце вже зникло за обрієм. Здіймався легкий вітрець. Перші зорі миготіли на сході. Давно замкнулися міські брами, відокремивши місто на ніч від вільних степових просторів, шарудливих лісів та гаїв. Ба, ось у місті ніби щось спалахнуло, відтіняючи його рублені вежі та мури.

Савка здригнувся, витягнув шию. Сумніву не було: заграва.

— Хлопці, гляньте! Це я свічку запалив Кузьменкові, на здоров'я,— зареготав він, блиснувши низкою сліпучих зубів.

Хлопці схопилися з лав, мало не перекинувши човен.

— Як то?!

— Та бре!..

— Пустив-таки червоного півника! — лунали їх вигуки.

Заграва більшала. Розливалася вогняним кущем, стояла хмарою диму в повітрі.

Але Савка не довго милувався з неї:

— Годі, хлопці! Хай горить його клуня. Веслуйте, бо знов захоплять нас людолови,— вигукнув він і міцно наполіг на стерно.

Всю ніч веслували підмайстри. Швидка течія допомагала їм, а на ранок повіяв північний вітрець, і стомлені підмайстри розгорнули паруси. Лебединими грудьми нап'ялися вони і помчали човен, як на крилах, ген-ген у далекі степи, назустріч волі й південному сонцю.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД

Минуло три місяці з того дня, коли зникли з Сівера Корж та Горпина.

Погомоніли-погомоніли про це сіверяни та й замовкли. Не до розмов було тоді хліборобам. А пан Бжеський не дрімав. Над Ворсклою виріс високий замок із міцними кам'яними мурами, вежами й брамами. Пишно й бучно відсвяткував Бжеський свої входини й почав улаштовувати господарство.

Передусім збудував він на селі шинок та млин. У шинку була горілка на ту ж ціну, як і скрізь, але значно міцніша, тому козаки потроху кинули околишні шинки. Що ж до млина, то там мололи всяке збіжжя й дерли різну крупу, і вийшло якось само собою, що ввесь урожай опинився під панськими жорнами.

Коли ж на фільварку оселилися, замість старого Омелька, два добрі шевці, бондар, коваль, слюсар і чинбар, сіверяни впевнилися, що пан Бжеський людина розумна й хазяйновита і що з ним можна варити кашу. А коли на фільварку влаштували успенський ярмарок і вивезли гори шабель, коліс, цвяхів, лопат, посуду, сукон, намист і збруї,— сіверяни навіть подумали, що Корж дурно пішов світ за очі з рідного кубла.

Але, влещуючи однією рукою поспільство, пан Бжеський незабаром показав свої пазури.

Ще напровесні, після того як він уперше з'явився, дехто з козаків пішов на уходи за Ворсклу у степ. Уходчики не знали про нові порядки в Сівері і що пан Бжеський будує замок. Одні рибачили, інші полювали, треті — солили й сушили, в'ялили й задимлювали рибу та птицю на зиму. Життя на уходах точилося мирно й безжурно, ніби на світі зовсім не існує ані татар, ані панів, ані королівських податків.

Рибалки тягли важкий невід, живим півколом оточивши затоку, і коли крайній із них виходив на піщану

обмілину, волочачи важку мокру сіть, він миттю кидався знов у воду і брався за невід позаду того, що був найдалі від берега. І тиха дзеркальна затока скипала. Чимраз вужчала просторінь, оточена неводом. Риба борсалася у воді, натикаючись на тонку, але міцну перепону. В розпачі кидалася на всі боки, виплигуючи з води, але сіть невпинно наближалася до берега і тягла її за собою.

Дві молодиці й дівчина метушилися біля катраги. Бачачи, що сіть витягнуто, вони кинулися допомагати. Робота пішла швидше. Росли з води засмаглі, по пояс голі козаки. Вода кипіла зляканою рибою, срібляста луска блищала на сонці, в мокрих петлях тріпотіла велика риба.

— Вибирай! — гукнув Панас Барило, витягаючи переповнену сіть.

Жінки й підлітки спритно вихоплювали з петель шпичкуватих осетрів, щук, сулу та линів із янтарними очима. Риба була велика, рівна. Улов напрочуд удалий. Посортована риба тріпотіла у великих плисковатих кошах. Одна йшла на засіл, інша — на закурювання, а інша — на обід рибалкам.

Рибалки швидко носили до куреня повні коші і вмить поверталися по нову рибу. Тільки дрібну рибку кидали знов у ріку.

— Пливи, та не потрапляй щупакові,— приказував Барило,— бо щупак, як той пан, тебе не помилує.

І разом із синами й козаками почав розвішувати на кілках мокрий невід.

Баби вже тельбушили рибу, посипали сіллю, складали в барила із різними приправами.

— Ой, і риба ж цього року чудова: велика, сита, ікряна,— захоплювався Барило, збираючи в окрему діжку ікру.— Поласує весь Сівер аж до весни.

В цю мить прокинулися товсті, відгодовані за літо собаки і з лютим гарчанням кинулися в кущі. Заметушилися й козаки, хапаючись за шаблі, бо степ має свої закони і в його зеленому морі кожен мусить бути озброєний удень і вночі, на уходах і на хуторах. Навіть жінки схопили ножі й запоясники.

А собаки кидалися на когось із хрипким гавканням і гарчанням.

— Хто там? Стрілятиму! — гримнув Барило, метнувшись за собаками.— Хлопці, сюди!

Але стріляти не довелося. Це був Янек Свенціцький, Ровіцький і ще кілька челядників пана Бжеського.

Пан Бжеський потребував грошей. Про панщину не було чого й думати, але будівництво й борги вичерпали всі його кошти. Треба було відшукати нові джерела прибутків. Порадившись із пробощем і околишніми панами, Бжеський надумав натиснути на сіверян, а Янек, добре пам'ятаючи образу, був радий помститися на непокірливих хлопах.

— Виходь, хто там є! Стрілятиму,— з загрозою повторив Барило і звів курки.

— Я, пан Свенціцький, управитель його мосці вельможного пана,— поважно відгукнувся Янек, відчуваючи себе під надійним захистом п'яного Ровіцького й челядників.

— Чого тобі треба? — не спускав рушниці Барило.

Козаки оточили свого отамана й недовірливо мацали очима приїжджих. Свенціцький мовчки наблизився до катраги і тільки тоді відповів:

— Нарешті я вас викрив. Земля й риба пана Бжеського, і ніхто не має права рибачити на панському грунті, не сплативши панові двох кіп грошей.

Барило дивився на нього, витріщивши очі, й гучно зареготав.

— Та чи ти здурів, хлопче?! Батьки та діди ловили рибу і не знали ніяких панів.

— Мовчи! — гримнув Свенціцький, відчуваючи, як хвиля люті заливає йому очі.— Беріть рибу!

Козаки вхопилися за шаблі, пани — теж. Знялася бійка. Але п'ятеро рибалок і три жінки не могли подолати дванадцятьох озброєних верхівців, і Барило з безсилою люттю бачив, як під'їхали вози, як литвини навантажили їх діжками солоної і куреної риби, низками сухої тарані, птиці, хутрами і всім, що вони здобули на уході за довгу холодну зиму.

— Ну, почекай, собако! Ще знайдеться зашморг на тебе і на твого пана,— з ненавистю люто посварився Барило.

Залишатися на уході було безглуздо. З наказу Свенціцького, литвини забрали не тільки здобич, але й неводи та мисливське приладдя. Пограбовані й побиті, уходники навантажили човни й поплили Ворсклою, проклинаючи грабіжників.

Уранці дісталися вони рідного села, але і в Сівері не було спокою: пан Бжеський сповістив, що за кожен лан його землі козаки повинні сплатити по копі грошей, інакше він не дозволить звезти врожаю. Що було робити?

І знов на майдані юрбилося поспільство, палко обмірковуючи новину.

Насамперед звернулися сіверяни до старшини, але той тільки розвів руками.

— Ні, панове, тут я вам нічого не зроблю. Козацька старшина судить козаків між собою, а позиватися з паном за землю можна тільки в підкоморському суді.

— Як то?! — обурився Барило.— Таж підкоморій такий же пан, як і падлюка Бжеський! Вони ж боронитимуть один одного.

— А мо', розсудить і по закону? Все ж він присягу брав,— нерішуче зауважив хтось.

— Таке! Роззяв рота: мо', вареник сам тобі в пельку вскочить. Ні, братику: пан за пана міцно стоїть, бо ми для нього тільки хлопи погані.

Хоч як обурювались козаки, та треба було щось діяти. Старшина поїхав до Канева й Черкас, здобув копію грамоти Стефана Баторія на козацькі землі і вольності і привіз з собою досвідченого прокуратора.

Прокуратор уважно вислухав козаків і запитав:

— Як саме ви бажаєте позиватися: від самих уходників за наїзд, грабунок і побій чи від усього села за те, що земля ваша, бо королівську грамоту видано помилково на ваше козацьке майно.

— Так, щоб його духу тут не було і щоб земля, як і споконвіку, була наша.

Прокуратор довго розпитував дідів про минуле Сівера, переглянув усі папери, що були в козаків, і почав писати позов.

Одержавши позов до суду, пан Бжеський накинувся півнем на возного.

— Ото погань! Ото лайдаки! — обурено верещав він, шпурнувши возному папірець.— Не хочу брати отого паскудства. Це ж образа шляхетської гідності!

— Я людина маленька, пане,— спокійно відповів возний, підіймаючи зібганий папірець.— Але мам гонор попередити пана, що ухилятися від суду не має права ніхто, навіть сенатор чи то коронний канцлер.

— Як то? Щоб я паскудився з власним бидлом?! Відійдіть, пане, від гріха, бо я людина військова і за себе не ручуся.

— Як пан собі хоче, але я мушу сповістити суд, що пан ухилився від позову, а це значно погіршить справу. Раджу пану взяти позов і краще подумати про оборону своїх прав на суді, бо за законом можна не з'являтися на суд тільки через важку хворобу, на випадок посполитого рушення або Вального сойму, де пан є обраний посол.

Але річ була зовсім не в тому: Бжеський не ухилявся від суду, але боявся дати свій підпис під будь-яким папірцем, гадаючи, що цим самим він уже щось визнає або позбавляється якогось права.

З важким серцем узяв пан Бжеський позов, а як тільки вийшов возний, викликав до себе Маєвського. Та пробощ виїхав на парафію, і хоч як пан Бжеський вчитувався в короткомовний текст позову, він нічого не добрав і не вигадав, але настрій його зіпсувався вкрай.

Бжеський не спав усю ніч. Весь час ввижалося йому, що сіверяни виженуть його з замка. Його обсипало холодним потом. Він борсався в ліжку, як божевільний, пив холодну воду і, нарешті, вигадав чудовий вихід:

«Викличу Грохольського. Це він, негідник, виклопотав мені цю кляту землю. Хай викручується. Так я йому й скажу. Я просив нагороди за подвиги, а ти мені накоїв стільки клопоту. Дай мені іншу землю — і хай йому чорт, цьому клятому Сіверу».

І Грохольський уволив його бажання. Як підкоморій, він добре знав, що позов подають до рук позивальників за шість тижнів до суду і, діставши від Бжеського листа і розрахувавши час, він негайно виїхав із Варшави, радий вирватися на дозвілля від безлічі різних справ, і прибув до Бжеського за три дні до суду.

Він трохи хвилювався, не зрозумівши з листа, в чому річ, але, прочитавши позов сіверян, зареготав і довго не міг вимовити слова.

— Та чого пан регоче? — обурився Бжеський.— Що я робитиму, коли вони справді відсудять землю?!

— Та ти з глузду з'їхав, любий Рогмунде,— нарешті ледве вимовив Грохольський, витираючи сльози.— В тебе ж є королівська грамота. Розумієш: ко-ро-лівська. І ти гадаєш, що її можна знищити з примхи якихось хлопів, обернути на ніщо?

Бжеський ображено підібрав губи.

— Не розумію, що тут дивного. Адже знищили королівську грамоту, надану Німцевичеві на Білинецьке староство.

— Що?! Та це ж зовсім інша річ. Тут землю дали Німцевичам, не знаючи, що її вже подаровано небожеві ксьондза Януша Радзівілла. Хіба ж можна дорівнювати княжат до якихось хлопів,— презирливо вказав він на зібганий позов сіверських козаків.— І невже є в Речі Посполитій хоч один дурень, який не розуміє цієї різниці.

Це вийшло не зовсім чемно, але щиро. Пан Бжеський почервонів, але не час було ображатися. Та й гостинність зв'язувала його. А пан Грохольський вів далі, не помітивши власної нетактовності:

— Хай приїздить підкоморій. Побачимо, хто має рацію — ти чи я.

— Так, але ж вони теж посилаються на якусь королівську грамоту.

— Кажу тобі, що нема про що турбуватися. Ці хлопи не вміють відрізнити королівської грамоти від першого-ліпшого папірця, я їм покажу, що таке наш закон і, якщо тутешній підкоморій не мавпа, а людина, я доведу його до доброго розуму.

Говорячи, Грохольський задоволено позирав на себе в кришталеву глибину дзеркала і підкручував тоненькі вусики над гостренькою борідкою, за модою Генріха Валуа.

Бжеський зовсім заспокоївся і набрав войовничого вигляду.

— Та і я не дам себе ображати. Я доведу, що не можна жартувати з рятівником найяснішого принца Владислава,— бундючився він, як гиндик перед квочками, зовсім забувши, що його подвиги — плід палкої уяви і спритної вигадки пана Грохольського.

На суд прибули вони в повному блиску шляхетського гонору. Грохольський почепив на себе всі ознаки своєї гідності, щоб справити якнайбільше враження не тільки на сіверян, але й на свого черкаського колегу.

За законом, підкоморський суд відбувався на самому суперечному грунті, на полі, або в першій-ліпшій селянській хаті.

Приїхавши до Сівера, підкоморій зупинився на майдані біля церкви. Наказавши возному викликати позовників, він присів відпочити на дубових колодах, де кожного ясного вечора збиралися сіверяни.

Нудьгуючими очима дивився він на село і думав, як остогидли йому ці безглузді козацькі позови за землю. Коли ж вони зрозуміють, що земля мусить належати самій шляхті і всі так звані вільності і привілеї є тимчасова поступка уряду, аби швидше і густіше залюднити прикордонний степ. Це ж так просто і ясно. А козаки роздирають його на шматки своїми скаргами й примушують таскатися в погоду й негоду чортзна-де, рискуючи застудитися або потрапити під кулю незадоволеного судом позовника.

Був сіренький похмурий день ранньої осені. Під вогкою імлою згасали яскраві плями козацьких жупанів і жіночих плахт, і навіть пишні кунтуші панів наче припорошилися сумом. Вогкий вітер гойдав тополі, зривав золоте листя і вкривав ним грузьку чорну землю. Блищали калюжі, а розсякла дорога стала масна і чорна, як зерниста ікра.

Сіверяни прийшли цілим натовпом із старшиною, Панасом Барилом і прокуратором на чолі. А Бжеський — з Грохольським, Свенціцьким, Ровіцьким і юрбою жовтовусих литвинів. Осторонь ховався Маєвський, із удаваною покорою опускаючи очі долу.

Перед початком засідання Бжеський уповноважив виступити замість себе куявського підкоморія і королівського підчашого, пана граб'я Єрзя Грохольського. Підкоморій здивовано і трохи збентежено вклонився несподіваному колезі і розпочав суд.

Бжеський був обурений. Він гадав, що підкоморій прибуде до нього перед засіданням і він устигне добре нацькувати суддю на знахабніле бидло, як він презирливо називав козаків.

Підкоморій голосно прочитав позов сіверських козаків, потім звернувся до них із звичайним запитанням:

— Які у вас докази вашого права?

— Земля Сіверська,— твердо й упевнено почав прокуратор,— споконвіку належала шляхетному зем'янинові й козакові Омеляну Іванову. Почцівий круль Стефан Баторій дав йому грамоту на землю рівно сорок шість років тому [260]. Ось засвідчена копія цієї грамоти. Звідси ясно, що це не пустка, не займанщина,

а приватне володіння, і королівська канцелярія не мала права видавати будь-які грамоти на цю землю, навіявши помилку як на його королівську мосць, так і на пана Бжеського, даруючи йому те, що держава не могла йому подарувати,— упевнено викарбовував прокуратор, дивлячись просто на свойого супротивника.

І пан Грохольський прийняв виклик.

— Королівська канцелярія знала, що робила, даючи грамоту панові Бжеському. Омеляна Іванова ми тут не бачимо, а бачимо невідомих людей без роду-племені, які свавільно оселилися на безгосподарних, тобто королівських грунтах, що роздаровуються за військову службу й інші заслуги.

— Омелян Іванов помер двадцять років тому,— підняв рукавичку прокуратор.— А його законні спадкоємці продали батьківську землю частково моїм віродавцям, частково пану Стефану Потоцькому, про що є запис у земських книгах, копію якого маю гонор подати судові.

І прокуратор подав підкоморієві кілька паперів із великими печатками й закрутистими підписами.

Грохольський відчув, як грунт захитався йому під ногами. Комедія суду ставала драмою з складними перипетіями, бо хоч кожен підкоморій і намагався судити, як належить шляхтичеві, але в межах закону, а бездоганні докази, як судові акти, ламали всі їх побажання і вимагали відповідного висновку. Безпорадно озирнувся Грохольський на пана Бжеського, а той замість відповіді роздратовано стенув плечем: «Вплутав мене, мовляв, у погану історію — так сам і викручуйся, а я тут ні при чому». Грохольський нервово засмикав борідку, і голова його запрацювала, як млин під високою водою. Треба за всяку ціну знепевнити цю продаж.

І тут врятував його пробощ Маєвський. Тихо слизнув він вздовж стіни, наче був він не огрядний і присадкуватий, а легкий, як пасмо туману над Ворсклою. Опинившись поруч Грохольського, він щось зашепотів йому на вухо. Грохольський засяяв.

— Я прошу допитати як свідка пана пробоща Маєвського,— проголосив він, насмішкувато примруживши очі на прокуратора.— Він доведе, що цей продаж незаконний.

І, хоча належало спочатку розглянути папери, а вже потім допитувати свідків, черкаський підкоморій

уволив прохання куявського колеги і викликав пробоща.

— Що пану ксьондзу відомо в цій справі? — спитав він, записавши ім'я й гідність Маєвського.

Пробощ схрестив на череві пухкі рученята, підвів очі до неба, ніби закликаючи Бога допомогти йому виконати свій громадський обов'язок, і, зітхнувши, відповів:

— Відомо, що п'ятнадцять років тому пан Станіслав [261] Гурський подав до Житомирського гродського суду позов на спадкоємців Омеляна Іванова за те, що вони, прості хлопи, насмілилися незаконно називатися шляхтичами і дідичами Сівера і по фальшивому запису передали її панові Потоцькому, на шкоду і збиток панові Гурському, як законному власникові землі, яку він продав коморникові Юрію Немиричу.

— І який був судовий вирок?

— Суд ухвалив, щоб сини Омеляна Іванова подали докази їх шляхетності; але — на превеликий жаль — вони нічого не довели судові, бо таких доказів не існувало,— з тонкою посмішкою зітхнув пробощ.— Проте, як пану підкоморію відомо, тільки сама шляхта має право володіти землею...

— І козацтво...— урвав прокуратор.

— Але не кожна хлопська шушваль, як ці сіверяни,— гордовито відгукнувся Бжеський.

Козаки обурено й загрозливо загули, а старшина виступив наперед і, поклавши руку на шаблю, звернувся до судді:

— Прошу пана підкоморія зауважити, що Панас Барило і половина, а мо', й дві третини сіверян,— реєстрові козаки, і геть усі вони є співучасники Московського походу, за що мають нагороди й подяку його королівської мосці, пана круля.

Боротьба була складніша, ніж то думав Грохольський. Прокуратор собаку з'їв на крючкодерстві. Піт виступив на чолі пана Грохольського, але так само пихливо стовбурчилися його вусики, так само презирливо кривилися губи усмішкою.

Це був справжній двобій, де супротивники відбивали влучні докази і блискавичні вигадки супротивника, і на кожну дрібницю відповідали міцною юридичною відсіччю, і самі переходили в наступ.

— Коли б вам навіть пощастило довести, всупереч правді, що Омелян Іванов не шляхтич, не забувайте,

що сіверська земля лежить у межах земель козацьких, дарованих козацтву королем Стефаном Баторіушем,— наступав прокуратор.

— Так, але після Наливайчиного повстання козаків визнано поза законом як зрадників і ворогів ойчизни і позбавлено права володіти землею,— пиховито сказав Грохольський.

— А року 1602 з них знято баніцію. Тоді їм повернули колишні землі, навіть Трехтемирівський монастир, і поновили їх у старожитніх правах і привілеях.

— Не всіх, а тільки співучасників походу проти ворогів Речі Посполитої, давніх козаків. Хай вони доведуть, ваші сіверяни, що вони народилися від реєстрових козаків і самі вписані до реєстру,— перейшов у напад Грохольський.

— Факт їх перебування на королівській службі в поході під Москвою і Смоленськом в козацьких полках — достатній доказ для суду. І якщо пан Бжеський має нагороду, як співучасник цього походу, ця нагорода не повинна бути видана за рахунок інших співучасників того ж походу.

Бжеський обурено фиркнув у пишні вуса й виступив наперед.

— Як сміє пан прокуратор дорівнювати мене до якихось хлопів, що втекли від панських канчуків.

І знов загрозливо загуло і насунулося козацтво.

— Ми ніколи не тікали від ворогів, як пан Бжеський із своєю гусарією від жменьки партизанів князя Пожарського,— раптом кинув йому в вічі старшина тремтячими з люті вустами.

Бжеський, як божевільний, схопився за шаблю, а старшина й собі вихопив з ножен блискуче черкеське лезо і став в оборонну позицію. Возний та виж [262] кинулися проміж них.

— Відберіть у них зброю, бо на суді заборонено бути озброєним, а хто не побажає її віддати, виведіть того геть звідси,— наказав підкоморій.

Старшина мовчки відстебнув шаблю і передав її козакам, а Бжеський гордовито спустив лезо додолу і презирливо засміявся.

— Ось що визначає кров завзятого вояки: мало не заплямував себе двобоєм з якимсь хлопом,— сказав він, відсапуючись.

Коли порядок було встановлено, прокуратор знов попрохав слова.

— Як оборонець сіверських козаків, я перш за все прошу пана підкоморія визнати право власності на сіверську землю за козаками реєстровими й нереєстровими, які брали участь у Московському поході в лавах королівського війська. По-друге, визнати наїзд на уход шляхетного козака Барила за акт самоправства і грабіжництва, бо межі землі, подарованої панові Бжеському, проходять Ворсклою, а зазначений уход міститься за дві милі на південь від Ворскли, ген-ген у Дикому Полі, а тому зобов'язати пана Бжеського сплатити всі збитки Панасові Барилу, а самий уход визнати за власність Панаса Барила.

— А я вимагаю визнати пана Бжеського за власника наданих йому земель, бо уход хоча й по той бік Ворскли, але теж відомий під назвою сіверської землі. До того ж цю землю ніколи не орали, тобто вона є пустка, підлегла залюдненню.

— Он як! — обурено наблизився Барило.— Коли панам бажається щось захопити — земля є пустка; а коли приїздять королівські шафарі й пишуть люстрації [263], вимагаючи ланове [264] та інші податки, тоді ту ж саму землю вважають за приватну власність. І я вже двадцять років плачу за неї, як за своє майно.

І Барило поклав перед підкоморієм кілька копій з люстрації і план сіверської землі, підписаний королівським урядовцем.

Тим часом підкоморій надіслав возного і вижа оглянути уход на місці і перевірити межові знаки, а сам почав допитувати свідків. Грохольський насторожився: треба було конче збити їх, витягти з них, що треба, заплутати їх в протиріччях або заплямувати так, щоб суддя не йняв віри їх словам. Але й тут справа була складна. Знаючи, що твердження нешляхтичів не мають сили, прокуратор викликав кількох статечних старшин, що мали папери про своє шляхетство, і добре підготував їх до допиту, передбачаючи більшість каверзних запитань Грохольського. Тому й заплутати їх було важко. Були свідки з боку пана Бжеського. Прокуратор почав їх добре виводити на чисте, але підкоморій урвав його і вдруге викликав пробоща Маєвського. О, той не плутав, спритно і хитро відповідав і чимало попсував крові сіверянам.

Накрапав дрібний дощ. Обрій пойняла сиза імла. Гучно й тоскно перекликалися півні. Сіверяни тулилися попід хатами, ховаючись від дощу. Підкоморій почекав трохи і, коли дощ ущух, рушив на поле, бо по закону підкоморій мусив розв'язати кожну справу того ж дня, не відкладаючи її до ранку.

І, «ставши [265] на грунті, де спор був, моццю зверхності королівської і владою уряду свого підкоморського», посилаючись на артикули литовського статуту [266] і на постанови королівського суду, висловив підкоморій свій вирок:

— Понеже землю Сівера подаровано козакові Омеляну Іванову ще за почцівого короля Стефана Баторіуша, але наступні королі цього дарунку грамотами не ствердили і спадкоємці Іванова свого шляхетства не довели, тобто і права володіти землею,— вважати землю Сівер за недоторкану й безсумнівну власність пана Рогмунда Бжеського.

Проте уход реєстрового козака Панаса Барила, грунтуючись на огляді меж, на доводі спокійного й довгого уживання, на поданих люстраціях і на показах свідків, до віри гідних і під присягою допитаних,— вважати ухід за Барилчину власність; і за гвалт, образи et cetera — стягнути з пана Рогмунда Бжеського на користь оного Барила п'ятсот кіп литовських грошей.

Низько схилилися чубаті голови. Програли. І програли всупереч очевидності, законові й праву. Позбулися шматка хліба, притулку. Що ж тепер? Піти світ за очі, на південь, у Дике Поле, або скоритися й сплачувати Бжеському данини та чинші, які йому забажається на них накладати, і потроху перетворитися на хлопів, на безмовну худобину, що працює на пана, як миршава шкапинка?

Але причепитися не було до чого. Підкоморій добре знав, як судити: наклавши на пана Бжеського грошову кару за Барила, він кожному довів свою чесність та безсторонність.

Збентежений був і пан Бжеський. З одного боку, як не радіти з такого вироку, але ложка дьогтю псувала бочку меду, тим більш, що грошей у цю мить у нього не було, і довелося поставити двох поручників у тому, що кара буде сплачена протягом місяця. А що може бути ганебніше для пишного пана, як виявити, що його кишені порожні!..

РАБИНЯ

Настя плакала довго-довго. Обірвалася остання нитка, що зв'язувала її з батьківщиною. Глибокий розпач паралізував її. Не було сили ані підвестися, ані озирнутися. Довго, ритмічно гойдалися ноші. Тричі змінялися негри-носії, а Настя не рухалася, лежала, як мертва, заплющивши очі, і тільки коли-не-коли здригалася з болю.

Що думала, що відчувала вона, сидячи на терезах,— вона й сама не знала. Та й тепер була вона, як уві сні. Чи не все одно, де понесуть її і до кого?! Тепер вона вже не людина, а рабиня, куплена за гроші і зважена на терезах.

Як ось урвалося ритмічне коливання. Міцні руки підхопили Настю і внесли до палацу. Вона не оглядалася, не бачила, скільки промайнуло перед очима високих покоїв з ліпними барвистими стелями і склепінчастими вікнами та дверима. Її спустили на низький і м'який диван, і носії беззвучно вислизнули за гаптовану запону, залишивши її на самоті.

Хвилину лежала вона нерухомо, ніби силкуючись забутись, розвіяти важкі примари, потім розплющила очі.

Кімната була невелика, напівтемна. Візерунчаста стеля, де без краю повторюються зорі й многокутники, поділені опуклими смужками; звислі карнизи, низькі склепінчасті двері, такі ж самі вікна з кольоровими шибками і мушарабіями [267] від сонця. На кам'яній долівці — килим на всю кімнату. Вздовж стін — дивани, а посередині — маленький восьмикутний столик із перламутровою інкрустацією, не вищий від звичайного дзиглика, та кілька строкатих подушок. От і все.

Клітка. Чепурна, барвиста клітка, звідки не судилось їй видертися на волю. Як божевільна, схопилася вона і припала до вікон. Але вікна виходили в сад, де на тлі безкрайого моря повзли візерунчастим різьбленням альтанок виткі троянди й виноград, а міцні кам'яні мури з гребенем, пообтикуваним склом, відбирали останню надію на втечу.

Крижаний спокій охопив Настю. А думки запрацювали гостро й напружено.

Мовчати! Удавано скоритися. Не намагатися втекти, але жити самою думкою про втечу. А коли все тутешнє

життя стане відоме і зрозуміле, коли заговорить вона по-татарському, як справжня кафянка, коли обізнається з усіма звичаями татар,— тоді втекти і привести козаків, і стерти з землі свою колишню в'язницю, і донесхочу впитися жахливою і солодкою помстою.

«А Петро?» — здригнулося болем дівоче серце.

Що, коли він ударить на Кафу і скрізь шукатиме її, а вона сидітиме в цій клітці, не знаючи, що він тут?! Настя мимоволі зціпила зуби, щоб не застогнати. Ні, це було б надто жахливо! О, вона хитруватиме! Вона вивчиться по-татарському так, щоб жодний татарин не підозрівав, що вона його розуміє. Вони одверто розмовлятимуть при ній, як розмовляють при хортах або при глухонімих.

«А беглер-бей?»

І знов заборсалася вона по кімнаті, як підстрелена ластівка. Хоч яка вона була наївна, але все ж розуміла, що не для праці куплено її на вагу золота. І дрож жаху й огиди перебіг її тілом. Ні, вона цього не допустить! Вона битиметься, кусатиметься, дряпатиметься, вона змусить його зненавидіти себе й вигнати в поле робити. Це все ж таки краще, ніж бути втіхою похітливого татарина та з мукою і огидою зраджувати того, далекого й безмежно коханого.

«Ні, ні, краще вмерти!»

Настя зціпила зуби з огиди й ненависті. І тому, що беглер-бей був молодий і вродливий, гостріше палала її ненависть до нього.

Щось тихо зашаруділо за спиною. Настя рвучко обернулася. Маленька чорноока татарочка років десяти сором'язливо ховалася за гаптовану запону.

Настя ступнула до неї з перекошеним люттю обличчям. Татарочка перелякано відскочила, і за запоною швидко-швидко залопотіли її маленькі папучі, а Настя сіла і замислилася. Порив стих. Вона відчувала безкраю втому й сум. І, опустивши очі, побачила вона на своїх грудях заповітне намисто. Крапельками крові палали рубіни в золотому павутинні різьблення. Тільки не було середньої підвіски з найбільшим, найкоштовнішим рубіном. Десь загубила вона його в рідних степах, а може, й тоді, коли Сафар тягнув її, непритомну, з рідної хати.

І пригадала вона хутір, явір, що тихо шелестів над головою, батька з новою люлькою і Сагайдачного, весе-

лого й щасливого. Ох, чому, чому не послухав він розважливих порад її татка?!

Сідало сонце. Море забарвилося аметистовими тонами. Мліли над ним темно-бузковими пасмами хмари, облямовані золотом. У кімнаті сутеніло. Прийшли невільниці, знаками покликали її, привели до галерейки, де музично дзюрчав фонтан. Спритно роздягли її і обмили з голови до ніг водою, напахченою трояндовою олією, принесли їй одяг, прозорий, як світанковий туман.

На дворі й на галереях заблимали олійні лампи, підвішені на ланцюжках до стель. Їх мінливе полум'я здригалося від морського вітру, і вибагливі тіні гойдалися по кутках, розмахуючи сірими рукавами. Настя повернулася до знайомої кімнати й лягла не роздягаючись. Серце напружено билося, слух ловив кожен шелест, кожен шепіт у сералі. Але повільно линув час, і все було тихо.

На сході вставав повний місяць. Побігла до нього морем срібляста стежка іскор. Солодко й ніжно пахтіли кипариси, лаври й величезні дзвоники, що скидались на лілеї чи то дур-зілля. Незчисленними бубонцями дзюрчали нічні цвіркуни. Ішла над землею південна, любашна ніч.

Настя непомітно заснула. Втома і все перебуте зморили її. Розкинулося на м'якому дивані змучене тіло, і Селім мимоволі замилувався сплячою, завмерши на порозі. Але, хоч як тихо він увійшов, погляд його збудив Настю. Вона схопилася і, вмить пригадавши все, забилася в куток.

Селім спустився на диван і рухом покликав Настю до себе, щось говорячи їй по-татарському. Настя гнівно хитнула головою. Селім щось відповів їй, шкірячи білі зуби, але Настина упертість, певно, набридла йому. Він наблизився до неї і зненацька схопив її за стан. Настя відкинулася всім тілом, розпачливо й вороже. Він тягнув її до себе і підтримував за потилицю, намагаючись поцілувати. Вона вперлася руками в груди, пручалася, билася, як риба в рибалчиних руках, і раптом намацала на Селімовому поясі кинджал. Яке щастя! Блиснуло загострене лезо, але він вчасно впіймав її руку і, незважаючи на розпачливий опір, вирвав його і викинув за вікно. Кинджал блиснув срібним променем і впав на грядку серед квітів. Лезо встромилося в землю, і ще

довго тремтів його держак, блимаючи при місячному сяйві діамантами, наче крапельками роси.

Селім випустив Настю і сів на диван, витираючи чоло, потім ляснув у долоні. Ввійшов євнух і, схрестивши руки на грудях, мовчазно очікував наказу.

— Перекажи їй,— кинув Селім,— рано чи пізно вона все'дно належатиме мені. Нащо ж ці примхи й опір?

Євнух уклонився і переклав Насті Селімові слова. Вона глянула на нього очима, повними ненависті, і відрізала:

— Ніколи! Так і скажи своєму володареві.

І Селім зрозумів, що іншої відповіді сьогодні не буде. Роздратовано вдарив він кулаком по дивану і вийшов.

Минали дні, а Настин опір не меншав. Селім уже не намагався взяти її силоміць, але щовечора приходив до сералю і довго сидів біля неї, курив наргіле і, вивчивши кілька українських слів, повторював:

— Насте — троянда! Запашна й колюча троянда. Солодко дихати її ароматом, але чому вона холодна, як медуза, і, як медуза, опікає своєю красою?

Настя мовчала й байдуже відверталася, нібито не до неї були його слова. І Селім мимоволі губився. Вперше за своє життя бачив він таку байдужість. Упертість, жах — це було зрозуміло, але байдужість — ні. Для Насті він не існував, ніби замість живої істоти перед нею була порожнеча.

Він надсилав їй пишні оздоби й подарунки. Венеціанські й перські купці приносили їй коштовні мережива, обручки найтоншої роботи, шовковий газ, прозорий, як ранкова імла над морем, усипаний діамантами, ніби оббризканий росою. Настя байдуже переглядала все, наче книжку з малюнками, і відсилала купців, не залишаючи собі нічого.

Тоді приходили садівники, прикрашували її покої гірляндами зелені, приносили китиці рідких квітів і кошики смуглявих персиків, прозорих виноградних грон, синій інжир і свіжий мигдаль. Настя нюхала квіти й відверталася. Все це було таке чуже, таке відмінне від рідного степу, від безмежно дорогої рідної батьківщини.

І Селім божеволів. У розпачі наказував він привезти з-за гір степових сором'язливих квітів, рум'янок, медуниці, червоної калини й ковилю. Настя рвучко пригор-

тала їх до себе. Довго плакала над ними, цілуючи напівзів'ялі пелюстки, але коли Селім наближався до неї, ставала ще мовчазнішою і відчуженішою.

Селімові западав під ногами грунт. Він відчував, що сам стає невільником своєї бранки, що покохав уперше за все життя. Він наказав двірському поетові складати на пошану Насті газелі [268] і рабайяти [269], на зразок Газі-Герая, Омара Хайяма [270] і Хаканія [271]. І поет щовечора приносив нові пісні, написані арабською в'яззю на згортках пергаменту, але вірші, як і подарунки, не зворушили Настю.

І наказав Селім своїм колишнім одаликам прислуговувати Насті і вчити її по-татарському, і здивовано помітив, що вчиться вона охоче й навіть намагається вимовляти, як справжня татарка. За місяць Настя так призвичаїлася до татарської мови, що Селім заговорив із нею знову:

— Я пильную і шаную тебе, як квітку, створіння Аллахове. Чому ж ти така жорстока до мене?

— Я вільна жінка,— гордо відповіла Настя,— а вільна людина ненавидить того, хто купив її за гроші й держить у неволі.

І знов пішов Селім розгублений і збентежений. Відчинити свій палац і перетворити свій побут на європейський, як у греків і купців-генуезців, він не міг; весь мусульманський світ повстав би проти віровідступника, та й не наважився б він ніколи піти проти свого закону, віри і звичаю, тому не знав, що робити, і викликав до себе відомого шейха, щоб той дав йому добру пораду.

Вислухавши Селіма, шейх довго мовчав. Чи то міркував, чи то удавав що міркує, щоб надати своїй пораді більшого значення, сидів, зануривши очі в землю, і нарешті відповів тайнозначно і пишномовно, як всі східні вчені і мудреці:

— Вода м'яка, гнучка й текуча, а камінь нерухомий і твердий. Але минає час — і вода пробиває каміння, вигладжує його, але для цього треба багато часу і ще більше води.

— Хай ворон чекає сторіччя, живлячись мертвячиною,— спалахнув Селім.— А я, як орел, хочу живої крові. Хай мить, та моя, поки я молодий і поки квітне її дівоча краса.

Шейх ще нижче схилив свою мудру голову і зітхнув:

— Ти відповідаєш, як метелик, що живе один ранок. Не шукай хвилинної насолоди, бо кохання догорить на світанку і білий саван без швів покриє твоє шлюбне ложе. Але кохання — це життя.

— Так що ж мені робити?

— Зроби її господинею свого дому. Хай хоча б у межах його відчує вона свою волю і владу. Привчай її до себе, шануй її, будь покірливий у дрібницях, щоб у головному скорилася вона тобі. Не ображай її земляків і невільників, її віри. Не чіпай ані словом, ані рухом того, що їй дороге. І пам'ятай наш мудрий закон: «Якщо ти хочеш взяти собі дружину з невільниць,— введи її в свій дім, обріж їй нігті, скинь з неї одяг і ім'я рабині, і хай вона сорок днів плаче й сумує за рідною землею, за братами своїми, за матір'ю і за батьком, а потім ввійди до неї і розділи ложе її, і назви її дружиною своєю перед Аллахом і перед людьми».

Селім стенув плечима:

— Вона вже сто сорок днів живе під моєю покрівлею і однаково фуркає на мене, як дика кицька.

— Якщо камінь твердий,— треба більше води,— невловимо посміхнувся шейх і підвівся з місця.

На тому й закінчилася їх розмова. Шейх повернувся до себе, діставши багатющий вакуф [272], а Селім хоч спочатку й обурився,— вирішив скоритися шейхові.

Він більше не докучав Насті своїм коханням, але дозволив невільникам-козакам святкувати неділю й дав їм кращу їжу, а коли Настя зустрічала його привітніше,— сипались на них нові милості.

І Настя повільно й непомітно перестала дивитися на нього, як на недолюдка, проте суворо відштовхувала кожен натяк на зближення. Перед Селімовими очима нібито замайоріла надія, що Настин опір незабаром розтане, але султан викликав його до Стамбула й послав на перську війну. Селім був у розпачі. Він надіслав Насті розкішні подарунки й наказав своєму заступнику Абдулові виконувати всі її накази, як справжньої господині, але стежити, щоб вона не втекла.

Настя полегшено зітхнула. На добрих півроку, а може, й на рік, звільнилася вона від щохвилинної небезпеки, але думка про втечу ані на мить не покидала її. Вона жваво цокотіла по-татарському, вивчилася всіх кримських звичаїв і замовила собі кілька простих фередже, ніби щоб подарувати їх бідним татаркам, які

приносили їй гірських ягід та квітів, і одне з них заховала для себе.

— Одягну фередже, вийду — і ніякий шайтан мене не знайде, бо татарам заборонено, під загрозою смерті, наближатися до чужих жінок. Аби дістатися до Кафи, до чужоземних кораблів. Подарую їм свої перли, хай відвезуть мене за них до християнських берегів, а там уже все обійдеться.

А час минав, і воля не приходила. Коротшали дні, море гнівно билося об скелі і вило ночами. Минав листопад, коли Настя мусила їхати до Києва, і подорож, що так збентежила її дома, здавалася тепер недосяжною, казковою мрією.

І вмирали надії, як листя восени. І вночі, коли засинав беглер-беїв палац, часто плакала Настя в своїй розкішній клітці й билася об грати вікон, щоб болем притамувати розпачливий сум. А на ранок підводилася з важкою спорожнілою головою й червоними повіками, і тоді покірливо вклонялися євнухи перед царицею сералю. Тоді ховалися від неї колишні наложниці беглер-бейові, лякаючись її погляду, і тільки маленька татарочка крадькома зазирала в її покої і пошепки розповідала жінкам, що знов сумує Гюль-Хуррем, Троянда Щастя, як прозвав Селім свою господиню.

Шейх Ель Закі — хай буде благословенне ім'я його,— шейх Закі утворив цей водограй на схилі гори в трьох фарсахах [273] від Отузької долини, щоб стомлений подорожній міг заспокоїти спрагу свою і відпочити біля води, в тіні сторічних горіхів.

Мудрий дар був у старого шейха: чув він воду в надрах гори, як чує лікар хворобу в грудях недужого. Не раз відшукував він у горах джерела, завалені камінням і землею, відкопував, розчищав їх — і народжувалися від них струмки й фонтани з холодною і чистою водою. І йшли до них отари з чабанами, і йшли жінки з околишніх селищ, загорнуті в білі фередже з вузькою щілиною для очей; і дівчатка в маленьких оксамитових шапочках, розшитих золотом і дукатами, з-під яких рудими гадючками збігали на плечі кіски, пофарбовані хною. І яничар, що напував у водоймі коня, задивлявся на газелячі очі, наче чорні сонця під довгими чорними віями. А дівчата, виповнивши по вінця вузькошиї глеки-кунгани, спритно підхоплювали їх на плече й,

легко перебираючи по стежці папучами, зникали під зеленими наметами лісу. Довго дивився їм услід яничар, милувався, як спадали сонячні бліки з їх одягу, і не помічав, що кінь давно напився і тягнеться оксамитовими губами до навислих над водограєм віток.

Вірш з натхненного Джамія[274] вирізьбив на камені мудрий шейх, щоб, заспокоївши спрагу свою, міг подорожній припасти до іншого джерела, бо відпочинок збуджує думки, а думки — спрагу знання.

І понад сто років дзюрчала цівка водограю, і кожен читав на камені ім'я мудрого шейха і благословляв пам'ять його і працю на користь нащадків. І в перший день місяця мухарема збиралися вони до мечеті і замовляли муллі одну благословенну фатиху[275] за упокій душі померлого шейха, і сипали йому дрібні мідні пара та акче, зароблені важкою надмірною працею.

Все літо стояла посуха. Зміліли гомінкі гірські річки, а струмок посеред вулиці Чабан-Таша мало не пересох. Довелося ходити по воду до джерела мудрого шейха і, як дорогоцінність, нести в долину холодну вологу його цівок. Навіть рибалка Нур'ялі, що жив по той бік затоки, приходив сюди двічі на день і ніс до саклі важкий, потьмянілий від роси глек, спритно підтримуючи його на тім'ї.

Тут зустрічав він красуню Джевгер, яка довго милувалася своїм віддзеркаленням, перше ніж розбити його, занурюючи в воду свій глек; і Салтанет, і синьооку Медже, і багатьох інших, що так любили потай побалакати з рибалкою далеко від суворих матерів і воркітливих бабусь. Росли вони разом з рибалкою, гралися з ним і з сестрою його Шафіге, стрибали по скелях за козами, ласували солодкою чорною морвою і диким кизилом, ловили в затоці драглих медуз і виганяли з шкарубин полохливих крабів.

Дівчата жаліли Нур'ялі. Стільки лиха зазнав він за останні два роки! Навіть насмішкувата Медже не казала про нього слів гострих, як шпички держи-дерева, і довго дивилася йому вслід, сумно замислившись.

Позаторік восени, коли пішла в морі лобань, змовився Нур'ялі з братами Медже позичити в мурзака Халіля рибальський баркас з трьома козаками-невільниками і вийти на лов. І лов винагородив рибалок. За добу виповнили вони баркас по борти. Час було вертатися додому, але жадоба потьмарила розум. Запалала їх

кров невідомим завзяттям. Ще раз закинули вони невід, хоч насувалася з заходу хмара і вмилилося море пінявими кучугурами. Козаки з тривогою позирали на небо, щось тлумачили рибалкам, вказуючи на хмару, але не розуміли вони невільницької мови і міцно вірили в свою долю. Думали: встигнуть утекти від бурі за виступ Кастельського мису, але інакше судила їм доля.

Шквал знявся несподіваний і жахливий, зорав своїм гнівом блакитний степ і, перш ніж устигли прибрати паруси, вивернув щоглу. Рибалки з жахом кинули невід, повний сріблястої риби, і схопилися за весла.

Хвилі йшли важкими олов'яними горами. Піна клоччям стікала з їх грив, коли здіймалися вони над бортами, ладні звалитися на рибальський баркас. Тепер усі зусилля скерували рибалки на те, щоб стати впоперек хвилям і не потрапити на скелі.

А вздовж берега гуркотіло щось божевільне, наче сотні гармат відстрілювалося від наступу вирів. Море стало каламутне від мулу. Сутеніло. Дрібний дощ леденив змучених рибалок і заступав густим туманом обрій, де світив маяк на вершині Кастелі і другий — на сході, на мисі святого Іллі.

Ані зір, ані вогнів. Тільки гучнішав гуркіт бурунів, сповіщаючи про те, що баркас невпинно наближається до загибелі. Рибалки напосідали на опачини, але що могли вони вдіяти проти стихії!.. Жахливий вал підхопив баркас, розгойдав і кинув на скелі. Нур'ялі плигнув у море і, коли нова хвиля кинула його до берега, рвонувся вгору, щоб не розбитися. І раптом повиснув у повітрі. Одійшла водяна гора, а він висів, зачепившись за камінь. Нур'ялі не пам'ятав, як видерся кручею, як упав на землю без духу.

Загинули брати Медже і троє невільників. Нур'ялі довго був між життям і смертю, а потім Халіль покликав його на суд.

І розсудив мудрий каді [276] так, як наказує закон Магометів, викарбуваний у серці його, і як підказала совість, голос Аллахів.

Нур'ялі мусить сплатити збиток: ціну баркаса, невільників і невода, що загинув у вирі, а також половину влову, який здобули рибалки. А що не було в Нур'ялі ані срібних аспрів і грушів, ані золотих дукатів, чи то мідних акче і пара,— забрав Халіль його поле, забрав вівці й кози — і влилися вони непомітною краплиною

в незчисленні отари мурзакові, а сам Нур'ялі мусив, як невільник, працювати в Халіля два роки.

Раз на місяць Халіль відпускав Нур'ялі до Чабан-Таша відвідати дружину й сина. І з мукою бачив Нур'ялі, яка прозора й виснажена стала його Есме та маленький Асан, позбавлений молока й чебурека. Есме не скаржилася, але по краплині випльовувала молоде життя разом із кров'ю і харкотинням і незабаром лягла в рідну землю, загорнута в білий саван без швів, як вимагав закон Магометів.

І вслід за Есме пішов у рідну землю маленький Асан, хоч як пестила, хоч як годувала його Шафіге, сестра Нур'ялі. І залишився Нур'ялі сам, як стовп на роздоріжжі, як камінець у безкраїх степах.

Минув ще рік. Відслуживши Халілеві мало не весь свій борг, повернувся Нур'ялі в спорожнілу саклю, де ніхто не чекав на нього з гарячою чорбою, не пік йому в фуруні коржів і не сидів у сутінках на порозі, очікуючи на нього.

І не знав Нур'ялі, з чого почати: з усіх кутків дивилися на нього злидні, шкірячи беззубі щелепи. Почне він підрізувати виноград, а вітер підхопить і кине в море останню сорочку, почеплену біля порога. Запалить піч, а єдина коза забіжить до сусіднього городу — і лається, верещить стара Тайфіде, вимагаючи сплатити за спаш.

— Одружися, Нур'ялі,— радила Шафіге, потай зустрічаючись із братом біля джерела мудрого шейха.— Чоловік подарує тобі на господарство двійко ягняток, а я цапеня і квочку з курчатами, та ще й лантух борошна. Поки був ти в Халіля, я ж полола й поливала твій город. Отже, будуть у тебе й сині баклажани, і огірки, і квасоля, і дині...

Але Нур'ялі тільки зітхав.

— Ех, Шафіге! Навіщо ти знов про це! Нема в мене грошей на агарлик [277] і на весілля. Та й хто з хазяїв віддасть жебракові дочку? Он дивись: уся сорочка в лахмітті. Соромно на люди вийти.

Наступного дня Шафіге принесла голку й нитки і, лагодячи сорочку братові, розповідала:

— Прийшла до нас циганка Кайтмаза. Скаржилася, як обдурив її Сафар. Розпитувала й про тебе. Я розповіла, як тобі скрутно, і просила поворожити на тебе. А вона, замість ворожити, каже: «Допоможи братові:

є в Сафара невільниця. В неї на нозі карбункул, тому її ніяк не виведеш на продаж. А жінка вона здорова, вродлива і, як людина, дуже хороша: добра, розумна, працьовита. Хай Нур'ялі купить її. Буде в нього робітниця й господиня. І це буде втроє дешевше, ніж весілля, агарлик і подарунки нареченій».

— З глузду з'їхала твоя Кайтмаза,— обурився Нур'ялі.— Людині нема чого їсти, а вона — невільницю.

— Навпаки,— образилася Шафіге.— Сафар поїхав, а бранка залишилася в Омира. Омир не хоче її годувати. Він ладен віддати її за двісті аспрів. Ти ж подумай, це ціна пари овечок.

— А що, як вона не видужає? Що тоді робити з калікою?

— Видужає,— запевняла Шафіге.— Її вкусив дорогою тарантул, а ми виготуємо масть із морської трави. Це ж чарівна штука — ця масть.

Нур'ялі всміхнувся.

— Ех, Шафіге, Шафіге! Хороша ти в мене, сердечна, але ні в чому ти мені не допоможеш. Доведеться кидати Чабан-Таш та йти до Кафи у вантажники.

— Ні, Нур'ялі, ні! — не в жарт злякалася Шафіге.— Я все влаштую. Я наказала Кайтмазі забігти ще раз. Надвечір повертається вона до Кафи — я піду разом з нею подивитися на цю бранку. А що, коли вона справді хороша людина?

Тепер стривожився Нур'ялі. Невже Кайтмаза ладиться завести Шафіге до притулку розпусти? Від неї можна всього сподіватися. Стурбований, змусив він сестру заприсягтися пророком, що вона нікуди не піде з дому, і залишив її, подякувавши за турботи.

Але Кайтмаза не брехала. Вона зненавиділа Сафара за те, що він продав Настю, не дочекавшись Гасанової відповіді, і думала помститися, видравши Горпину з його лабет. Навмисно приклала вона до її ноги звичайне горіхове листя, що відбирає жар, але не лікує карбункул, і запевняла Омира, що доведеться відняти їй ногу. Довідавшись про лихо Нур'ялі, вона надумала вбити двох зайців — продати йому Горпину за дурничку і цією послугою сплатити Шафіге свій борг.

А Шафіге не знала, що й робити. Порадилася з Медже, з Джевгер, із Салтанет, і вони ухвалили допомогти товаришеві дитячих років. Медже дала срібну обручку, друга — золотий дукат із шапочки, третя — гаптовану

маграму [278]. І зібралося більше, ніж запросив за Горпину Омир. Досвідченим оком оцінила Кайтмаза зібране. Так, цього, певно, вистачить. Залишиться навіть Кайтмазі з дочкою. І, зав'язуючи свій клунок, Кайтмаза знову і знову наказувала, щоб Нур'ялі конче приїхав у п'ятницю до Кафи.

Нур'ялі справді часто возив туди човником садовину й городину, сплачуючи отак рештки свого боргу Халілеві. І на цей раз наказав йому Халіль відвезти на базар двісті запашних динь і кілька сапетів персиків та інжиру.

Ранок був сонячний, кришталевий. Тихий, які бувають тільки на початку осені. Море мріяло в ніжній млості, і в заштиленому його атласі відсвічували перлові верхів'я хмаринок. Легкі пустотливі хвильки з дзвінким сміхом набігали на обмілини й шепотіли щось ласкаве, спадаючи на пісок. Мліли гори в бузковій імлі, наливалися долини синню і, наче високі чорні свічки, нерухомо стояли кипариси, відтіняючи сліпучу білизну будинків із плескатими дахами, що розсипалися крейдяними кубиками по схилах гір.

Нур'ялі ліниво рухав веслами. Ялик ішов плавко, наче тихою степовою річкою, і повільно пливли повз нього шпилясті скелі, урвисті миси й зелені бухточки із золотими серпами відмілин уздовж хвиль. Голі татарчата хлюпосталися сторч головою, лунко й радісно викрикували. І пахтіла земля, огріта сонцем, пахощами лавру, горіха й тамариску, гірськими смолами, кипарисом. І здавалося, що тануть думки в променистій дрімоті, в млосному блиску, в пахощах південної землі.

Обминувши мис святого Іллі [279], Нур'ялі побачив Кафу. На тлі похмурих генуезьких веж затока розквітла жовтогарячими, білими й пурпурними парусами, наче роєм тропічних метеликів. Високі, швидкоплавні сандали раз у раз випереджали його човен. Білокрилі фрегати й бригантини завмирали на обрії, наче повиснувши між небом і землею в опалових випарах моря.

Але Нур'ялі звик до цієї краси і задумливо гріб веслами, мугикаючи протяжний виспів, і тільки коли близько-близько пройшов вантажений рибою баркас і знайомий рибалка гукнув Нур'ялі, блиснувши білими зубами, він наче прокинувся і наполіг на весла.

Коли Нур'ялі вийшов від городника, якому Халіль приставляв овочі, хтось обережно сіпнув його за плече. Він обернувся: Кайтмаза.

— Шафіге тут,— сказала вона, відводячи його в куток.— Ми прийшли по Сафарову бранку і зранку чекаємо на тебе.

Нур'ялі мовчав, наче громом прибитий. Що діяти? Шафіге завжди вигадає якусь нісенітницю. Хіба є в нього гроші на бранку.

— Ходімо,— настирливо повторила Кайтмаза.

Але рибалка не рухався.

— Постій,— зупинив він циганку.— Я ж казав, що в мене нема грошей.

— Не турбуйся,— засміялася Кайтмаза, і смугляве обличчя її освітилося снігом зубів.— Нам тільки треба знати, чи подобається вона тобі, чи ні.

Нур'ялі знизав плечима і рушив за нею. І мимовільне хвилювання стиснуло рибалчине горло. До невільництва він, звичайно, звик, бачачи щодня тисячі бранців, але становище господаря якось не пасувало до його злиденного кубла. Воно, звісно, жити самому не можна, але чим годувати її, де взяти одяг? О, ця Шафіге! Хіба так роблять?

— Тут,— урвала циганка його міркування.

Горпина лежала на соломі в комірці. Вона відпочила після подорожі, засмагле обличчя посвітлішало, помолодшало, стало свіже і, незважаючи на скорботно-сумний погляд і зморшку страждання між бровами, їй можна було дати не більш, як двадцять років. Очіпок загубила вона десь у степу, в ніч, коли ділили ясир, і тепер дві товсті важкі коси лежали на її грудях, наче чорні гадюки.

Шафіге сиділа над нею, очікуючи.

— Бач, яка вона красуня,— зустріла вона брата, сором'язливо загортаючись у фередже.

Нур'ялі мимоволі зашарівся. Не звик він дивитися на жінок з незакритим обличчям. Горпина схвильовано підвелася. Великі імлисті очі дивилися запитливо й тривожно, марно силкуючись зрозуміти горлову татарську мову.

Горпина вподобалася рибалці, але, ховаючи замішання, він роздратовано відповів:

— Все це добре, Шафіге, але грошей у мене немає. Нащо ти мене покликала? На глум і ганьбу?

— Ні, гроші є,— всміхнулася під серпанком Шафіге,— з її тону він угадав її усмішку.— Ми з Медже, Салтанет та іншими надумали зробити тобі подарунок. Нам тільки треба знати, чи подобається вона тобі, чи ні.

— Я не можу приймати таких подарунків, для мене це надто дорого.

— Знов тієї ж! — обурилася Шафіге.— Кажуть тобі, що все зроблено. До того ж, Омир віддає її за дурничку. Кажи просто: вона подобається тобі чи ні?

Нур'ялі мовчав.

— Ну? — допитувалася Шафіге.

— Ну, подобається. Жінка гарна, нібито й здорова. Ось тільки, що в неї з ногою?

Бачачи, що Нур'ялі згоджується, Кайтмаза спритно розв'язала їй ногу, і рибалка побачив звичайний карбункул, як від укусу гадюки або тарантула. Кайтмаза не збрехала. За тиждень-два жінка буде здорова. І радісна усмішка пробігла його вустами.

— Ну, спасибі, Шафіге. Спритні ви, жінки... Завжди доб'єтесь свого. Але як ти сюди потрапила? Як ти не боїшся мулли?

— Я сказала чоловікові, що піду до Біюк-Джами на прощу. А Омир гадає, що я твоя дружина. До того ж, під ферелже всі ми однакові.

Нур'ялі більш не сперечався. Кайтмаза віддала гроші Омирові, розшукала ноші, поклала на них хвору. Нур'ялі взявся за один край, Шафіге — за другий.

Швидко поминули вони кілька тихих кафських завулків і, опинившись у порту, обережно поклали Горпину в човен.

ПОЛКОВНИК ГОРЛЕНКО

Горленко видужував повільно. Рана ятрилася, бліда і в'яла, як паща сонної риби. Пані Єля не відходила від хворого. Вона то вкривала рану зеленим подорожником, то павутинням або м'якушкою свіжого хліба. А іноді по-козацькому замазувала її землею, розтертою в долоні з слиною, і давала чоловікові випити півзаряду пороху в склянці горілки — проти пропасниці.

Але ніщо не допомагало йому. Хворий нервувався, втрачав надію видужати, і від цього гарячіше палав

червінь на його лицях, і гарячкові думки не давали ані хвилини спокою.

Вдень хворий нудьгував і томився самотністю. Щоб зрослися розсічені ребра та ключиця, доводилося лежати нерухомо на спині, і ця нерухомість була гірша від болю. Горленко вивчив кожну жилку і пляму на стінах та стелі, кожну закрутку різьблення на сволоку, кожну нитку й порошинку перського килима на стінці проти дверей. Спека й задуха панували в світлиці. Мухи товклися під стелею, дзижчали, напосідливо лізли на хворого, не давали йому заснути, і повільно й однотонно шаруділи цівкою піску старовинні високі клепсидри.

«Невже ж я так і лишуся калікою?» — питав себе Горленко.

І сльози розпачу стояли в горлі клубком.

Ніхто не відвідував хворого. Дрібна козацька старшина відсахнулася від нього, довідавшись про його зраду. З заможнішими він не приятелював, і єдина людина, що не забувала Горленка, був патер Юстовський.

І ось одного ранку, тижнів за п'ять після лиховісного соймику, приїхав Юстовський з якимось огрядним паном у чорному оксамитовому вбранні. Обличчя Юстовського сяяло від захоплення, і червінь легкого хвилювання виступив на його пергаментному обличчі.

— Лейб-медик ясновельможного графа Стефана Потоцького,— представив він свого супутника.

— О так,— гордовито вклонився лікар з виразною німецькою вимовою.— Граф надсвічайно шкодуйт про те, що сталося, вітай пан сотник і просит, щоб я оглядаль ваш ран і подав пану сотникові медичні допомог...

Горленко мовчав.

Стефан Потоцький? Що це?

Мовчки дивився він то на лікаря, що виймав з чемоданчика свої інструменти, то на патера Юстовського. А патер схилив набік гостроносу голову і з тонкою посмішкою задоволено потирав собі руки. Складні почуття хвилювали пораненого. Що робити? Відмовитися, вказати на двері лікареві, якого прислав його запеклий ворог, скалічивши його, мабуть, навіки? Але тоді він ніколи не видужає, не виб'ється на широку путь, не потрапить на пристойну посаду...

Або мовчки скоритися долі й прийняти поміч та перепросини? Ну, а що, коли вони щирі? Тоді це перша ластівка, перший крок до блискучого майбутнього.

Невже цьому негідникові Потоцькому властиві, коли й не добрі вчинки, то хоч красиві, принадливі жести?

— Нун, покажіть ваш ран. Нішого-нішого, гнедіге фрау [280]. Я сам розбінтуй,— перервав його думки лікар, спритно розгортаючи бинт з грубого, домотканого полотна.

Від радісного хвилювання пані Єля випустила чоловікову руку, і Горленко мимоволі застогнав.

— Нішого, нішого. Зараз буде тобре,— заспокоював лікар.

А патер Юстовський говорив, підводячи очі до неба.

— Слава Єзусові і свєнтій панні Марії, що все так скоїлося! Якщо пан лікар вилікував молодого Томаша Замойського після двобою за прекрасну панну Людвисю Гедройц, то він незабаром вилікує і шановного пана сотника.

От як! Так це славетний Ріхард Гедке, про якого розповідають чудеса. Хвиля радості знялася в грудях Горленка, і він потягнувся до лікаря, як дитина до матері, забувши й гордість, і сумніви. Видужати! Стати знов бадьорим і міцним, не потребувати щохвилинної допомоги, не лежати нерухомим обрубком, наче черв'як, напіврозчавлений чоботом.

А лікар вже обмацував рану, щось колупав у ній блискучим стальним зондом і мурмотів до себе.

— Так. Кістки потроху зрощуються... І склали їх досить уміло... О, ці козакен уміють дотепно бінтувати... А мускуль і ось це мі зараз зашивайтмемо... Буде трохи боліти, але гер [281] сотник — вояка... Він, певно, терпітиме...

— А як рука? Буду я калікою чи ні? — напружено ловив він лікарів погляд.

— Ваш ран доволі занехаяно... Але я певний, що все буде каразд. Тільки доведеться душе довго носити руку на перев'язці. І нішого не брати важкого. За рік пан сотник знов зможе битися на шаблях і вимагати від пан Потоцькі сатисфакції.

Віддих полегшення вирвався з уст Горленкових. Зціпивши зуби, лежав він, поки лікар промивав рану і накладав шви, хоча від болю світ затьмарювався йому в очах. Аж ось лікар кинув інструменти, спритно помастив рану темною рідкою мастю, що пахтіла ароматичними смолами, забинтував і зав'язав плече в лубки.

— Тепер усе туше тобре. Тепер лежіть, не рухайтеся, а я відвідуватиму пан сотника що три дні.

Після лікаревого візиту хворий довго не міг заспокоїтися. Чи добре він зробив, прийнявши його допомогу? А головне, чи вилікує його лікар і чи володітиме він знову рукою?

Не менше хвилювалася й пані Єля. Вона так мріяла про польське товариство, а чоловікова рана руйнувала всі її плани й надії. Бачачи, що він почав видужувати, вона теж узялася готуватися вступити на нову путь. І, насамперед, заходилася коло свого вбрання. Щоб допомогти їй у цій складній справі, патер Юстовський познайомив її з своєю сестрою, панною Сатурніною Юстовською. Жінки заприятелювали. Панна Сатурніна потроху відкривала наївній козачці таємниці порядного тону, вчила її модних танців, розваг і манер, а потім умовила поїхати на тульчинський ярмарок по вбрання. Горленко поморщився, але розв'язав гаманець і дав їй грошей. Єля пробула в Тульчині три дні і повернулася додому з цілим ворохом пакунків, весела й жвава.

І чого тільки вони там понакуповували: і шовку, і парчі, і пахощів, і черевики на високих підборах, і мережива, і капелюшки, і пір'я, і віяла. Потім панна Сатурніна дала їй свої сукні на крій, і — закипіла робота. Дівчата день і ніч сліпили очі, гаптуючи розкішні пояси, гаманці й козакини, що ними пані Горленкова сподівалася затьмарити всіх красунь Брацлавщини.

— Дивись, яка розкіш,— крутилася вона перед чоловіком у бузковій шовковій сукні з низьким викотом і вставкою з венеціанського мережива.— Я думала купити собі кармазинову, але панна Сатурніна каже, що це буде шляхетніше.

Сукня справді вийшла чудова: облямовані чатамовим хутром вильоти підшиті кремовим шовком, невеличкий шлейф. Пані Горленкова сміялася і плескала в долоні, милуючись, як шлейф волочиться за нею, викручуючись на поворотах, і шарудить, наче пожовкле листя восени.

— Сватав жінку, а одружився із павою,— пожартував хворий, радіючи не сукні, а тому, що рана почала загоюватися.— Хай тільки я підведуся — поїдемо до Струсів, до Німцевичів, а мо', й до самого Стефана Потоцького. Ти тільки не дуже крути хвостом перед панами, бо поламаю боки і їм і тобі.

— Де вже тобі ламати боки,— реготала вона,— роздерся — і годі, аж до самої смерті.

Зайшов серпень. Осінь покропила ліси жовтими цятками, наче витерла об їх шорстку гриву забруднений кадмієм пензель. Повітря стало як кришталь, а білястий літній обрій — ясний і прозорий. Бузковою тінню наливалися долини. Медово-винними пахощами яблук і слив тягло з садів. На баштанах зазолотавилися величезні дині, й гарбузи, і темно-зелені кучі кавунів. По токах з ранку до ночі гупали ціпи, а вітряки і день і ніч махали перетинчастими крилами, наче прочанки, що хрестяться на роздоріжжі перед самотньою чумацькою могилою.

Горленко підвівся з ліжка і, тримаючи руку на перев'язці, рушив у неділю до костьолу «подякувати пану Єзусові за зцілення» і вперше продемонструвати перед панством своє навернення до католицтва.

І цього ж ранку випадково, чи, може, навмисне, приїхав до Брацлава Потоцький і зустрівся з Горленком на костьольному ганку. Горленко розгублено спинився. Козацька честь вимагає пройти повз нього не вклоняючись. Але як не вклонитися грізному феодалові, одному з королев'ят, під п'ятою якого мовчазно схилялося мало не все воєводство. Він відсахнувся і став, переступаючи з ноги на ногу, і внутрішня боротьба так яскраво відбилася на його обличчі, що Потоцький усміхнувся.

— Ото гонор! — примружив він блакитно-фарфорові очі.— Ото шляхетська закваска! Ну, що ж, я визнаю свою прикру помилку і по-шляхетському даю пану сотнику руку.

І, ледве стримуючи пихливе гидування, простяг йому два пальці. Шляхта, що юрбилася на костьольних сходах, остовпіла. Потоцький дав руку Горленкові!.. Стриманий шепіт пішов натовпом, а Горленко стояв розгублений і червоний, безпорадно кліпаючи очима. Він наче був увесь налитий свинцем. Що робити? Потиснути магнатську руку, як рівний рівному, означало образити гордого феодала.- Поцілувати, як це зробив би кожен шляхтич, здавалося нестерпучим приниженням. Минула хвилина, безкрая, як вічність. Очі Потоцького потьмарилися, наче море перед бурею. Здригнулися, насупилися брови. Очі наказували, гіпнотизували.

— Навіть хлоп здогадався б, що робити,— фиркнув хтось у юрбі.

І без волі, без думки, Горленко нахилився і доторкнувся охолоднілими вустами випещеної ворожої руки.

Зневажлива усмішка промайнула пухкими губами Потоцького і, гидливо витираючи руку хусткою, він рушив до костьолу з таким виглядом, наче робить Богові честь, відвідуючи його святиню.

— А в цього хама є гордість. Він дивився на мене, як вовк на свого приборкувача,— говорив Потоцький після меси, завітавши до патера Юстовського в ризницю.

— Дикунство, вельможний пане! Неприборканість степового коня, що ніколи не знав уздечки,— смиренно вигинався патер, вітаючи свого грізного духовного сина.

Потоцький ледве помітно всміхнувся.

— Він уже раз відчув на собі володареву руку, але після міцного нагая треба дати йому трохи вівса.

Патер здивовано й незрозуміло дивився на Потоцького.

— Ну, так, або шматок хліба, якщо це зрозуміліше пану пробощу. Здається, наше панство трохи пошарпало його хутір? — спитав Потоцький.

— На жаль, так, вельможний пане. Разом із Баличиною землею витоптали чотири волоки його пшениці і спалили кілька скирт.

— А як поставилося козацтво до його навернення в католицьку віру?

Юстовський зітхнув і журливо схилив голову.

— Як і належить хамам. Тільки заможніша старшина, що сама прагне шляхетства, зрозуміла його. Проте хіба хто-небудь зважає на те бидло...

— Від ворон відстав, а до пав не пристав,— зареготав Потоцький, блиснувши сліпучо-білими зубами.— Так ось, передайте цьому шляхтичеві ex genere chamórum *, що я сплачу йому всі збитки, якщо він вступить до мого війська. Цікаво мати на своїй псарні цього приборканого вовка. Я дам йому проповідні листи. Хай він сформує нам новий козацький полк. І скажіть йому, що коли він справді вірний син католицької церкви і оборонець ойчизни, то за два місяці він мусить показати мені

* З хамського роду *(латин.)*.

той полк, вимуштруваний на кшталт угорської гусарії або моїх улюблених драгунів.

Патер Юстовський не вірив своїм ушам:

– Яка шляхетність! Який жест, повний величі,— жест, гідний стародавнього Риму! — захоплено белькотів він...— Простягти руку ворогові, хамові... Винагородити в сто разів за збитки, що заподіяли йому інші... «Блаженно черево, що тебе породило, і сосці, що вигодували тебе», скажу я словами Євангелія [282].

Потоцький задоволено покручував мосянжові вуса.

— Вчора я відмовився від дальших послуг капітана Свєндборга,— недбало кидав він слова.— Ці шведські ландскнехти не складуть собі ціни. Чому не взяти на їх місце цього шляхтича подлєйшего гатунку?! Я гадаю, що він виправдає себе. До речі, я хотів вручити пану пробощу на бідних його парафії трохи грошей. Я буду дуже радий, якщо пан пробощ так улаштує справу з цим хлопським отаманом, що не я запрошую його до себе, а Горленко сам запропонує мені свої послуги.

З цими словами Потоцький витягнув з гаманця щупку блискучих червінців і недбало кинув на срібний піднос.

Патер Юстовський упадав коло Потоцького, як голодний кіт коло сирого м'яса, супроводячи його до колебки. Потім повернувся до ризниці, нашвидку перелічив гроші, один червінець укинув до карнавки на бідних, а решту собі в кишеню і крикнув служникові, щоб подавали біду.

Юстовський поставив справу так, що не Потоцький запрошує Горленка до себе, а він, Юстовський, умовив Потоцького прийняти пана сотника, до свого війська. Горленко ухопився за цю пропозицію, як за дар божий. Нова посада звільняла його раз назавжди від зустрічі з Баликою та з іншими козаками.

Гаряче взявся він до роботи. І, діставши проповідний лист, набрав «гультяїв» із колишніх співучасників Московського походу. День і ніч був він серед своїх козаків, стежачи за кожною підковою, за кожним жупаном, кожною шаблею й уздечкою. На прохання Юстовського, угорський поручик Кніпріц пояснив йому принципи німецького військового ладу. Горленко добре запам'ятав кожну дрібницю, і коли через два місяці відбулося урочисте оказування нового полку, він міг зробити честь королівському палацові.

Потоцький задоволено мружився, пропускаючи його повз себе урочистим маршем, потім покликав Горленка.

— Пане сотнику, дарую вам полковницьку булаву та маєток Мостище,— урочисто сказав він,— і сподіваюся, що пан і далі буде таким же дбайливим отаманом і виправдає свою нову гідність.

На цей раз Горленкові не підказували. Чемно вклонившись, він схилив коліно перед своїм сюзереном і побожно припав до його руки.

Брацлавщина саме тоді залюднювалася. Вона була суміжна із степом, де кочували татарські орди, тому і життя тут було під постійною загрозою нападу, і тільки міцні замкові мури могли врятувати брацлавців від щохвилинної небезпеки. Ось чому першими прийшли сюди магнати-колонізатори з своїм військом, під обороною якого почували вони себе безпечно. І стала Брацлавщина країною великих латифундій, де кожен магнат володів мало не цілим повітом, а втікачі-селяни оселялися на неораних землях, але вже наданих магнатам від королівського уряду.

Залюднювалася країна швидко. Фільварків тут ще не було. Але чималі прибутки волинських та галицьких магнатів не давали спокою брацлавському панству. І, перетворюючи свої мрії на дійсність, почали вони наступати на селянина.

Посипалися данини за данинами, толоки за толоками, а толоки почали перетворюватися на панщину, та не завжди скорялися їй степовики. Звикли вони до військової небезпеки, до боротьби з татарами, з природою й хижаками. Загартовані в боротьбі, опиралися вони панським зазіханням, і якщо магнатові, оточеному військовою силою, щастило визискувати, то це вже було не під силу дрібному дідичеві, бо він щохвилини стояв віч-на-віч із своїми підсусідками чи то слобожанами.

Ставши вірним васалом Потоцького й потрапивши до магнатського палацу, щоправда, не як гість, а як двірський полковник, Горленко відчув, що доведеться перебудувати все своє життя. Треба й причепуритися за модою, і хату оздобити по-європейському, щоб не сором було привітати гостей. Треба й челядь пристойно одягти, і ридван замовити, і дружину привчити до шляхетських звичаїв та витівок. А на це треба грошей і грошей.

І взявся він за свою челядь та хлопів.

Сплачували вони йому різні данини, приходили кілька разів на рік на толоки, але панщини в них не було, і звалися вони не хлопами, а делікатно — підсусідками.

Знаючи їх завзяту вдачу, Горленко не був певний, як вони поставляться до його зазіхань. Зопалу вони могли підпалити хутір, а Горленко був надто обережний, щоб рискувати своєю садибою.

Ось чому почав він спроквола домагатися свого. Він мало не подвоїв толоки, скликаючи селян або гатити греблю для рибного ставу, або орати землю під озимину, або молотити, або капусту квасити.

Поспільство бурчало:

— Та невже так можна, пане полковнику? Щохвилини відриваєшся від господарства. Ані змолотити, ані буряків повикопувати.

— Та я й сам бачу,— хитро підтакував він.— Але що ж його робити? Я теж не можу, щоб усе гнило в полі.

— Змилуйтеся, пане полковнику. Робиш від зорі до зорі, а в самого серце в'яне, як подумаєш, що воно вдома.

Горленко удавано замислювався, морщив брови і зненацька, начебто знайшовши раду, розпливався усмішкою:

— Ну, добре! Замість працювати шість день, приходьте тепер на три дні і на тому тижні знов на три.

Селяни перезиралися, чухали потилиці і знехотя згоджувалися. А Горленкові тільки того й треба. Минуло два-три тижні, і знов на хуторі знаходилася негайна робота, і знов скликав він селян на шарварок. І знов бідкалися вони, і знов Горленко, зглянувшись на їх прохання, розкладав їм роботу на кілька тижнів рівними частками.

— Падлюка,— з ненавистю сичали селяни.— Всього йому замало.

— Це його ксьондз підбурює,— із забобонним жахом шепотіли баби.

— Ксьондз ксьондзом, а зиск зиском,— похмуро відгукувалися чоловіки.— Бачить, що всі навколо починають шкуру з людей дерти, ось йому й заздрісно.

А парубки завзято кидали в просторінь:

— Доведеться тікати.

— Втечеш, коли дружина наплодила з півдесятеро. В кого діти — тому заказано шляхи.

— А чого ж ти такий плодючий! — штовхав його хтось із жартунів.— Ти б по-чернецькому...

— Іди ти під три чорти,— відмагався той під бучний регіт молоді.

А Горленко повільно й неухильно гнув своє. Дали йому селяни поволівщину — четвертого бичка від річного приплоду; дали медове, і десяту рибу з улову, і звірячі шкури. І всього йому було замало. Нове життя вимагало нових затрат. Не можна було відставати від інших полковників. А на бенкети, пишний одяг, пиятику та різні витівки не вистачало того, що витягав він із поспільства.

— Ось тобі й старшина,— крехтали вони, віддаючи Горленкові останнє.

— А хіба старшина — не той же пан? — відгукувався хто-небудь.

— Навіть гірший за пана, бо він знає, де в людини останнє личко заховане.

— І скільки в жінки полотна в скрині.

— І скільки яєць несе кожна курка.

І незмінною луною гомоніли молоді, самотні й завзяті.

— Тікати тра! Скрутить він нас у баранячий ріг.

І стриманою загрозою гули молоді басисті голоси.

Але безнадійно хилилися батьки. І сльозилися, каламутніли баб'ячі очі, з'їдені димом, наче віконні шибки в осінню пронизливу мжичку.

У Потоцького була велика картярська гра.

Сивоусі магнати, блискучі угорські й саксонські драгуни, панії, прелати й мало не вся околишня шляхта юрбилася навколо зелених столів, де відбувалися трагедії і лихі жарти примхливої долі. Мовчазні пахолки розносили таці з келехами меду й солодких вин. Золотими списиками дрижали вогні високих воскових свічок у канделябрах та жирандолях. І падали на зелене сукно барвисті прямокутники карт, даруючи одним багатство, а в інших відбираючи останнє.

За головним столом сидів італійський граф Гвідо Фалієро. Він уже тиждень гостював у Потоцького, і на його пошану відбувся не один пишний бенкет. Говорили, ніби він таємний агент Козімо Медічі [283], що довгий час жив в Англії при дворі королеви Єлизавети [284]. Говорили, ніби він готує отрути без смаку, паху й кольору, якими італійські володарі позбавлялися зайвих людей. Казали, що він складає гороскопи краще за

всіх європейських астрологів, що йому відомий еліксир вічної молодості і що він дивовижний знавець картярської гри й навіть має перський талісман, від якого ніде й ні в чому не знає він поразки. А головне, гостює він у Потоцького недарма. Потоцький знов задумав якісь інтриги в Молдавії і сподівається, з допомогою Фалієро, встановити зв'язок з Угорщиною і навіть самим цісарем.

Тільки що скінчилася гра, Гвідо Фалієро недбало тасував карти, і на його пальцях мінилися променистими зорями дивовижні діаманти. Зацікавлений таємним гостем, Горленко висунувся наперед і опинився по той бік зеленого поля.

— Prego una partito, signore colonello *,— простяг до нього колоду італієць, помітивши за Горленковим поясом полковницьку булаву.

Горленко збентежено озирнувся. Невже гордовитий чужинець звернувся до нього? І не помітив, що за його спиною стоїть Стефан Потоцький і хижі іскри палають в його блакитних очах.

— Невже пан полковник не грає? — спитав він, ставши поруч Горленка.

— Та... я... я... вельможний пане...

— Ну, звісно. Я бачив, як ви якось билися на зеленому полі з паном підчашим. Граф робить вам велику честь і пропонує карту.

І знов під владним поглядом Потоцького схилив голову старшина: простяг руку по карту, висипав із гаманця двадцять червінців — усе, що було при ньому.

Він виграв тричі підряд. І кожного разу подвоював гру. Золотою лускою блищали перед ним червінці, дукати, флорини, гінеї та ліври. Горленко дивився на незнайомі монети, прислухався до їх мелодійного дзвону і, випивши келех токайського, знов потягнувся по карту. Приємне тепло розлилося по його тілу. Стало весело, зникла сором'язливість, що завжди оповивала його в пишних залах магнатського палацу.

— Граю на всі,— відповів він на запитливий погляд Фалієро.

Той мовчки схилив голову, і Горленко мимоволі замилувався з його тонкого горбуватого носа і вузького обличчя з гостренькою борідкою, із збитих вусів,

---

* Одну карту, пане полковнику *(іт.)*.

з огняно-чорних очей і гриви, наче припудреної сивиною, чорно-синього волосся. Недбало тасує він карти. Діаманти, як паморозь, міняться на його пальцях — і падають на зелене сукно королі в пишних кучерях, десятки й сімки, наче червоні й чорні жучки. Навколо штовхалися шляхтичі в гаптованих кунтушах. Дзенькають остроги. Дзвенить золото і кришталеві келехи шампанського. Шипить вишукана польська мова всуміш із волоцькою та італійською. Горленко помічає, що з картами не все гаразд, але на запитливий погляд Фалієро непримушено кидає:

— Ще раз... На стільки ж.

Хтось із панства догідливо перекладає його вигук по-італійському. І знов чужинець недбало тасує карти, і знов падають вони на зелене сукно.

— Що?.. Що таке? — питає Горленко, обводячи панів очима.

— Вашу карту побито,— здивовано підводить брови Фалієро.— Дозвольте ще раз?

Горленко підводиться, хвилинку стоїть, спираючись долонями на стіл. Кров б'є йому в скроні, пече жаром щоки. А Потоцький насмішкувато мружить блакитні фарфорові очі; і, вловивши ледве помітний жест Потоцького, пахолок наближається до Горленка з новим келехом. Потоцький теж бере собі келех.

— Бажаю пану полковнику бути завжди таким же відважним на полі бою, як і на зеленому полі гри! — кидає Потоцький, підносячи келех над головою.

І важко зрозуміти — чи зловтішність, чи щирість, чи глузування бринить у його тоні.

Горленко машинально цокається. Шампанське приємно лоскоче його гортань пінявим іскристим холодом. Перед очима міняться вогні. Пливе юрба. Він мовчки відходить і, зупинившись біля вікна, чує, як крізь сон, уривок розмови:

— Я не розумію, чого ми так відстаємо від Волині й навіть Галичини. Вивозячи збіжжя, можна заробити у вісім, навіть у дев'ять разів більше, ніж на шинках та млинах.

Пронський зробив непевний рух.

— Так, але пан забуває, що для цього треба засіяти не сто ланів, як ми, а тисячу чи навіть більше.

— Тобто пан думав сказати — десять-п'ятнадцять тисяч?

— Ну, от бачите. Де взяти стільки ріллі? — відсапується Пронський, пускаючи хмари диму.

Тютюн у нього — справжній англійський, варений на меду, а дим його нагадує медовики. Горленко втягує його разом із пахощами і силкується зрозуміти, що задумав Ружинський. Збіжжя? Нащо? Одне ясно: справа така корисна, що треба хоч би там що довідатися, в чому річ.

Але спогад про програш різонув, як ножем. Нащо, нащо він згодився грати?! Хай він буде тричі проклятий, коли ще раз наблизиться до зеленого столу, навіть переступить поріг гральної зали. Програти за півгодини дворічний прибуток свого хутора! Адже ж ці кляті Мостища такі занехаяні, що, крім шинку, з них виссеш не більш, як із тримісячного теляти.

А Ружинський вів далі, закинувши ногу на ногу.

— Дуже просто. Треба перевести хлопів на волоки. Тоді, замість необмеженої оранки, кожен двір матиме певний клаптик, а решта відійде до фільварку. Можна дати на родину півволоки, навіть одну третину, бо наша чорноземля прогодує їх, але треба зігнати хлопів із землі, як ми вже позганяли їх старшину...

В цю мить Ружинський помітив Горленка і трохи збентежився, але, опанувавши себе, з привітною усмішкою додав:

— До якої, за прикрим непорозумінням, пристав тоді і наш шановний пан полковник.

Горленко розгублено мовчав. Що відповісти? Але в цю мить заспівали скрипки й лютні, розкрилися двері суміжної зали, і в них замайоріли пари танцюючих.

— Е, тепер не до серйозних розмов,— схопився Ружинський.— Не всидиш під таку музику.

Він по-молодецькому виструнчився і, дзенькаючи острогами, попрямував до кокетливих панянок, що з удаваною недбалістю обмахувалися віялами, скоса стежачи за панами.

Пронський курив, не дивлячись на Горленка. Чванливий магнат вважав за велику честь, коли ледве помітно хитав головою на низький поклін новопризначеного полковника. А розмову з ним вважав за щось таке ж неприпустиме, як сісти поруч власного лакея або пити горілку з машталірами.

Він демонстративно показав Горленкові спину і заговорив із Калиновським про полювання.

Горленко не рухався. Стояв він біля колони і відчував, як гостра пекуча зненависть до всіх присутніх скипає йому в грудях. Що робити? Куди кинутися? В цьому пишному, барвистому натовпі він був самотній, як мисливець у лісі серед величезних дерев, що пригнічують його своєю мовчазною, ворожою величчю. Жодної душі, жодної людини, з якою можна щиро поговорити або відчути себе несилувано. Сотні умовностей гречності зв'язували кожен його рух, кожне слово. Може, люди, які виросли серед пишного панства, так привчаються до цих звичаїв, що виконують їх підсвідомо, як підсвідомо відсмикуєш руку від огню. Але поки вони не стали частиною його істоти, рефлексом — яке це страждання щохвилини стежити за собою, навіть коли подвоєна душа, коли катує її невимовна мука...

Думка за програш ссала під грудьми, заливала червоними плямами лице й шию. Що робити? Де взяти грошей, зараз, негайно? Є в нього закопані в певному місці золоті турецькі монети, але як розшукати їх за кільканадцять миль у Дніпровських плавнях. А картярський борг треба сплатити за добу, бо інакше він буде знеславлений — і тоді ніщо в світі не змиє з нього ганебного тавра.

Позичити? Але де, в кого? Хіба повернеться язик натякнути про позику одному з цих бундючних панів? Та завтра все воєводство говоритиме про це — і тоді не буде краю жартам, образливим натякам і презирливому співчуттю.

Розповісти дружині? Почнуться докори, сльози, від яких настрій буде зіпсований принаймні на тиждень, а грошей однаково не знайдеться. Ні, вже краще мовчати. Тільки грошей треба дістати, врятуватися від неслави. Але де, де?

Горленко скрипнув зубами. І в ту ж мить хтось підхопив його під руку, і співучий бас Кніпріца зарокотів йому в ухо:

— Про яку прекрасну панянку мріє наш пан полковник? Певно, вона вродлива, як розовоперста Еос, богиня світанку? Признавайтеся, пане полковнику!

Кніпріц! Як це він раніш не подумав про цього сердечного юнака? Принаймні він уміє мовчати, як людина, що потрапила до чужого оточення задля шматка хліба.

— Помиляється пан поручик,— сумно відказав Горленко, прямуючи з Кніпріцом до виходу.

І коротенько розповів йому про свій програш.

— Та нащо ж ви сіли з ним грати? Невже ви не чули, що про нього розповідають по кутках? — щиро ойкнув Кніпріц.— Якщо на те пішло, то справа не в його винятковій вправності в картах чи то в долі... Але всі мовчать, бо він найближчий приятель вельможного пана й багатьох інших. Чорт його зна, на чому грунтується ця чудернацька дружба. Проте я ухиляюся вбік... Треба знайти гроші, бо інакше — край службі і всьому майбутньому. Тільки не журіться завчасно. Не ви перший, не ви останній. Опануйте себе і не повертайтеся до гральної зали, бо — хай мене вдарить грім — вони пустять вас у жебри.

— Та хай їм провалитися, цим картам! Який я гравець! Зайшов подивитися з цікавості. Бачу — ніяких мудрощів нема... Але де ж узяти гроші?

Кніпріц замислився.

— От шкода, що в мене немає... А скільки вам треба?

— Та... вісімдесят польських злотих і стільки ж англійських червінців, чи як їх там...

— Трохи забагато. Це все Потоцький підстроїв. Любить розважитися на чужому лихові. Знаю його звичай. Випробував на власній шкурі.

— Як то?! Хіба пан поручик?..

— О ні, я не програвся. Вельможний пан — людина вигадлива і багатостороння. Він не повторюється. Одного зацькує хортами або ведмедя випустить на нього. Другого підведе під програш. А іншому підсуне досвідченого перелесника відбити дружину чи то наречену. Або напоїть на глум усьому товариству. Ні один новак не уникнув його жартів. А завжди вразить він свою жертву в ахіллесову п'яту... [285] Проте де ж узяти гроші? — згадав він.— Загалом вам треба сто шістдесят червінців. Мабуть, ротмістр Іллеш одержав сьогодні фуражні. Спробую позичити в нього нібито для себе. До речі, він мені трохи винний.

І чулий юнак залишив Горленка в кутку зимового саду, помітивши блакитну уніформу угорського ротмістра. Але й тут не пощастило. Іллеш щиро вивернув кишені Кніпріцові в долоню, і вони нарахували тільки тридцять один злотий.

— Почин є,— говорив Кніпріц, який в кожному випадку вмів знайти хорошу сторону.— Позичити сто тридцять злотих легше, ніж сто шістдесят.

Але, хоч до кого він звертався,— всі відмовляли йому. І Кніпріц ставав все хмурніший.

— Не минути вам лабет Доліви-Ясенського,— зітхнув він кінець кінцем.— Візьміть у нього, але пам'ятайте, що це такий павук, з яким небезпечно зв'язуватися.

— Якого Ясенського? Того, що орендував маєтки старого Струся?

— Так. Тепер він головний управитель пана Потоцького.

— Та невже ж він лихварює?

— Так, потай і під великезні проценти. Знає, що бувають безпорадні становища, як от і з вами... А панство сплачує і або мовчки гине в його лабетах, давши слово честі мовчати, або звільняється від нього голе і босе. Через нього вкоротив собі віку Стах Оборський та інші. Ви тільки нікому не кажіть, щоб не вийшло скандалу. Дайте слово честі,— захвилювався Кніпріц, боячись за свою балакучість.— Я вам розповів по-приятельському. Не зраджуйте мене.

— Та що я, ворог своєму єдиному приятелеві? — палко відповів Горленко.— Де ж той павук і людожер?

— Я вас зараз познайомлю. Він тут, у палаці.

Доліва-Ясенський справді сидів у кабінеті, щось підраховуючи на клаптиках паперу.

— Пробачте, здається пан не вільний? — чемно дзенькнув острогами Кніпріц.

— Ні, ні, прошу. Я вже кінчив. До ваших послуг,— підвівся Ясенський.

Це був худорлявий пан, років на шістдесят, з пергаментно-жовтим обличчям і глибокими темними западинами, де блищали розумні, але холодні й пронизливі очі.

Кніпріц познайомив його з Горленком і перейшов до головного.

— Я знаю, пане Ясенський, що є справи, про які можна говорити тільки проміж порядними людьми, спокушеними на законах честі,— почав він.— Такий і є пан Горленко. Сьогодні йому не пощастило на зеленому полі. Отже, йому треба грошей. Чи не могли б ви позичити кільканадцять злотих?

Доліва мовчки мацав Горленка очима, які дивовижно нагадували двох щурів, що визирають із нори.

— Скільки ж пану треба? — спитав він по хвилі.

І голос його бринів сухо й рипуче.

— Сто тридцять червінців, пане. За два тижні я поверну вам цю суму з глибокою вдячністю.

— О пане... І треба вас виручити, бо це обов'язок кожного шляхтича рятувати один одного, і боязко мені, що ви мене підведете під лихо,— всміхнувся Ясенський, але усмішка його скидалася на гримасу мерця.

— Слово честі!

— Та не в слові тут річ! А що буде, коли пан — бажаю пану добре ся мати сто років — помре наглою смертю? Де я тоді візьму гроші сплатити борг? А що мені скаже вельможний пан, коли виявиться, що я позичив вам його гроші? Та він мене з світу зжене, позбавить честі й посади!.. Це ж так небезпечно, так рисковано...

— Так я дам панові розписку.

— Розписка, пане, розпискою, але це не врятує мене від лиха, бо коли я покажу розписку замість грошей, то вийде, що я не злодій, але шахрай, що крутить його грошима, як лихвар. І знов-таки буде погано. Хай пан дасть мені, крім розписки, щось коштовне під заставу, а я зобов'язуюся словом гонору повернути цю річ під час остаточного розрахунку.

«Ах, ти сучий сину,— скипало в грудях у Горленка.— Так ти задумав з одного вола дві шкури здерти?»

Але, пригадавши своє безпорадне становище, стримався і чемно відповів:

— Добре, пане. Візьміть мою кунячу шубу з бобровою облямівкою та коміром.

Щури знов визирнули з-під пергаментних повік і вмить заховалися. А сухі жовті губи пожували під гачкуватим носом, і рипучий голос відповів:

— Ну, добре, любий юначе... Додайте ще ваш діамантовий перстень — і приходьте. Треба рятувати шляхетний гонор і лицарську гідність. За півгодини чекаю на шановне товариство, але щоб ніхто в світі не знав про цю послугу.

— Підемо,— підхопив Кніпріц Горленка.— Підемо, пане, танцювати, бо інакше вашу відсутність помітять, і тоді ви станете ціллю нових витівок нашого сюзерена. Всміхніться! Та не так журно, боже мій!.. Пам'ятайте, що в цьому палаці треба сміятися й жартувати, коли на душі темна ніч і виють голодні вовки. Підемо до панночок. З ними легше дихати. Я познайомлю вас з сестрою моєї Яніни, панною Каміллою Хлібцевич.

Чудесна дівчина. Коли б не Яніна, я не встояв би перед її очима.

Мазурка ще бриніла в ушах Горленка, коли він вийшов з Кніпріцом з сліпучо освітленого палацу і попрямував крізь темряву, мжичку й калюжі до дому Доліви-Ясенського.

Той уже чекав на гостей.

— Прошу панство до кани. Сюди-сюди,— говорив він, розтягуючи мертвою усмішкою свої пергаментно-жовті губи.— Дозвольте келех старого меду?

І поки гості присьорбували мед, Доліва уважно оглянув і обмацав Горленкову шубу, зважив перстень і написав розписку.

— Пробачте, пане. Я просив сто тридцять червінців, а тут сказано сто п'ятдесят,— наївно здивувався Горленко.

— Ну, зрозуміло, пане. Пан полковник і одержить сто тридцять, а решта в рахунок процентів. Як пану відомо, це гроші вельможного пана, а я мушу пильнувати його інтересів і в міру сил збільшувати його майно.

Горленко увесь дрижав з люті. Негідник! Прикривається ім'ям Потоцького, хоча й Потоцький не кращий. Бажалося кинути йому в вічі розписку, вилаяти цю брудну безчесну тварину. Чим він кращий від останнього лихваря? Ця мумія з щурячими очима! Ні, навіть гірший, бо ті не прикрашають свого ганебного ремества пишними словами й гаслами.

«Подавись моїми двадцятьма червінцями»,— побажав він йому в думках, підписуючи розписку.

А Кніпріц думав, дивлячись на лихваря, що відраховував гроші чіпкими кістлявими пальцями:

«Так виглядав великий інквізитор, підписуючи смертний вирок Янові Гусу».

Повернувшись до палацу, Горленко розшукав Фалієро. Славетний гравець і політичний інтриган сидів в одній із віталень за келехом вина і щось розповідав по-італійському. Насупроти нього сидів Потоцький. Панії і пани оточили Фалієро і прислухалися до його слів, і, хоча далеко не всі розуміли його, всі удавали, ніби розуміють, і коли сміялися ті, що справді говорили по-італійському, удавано реготали й собі.

Горленко проштовхався наперед і, коли італієць замовк, просто звернувся до нього.

— Дозвольте розрахуватися з вами, пане граб'я. Ось мій борг. Прошу.

І простяг йому туго набитий золотом гаманець.

Очі Потоцького потьмарилися. В них спалахнула блискавиця. Яка нахабність! Яка невихованість!

— Здається, пан полковник міг би знайти інший час і місце для своїх розрахунків,— фиркнув він у вуса.

Горленко спалахнув. Він ішов сюди, як на штурм. Ішов кинути шахраєві в обличчя свої кровні гроші, разом з усією зненавистю і презирством, що буйно кипіли в душі. А той, кого вважають за законодавця в справах шляхетності, честі й смаку, дає йому за це морального ляпаса.

Горленко забув усе, гордо випростався і кинув у вічі пихливому феодалові:

— Так, вельможний пане, але в мурах цього палацу відбулася та шляхетна гра, за яку розраховуємося ми з паном Фалієро.

І, не чекаючи на відповідь, вийшов.

Потоцький зблід, як тоді на соймику, кидаючись із шаблею на старшин.

— Сам винний,— зареготав Ружинський.— Я завжди казав, що з хама не буде пана. Пусти собаку під стіл, вона й лапи на стіл покладе, ще й шматок тобі вирве з рота.

Але сміх і дотепи магнатів, замість розпалити лють Потоцького, зненацька заспокоїли його.

— Не думайте, панове, що я такий наївний,— сухо урвав він їх.— Тен хам такий же потрібний у господарстві, як ланцюговий собака або свиня. Я тільки помилився в тому, що пустив його до своїх покоїв. Більше він не переступить цього порога. Але й його я не збираюся вигнати, бо його полк на п'ятсот шабель коштує мені вдвоє дешевше, як сотня шведських ландскнехтів.

Лютий, незадоволений собою і всім світом повертався Горленко додому. Мжичило. Пронизлива осіння вогкість проймала тіло крізь камзол і кунтуш з вильотами. Але не заставленої шуби шкодував Горленко. Скажена лють кипіла в грудях. Спалити б їх разом з їх палацом, що сяяв на горі барвистим китайським ліхтарем. Покришити б їх шаблею і з насолодою бачити, як полотніють із жаху ці гордовиті випещені обличчя!

Якщо Потоцький вижене його від себе, він замкнеться на своєму хуторі і більш ніколи не повернеться до цього клятого палацу. Треба тільки якнайшвидше розшукати сто п'ятдесят червінців і викрутитися з лабет Доліви-Ясенського.

Але де їх узяти? Поїхати до матері на Волинь або продати воли?

Але, на жаль, минули осінні ярмарки, де легко позбутися їх за хорошу ціну. З хлопів нема чого взяти. От хіба збіжжя... Де це дають за нього таку дивовижну ціну? Проклятий звичай! Спитати б просто Ружинського. Так ні, стій, як бовдур, як гайдук біля ридвана...

І уривалися думки, перескакували на інше...

Проклятий ксьондз. Це він вигадав і полк, і службу. А тепер Горленка вигнано, як лакея, як ланцюгового собаку, що забіг до покою. Певно, там тепер глузують із нього, його слів, з рухів, з вимови... О, хоча б знов повстання... Тоді б він показав, що таке Горленко!

Горленко рвучко смикнув повід, коли раптом пекучий біль прохопив порубане плече.

— Ні, рано ще воювати. Ще нагадує про себе ця клята рана.

Кінь ішов рівною однохіддю. Грязюка летіла з-під його копит. Навколо стояла глибока темрява. Зник променистий палац. Холод заповзав у рукави, обсипав спину льодовими комахами. Заклякли руки. Хотілося дістатися додому, лягти, вкритися з головою, заховатися від самого себе і від своїх думок, забутися глибоким сном без снів, розтанути в небутті...

— Вйо, холеро, щоб тобі подавитися, як тому шахраєві моїми грішми! — люто стьобнув він коня, немов то був не кінь, а Фалієро і Доліва-Ясенський, усі разом.

І раптом упіймав себе на тому, що заговорив рідною, звичною з дитинства мовою, забутою задля вишуканої і вигадливої мови магнатських покоїв.

ЖІНОЧЕ СЕРЦЕ

Як ластівчине кубельце, притулилася сакля Нур'ялі до скелі над морем. З одного боку — прямовисний стрімчак. З другого — безодня, прірва. Ходять під нею зеленими горбами хвилі, дихають важко і б'ються об

скелі десь під прискалками скелястого мису. Глянути на них — туманіє незвикла голова і потягне у смарагдову безодню. І тільки позаду саклі милується зір зеленим садком і городом, що східчасто здіймається вгору. Облямовує садок вузька доріжка, де ледве проїде широка татарська мажара, запряжена двома буйволами. А в глибині бухти розсипалися на узбіччі гори білі саклі Чабан-Таша. Якби просто — рукою б до них кинути, а обійти гадючками-стежками — буде з півмилі. В бухті стоїть і ялик Нур'ялі, добре захищений скелями від прибою. А в скелях під горою чимало масних устриць і мідій, якими можна прогодуватися під скрутну годину.

Горпина лежала в саклі й помалу одужувала. І ніяк не могла зрозуміти, що з нею. Її купили — це ясно. Але невже належить вона цьому засмаглому, худорлявому рибалці, який цнотливо спускає очі додолу, ніби соромно йому дивитися на жінку без серпанку? Хоч як погано знала Горпина татар, але розуміла, що він бідний. Нащо ж йому невільниця? Кого йому треба: робітницю? Господиню? Коханку? І хто вона, ця жінка в білому, яка щовечора й щоранку приходить доїти козу й перев'язувати їй хвору ногу? Дружина? Сестра? Чи коханка? Шафіге... А що це означає Ша-фі-ге? Чому вона лікує її, як рідну, а не б'є, не змушує працювати? А сам рибалка? Запалить він огонь у кабиці, закип'ятить воду, зварить юшки з рибою або кашу, заправить її козячим молоком, розділить на дві частини і подасть їй полумисок, відводячи очі.

Відповіді не було. І найважче було те, що не було в кого спитати, з ким перекинутися звичайнісіньким словом. У Сафара хоч бранки-козачки. А тут лежи, мовчи, наче похована живцем. Хотілося кричати, кликати на поміч, щоб чути звук власного голосу. Ще коли Нур'ялі дома, не так моторошно. А забере він свій невід і піде — тоді цілий день не чути нічого, крім гуркоту прибою та цвіркунів.

Багато передумала Горпина, лежачи в порожній саклі. Нога загоювалася швидко. Горпина відіспалася, відгодувалася, відпочила. Зійшла темна бронза засмаги, і тому коси її здавалися ще чорнішими й розкішнішими на чистій білій сорочці, подарунку Шафіге.

Якось на самоті Горпина підвелася з ліжка, спробувала стати на хвору ногу і радісно відчула, що рана їй

не болить. Вона замотала ногу чистою ганчіркою і тихо вийшла з хати.

Смарагдове море переливалося перед нею вогняною дорогою сонячних іскор. Горпина обережно підійшла до кручі, зазирнула в безодню і, пополотнівши, відсахнулася.

Повітря було пряне від невідомих пахощів. Небо безхмарне, далечінь прозора й ніжна. Але все воно було якесь чуже, далеке, незрозуміле. Ані знайомого кущика, ані дерева. Дзюрчать незримі цвіркуни, переливаються срібними голосами, і здається: дзвенять бубонцями дрібні шишечки кипарисів під запашним і теплим подихом вітерця. Яка барвиста, яка пишна краса! Але як холодно на душі, як самотньо! І, опустившись на кам'яний поріг, Горпина гірко заплакала.

Так застав її Нур'ялі, повернувшись з рибальства. Мовчки поставив він на камінь сапет, повний тріпотливої риби, похитав головою і зник у саклі. Горпина розгубилася, змахнула сльози й низько схилила голову, удаючи, ніби витирає посуд. А Нур'ялі вийшов, наблизився до неї і простягнув їй пару дешевих срібних кульчиків, пам'ять померлої Есме. Вона звела на нього очі, не розуміючи. Він усміхнувся ніжно й ніяково, вказуючи на уші, і пестливо провів долонею по її голові, поквапливо сунувши їй кульчики у руку. І Горпина зрозуміла. Від несподіваної ласки й жалості їй стало солодко й боляче. І нові рясні сльози покотилися з вій.

Цієї ночі Горпина не зімкнула очей. Думки мчали в голові, плутаючись, переганяючи одна одну строкатими переплутаними уривками.

«Сафар — татарин, Сафар забив її маленького Івасика... Татари продали її, як річ, як вівцю на заріз... Так, це татари, поганці, кровопивці, людожери, що розлучають подружжя, відривають дітей від батьків, братів від сестер».

І уривалася стрічка думок, і випливала постать Коржа, що понуро йшов із зв'язаними за спиною руками.

— Ой Даниле! Даниле мій,— шепотіли пересохлі вуста.

І ввижалася галера, і Корж, закутий у кайдани, і спина його в кривавих шрамах. Посередині ходить наглядач, брязкає ключами від кайданів, потурчинець-невільник, жорстокий, як усі перекинчики... А чому це звуть таволгу червоною?.. Червоною — від козацької крові...

І знов рвалися думки, перестрибуючи на інше:

«Чому, чому він побив того дурного худорлявого підпанка?! Ну, вклонився б, скинув шапку перед Соплею... Ой, як гарно було в них на хуторі: вишневий садочок, біла хатинка, що танула в барвистих рожах, соняшниках і чорнобривцях. А навкруги — зелене море степу і золотаві лани, де вітер жене сумливі хвилі... колосся...»

І знов рвалися і плуталися думки...

«Що там шумить за вікном? Б'ється головою об скелі, важко дихає, згрібає жорству і пісок? І стогне, зітхає? Чи то душі невільників, загиблих на турецьких катиргах? Чи серце моря, закуте в скелястій в'язниці?

Продано... Продано людолову-татаринові, такому ж, як Сафар, як сотні катів із розкошеними очима і пласкуватими вилицями, що гвалтували дівчат і жінок у степу. Як він насмілився жаліти її?! Господар! Хазяїн! Без суду й відповідальності міг би він зарізати її на шашлик, як барана, бо вона його річ, його худобина. Хай буде жорстокий і грубий. Хай б'є до крові, до кісток. Це зрозуміло. І тоді гостріше спалахне в душі зненависть, їдка, як тарантулова отрута, що отруїла її кров. Адже ж він плоть від плоті й кров від крові тих, хто відібрав у неї волю, чоловіка, дитину, вітчизну. Хай не дурить, не бреше їй ласкавим словом! Хай буде тим, що він є — рабовласником».

І гостра зненависть здіймалася в грудях, повна огиди й безсилого розпачу,— зненависть, отруєна терпкою гіркотою самотності й мовчання.

А Нур'ялі й гадки не мав, що діялося в душі його бранки. Сором'язливо спускав він очі, щоб не бачити відкритого жіночого обличчя, і показував їй своє нескладне господарство: город, садок, де росло п'ять горіхів, кілька персикових дерев, яблунь і два фігові дерева. А коли рана зовсім загоїлась і Горпина змогла без болю ступати на гостре каміння — повів її на виноградник.

Стежка була вузька й стрімка. Праворуч — безодня, ліворуч — прямовисна кам'яна стіна. Горпина тремтіла всім тілом. Здавалось, ось-ось зірветься вона в прірву і, конвульсивно хапаючись за скелі, вона придушено скрикнула:

— Ой, боюся! Ой, упаду!

Він обернувся, сказав щось заспокоююче і міцно взяв її за руку. Вона вчепилася в нього і йшла, відвертаючи очі від прірви, і заспокоїлася, тільки опинившись на винограднику.

За тих часів у Криму не росло теперішнього винограду. Сучасні лози привезено з Рейну [286], Бургундії [287], Шампані [288], Угорщини та Іспанії. Татари вирощували інші, забуті сорти, чудові на смак, але не придатні для винарства. Проте татари й не робили вина, бо закон Магометів забороняє не тільки пити, а навіть і виробляти його.

— Юзюм,— пояснив Нур'ялі, кивнувши на виноградник, і почав показувати їй окремі сорти.

— Танагьоз [289],— з гордістю підіймав він величезні жовто-бурштинові грона по два-три ока вагою, повиті сизою димчастою тінню.

— Ой, які ж вони великі! — ахнула Горпина і, відірвавши ягоду, покуштувала її.

Виноград був чудовий на смак, але водявий. А Нур'ялі вже перейшов до інших кущів і, пишаючись, показав білий виноград, надзвичайно смачний і великий.

— Резаки,— урочисто вимовив він, наче знайомлячи її з поважною особою.— Резаки — чох якші юзюм [290].

І знов Горпина покуштувала пружні, цукристі ягоди, що пахтіли пряними пахощами південних рослин. А Нур'ялі вже підіймав чорно-сині грона і гордовито назвав свій улюблений сорт.

— Кафеціло. Це генуезці викохали його в Кафі.

Показавши Горпині свої володіння, Нур'ялі знаками пояснив, що треба підрізувати частину винограду, а решту прив'ялити на кущах на родзинки. Для цього він обережно перекручував стеблинку, не відриваючи грона, щоб ягоди сохли й цукрувалися на сонці.

Горпина була тямуча. Робота пішла швидко. Вона складала нарізані грона у високі кошики, а Нур'ялі носив їх униз до саклі. Іноді, дістаючи далеке гроно, Горпина випадково дотикалася до хазяйської руки і з жахом і соромом ловила себе на тому, що ці дотики хвилюють її.

— Господи, заступи, спаси,— шепотіла вона, коли Нур'ялі відходив від неї.

І гостра ненависть підіймалася в душі з такою міццю, що кортіло взяти сокиру й розчавити йому череп.

І знов стикнулися їх руки, ловлячи величезне гроно над самою прірвою. Нур'ялі злякано схопив її за руку, і на мить затримав її пальці.

— Іди геть! — з несподіваною ненавистю крикнула вона, не пізнаючи свого приглушеного голосу.

Нур'ялі здивовано і ображено випустив її руку і відійшов, а Горпина вся дрижала. Хотілося впасти додолу, вити й кричати, кинути в вічі татаринові ввесь зібраний у душі біль і ненависть. Як жінка, вона розуміла, що живучи з ним під одною покрівлею, вона колись належатиме йому, і ця свідомість беззахисної рокованості здіймала в ній бурю. Вона — невільниця, річ, куплена за гроші, хатня тварина, худобина, як коняка чи то вівця. Робоча сила і знаряддя насолоди.

Вільна кров степнячки не могла скоритися цій думці. Вона переслідувала її вдень і вночі, і часто мучилася Горпина безсонням у якомусь божевільному обуренні, а потім впадала в повну байдужість, ніби всі почуття притупилися і всі зовнішні враження вкривалися м'якою шкуркою і доходили до свідомості такими притертими й знебарвленими, як тьмяний спогад про біль, про щось далеке й давно перебуте. Як за свій порятунок, хапалася вона за думку про Коржа, молилася за нього щоночі, подовгу б'ючи поклони на глиняній долівці й, напружуючи всі сили душі, благала заступницю Богородицю врятувати їх обох від неволі й дати їм нове щастя в рідній землі.

І тоді гострий розпач танув у ніжності, в тихому, солодкому болі спогадів. І плакала Горпина за своєю загубленою молодістю, за далекими хуторами й болотяними річками Полтавщини, порослими очеретом; за тихою безтурботною волею, що тепер здавалася казкою.

Коротшали дні. Рідше переливалося море ніжним заштиленим муаром. Рудо-свинцеве, котило воно до скель глибокі вмилені борозни й важко та гнівно стогнало внизу, під горою. А в рідкі сонячні дні не встигало заспокоїтися — і гойдалися на мертвій брижі рибальські фелюки, ледве додержуючи рівноваги.

Нур'ялі щастило, ніби Горпина принесла йому талан. Ніколи не повертався він додому з порожніми руками, і Горпина з забобонним жахом розглядала небачених морських риб — чудернацьких плескатих камбал і глосів, гостроносих шпичастих пестрюг, осетрів і чечуг,

срібну скумбрію з спиною кольору павиного пера. Коли риби було один-два пуди, Нур'ялі йшов простими гірськими стежками до Кафи, на ринок; коли ж вони закидали разом із чоловіком Шафіге — Ахметом — важкий великий невід і влов був добрий, тоді вантажили ослика і, повернувшись додому, по-братерському ділили виторг.

Холодало. По той бік Яйли крутився білим пухом перший сніг. Море стало пустельне й погрозливе. І, сидячи в саклі Нур'ялі, мерзла Горпина і довше палила вогонь у широкій кабиці, де ніщо не затримувало тепла.

Горпина потроху звикла до нового життя, і занедбана сакля Нур'ялі стала затишнішою від дбайливої жіночої руки. Була це кам'яна споруда з плескатим дахом і невеличкою галерейкою на стовпчиках з боку урвища. Скеля правила їй за задню стіну, а інші три стіни склав Нур'ялі з каменю, обтинкував і побілив крейдою. Було в тій саклі дві кімнати — більша чиста і друга напівтемна, де кидали вони всякий мотлох і де спав тепер сам рибалка. В чистій кімнаті йшло вздовж стін невисоке підвищення. Від чола воно правило за тапчан на посуд і звалося бардах-тахта; від причілка й задньої стіни його вкривали матраци й килими, щоб спати і сидіти на ньому. Це був так званий міндер. Четверту стіну займала кабиця й двері до другої кімнати.

В кабиці варила Горпина обід, варила і смажила рибу, а хліб і коржі пекла у дворі, в лійкуватій пічці — фуруні, викопаній у землі. І знав рибалка, що, повертаючись додому, знайде він веселий огонь у кабиці, ситу вечерю й невільницю, що дбайливо й запопадливо господарює в нього.

Нур'ялі навчив її розуміти по-татарському, терпляче показуючи кожну річ і називаючи її. Горпина м'ялася, мовчала, але вухо її мимоволі ловило незнайомі слова і несвідомо ховало їх в пам'яті.

Чимраз довше затримувалися рибалки в морі. Іноді поверталися вдосвіта, а іноді й надвечір другого дня. Тоді Горпина не знала, де подітися від гнітючої самотності. Всю ніч сиділа, не гасячи вогню, прислухалася до прибою, шепотіла молитви і з жахом ловила себе на тому, що молиться не тільки за Коржа й своїх, але й за поганця Нур'ялі. Це і лякало, і дратувало її. А лукавий розум підшукував виправдання:

«Нур'ялі все ж кращий за інших. Він хоч не б'є, не силує роботою».

Але коли Нур'ялі повертався додому голодний, стомлений і мокрий до кісток, Горпина знов замикалася і з удаваною грубістю кидала на стіл мідні тарілки й миски, як чесна, але ворожа служниця.

І ось — з'явилася в морі білуга.

Три дні готувалися Нур'ялі з Ахметом до лову. Наново обсмолили фелюку, помастили жиром чоботи з кінської шкіри, шкіряні штани, куртки й шоломи. Поки вони лагодили знаряддя, Шафіге з Горпиною готували їм сухарі, курену рибу, барильце солодкої води і в'ялену конину.

Путь була далека. За двадцять-тридцять миль від берегів закидали на глибині півсотні метрів міцний, туго зсучений мотуз із товстими гаками і принадою з дрібної риби. Щоб затримати мотуз на глибині, до обох кінців прив'язували камені, а два поплавища вказували рибалкам, чи не однесло хвилями їх знаряддя. Налагодивши поплавища й принаду, Ахмет і Нур'ялі обережно склали весь причандал в сапет так, щоб мотуз лежав спіраллю скраю, бо закидати його доведеться помацки вночі, і коли гачки чи то мотуз переплутаються, не буде ніякої змоги їх розплутати.

Море було свинцеве й похмуре. Сіявся дрібний холодний дощ, і обрій танув у брудно-сірій намітці. Важкі хвилі хльоскали каміння й відходили, згрібаючи дрібне каміння своїми пінявими пазурами. Ахмет і Нур'ялі підняли якір і розпустили парус. Горпина стояла на березі поруч Шафіге і стежила, як низько хилиться до хвиль сірий парус, гострий, як ластівчине крило.

Горпина підставляла вітру обличчя, і їй здавалося, ніби виряджає вона Данила в далеку путь.

— Час добрий,— шепотіла вона.

І вмить схаменулася. Постав перед її очима невільницький ринок, галери, червона таволга й кайдани. І, роз'ятрюючи душевну рану, пішла вона додому, не попрощавшись із Шафіге.

День промайнув серед щоденної жіночої нудної роботи без радості завершення, а вночі приснилося їй, ніби живе вона з Нур'ялі в Сівері, а потім тікає з ним у Дике Поле, рятуючись від панської гонитви. І рвалися, плуталися думки. Знала вона, що дитина — від

Данила, але Нур'ялі пестив, цілував її, як батько, а пан Бжеський скидався на Сафара і мчав за ними з арканом на кошлатому степовому коні і все намірявся вхопити зашморгом дитину.

В холодному поті прокинулася Горпина і схопилася з постелі. Сакля здригалася від важкого гуркоту, наче за вікном стріляли козацькі гармати. Вітер стогнав у комині, задував у кабицю, змітаючи з напівзагаслого жару мереживо попелу. Горпина кинулася до дверей, рвонула гачок, і вітер розшугнув двері, обсипаючи Горпину солоними бризками й дощем.

Певно, світало, бо крізь імлу й хмари тьмяно просочувалося холодне півсвітло і гостро проймала пронизлива осіння вогкість. А море гуркотіло й скажено ревло, як голодний хижак, видираючись на стрімкі скелі.

І люта, істерична радість охопила Горпину. Нур'ялі загине! І тоді вона буде вільна! Хотілося кричати, підганяти кипучі хвилі, щоб вище здіймалися вони, міцніше били нерухомі скелі.

Довго стояла вона над прірвою, що так лякала її в перші дні. Вітер обгортав її холодними крилами, прохоплював одяг, і здавалося їй, що купається вона в холодній річці, пливе назустріч течії.

Хвилі йшли олов'яними горами з пінявими гривами на хребтах. Піна текла по їх пругах, вітер зривав її, розкидав у повітрі дрібною солоною курявою, що запорошувала і скелі, і волосся, і одяг. І Горпині здавалося, що на вустах її — солона кров.

Але буйну радість змінив пригнічений сум. Гуркіт бурі втомив надломлені нерви. Вона сховалася в саклю, запалила вогонь і грілася біля нього, кутаючись у подерту шаль померлої Есме.

Повільно плинув час. Млява, приголомшена, подоїла Горпина козу, зварила обід. Нур'ялі не повертався. Наближався вечір. Земля стогнала під ударами хвиль. Дрібні бризки обліпили шибки на вікнах своїм бісером.

Самотність томила Горпину. Вона то виходила, вдивляючись у далечінь, то знов ховалася в саклю, міцно замикаючи двері, і, залізши до міндера з ногами, куталася в смушки або тулилася до вогню.

Так застала її Шафіге, схвильована й змучена очікуванням. Упевнившись, що Горпина сама, вона безсило спустилася на міндер і розплакалася. Увесь день

пробула вона на березі, виглядаючи знайому фелюку. Невже кінець? Невже вони загинули? Вона ламала руки і, ридаючи, билася головою об смушки, розкидані по міндеру, голосила, як над мерцем:

— О Горпіне, Горпіне! Залишилися ми з тобою самі. Забере тебе Халіль за решту боргу, а я загину з маленьким Меметом без чоловіка і без брата. Молись, Горпіне! Може, твій християнський Аллах урятує їх од смерті.

Горпина здригнулася. Як то?! Хіба загибель Нур'ялі не звільнить її?! Халіль забере її до себе? Ні, тисячу разів — ні! Краще вже Нур'ялі!

І раптом полилися з її вуст татарські слова, несвідомо заховані в пам'яті, але ніколи не вимовлені вголос:

— Ні, ні, вони врятуються, Шафіге! Буря незабаром ущухне. Вони не можуть наблизитися до берега через хвилі. Треба їм допомогти. Запалимо вогнище, щоб вони бачили, де бухта.

Шафіге напівпідвелася, вражена Горпининою думкою. Так, розкласти вогонь, величезний, яскравий. Але не тут, біля саклі, а на розі, серед виноградника, щоб далеко-далеко було його видно в морі.

Ще тремтячи й схлипуючи, вибігла вона з саклі. Горпина відімкнула маленьку комірку. Вони набрали хмизу, соломи, зв'язали і швидко рушили стрімкою стежкою. Якась дика сила гнала Горпину. Вона не дивилася на клекотливу безодню, де гуркотіли хвилі, і, хоч сьогодні стежка була мокра й слизька від бризок, ішла нею твердо й упевнено.

Діставшись верхів'я мису, вони привалили два важкі камені, щоб вітер не розвіяв ватри, і почали розпалювати вогонь. Вітер рвав їх одяг, скажено вив і крутився. Шафіге обережно висипала з глечика жар, Горпина прикрила його від дощу сухим мохом. І ось побігли жовто-гарячі язики, задрижали в повітрі сліпучою гривою. І за кілька хвилин величезне вогнище запалало над безоднею, вказуючи рибалкам їх путь.

Жінки працювали мовчки, напружено. Тільки-но згасав вогонь або вітер вихоплював із вогнища горючий віхоть соломи й кидав його в прірву, як вони підкидали хмизу, підтримуючи його ціпками, і по черзі бігали по паливо.

Була глибока ніч, коли згорів останній хмиз. Але Горпина не розгубилася: вона схопила ніж і почала швидко

збирати бур'ян по розколинах. Шафіге кинулася допомагати, і знов спалахнув огняний кущ, кидаючи в пітьму сліпучі цівки. Золотими джмелями кружляли над ним іскри, а вони, змоклі, змерзлі, хвилинку грілися біля вогню і знов кидалися шукати по скелях сухих кущів, трави й дроку.

Співали другі півні в Чабан-Таші, коли не стало й бур'яну. Вони спалили і дошки паркана, і лавки, що поставив на винограднику Нур'ялі, а до світанку було ще добрі дві години.

Що робити? Шафіге замислилася.

— Піду до Чабан-Таша, побуджу всіх,— вирішила вона.— Хай палять вогнища на верхів'ях, а ти, Горпіне, сиди дома та грій вечерю. Вони приїдуть голодні й холодні.

Останні слова її розвіяв вітер. Вона вже бігла стежкою по схилу, і сірою плямою майоріло в темряві її широке фередже. Горпина постояла хвилину і теж кинулася стежкою вниз, охоплена незрозумілим жахом.

Кабиця вже погасла й прохолола. Тільки жевріла в темряві остання жаринка червоним напівзгаслим оком. Горпина ледве роздмухала її, розгорнула попіл і, замість хмизу, підкинула кізяків. Від них пішов густий і кучерявий дим. Вітер забивався у комин, гнав дим у кабицю, і він клубочився під лійкуватим каптуром синьо-рудою хмарою. Коли вогонь розпалився, тяга покращала. Горпина метнулась прибирати саклю. Вона підмазала глиняну підлогу, накрила стіл найкращою скатертиною, нарізала коржів, принесла глек козячого молока, бринзи, горіхів і винограду, прикрасивши його свіжим листям. Вона хотіла надати кімнаті затишного вигляду, немовби страх утратити цей тихий притулок зробив його безмежно рідним і близьким. Вона хвилювалася, квапилася, прислухаючись до кожного звуку, що долітав крізь гуркіт бурунів. Усіма силами душі кликала вона Нур'ялі додому, як рідного, як єдину ланку, що зв'язує її з життям. І коли скипіла в казані запашна бараняча чорба, вона вловила під вікном важкі повільні кроки.

Невже це він? Горпина рвонулася до дверей, відкинула гачок і, коли виріс на порозі високий рибалка, освітлений полум'ям,— у нестямі кинулася до нього, ховаючи на його грудях обличчя, залите сльозами.

НА ПЕВНОМУ ГРУНТІ

Після невдалого виступу в цеху Сагайдачний не склав зброї і за кілька день відвідав бурмистра Созона Балику.

Балика був не сам. Недавно приїхав до нього брат, сотник Богдан Балика, з сирітками хлопчиками. З гіркою усмішкою розповів, як намагався він, щоб покарали Стефана Потоцького за наїзд, підпал і забиту дружину.

— Що ж! Вписав я протестацію до гродських книг, послали йому позов, а він двічі не зласкавився прибути на суд. А на рочках завітних [291] наїхали його прокуратори та приятелі, брехали у вічі, ніби був я п'яний і перший вилаяв його на соймику. Спасибі нашим старшинам: вони не побоялися його помсти і одностайно показали, що це брехня. Возний теж розповів, що він бачив, скільки людей забито, скільки поранено і скільки й чого згоріло. Присудили Потоцького до баніції [292] і штрафу, але яка мені з того користь, коли не суд і не державна влада, а я сам мушу виконати цей вирок?! У нього гусарські та драгунські полки, армата й навіть новий полк цього Юди Горленка. А в мене тільки сотня козаків. Потоцький глузує з судового вироку, а я безсило скрегочу зубами.

— А як же хутір? — спитав Сагайдачний.

— Хутір? Потоцький загарбав! Сліду від нього не лишив. Земля та хлопи для шляхти — перша річ. Вони тому й зганяють нас із землі, щоб загарбати ріллю під фільварки, а челядників та підсусідків обернути на своїх хлопів.

— Як то?! Невже суд не присудив, щоб Потоцький повернув тобі грунти і сплатив за збитки?

— Суд?! Він вимагав від мене доказу, що я шляхтич. Я показав проповідні листи, якими мені доручалося від королівського імені формувати військо для Московського походу. Там сказано: «Нашому шляхетному козакові». Здається, досить? Так ні, подай королівську грамоту про нобілітацію. А вона згоріла разом із хутором. Та чи в багатьох шляхтичів є на руках такі папери?! Але від ляхів ніхто їх не вимагає. Знають, негідники, чим нам підрізати... Ну й написали постанову: «Тому що в сотника Балики нема жодного доказу його шляхетності, він не має права володіти землею, а тому земля віддається

Потоцькому, а сотник Балика зможе на ній залишитися тільки з його вельможної ласки...» Іншими словами, плати йому данини, а може, й панщину йому роби.

— Ах, сволота! Ах, мерзотники! — грюкнув по столу Созон.

А Сагайдачний схопився з місця і заходив з кутка в куток, як завжди, коли він хвилювався.

— І сміють ще говорити, що старшина п'є поспільську кров! — вирвалося в нього.

Обидва Балики здивовано перезирнулися.

— Хто це вигадав? — спитав бурмистер.

— Та цехові!.. Я їм порадив улаштувати братство, а вони кажуть, ніби братство їм не потрібне, бо це старшинська витівка.

— Е, пане гетьмане, не туди ви пішли, де треба,— похитав головою Созон.— Ви б з нас почали, з магістрату. Ми б миттю влаштували все. Ми вже давно про це думаємо, та нема кому взятися.

А Богдан скорботно всміхнувся:

— Лаштуйте, лаштуйте! Граїтеся, як діти! Шаблями треба з ними говорити — он як! А коли прийде слушний час, не буду я сотник Балика, коли моя перша куля не влучить у Стефана Потоцького.

— Ти заспокойся, братику,— обізвався Созон.— А ви пане гетьмане, сідайте, поговоримо про діло.

Сагайдачний сів край столу і, сьорбаючи мед, слухав Созона, що нанизував слово за словом рівно й упевнено, наче перлини на довгу-довгу нитку.

— Братство нам конче потрібне,— говорив він,— бо є в нас два лиха: фільварки й старостинські побори. Через ці кляті фільварки ми сидимо без покупців, а цехові — без роботи. А староста до закону й не зазирає, а дивиться тільки собі в кишеню, скільки йому грошей треба. Платимо ми йому і коляду, і верховщину, і мито, і податок від краму, і утримання воєводі, що дорівнює всім іншим податкам разом. Але мало їм податків: вимагають від різників — м'яса, від мірошників — борошна, від шинкарів — горілки. Хто чим гендлює — давай старості. Та добре було б йому самому з родиною. Давай ще на драбантів [293], на челядників, на весь уряд. І те ще можна було б стерпіти,— так він, гадина, віддає податки в посесію. А посесор разом сплачує старості належну суму, а потім стягує з міщанства вдвоє... До всього вмішується замок, навіть одружитися не можна без його втручання.

— Як то? — не зрозумів Сагайдачний.

— А так: заборонено шлюб брати, поки не принесеш попові папірця про сплату шлюбної куниці.

— Оце здорово! — зареготав Сагайдачний.— Та ви б краще в магістраті записувалися.

— Та ми так і робимо. Магістрат і за попа править, і розлуку дає, аби уникнути старостинського здирства. Але він, собака, потім переглядає наші книги й вимагає плати. А коли хтось помре, так обертає спадщину на свою користь при живих спадкоємцях. І до суду нашого втручається, щоб загарбати судові оплати. А спробуй не дати — заарештує та й кине до льоху. Так і згноїть людину живцем.

— А найгірше,— заговорив він по хвилі,— це панство та фільварки. Кажуть, ніби ганебно шляхтичеві крамарювати. Чому ж їм дозволяється возити збіжжя і мед, і шкіри, і поташ, і худобу, і живність до Гданська? Заробляють вони там добре і понакуповують цілі валки кармазинів, саєтів та єдвабів, зброї і взуття — та й везуть до Києва або до себе на фільварок. Так він, бісів пан, і сотої частки не зноєсить того, що купив. І продає якнайдорожче. І спробує митниця затримати його валку, вимагаючи мита, так будь-який шмаркач-підпанок, що супроводить валку, прийме присягу, що воно все потрібне панові на власний ужиток — і валку вмить звільняють від мита. Їдь, куди хочеш. А спробуй вивести їх на чисте — наїде, заб'є, як Богданову жінку — упокой, Господи, душу її,— перехрестився Созон.— Нема з чого жити. Жебраками нас роблять, кляті.

Запанувала тиша. Кожен занурився в свої думки, ковтаючи піняве питво. Сагайдачний мовчки оглядав Баличину хату, але від неї не віяло ані злиднями, ані руїною.

Чисто вибілений будинок із низько насунутим на вікна крутим дахом і горішніми світлицями зовні здавався простішим і біднішим, ніж зсередини. Вікна й двері його були облямовані різьбленим, полірованим деревом зеленого, блакитного та цинамонового кольору. Великі груби з барвистих кахлів добре нагрівали взимку низенькі кімнати з різьбленою стелею. Перські та українські килими вкривали стіни. Розкішна зброя блищала поверх килимів. Скрині з намальованими павичами й виноградними гронами стояли вздовж стін всуміш із

тапчанами й різьбленими дзигликами, а нога потопала у ведмежих та вовчих шкурах.

На полицях блищав срібний посуд, кришталеві келехи, оздоблені золотом та сріблом, блюда венеціанської, швабської та чеської роботи всуміш із східною філігранню.

Все відгонило тут добробутом, добротністю й важкуватою старовиною, без вибагливих витівок польських магнатів, але не бідніше, як у них.

— І все ж без братства нам не обійтися,— урвав мовчанку Сагайдачний.— Але що ж робити, коли цехові не погоджуються? Адже ж братство завжди походить від цехів.

Созон усміхнувся і поклав руку на рукав Сагайдачного.

— Нам не треба поспішати. На всяку справу свій час. Треба повести діло так, щоб вони самі взялися лаштувати братство, а ми тоді ще й повагаємось, чи варт вступати до нього, чи ні.

Сагайдачний здивовано зиркнув на бурмистра.

— Але ж тоді перевага буде на їх боці? Я, навпаки, гадав, що в братстві мусять панувати пани радці та шляхта, бо яка в нас — щиро кажучи — мета? Нам треба домогтися шляхетських прав, тобто права володіти землею та хлопами, права безмитно торгувати й брати участь у державних справах, доходячи до найвищих гідностей республіки.

— Амінь,— побожно схилив голову Балика.— Тому я й кажу: почекаємо, бо за три тижні пречистенський ярмарок, а потім Михайлівські рочки. Знов залишаться наші майстри без замовлень, бо знов нічого не купуватиме панство. Завиють наші цехові. Тоді візьмемо їх голіруч. Та й наш брат крамар піде на поступки, бо й у нього чимало краму залишиться на полицях, хоч ми давно вже мріємо про братство. Але як прикрутить нас доля та як ударить по кишенях, то й лінощі забудемо.

Хитрий був Созон Балика. Добре знав він людську вдачу — і зрозумів Сагайдачний, що кращого спільника йому й не знайти.

— Так. Тоді й перевага буде на нашому боці,— задоволено всміхнувшись, зауважив він.— Бо вони будуть певні, що жменька радців розтане в гурті майстрів, як я вже їм тлумачив на сходці шевського цеху.

Але коли я впишуся до братства з усією військовою старшиною, то вийде зовсім навпаки. Отже, жменя радців розтане в масі майстрів, але й маса майстрів потоне в старшинському морі. Розумієте?

Тепер захопився й Созон.

— Оце добре! Оце справді штука! — палко вигукував він, забувши свою витриманість і поважність.— Тобто тхір — курку, а курчин хазяїн — тхора.

— І буде тобі і курка, і тхорова шкурка,— весело підхопив Сагайдачний.— Отже, згода?

— Згода! Згода! Руку, пане гетьмане! І хай живе наше ще не народжене братство!

В цю мить увійшла Созонова дружина, постукуючи новими чобітками; вклонилася, брязкаючи намистом та дукачами, і запросила гостей до столу.

За нею вбігли Петрик і Юрасик і ніяково завмерли на порозі, помітивши гостя.

— А йдіть-но сюди, хлоп'ята,— покликав батько.— Ви все питали, який то гетьман Сагайдачний. Подивіться на цього пана. Це і є Сагайдачний.

Хлопчики мовчали. Так ось він який, той гетьман, про якого тато розповідає такі цікаві речі! А вони думали, що він аж під стелю на зріст і весь у золоті, як ікона. Цікавість і розчарування так яскраво відбивалися на їх обличчях, що Сагайдачний усміхнувся і наблизився до дітей.

— Ну, як, козарлюги? Поїдемо до мене на Січ?

Петрик тулився до батька, ховаючись у полах його жупана, а Юрасикові очі заблищали завзяттям.

— Дайте мені, дядю, коня. Я вмію їздити верхи. Навіть риссю.

— Ого! Та ти вже справжній козак. На той рік можна й у похід. Підемо з тобою на Царгород?

Юрасик зиркнув на батька, на Сагайдачного і, ніби не наважуючись висловити те, що глибоко запало йому у думку, раптом насмілився:

— Ні, дядю. Коли виросту, я візьму шаблю і піду бити Стефана Потоцького. Я спалю його палац, зв'яжу його, виведу в Дике Поле і кину. Хай його вовки роздеруть за нашу маму.

— Здорово! — всміхнувся Сагайдачний.— Молодець! Справжній козак. Поб'ємо й Потоцького, поб'ємо й султана. Саме, коли ти виростеш,— настане слушний час... Ну, а ти, малятко, як тебе?..

— Петрик,— відповів хлопчик трохи гаркаво.— А я поставлю гармату та й стрілятиму. Бубух!.. Бубух!.. І всі турки перелякаються і втечуть.

Балика слухав хлопчиків і тихенько пестив їх шовкові голівки, що так чудесно пахтіли горобенятком. Сирітки... Де він їх подіне без матері? Невже дійсно доведеться забрати їх з собою на Січ? І, йдучи до їдальні з цокотливою невісткою, гостем і братом, Балика непомітно змахнув з вій зрадливу сльозу.

А Сагайдачний, ніби вгадавши його думки, сів поруч із сотником і ляснув його по плечу:

— Час учити їх, братику. Ти що надумав із ними робити?

— Та ось... сам ще не знаю. Ми тепер — як птахи без кубла. Треба вчити, та нема де подіти.

— Ось я й надумав улаштувати при братстві хорошу школу з бурсою. Та не таку, як скрізь по монастирях, а справжню школу, що готувала б людей до життя, а не для монастирських келій. Архімандрит Плетенецький вже обіцяє допомогу, а пані Лозко дарує для неї садибу поруч із Ходичиною.

— Та невже?! — розквітнув Богдан.— Голова в тебе золота, батьку: хтось тільки подумав, а в тебе — вже зроблено.

— Ну, ще не зроблено, але буде, коли всі допомагатимуть потроху. Треба, щоб і ти допоміг нам. Ця справа громадська, отже, треба робити її всією громадою,— весело відгукнувся Сагайдачний, приймаючи з господининих рук повний келех.

— Та я ладний у вогонь і воду. Скажи тільки, що треба,— тріпнув чуприною сотник.

— За наше братство, за школу й права! — проголосив Созон, підносячи свою чарку.

Випивши й заївши солоною рибою, Богдан знов звернувся до Сагайдачного:

— А що ж мені доведеться робити?

— А ось подумаємо. Треба спочатку покуштувати всього потроху, щоб не образити господиню,— пожартував Сагайдачний, беручи з її рук тарілку млинців.

Пані бурмистрова любила почастувати, любила й поговорити з гостями. Вилискуючи зубами, бринячи намистом, упадала вона біля Сагайдачного. Як усіх жінок, її приваблювала слава, і Сагайдачний, оспіваний герой

кобзарських дум і переможець турецьких візирів, хвилював її, як келех міцного вина.

І Сагайдачний пожвавішав, милуючись її красою. Змолоду він захоплювався жінками, та й вони упадали коло нього. І тепер, як кожен чоловік, він не міг бути байдужим, бачачи її увагу до себе. Задоволено приймав він з її рук келехи меду й доморобні запіканки та наливки, намагаючись розважити Богдана Балику.

І Богдан потроху повеселішав. За півгодини навколо стола точилася жвава розмова. Тільки діти сиділи край столу притихлі, ніби налякані пташенята. Весела, кокетлива тітка взяла їх у шори — і знали вони, що помічає вона кожну дрібницю, і коли підуть гості додому, буде їм і за кожну пляму на скатертині, і за сміх, і за зайве слово. І, жадібно прислухаючись до оповідань Сагайдачного про заморські походи, вони злякано здригалися, зиркаючи в тітчин бік. Рано зазнали вони, що то значить утратити матір і жити з ласки в родичів.

— Сміх бере, як наша шляхта божеволіє за модою,— цокотіла пані бурмистрова.— Нещодавно був у пана старости бал. І дружина пана коронного підстолія була з довжелезним шлейфом, довшим від шлейфа пані воєводиної і пані старостової. А в панів так уже годиться, що жінчин шлейф відповідає службовій гідності чоловіка. Образилася пані старостова, наказала переміряти шлейфи всім паніям — і багатьом довелося поодрубувати по чверті або навіть по ліктю.

— Як у коней, щоб не розмахували хвостами під вершниками,— бовкнув, не подумавши, Созон.

Сагайдачний мимоволі зареготав. Пані бурмистрова спалахнула і тільки бровами повела на чоловіка. Але в цьому русі відчувалася справжня гроза.

Созон ніби нічого не помітив і знов заговорив про братство. Знов почалися скарги на безторжжя, на панські фільварки і на суперництво шляхти на ринках.

— А чому б вам і собі не їздити до Гданська, коли це так корисно? — спитав Сагайдачний.

— Повезеш! — свиснув Созон.— Та поки б ми доїхали до Гданська, наш крам подорожчав би вп'ятеро. Шляхта торгує безмитно, а нам, крім державного мита, довелося б платити кожному панові, чиїми грунтами ми їхали б. І подорожнє, і мостове, і поронне. Де нам! — безнадійно махнув він рукою.— Зовсім стало погано

останніми роками. Треба подбати про братство. Тоді й привілей на безмитну торгівлю дістанемо. І все.

— Попи теж тільки й мріють про братство,— вкинула пані бурмистрова.

— Ну, звісно,— підхопив Созон.— З того часу, як не стало православного митрополита, кожен із них тремтить за свою парафію, бо ці шельми Антоній Грекович та Йосип Рутський точать зуби на всі київські церкви.

— Авжеж, бо це не парафії, а золоте дно. Крім постійних парафіян, щороку тисячі прочан. Вони давно вже провіщають про братство. Отже, і в народі тільки й мови про братство. А на те, щоб навернути на своє людей, вони майстри.

— Так накрутять, що о-го-го!

— І жінок хай підбурюють. Жінки зубаті: їх тільки розбурхай,— блиснула зубами пані бурмистрова.

— Так ось що, пане бурмистре,— звернувся до Созона Сагайдачний.— Візьміть цю справу на себе. Переконайте магістрат, лавників та Гмінну Ізбу, а головне — парафіяльних попів. Накажіть їм більше провіщати. Та й пані бурмистрова хай проміж жінками про це гомонить.

— Добре,— ляснув Созон долонею по столу.— Зроблю. Двічі не повторюватимете.

— І додайте, що я з усім Військом Запорозьким впишуся до братства, і, коли панство почне вас душити фільварками, ми їм таку бісову матір покажемо, що й не прочухаються.

Друзі зареготали.

— А тобі, пане сотнику,— звернувся він до Богдана,— доручаю я тутешню старшину та православну шляхту. Розтлумач їм, що пани женуть нас із світу тому, що їм потрібна наша земля і хлопи; тому, що наші воли, наше збіжжя, наш мед і поташ збивають їм ціни на ярмарках і тому, що бояться вони козаків і бачать уві сні, як би або обернути їх на своїх підпанків, на двірську шляхту, або зовсім знищити й перетворити на хлопів.

— Ще й поганяти нас, як волів, вкинув Созон.

— А самим розкошувати в парчі та в шовках і будувати муровані палаци на наших згарищах.

— Та я не від того... Тільки нічого в мене не вийде... Не вмію я розливатися соловейком. Я кажу просто, грубо... Мо' б, найшли когось балакучішого,— знена-

цька засоромився Богдан, більше звиклий до шаблі, ніж до красномовства.

— Е, ні, братику,— похитав головою гетьман.— Тобі, мабуть, воно й боляче перед кожним розкривати душу та ятрити незагоєну рану, але пам'ятай, що це конче потрібно. Зціп зуби, але розповідай. Говори про наїзд Стефана Потоцького, про свою бідну дружину, про порубаного Андрія, про згвалтованих дівчат, про куховарчиних дітей і старого Охріма. І їх покажи людям,— хитнув головою на Петрика з Юрасиком.— В кожного серце перевернеться, дивлячись на бідних сиріток. І хай вони самі розкажуть, як простояли вони до ранку в дуплі, закляклі й тремтячі з жаху та холоду. Це, братику, більше за серце візьме, ніж усі Ціцерони та Скарги. А коли вже стане надто боляче — пригадай, що це треба зробити для цих самих бідолах, щоб була в них школа, щоб не чавив їх жоден пан чобітьми, щоб доступилися вони до знання, і до сенаторської гідності, і до гетьманської булави, і до всього, на що мають право не самі тільки магнати.

Сагайдачний говорив, і в його завжди суворім тоні забриніли теплі нотки, від яких здригнулося серце грубого, але сердечного й чулого сотника. Щось підступило йому до горла, і не одразу відповів він, хитнувши головою.

— Добре, батьку. Зроблю! Нічого не заховаю... Може, й виросте щось добре з мого невимовного горя...

— Дай, Боже! — зворушено зітхнули всі.

А пані бурмистрова налила всім келехи і, відступивши до хлопчиків, з несподіваною ласкою провела долонею по їх голівках.

Минуло кілька тижнів, і в Києві тільки й мови було, що про братство. По всіх церквах провіщали про нього, як про порятунок душі від геєни огненної та від підступів нечистого в лукавому образі ксьондзів. А в купців тільки й мови було, що про старостинські побори, про мита й безторжжя через наступ магнатський. Замислилися й майстри, бачачи, що замовців справді стало менше і що не виправдалися надії на пречистенський ярмарок.

А старшина спритно підсипала жару, кажучи, що тільки за міцним муром Запорозького Війська можна знайти захист і порятунок.

Найбільше за всіх дісталося Балиці. Просто, суворо й моторошно розповідав він про своє горе — і стільки болю та зненависті бриніло в його тоні, що найбайдужіші хапалися за шаблі.

І тоді починав він розмову про братство.

Наочна жертва панського свавілля переконувала навіть тих, хто вагався. І всі, як один, обіцяли вписатися до братства. Але найбільш цікавилися ним батьки, почувши про школу і мріючи про блискуче майбутнє своїх дітей.

З цехами було далеко складніше. Не довіряли вони магістратові, тобто слухали уважно, співчували, обурювалися на львівські події — і край. Видно, не прийшов ще для них слушний час. Але коли слідом за шевцями прибули до Києва бондарі, кравці, зброярі, кушніри, лимарі та інші майстри і кожен розповідав, що довелося йому перетерпіти на Волині та в Галичині,— заворушилося й ремісництво.

Більшість утікачів оселялася в Києві. Цехи спочатку допомагали їм улаштуватися, позичали гроші, давали інструменти, але не минуло й двох місяців, як відчулися наслідки цієї гостинності.

— Де ж та робота поділася? Ось уже два тижні, як у мене немає жодного пристойного замовлення,— розгублено говорив Грицько, озираючи своїх товаришів.— А як у вас, панове?

— Та те ж саме. Тобто робота є, та чортзна-що, а не робота. Прийде замовець, принесе шкіру, а як дійде до ціни — дають половину. Або ший дарма, або сиди голодний.

Кузьменко сидів у кутку, мовчки смоктав люльку і зловтішно посміхався

— Чого смієшся? Невже тобі краще? — кінець кінцем обурився Причепа.

— Авжеж: смішно дивитися на вашу метушню. Ви ж самі цього бажали.

— Як то?! Та що він верзе, рудий чорт! — не второпав Хома.

— А що ж! Забув, як на сходці доводив, що можна брати до цеху безліч народу?! Ось тобі й набрав! Мені нічого, бо мої хлопці геть усі чисто повтікали, а ось побачимо, якої ви заспіваєте, коли підступлять до вас

підмайстри з ножем до горла: «Давай їсти», а роботи у вас не буде.

І Кузьменко знов засмоктав свою люльку, посміхаючись у вуса.

Майстри мовчали. Вони розуміли, що Кузьменко мав рацію, але ніхто не наважився обвинувачувати Причепу за допомогу львівським вигнанцям.

З підмайстрами теж було не гаразд. Утеча мало не двох третин глибоко вразила цехових. Спочатку вони розгубилися, але потім подумали, що краще не сумувати за Савчиним гультяйством, а на місце втікачів набрали собі волинян та галичан. Тільки до Кузьменка ніхто не побажав вступити, бо Савчині приятелі всім розповіли про його жорстоку розправу з підмайстрами. Кузьменко лютував. Пожежа клуні теж завдала йому неабиякого збитку. Думав він надолужити своє на рочках, але не так судила йому доля. І тільки тепер, коли не стало в майстрів роботи, почував він себе переможцем.

Настрій був пригнічений і сумний.

— Доведеться й нам обмежити кількість майстрів у цеху і боротися з партачами,— зітхнув по хвилі іконописний дідок,— бо через свою поблажливість будемо голодувати.

Глибока мовчанка зустріла його слова. Але коли на наступній сходці знов заговорили про брак роботи, ніхто не сперечався проти такої постанови.

— Коли треба,— то треба,— зітхнув Грицько.— А на мою думку, не слід і підмайстрів затримувати. Хто бажає козакувати, нехай іде з Богом. Бо ж легше прожити з одним, ніж з двома чи з трьома.

На тому й погодилися. Тепер, замість писати по містах про втікачів-підмайстрів, хазяї самі починали говорити про вільне козацьке життя.

— Годі спину гнути над чобітьми,— говорив Грицько.

— Тра пороху понюхати і шаблею погратися в поході. Так і цвіллю взятися можна. Їдьмо, хлопці, разом,— звертався він до підмайстрів.

— Їдьмо, батьку,— всміхалися вони.— Ми вже давно про це думаємо.

— Ну, то й добре,— радів Грицько.— Підемо шарпати Туреччину.

Але з іншими майстрами справа була складніша: вони мали жінок, дітей, хати й городи. Та й не звикли

вони до військового життя. І знов збиралися вони до Причепи і, пихкаючи люльками, стурбовано гомоніли:

— Хіба ж це життя? Животіння! Працюєш, не підводячи голови, і все, що сьогодні заробиш, проїдаєш наступного дня. Правдиво казав Сагайдак: без братства не обійтися.

Довідався про це й Сагайдачний. І він задоволено посміхнувся і, пишаючись своєю шляхетністю, знов відвідав Причепу.

З несподіванки Причепа не знав, де всадовити поважного гостя. Хоч майстри й пішли до нього перепросити після сходки, хоч і подарували гетьманові дві пари розкішних чобіт, але все ж відчували вони себе винними і уникали говорити про неприємну подію. Аж ось він знов прийшов до них.

Почастувавши гостя всім кращим, що було в хаті, Причепа заговорив про братство

— Що ж, синку, казав ти нам про братство, і чутка про нього пішла в народі, а потім усе так і ущухло?

— Не турбуйся, батьку: буде братство,— всміхнувся Сагайдачний.— Написали ми царгородському патріархові і чекаємо на його відповідь. Вчора місяць, як поїхав наш посланець. Отже, він має незабаром приїхати, а поки ми готуємося потай. Минулого тижня привезено друкарню з Стрятина. Кир Єлисей викликав для школи дидасколів, а в монастирських майстернях майструють нам і шкільні лави, і таблиці.

— Ну, дивись! За минуле — винюся. Але якщо ти нас піддуриш,— накладу тобі, як колись, дарма що ти гетьман,— жартував Причепа, ляскаючи Сагайдачного по плечу, як рідного сина.

ФУНДУШ ГАЛШКИ ГУЛЕВИЧІВНИ

Плетенецький енергійно взявся до нової справи. Відколи об'явилися в Києві єзуїти, між ними й православним духовенством мусила розпочатися вперта боротьба за вплив на молодь, тобто за майбутнього заможного парафіянина, і енергійний кир Єлисей не міг бути байдужим спостерігачем того, як магнатські та купецькі діти переходять до ворожого табору.

Він викликав Іова Борецького[294], вченого класика, земляка й приятеля Сагайдачного, що довгий час стояв на чолі львівської школи; Памву Беринду[295] — друкаря і автора першого українського словника; Тараса Земку[296], Лаврентія Зизанія[297] — автора найкращої руської граматики — і багатьох інших учених, друкарів та дидасколів, що мали стати оздобою київської школи.

А коли прибула з Стрятина друкарня Балабанів, він так захопився нею, що сам розпаковував скрині з друкарським приладдям, розташовував преси, складальні каси, сортував шрифти й кліше.

Тут, у майбутній друкарні, зібралися вчені й ченці, і серед соломи та розкритих скринь точилися палкі розмови про те, що і як друкувати. Переглядали рукописи, обмірковували їх, переглядали і виправляли. Писали полемічні твори та політичні памфлети. Допізна тривали їх розмови.

За тих часів братство завжди гуртувалося навколо монастиря чи то церкви, що була його центром і осередком. Тому й доводилося чекати на патріарше благословення, щоб утворити монастир, не підлеглий місцевому митрополитові. Але минали дні, а очікувана відповідь не приходила.

Настала осінь. Час було думати про школу. Галшка Гулевичівна нервувалася. Вона давно відмовила патеру Алоїзію і тримала Михайлика вдома. Хлопчик вештався по покоях або по саду, нудився, не знав, що робити, вередував і теж знервувався вкрай. А Галшка жахалася нових затримок, бачачи, як йому нудно й тоскно в зачині.

— Так і збожеволіти можна,— зітхала вона, стискаючи скроні, ніби від важкої мігрені.

— Чи не відкрити нам негайно школу? — якось запропонував Сагайдачний, бачачи й розуміючи її тривогу.— Патріарх нам не відмовить. Це тільки справа часу. А братство улаштуємо згодом.

Була золота осінь, пишна й промениста, як завжди в Києві. Клени й каштани відсвічували бронзою. А сонячне проміння, просочуючись крізь листя, ставало золоте, сліпило й п'янило, як вино. Тонкими пасмами шовку плавало павутиння повітрям. Заплавні луки відсвічували бузком, і далекий обрій підкреслював небо холодною синьою смугою. І що вище підіймався уз-

гір'ям ридван пана Лозка з дружиною, то більше відчувався запах осіннього листу й винних пахощів плодових садів.

У замку було надзвичайно бучно й людно. Панство з'їжджалося на рочки з дружинами й челядниками, із свідками й приятелями. Вони юрбилися біля Судової Ізби, і їх пишний строкатий одяг був такий же яскравобарвистий, як осіннє листя, як різьблена тінь на піску.

Поява Галшки Гулевичівни з хворим чоловіком вразила всіх.

— З ким вона позиватиметься? — допитувалися пани, охочі до чуток і сенсацій.

— Певно, з митрополитом Рутським за свій наїзд на митрополитові грунти,— кинув хтось із юрби.

І чутка про цікавий процес миттю оббігла замок. І всі повірили щойно народженій новині, навіть той, хто перший висловив свій здогад.

Галшка потрапила до суду під час перерви. Суддя Ян Аксак, стрункий, високий літній пан, із сніжнобілою сивиною і орлячим носом, збирався розпочати засідання, коли помітив Галшку, яка урочисто наближалася до судової естради. Як вихований по-двірському пан, він рушив їй назустріч і спитав, припавши до випещених пальців пані Лозкової і пересипаючи свою мову польськими й латинськими словами:

— Вітаю ясновельможну пані. Чим мам гонор служити?

— Я бажаю записати до земських книг свій дарчий лист і дуже просила б пана суддю не затримувати нас, бо мій дружина зовсім хворий.

— Ну, звісно, пані. До ваших послуг. Мам гонор запросити вас до судового столу. Книги зараз принесуть. Я сподіваюся, що пані має свідків?

— О так, пане,— всміхнулася Галшка.— Не тільки свідків, але й готовий дарчий лист. Вам тільки доведеться вписати його до книг.

Аксак узяв пергамент із Галшчиних рук і жестом запросив її сісти у крісло біля судейського столу. В юрбі пробіг шепіт. Усі гадали, що доведеться прослухати цікавий процес — і раптом якийсь дарчий лист... Але коли в дверях з'явилася група ченців у високих чорних каптурах, підтримуючи під пахви старезного й слабого пана Лозка, пригасла цікавість прокинулася з новою силою.

Тим часом суддя, підсудок і возний уважно прочитали дарчий лист, перевіряючи всі формальності, й передали його писареві. Той сів край столу і почав швидко й старанно писати, а публіка перешіптувалася, розглядаючи Галшчин одяг, її зовнішність, її старого чоловіка, свідків і монахів.

— Ото чорні ворони,— глузливо зауважив один із шляхтичів, показуючи на дидасколів.

— Так, пане. До того ж, вороння завжди летить туди, де смердить мертвяком,— підморгнув один із них на старого Лозка.

— Так. Незабаром у Києві буде ще одна вродлива вдова. Рекомендую її увазі шановного панства.

— Маю сумнів, щоб панство мало успіх. Чорне вороння виклює кожному очі, хто наважиться на їх здобич.

— А цікаво, хто кому дарує: чи то він їй за вірне подружжя, чи то вона йому за маршалківство.

— Вона йому?! — розреготалися панки.— Такій руїні? В домовину забрати з собою її подарунок?

— Як відчіпне, щоб дав він їй спокій, бо для вродливої жінки це не чоловік, а жорнов на шиї.

— О, певно! Він міг би бути їй дідом. А що, панове, коли це зовсім не дарчий лист, а вона з ним розлучається?

Але писар припинив балачки. Він поклав перо, підвівся з місця і передав судді дарчий лист і книгу, до якої вписували не тільки судові вироки, але й різні акти, дарчі, тестаменти, угоди та інші документи, складені між приватними особами.

Гамір ущух. Юрба посунула ближче. Кожному було цікаво довідатися, що то собі задумали Лозки. Суддя взяв книгу і прочитав голосно:

— «Року[298] від Божого народження 1615, жовтня 15 дня. На рочках судових земських, на завтра від дня святого Михайла, свята Римського розпочатих, перед нами, Яном Аксаком, суддею київським, Петром Златопольським, підсудком, і врядниками київськими, ставши на суді очевисто, уроджона її мосць пані Галшка Гулевичівна, малжонка Стефановая Лозчина, Маршалкова Мозирська з притомністю і дозволом реченого малжонка свого, сознала ведлуг добровольного запису і за підписом і печатками людей зацних,— дала і записала, будучи на тілі і умислі здорова, на вічні времена

добро своє власноє дідичноє, себто двор з плацом і будинками в місті Києві, на вулиці, що йде від ринку до Дніпра, на монастир ставропігії патріаршої гуртожитку за чином Василя Великого, а також на школу дітям шляхетським і міщанським і на гостиницю мандрівників духовних віри грецької, про що щирим тим записом її милость о себе обмовляє і перед нами, судом, ставши і запис поклавши, усним і добровольним визнанням своїм ствердила і просила, аби приняли-сьмо його і до книг земських Київських записали.

Ми, суд, оноє для вписанія до книг приймаючи, перед собою дарчий лист читать наказали.

А під тим листом печаток прикладено п'ять, а підписи рук в таких словах маються: Стефан Лозко, маршалок повіту Мозирського — рукою власною; Галшка Гулевичівна, Стефанова Лозчина малжонка — рукою власною; Миколай Стецький, тивон київський — рукою своєю; Максим Федорович Трипільський — рукою своєю; Семен Ставецький Шишка — рукою власною».

Шепіт пішов у залі. Всі чекали на щось інше. Пишні панії з нудьгуючим виглядом тягли до виходу чоловіків. А чоловіки перезиралися і знизували плечима. Ото дивачка! Замість вигадати щось цікаве — фундує монастирі та ще й хлопської віри.

Проте міщани й козаки заворушились, пожвавішали і, радісно посміхаючись, стежили очима, як Галшка бере перо, як підписується в книзі, як уклоняється їй, виблискуючи пухкою кучерявою сивиною, Ян Аксак і розмашисто стверджує підпис по-польському: «Ян Аксак, сендзя кийовський», а потім пропонує їй руку і допомагає зійти з судової естради.

На порозі Галшка стикнулася з купою уніатів. Вони проводили її очима, повними неприхованої зненависті й обурення.

— Йолопка! Лялька в руках Плетенецького,— просичав один із них, відвертаючись.—Побачите, панове, що від цього монастиря буде нам чимало клопоту.

— Так, пане. Так. Заллє вона нам сала за шкуру. А все той клятий Єлисей. Хитра бестія! Всіх багатіїв пообплутував, як павук павутинням.

— В того тестамент витягне, а в іншого дарчий лист на користь своєму монастиреві.

— Що й казати... Спритний, як лихвар, і на законах розуміється не гірше за суддів та прокураторів. Не дай, Боже, з ним судитися.

Галшка краєм вуха вловила їх розмову, і задоволена усмішка пробігла її вустами. Хай лютують. Тепер Михайлика врятовано. І, доганяючи Плетенецького, сказала йому:

— Кире Єлисею, я зробила все, що могла. Тепер ваша черга. Переведіть у цю садибу кількох ченців, щоб негайно відкрити монастир.

Минуло ще два тижні. І в колишній садибі Галшки Гулевичівни готувалися до урочистого відкриття школи.

На чорних таблицях сохла свіжа фарба. Біля флігеля вивантажували скрині з посудом, білизною, книжками й новими меблями. Пахтіло сосновими стружками, свіжою фарбою, сіном і жовтим листям, що шаруділо під ногами.

Ченці в довгих чорних підрясниках майоріли тут і там, і їх чорні високі силуети пасували до осіннього листя, що спадало додолу брунатно-мосянжовими зірками, до зарічної сині і гострого холоду листопада.

Сьогодні відкриття школи. Чернички в білих апостольниках миють підлоги й вікна, підмітають сухе листя біля брами й ганку. А у вітальні метушиться Іов Борецький. Це досвідчений учитель, колишній ректор Львівської школи, знавець древніх мов, а головне — латині. Іов хвилюється. Він то дивиться на стіл, вкритий кармазиновою скатертиною, то на нові, ще не займані книги й підручники, надіслані зі Львова.

Але ось загули дзвони найближчих церковок, і за кілька хвилин потяглися до брами ридвани, колебки, вершники й піші. Лаврський хор зустрінув Галшку урочистим співом, Борецький вітав її на ганку і провів на чільне місце. За Галшкою плентався й Михайлик, збентежений і розгублений. Як дівча, тулився він до матері й недовірливо поблискував на ченців очима зацькованого вовчати.

— Salve, mi fili. Audiebam te bene seire linquam latinam, ac spero te videre inter meos meliores discipulos *,—

---

* Здоров, сину мій. Чув, що ти добре знаєш латину, і сподіваюся бачити тебе серед моїх найкращих учнів *(латин.)*.

заговорив до нього Борецький, намагаючись освоїти Михайлика.

На мить Михайликові очі спалахнули радістю. Невже й тут таки буде латина? А що коли б патер Алоїзій почав би її викладати? І, щоб ушанувати улюбленого вчителя, відповів складним карбованим реченням, гідним сучасників Ціцерона, потім спитав:

— А хто нам викладатиме латину?

— Я, мій любий,— усміхнувся Борецький.

І знов погасли Михайликові очі. Як то! Невже цей високий незграбний піп? Небагато чого навчить він після блискучого патера Алоїзія. А Борецький, ніби читаючи хлопчикові думки, заговорив із ним знов:

— Я чув, що ти кохаєшся в театрі. Ми теж улаштовуватимемо вистави і дамо тобі гарну роль, бо ти так добре знаєш латину.

Але Михайликові очі дивилися осторонь і навіть не спалахнули радістю.

Тим часом вітальню заповнили гості. Почався урочистий молебень. Галшка сяяла, стоячи поруч Сагайдачного. А Михайлик переживав важкі хвилини. Він придивлявся до майбутніх товаришів, що ніяково тулилися до батьків, і жахався: хлопи, самі хлопи. Такі вайлуваті, незграбні, невиховані. З ким тут приятелювати, грати на сцені?! Жодного хлопчика, що нагадував би випещеного Стасика або Криштофа, або хоча б онуків Аксакових. І почуття зневаги й самотності стискало його серце.

Після відправи почалися промови. Перший виступив Іов Борецький, вітаючи щойно народжений світоч науки й дякуючи всім, хто поміг цій справі, Галшці Гулевичівні — зокрема.

І Галшка мимоволі червоніла, відчуваючи на собі сотні поглядів, і шепотіла, пригортаючи до себе Михайлика:

— Це все для тебе, Михайлику. Вчись, дитинко. Для тебе я нічого не пошкодую.

І не знала, і в гадці не мала, як боляче стало хлопчикові від її слів. Не тішили його ані здивовано-шанобливі погляди присутніх, ані панегіричні звороти Борецького. Думав він про отця Алоїзія, про Жолкевських і про роль Кіра, що назавжди обминула його. І чому? Щоб виріс він таким же нудним монахом, як ці обмежені дидасколи, для яких не існує нічого, крім дикої і чудернацької пристрасті до схизми. Але марні всі їх надії.

Не подолають, не переламають вони його. Не тепер, так за кілька років утече він із цих проклятих мурів до отця Алоїзія.

Після Борецького промовляв Езекіїль Курцевич, архімандрит козацького Трехтемирівського монастиря, вихованець Падуанського університету [299]. І промова його знов боляче нагадала отця Алоїзія: ті ж ефектні ораторські засоби, той же металевий голос і дикція. Але гостра фанатична зненависть до католицтва бриніла в словах архімандрита і боляче вражала хлопчика.

— Втечу. Не витримаю,— свердлила його одна думка.— Аби довідатися, де тепер патер Алоїзій.

Повільно розходилися чепурні гості. Дзенькали шаблі й остроги. Колеса ридванів шаруділи під вікнами осіннім листям. Вітальня напівспорожніла. Іов Борецький сів за стіл і розгорнув нову книжку в сап'яновій оправі — реєструвати учнів.

Приймали і шляхтичів, і міщан, і попівських дітей. Треба було, щоб прийшли батьки з двома свідками умовитися про плату за навчання.

Першим записали Михайлика. Пані Лозко пообіцяла платити за нього по п'ятнадцять грошей і надіслати школі п'ять возів дров на зиму. Потім підійшов Микола Стецький, Галшчин свідок на рочках. За ним — протопоп Тарновський, бурмистер Йованович і ще багато інших. Кожен обіцяв дати, крім грошей, дров або колотого кабана, або лантух борошна, або постав полотна чи то діжку меду.

Коли всіх було записано, Борецький зирнув на присутніх і засипав сторінку піском.

— Ну, годі! Ведіть учнів обідати,— наказав він одному з дидасколів, здуваючи з книги пісок.

— Стій! Стій! — пролунав на порозі гучний голос. І до вітальні проштовхнувся Богдан Балика з Петриком та Юрасиком.

— А за мене й забули? Спізнився трохи! Поламали нас бісові коні,— говорив він, сідаючи проти Борецького.— Пиши: Балика Юрась. Тринадцять років. Син сотника Брацлавського полку і небіж тутешнього бурмистра. Записав? Тепер молодшого: Балика Петро, дев'ять років. Скільки за них обох?

— Та... беремо, по скільки хто здужає. Треба було б по дванадцять грошей, але тому що їх двійко — давай п'ятнадцять за обох!

— Добре. Ось тобі й гроші.

Записавши обох хлопчиків, Борецький підвівся і пішов провести до ридвана пані Галшку. Ще раз подякував він їй за щедрість, обіцяючи докласти всіх сил, щоб напутити Михайлика.

— О так, отче. Благаю вас, вибийте з нього всі шкідливі думки того клятого єзуїта. Я надто м'якосерда до нього, мені шкода було його покарати як слід, тому я й віддала його вам на виправлення.

— Але...— трохи запнувся Борецький,— чи здійметься в нас рука суворо карати єдиного сина нашої благодійниці, нашої вельмишановної фундаторки?..

— Я вимагаю цього,— жваво урвала Галшка.— Тому я й фундувала школу, що мені треба врятувати Михайлика від єзуїтських тенет. Розуміється, будьте справедливі до нього, але не робіть ніякої різниці між ним та іншими учнями. Михайлик жив завжди самотньою дитиною, серед дорослих, тому він високої думки про себе, і я бажаю, щоб ви виховали в ньому надійного оборонця нашого православного шляхетства. Так і перекажіть усім вашим дидасколам.

Іов схилив голову і стояв, аж поки ридван зник за ворітьми. Спадало листя, вкривало землю золотими сузір'ями, і золотим вином блищало сонячне світло крізь намети саду... Іов задоволено всміхнувся і повернувся до вітальні.

Лекції мали розпочатися тільки завтра, і діти відбули день у саду і по майбутніх класах — де кому більше подобалося.

Михайлик був ні в сих ні в тих. Під час урочистих промов пошана до матері мимоволі переходила й на нього, приємно лоскотала його самолюбство. А тепер він загубився в натовпі незнайомих хлопчиків, погано одягнених і задиркуватих. Він зовсім не звик до такого товариства. Він ріс випещеною дитиною; мати суворо забороняла йому пустувати, а тут, навпаки, кожен намагався зачепити панича. Адже ж школа материна, це ж її сад і будинок, а вони насмілюються битись. А найгірший той нахаба, син крамарів, зухвалий, червонопикий хлопчисько. Його батько не насмілюється переступити панського порога, а він лізе борюкатися. Михайлик скипів і дав йому ляпаса, але в ту ж мить звалився на землю: хлопчик спритно підставив йому ногу і, сівши на Михайлика верхи, почав його бити

кулаками. Михайлик заверещав, як порося. Прибіг сам Борецький. Хлопчика покарали різками, але й Михайликові довелося вислухати довгу й нудну нотацію за задиркуватість та пиху.

Настрій було остаточно зіпсовано. За вечерею Михайлик не доторкнувся до страв, таких несмачних після рідного дому. Він відчував себе глибоко нещасним. З гордості він не пролив жодної сльози, але, опинившись у ліжку, коли загасили світло і з усіх боків захропли учні, він не витримав і довго ридав, занурившись носом у подушку.

І потяглися одноманітні сірі дні навчання.

Зранку, коли за вікном світлішало небо, дзеленчав дзвоник чергового дидаскола, і учні вставали, ледве переборюючи молодий здоровий сон. Михайлик звик уставати пізно, добре виспавшись і відпочивши. А тут доводилося вистрибувати з теплого ліжка і, тремтячи від холоду, нашвидку вдягатися та вмиватися холодною водою, від якої клякли й боліли пальці, потім снідати. Несмачна каша ніяк не йшла йому в горло після солодких тістечок пані Галшки. І Михайлик біг до класу голодний.

Почалися лекції. Кілька годин сиділи учні в задушливому смердючому повітрі, повторювали, як папуги, склади та правила слов'янської та грецької граматики, визуджуючи напам'ять цілі сторінки Святого Письма. Ніхто не питав, чи розуміють вони те, що твердять. Треба було, не спиняючись, відтарабанити лекцію слово в слово, літера в літеру, бо за найменшу помилку, за забуте чи переставлене слово карали щосуботи різками.

Тоді не шкодували різок. Цілі гаї знищували на школярів. «Корінь навчання гіркий, але плоди — солодкі»,— втішали дидасколи покараних, скривавлених дітей і щиро вірили, що без тілесної кари годі стати чесною і освіченою людиною. І били скрізь: по селах мандрівні дяки, навчаючи хлопчиків грамоти, і по братських школах, і по єзуїтських колегіумах, і навіть по університетах та академіях.

На пошану різок складалися вірші, і бідні учні мусили їх витвердити, як доказ того, що вчителі бажають їм добра.

Ось чому нікому з дидасколів не спадало на думку, що й братська школа може існувати без різок. Били всіх, навіть Михайлика, хоч де в чому дидасколи стави-

лися до нього поблажливо. Хлопчик був здібний, але запальний і задиркуватий. Він часто докучав дидаскола м, розпитуючи їх, що означає те чи те, а вони і самі не добре тямили того, що вимагали від учнів, бо й самі також механічно твердили колись ті самі тексти. Але Борецький заборонив їм переслідувати Михайлика і навіть дозволив йому їсти яблука в саду, дозволив давати йому більш солодкого за обідом, дозволив одвідувати в неділю хворого батька. І за це інші діти заздрили Михайликові і ненавиділи його. При першій нагоді били вони його або доводили до розпачу. Він бився, плакав, дряпався, біг до Борецького скаржитись, і покарані пустуни ще більш цькували його за скарги.

— Не знаю, що й робити,— бідкався Борецький.— Справді, доведеться ставитися до нього, як до кожного іншого, бо ці халамидники зацькують його до смерті.

А Михайлик зненавидів товаришів, дидасколів, школу і самі стіни її всіма силами своєї маленької істоти. З огидою ходив він до церкви, яку вимагали відвідувати двічі на день, ніби діти були ченці. З огидою твердив він граматики й Святе Письмо. Як зацьковане вовченя, дивився він спідлоба, і навіть матері не скаржився, бо вважав її винною за всі свої муки.

Він схуд, зблід і змарнів, не міг нічого їсти, завжди хотів спати і мріяв про втечу, як в'язень, як стратенець. Але де тут утекти самотній дитині взимку з щільно зачиненого монастиря, де височенний паркан оточував з усіх боків садибу, де вікна були загратовані, як у в'язниці, а монах-воротар завжди охороняв єдиний вихід...

МАТИ

Два дні не вщухала буря. Вітер упав, вияснилося небо, але йшли морем широкі плисковаті хвилі, всі у піні, що тяглася за ними лахміттям брудно-білого мусліну. З розгону налітали вони на скелі і, шугнувши вгору білим фонтаном, падали додолу, гребли скрипучий груз і зникали у вирі. А далечінь мінилася на сонці зеленим і синім металом, наче розпущений під небом павиний хвіст.

Горпина сиділа на порозі, дивилася на море — і дивний спокій виповнював її. Як це все сталося просто. Ніжною, цнотливою і обережною ласкою приспав Нур'ялі її бурхливу душу, давши їй теплінь, без якої важко прожити самотній людині.

Кохає він! Кохає її, свою Горпіне.

Ну, а вона?

І глибокий щасливий подих здіймав Горпині груди.

З новим почуттям дивилася вона на саклю, на дворик, на виноградник. Невже це її хата, її господарство? І боязно було повірити в своє щастя. І навмисно сперечалася вона сама з собою.

— Адже ж я йому не дружина. Приведе він другу жінку, справжню, законну. Тоді що?

Але пригадувала цнотливо-палкі пестощі Нур'ялі, його очі, слова, і бліда усмішка миготіла на Горпининих устах. І шепотіла вона, зітхаючи:

— Ні, кохає він мене... Кохає. І не кине ніколи.

Як птах, що в'є собі кубло, взялася до господарства Горпина. То білила саклю, то варила обід, то годувала ягнята або перекопувала по-осінньому спустілий город, вибирала каміння і угноювала його.

І, щоб допомогти Нур'ялі налагодити господарство, почала шукати роботи. Горпина вміла добре гаптувати і вишивати. Знайшлися замовці, і часто сиділа вона до півночі коло каганця, схилившись над оксамитовими фесами або прозорими татарськими фередже. За роботу брала вона не грошима, а птицею, ягнятами або козлятами — і щотижня прибавлялося в їх маленькому закутку щось живе.

— Дивись, Нур'ялі, яке воно гарненьке,— радісно тягнула вона його за руку, коли Нур'ялі повертався з Кафи, продавши улов.— Я йому й сіна підстелила, і травички свіженької дала.

— Джаним[300], серце моє,— пестливо пригортав її Нур'ялі,— Горпіне — як бджілка: все несе до свого вулика. І стане наша сакля — як щільник, повний солодкого меду.

І, щоб зробити їй приємне, пестив ягня, давав йому свіжої травички.

І знов полюбив свою саклю Нур'ялі, і ніколи не ходив до кав'ярні курити наргіле і пити аравійську каву, а сидів на порозі, милуючись з місяця, що вставав із-за блакитного моря, і розповідав про себе або розпитував

Горпину про її життя. І, підшукуючи слова та доповнюючи їх рухами, розповіла Горпина про своє сумне дитинство на хуторі в Повчанських.

— День і ніч я в них робила, як хлопка. Ще маленьким дівчам бавила я їх доньку, носила її, надриваючи свої рученята, пасла гуси, вівці, пряла вовну довгими вечорами. Спати хотілося. Сидиш, прядеш, а очі тобі самі заплющуються, а голова валиться з плечей. А стара лається: «Ледащо, дурепо. Вмієш хліб їсти, вмій і працювати». А той хліб сирітський мені у горлі ставав. Тільки й щастя було, коли виросла, на мить вибігти в садочок побачити Данила. Та не хотіли Повчанські віддавати мене заміж. Або хай залишиться в них Данило назавжди пахолком. А Повчанський той — статечний був козак, старшина. От, як Сафар-ага у вашому війську. Отари в нього були, що й кінця-краю їм нема, як тим хмаринкам,— показувала вона на безмежну смугу баранців, що мліли у вечірньому небі.— І коні були в нього, як вітер. І добра повні скрині... Пильнувала я їх майно, хоч і чуже воно було, панське... А вони все придивлялися, чи не з'їла, бува, ласого шматочка, чи не одрізала собі якогось окрайка на хусточку... Ох, як це боляче було, як образливо...

І Нур'ялі розумів і тихенько пестив пучками її руку.

— Не сумуй, джаним, серце моє. Буде в нас всього досить. Житимемо вдвох, он як ті ластівки в кубельці над скелею.

Але Горпина несвідомо відсахнулася від Нур'ялі.

— Не бійся, джаним, вір мені,— щиро говорив тоді Нур'ялі.— Знаю, що налякали тебе людолови, що спогад про них стоїть, як мара, тобі в очах. Змучили вони тебе, образили. Але ж не я це робив. Це тати [301], ногайці. Не хочуть вони орати землю або прийняти реван [302] і чесно ремісникувати. Живуть із грабіжництва, а беї женуть їх, як хортів, у напади. І заробляють людоловством. А чабанам теж нелегко живеться. Адже ж чабан-бідолаха за шматок коржа мокне під дощем день і ніч, узимку і влітку. А мурза щороку рахує свої вівці, вимагає приплоду. А що чабанові робити, коли вовки розірвуть кільканадцятеро баранів або почнеться пошесть. Б'ють тоді чабана батогами з волов'ячих жил, вимагають сплатити збиток... І забирає мурза десятеро овечок, що дають йому за роботу щорічно. А якщо відіб'ють у гойдара отару,— його посадять на палю або

зв'яжуть та кинуть на мурашник за те, що не допильнував хазяйського майна.

Горпина мовчала.

— Ну, а потім що було з тобою? — урвав Нур'ялі її думки.

І розповіла Горпина, як пішов Данило під Москву, як потрапив до реєстру... Приїхав він тоді по наречену — і забрав її на волю з нерідної хати, і поставили вони хутір у Дикому Полі, за півмилі від Сівера, насадили садок, город, розвели вівці та свині, купили воли... А потім народилася в них дитина. І тоді з'явився пан Бжеський.

— Наша була там земля, дикий незайманий степ. А король подарував його Бжеському, дав йому грамоту. Сів він нам на шию і почав з нас кров пити. Почав данини правити, забороняв полювати, рибалити.

— Як то? — здивувався Нур'ялі.— Так це зовсім як наші мурзаки. Вони теж собі землю загарбали, а з чорних татар вимагають данину.

— Тоді вони ваші пани,— зраділа Горпина.— А як воно у вас було? Хіба ж це не ваша земля?

— Була наша, нашого джемаата [303],— виправився Нур'ялі.— Давно це було. ще діди наших батьків були маленькими хлопчиками. Кочували ми тоді, як тепер тати, не вміли ще землю орати. А був тоді в нас хан Сагіб-Герай [304]. Змусив він нас сісти на землю, а коли татари його не слухали,— він наказував рубати сокирами наші кантари. І тоді кожен рід почав оселятися окремим аулом. Тоді й наші предки оселилися тут і збудували собі Чабан-Таш, бо були вони чабанами. Був у нас свій шейх, свої старшини і свій джемаат. І земля тоді була наша. А предок того Халіля, в якого я був три роки невільником за борг, відвів коня ханові [305], і дав йому хан ярлик [306] на нашу землю. Чи говорив він з нашим джемаатом, чи ні — невідомо. Давно це було, і всі, хто був тоді живий, уже померли, але, як і тепер, орали ми землю, пасли вівці й кози, засаджували сади й виноградники та думали, що земля наша. Навіть забули про те, що є на світі мурзаки.

Минуло стільки років, що немовлята стали дідами й лягли в чорну землю, а діти їхні поросли бородами [307], як ось одного разу Веліша-бей, Халілів батько, та інші мурзаки його роду покликали наших дідів Асан-Хаджі, Мегмет-Деде та всіх інших до суду і сказали, ніби грун-

ти, де стоять наші саклі, і всі наші лани й пасовища належать йому, а ми всі живемо на землі не як власники, а за угодою з померлим мурзою. І хай суд відхилить від землі наші руки [308], а вирок запише до книги седжіль [309] і видасть копію Веліша-бею.

Почав суддя розпитувати Асан-Хаджі, Мегмет-Деде та інших. А вони присягаються на Корані, що володіли землею понад сто років як власники, бо наказав пророк, щоб кожен, хто відживить мертву природу, зросить або заоре її, володів нею, тому що прикладає він до неї руки свої. І ніхто не втручався в наше володіння, і ніякої угоди не було між нами й мурзами одвіку.

Тоді наказав каді, щоб Веліша-бей довів своє право на землю, бо наші старшини доводили, що нові хани, наступники Сагіб-Герая, не давали нових ярликів синам та внукам Халілевого предка, отже, той старий ярлик давно втратив силу. Ну, та що говорити... Мурза захищає мурзу, а мулла — муллу. Так і в прислів'ї кажуть. Знайшлися свідки у Веліша-бея. Вони присягалися, що Веліша-бей каже правду, а наші свідки присягалися на тому ж Корані, що земля наша. А каді — нема йому рації сваритися з беєм через наш джемаат — визнав присягу його свідків за справедливу, а наших дідів — за брехню. І відхилив він від землі наші руки, і вирок записав до книги седжіль, і копію видав Веліша-бею.

З тих часів живемо ми на мурзянському грунті і відробляємо йому за це по вісім день на рік, та ще на толоки ходимо збирати виноград, стригти вівці тощо. І ще даємо синові Веліша-бея, Халілеві, десяте ягня, десятий сніп, десяте яєчко, десятий вулик і десятий кошик садовини. Пригадуєш, як я навантажив осла виноградом? Це я йому повіз десятину від виноградника.

Нур'ялі замовк і замислився, дивлячись, як золотавиться над морем тонкий ріг місяця. Сонце сідало праворуч, за далеким Кастельським мисом, а просто перед саклею мінилося море рожевим і золотим перламутром із смарагдовими борознами поміж хвиль. По-зимовому був прозорий обрій і руді трави на скелях. Холодало. Розпалена за день земля швидко простигала, і легкий холодок поповз Горпининою спиною.

Але Горпина не рухалася. Все це було таке нове, таке несподіване. Все своє життя думала вона про татар, як про щось єдине і хиже, як вовча зграя. І ось виявляється, що серед татар є і пани і хлопи, бідні й багаті,

і кожен намагається підкорити бідних, живитися з чужої крові і чужих рук та сил. Як багато в них спільного: жили вони, не знаючи один одного, і кожному здавалося, ніби живуть на власному грунті, а вдарив грім — і виявилося, що вони тільки безправні пожильці у власній хаті. Та й не тільки Нур'ялі, але й ці мовчазні діди в зелених завивалах, що курять наргіле біля кав'ярні, коли спадає південна спека і проспіває муедзин свій четвертий азан.

Сутеніло. Місяць над морем став срібний. Побігла до нього від берега стежка іскор, і глибока тінь лягла під ним уздовж синього обрію. Горпина здригнулася від холоду, мовчки підвелася, мовчки почала розпалювати в кабиці. Але кремінь давав дрібні іскри, і вогкий трутник довго не займався. Нур'ялі розгорнув попіл, знайшов під ним кілька жаринок, роздмухав їх і запалив каганець.

— Не журись, Горпіне. Я вже звик, що земля не наша. Є в нас здорові руки, є молодість. Якось проживемо,— сказав він їй бадьоро.

Вона підвела на нього очі і вперше побачила в ньому не людолова, не господаря, не коханця, а брата по нещастю — людину однієї долі в житті; але не знаючи, як це висловити, схвильована й зніяковіла, всміхнулася сором'язливо і опустила очі додолу, начеб відчула себе винною перед ним.

Другого дня Нур'ялі попросив її піти з ним до Кафи продати улов, бо Ахмет поїхав до Ескі-Криму, а Шафіге, як правовірна, не могла говорити з чоловіками.

Горпина одягла нову вишивану сорочку і нові мешти Нур'ялі з жовтої козлячої шкіри.

Човник мчав, наче ластівка. Гойдало. Горпина відчувала, що її починає нудити. Не бачила вона ані краси Кафської затоки в строкатих парусах, ані розкішно оздоблених галер і бригантин на рейді. Ледве дочекала вона, щоб човник пристав до берега, і вийшла на землю.

Нур'ялі чуло обминув невільницький ринок і попростував на базар, де торгували вони з Ахметом.

Майдан був виповнений строкатою галасливою юрбою. Греки, вірмени, сірійці, черкеси, караїми і євреї, араби та італійці всуміш з валахами та далматами хапали один одного за строкаті халати, за каптани, за плечі, руки й поли, штовхалися, вигукували і волали всіма мовами сходу й півдня. І, як зачаровані острови мовчання серед крику й галасу, були ряди, де торгували татари

і турки. Вони не волали, не заламували божевільної ціни, односкладно відповідали на запитання і тільки поводили бровами на надто балакучих покупців.

У такому тихому кутку серед татарських рибалок примостився і Нур'ялі з сапетами живої риби.

І підходили жінки в білих фередже, і чоловіки в завивалах, і чужинці, питали ціну і спокійно відходили або купували те, чого їм треба.

Горпина була вражена. Навколо шум і галас неймовірний, а тут усе тихо, стримано й чемно: ніхто не торгується й не лається. Тільки туркочуть голуби на карнизах, пустують і бігають діти та іноді пронизливо реве осел, навантажений рибою.

А над базаром і юрбою сліпучо-синє небо, наче з туркезової емалі. Короткі тіні — як бузок, а натовп — як витканий строкатий килим. Пахтить рибою, смоленим канатом, городиною, апельсинами, і лимонами, і якимись надзвичайно свіжими пахощами від моря.

Ще дихали величезні пестрюги та чечуги. Тріпотіли срібні баламути із спинами кольору павиного пера. Блищали рожево-чорною лускою морські коропи й вигиналася в шапликах казково гарна ремінь-риба, золотаво-рожева з блакиттю, наче парчевий пояс.

В Горпини очі розбігалися на всі боки. Як тут гарно, весело та строкато! Ось проходить ухастий осел із двома кошиками на боках. Яка в нього кумедна й розумна морда! І чому це люди вигадали, ніби осли — дурні? А ось — верблюд із негром на спині. Ой, яка він потвора, той негр! Жах!.. Так і вилискує на сонці, наче чобіт, помащений дьогтем. Тільки зуби блищать свіжими мигдалинами та викочуються крутими яйцями очі. На сонці спека, але холодно в затінку. І все ж таки важко собі уявити, що десь, за горами, виють метелиці...

Рибу розкуповували швидко. Коли раптом наблизився до Нур'ялі якийсь літній татарин у строкатому халаті, владно вказуючи на сапети, наказав:

— Збирайтеся геть! Ти не прийняв реван і не маєш права торгувати.

І Горпина здивовано побачила, що Нур'ялі, замість вилаяти нахабу, низько вклонився йому, притуливши руку до чола, вуст і грудей, і покірно відповідав:

— Так, господарю. Але сьогодні я торгую не для себе, а з наказу Ахметового. Він поїхав до Ескі-Криму і доручив мені продати улов.

— Тоді продай, але він мусить ствердити твої слова перед цехом,— наказав чоловік у завивалі й пішов далі, не глянувши на Нур'ялі.

— Хто це? Чому тобі не можна торгувати? — захвилювалася Горпина.

— Це уста-баші [310]. Я не прийняв реван і тому не маю права торгувати.

Горпина нічого не зрозуміла. Уста-баші... Реван... А до чого ж тут риба?

— Хто це? Мурзак? — перепитала вона.

— Ні, це головний у рибальському цеху. Він стежить, щоб на базарі торгували самі цехові. А я не цеховий рибалка, а Ахметів помічник. Тому я й не маю права торгувати.

Горпина все ж не зрозуміла. Який це реван і чому Нур'ялі його не прийняв? Хотіла розпитати його докладно, але в цю мить жіночий голос гукнув її рідною мовою.

— Почому камбала, молодичко?

Горпина злякано обернулася.

Біла примара в ферелже стоїть перед нею, але в прорізі для очей сміються степові карі очі. І знов бринить далека рідна мова.

— Злякалася, молодичко? А я побачила землячку та й думаю: тра рибки в неї купити.

Горпина мовчала, розгублена і схвильована. Що це — потурначка чи така ж невільниця, силоміць одягнута у ферелже?

— Звідки ж ви самі, молодичко? — нарешті вимовила вона.— І нащо ви по-татарському замоталися?

Жінка в ферелже весело розсміялася.

— Іноді ці ферелже дуже придатні! Кожну справу можна влаштувати потай, бо жодний татарюга не звернеться до жінки й не почне допитуватися, що і як. В них це суворо: вмить голову з плечей за такі речі.

— А давно ви тут, молодичко? — не витримала Горпина.

— Та вже давненько. Років із вісім. А ви?

— Ой, не пригадуйте! Три місяці,— зітхнула Горпина, і сльози блиснули в її очах.

— З чоловіком чи самі? А це хто? — розпитувала жінка в ферелже, хитнувши головою в бік Нур'ялі.

— Це хазяїн мій. Живу в нього на селі, а чоловіка на галери продано.

— Ой-ой!..— зітхнула біла мара.— І мій теж на галерах був. Мало не загинув. Правду кажуть про них — каторга. Гірше не вигадаєш... Та я, молодичко, його викупила. Тепер живемо вільні: своя хата, вівці, садок...

Горпина стояла бліда, розгублена. Жінка цокотіла весело, несилувано і нібито щиро. Але не це хвилювало Горпину. Як ножем різонуло її одне слово: «Викупила». Невже це можливо? І раптом глибокий біль і сум за Коржем охопив її серце.

Нур'ялі нічого не бачив. Він вибирав рибу сивобородому шейхові в зеленому завивалі й повільно відраховував йому решту. І навіть коли б він був вільний, нізащо не втрутився б у розмову з жінкою в фередже. А коли шейх відійшов, він навмисне відвернувся і заговорив з сусіднім рибалкою.

— Як же?.. Як же ви його викупили?.. Господи, та невже це можливо? — прошепотіла Горпина, мимоволі знижуючи тон, ніби Нур'ялі міг її зрозуміти.

— Еге-ге! Дай вам мед — так і ложку подай,— засміялася жінка.— Заходьте! Тоді розкажу все! А поки що давайте рибу, щоб люди не подумали зайвого.

Горпина нахилилася до риби, вибрала ще живу камбалу ока з два вагою і вкинула її в жінчин кошик.

— А де ж вас, тіточко, знайти можна? — спитала вона напівголосно.

— На карасубазарському шляху, за кладовищем. Біла сакля праворуч, а навколо — садок та соняшники. По соняшниках і пізнаєте. А замість тополь — кипариси. Мо', й сьогодні зайдете після базару?

— Спасибі... Тільки не знаю, як він... Не вільна я... купована,— похнюпилася Горпина.

— Спитайте козачку Ельмас. Олена, по-нашому,— нашвидку кинула покупниця і пірнула в юрбу.— А гроші забули? Так і занесла б вашу рибу на дурничку? Що б хазяїн вам заспівав? — зненацька знов засміялися перед Горпиною карі очі.

Ельмас порилася десь у складках фередже і висипала на Горпинину долоню цілу жменьку мідних акче. Горпина мовчки передала гроші Нур'ялі. Той перелічив їх і частину віддав Горпині.

— Камбала варта сорок акче,— пояснив він.— Поверни решту.

Ельмас засміялася, замиготіла карими очима і сунула гроші Горпині.

— Не візьму! Скільки дала — стільки й буде. Це мій почин на викуп вашого дружини.

І, не чекаючи на відповідь, зникла.

Горпина скам'яніла. Що це? Примарилося чи насправді?

Але в долоні міцно затиснуто мідні акче, і печуть вони їй руку, як червоні жаринки.

В душі знялася буря. Викупити чоловіка! Це можливо... Можливо!.. Але як? І що тоді буде з нею? Нур'ялі, може, відпустив би її на волю як рабиню, але ніколи не звільнить її як дружину. Проте яка вона йому дружина! Ось Шафіге — це справді Ахметова дружина. Вона прийняла з ним, хай бусурманський, а все ж закон. Справили весілля, співали над нею весільних пісень, читали якісь там молитви... А вона, Горпина? Татарська коханка, наложниця, а не дружина.

І сором і біль опікали їй лице окропом. Сама, сама кинулася йому в обійми!.. Сама побажала своєї неслави... Нур'ялі такий сором'язливий, такий стриманий. Та коли б не вона — він, певно, й досі не займав би її.

А Корж десь страждає на галері, закутий у кайдани, голодний, холодний, в зотлілому лахмітті на тілі. А навколо — море, по-зимовому бурхливе й холодне... Веслуй, мовчи, не смій стогнати під таволгою, червоною від козацької крові... Як глянути йому в страдницькі очі? Як вимолити прощення? Але викупити його треба. Треба! Тільки — чи прийме він волю з рук зрадниці-жінки?!

Думки кружляли в голові, мчали, як уривки хмар під бурю. Горпина не чула, що казав їй Нур'ялі, дивилася на покупців і не розуміла, що вони кажуть...

Викупити Данила.

Врятувати.

Визволити.

Ельмас навчить, де і як дістати гроші. Але як потрапити до неї? Що сказати Нур'ялі?

І раптом вирвалося:

— Дозволь мені, Нур'ялі, піти до Кайтмази після базару. Вона обіцяла купити мені ниток і підшукати роботу.

— Добре,— трохи здивувався рибалка.— Мені теж треба до Халіля. Він вимагає, щоб я полагодив йому невід. Приходь до човника, коли почнеться аср, і почекай на мене, якщо я спізнюся.

Горпина зраділа. Вистачить часу збігати до Ельмас і до Кайтмази. Бачачи, що рибу мало не всю продано, Горпина кинулася в завулок, у тому напрямі, куди показувала Ельмас.

Боязко було їй у незнайомому місті. Аби не заблудитися. Спитати в татарина не можна. Хіба що в жінок... Вона озирнулася. За нею коливається шовкове блідозелене фередже. Ні, вже краще спитати когось із бідних. І, помітивши жебрачку-татарку, Горпина кинулася до неї.

За мідну монетку на два акче татарка докладно розповіла їй, як вийти на дорогу. Швидко-швидко затупотіли тоді по каменю її жовті мешти. І озиралися здивовані татарки, і довго дивилися вслід жінці без фередже, що мало не бігла вулицею.

Ось і шлях, довгий, білий і рівний, як річка. А ось і кладовище. За невисоким муром, наче чорні свічки,— кипариси. Білі тюрбе [311] здіймають свої баньки, як велетенські гриби-печериці. І густим натовпом стоять серед кущів і кипарисів надгробні стовпики, мізар-таші.

А позаду розкинулася пишна Кафа, і за лісом мінаретів та дзвіниць, за білими кубиками будинків і похмурими зубчастими вежами здіймається й міниться обсипане іскрами море...

Вітер в'ється в хустці, в широкій запасці, котить дорогою кучеряву куряву, а Горпина не зупиняється, не дивиться ні на що. Кладовище залишилося праворуч. Де ж вона, Оленина хатка з соняшниками? Невже це вона? Але соняшники давно пообрізувані. Стирчить саме руде бадилля. Привітно всміхаються вікна, в'ються над ганком в'юнкі троянди. І, як на кладовищі, тихо хилить вітер чорні стрункі кипариси.

Горпина підбігає до дверей, а господиня наче очікує її: стоїть на порозі й сміється карими очима. Тепер на ній вишивана сорочка, керсетка, червоні сап'янці-чобітки.

— Еге! Знала я, чим вас привабити, молодичко! — сміється вона, і маленький кирпатенький носик задерикувато здіймається над червоними губками.— Заходьте! А ось і мій чоловік... Ось і тавро на ньому невільницьке, як у всіх галерників-веслярів.

Горпина низько вклонилася, переступаючи поріг, і запитливо зиркнула на покуття. Олена перехопила її погляд і засміялася:

— Потурнаки, думали? Так? Ну, сідайте, сідайте!.. Відпустив-таки ваш хазяїн. З чоловіками легше,— хитро підморгнула вона.— Баба не відпустила б, почала б допитуватися, що та хто...

Горпина сіла край столу і обдивилася. Все, як у рідному степу: і піч, і сволок, і скрині, і божниця з вишиваними рушниками, а під ними — писанки й китиці сухоцвіту, і мисники, і вазони з квітами...

Весело цокотячи, сміючись, виблискуючи намистом і зубами, подавала Олена коржі, вареники й смажену баранину. А її чоловік покручував чорний ус і, всміхаючись, терпляче очікував, коли вона вщухне й дасть йому вкинути слово.

— А давно ваш чоловік потрапив на галери? — спитав він, коли гостя покуштувала всього.

— Перед Першою Пречистою [312],— похнюпилася Горпина.— Я лежала хвора в Омировому караван-сараї, а захопив нас брат його, Сафар.

— Знаю. Ногайський ага. Собака! — уривчасто визначив колишній невільник.— Були тут тоді очаківські галери. Кожної осені купує капудан-баша нових веслярів. А як звуть галеру, де ваш чоловік?

Горпина розгубилася. Про це вона й не подумала. Могла б тоді дізнатися, але не знала, що є в галер імення.

— Не журіться,— заспокоїв її господар.— Я розпитаю колишніх галерників. Вони кожну галеру за милю впізнають. А за скільки його купили?

І цього не знала Горпина.

— Та їх купували не поодинці, а разом вісімдесят чоловік,— пригадала вона уривок розмови.

І, завмираючи від хвилювання, спитала те, що давно крутилося на язиці.

— А за скільки вас викупили?

— Мене? Недорого, бо я шість років просидів біля опачини і силу свою напівспрацював. Тисячу п'ятсот аспрів дала за мене Олена, спасибі їй по гроб життя.

Тисячу п'ятсот аспрів! А за вишиваний рушник дають п'ятнадцять. Отже, треба вишити сто рушників, а якщо Корж іще міцний і здоровий, то й усі півтораста. А на рушник витрачає вона мало не тиждень. Скільки ж це? Два-три роки? Та й чи буде в неї завжди робота, і головне — чи виживе Корж такий час? Ото б довідатися, звідки знайшлися в Олени такі гроші...

І, ніби читаючи її думки, заговорила Олена.

— А я була за няньку в одного мурзака. Якось помітив він мене в гаремі, впала я йому в очі. Думав він мене за наложницю взяти, та, на моє щастя, не встиг. Вдарив його грець. Лежить колода колодою. Виють над ним жінки та діти, упадають біля нього, а він не живий і не мертвий. Не говорить, не рухається, а все розуміє. І під себе ходить, мов немовля. Сморід від нього, бруд... Поревли над ним родичі, але обридло його пильнувати. Всі від нього ніс відвертають, а я й кажу: «Я його доглядатиму, тільки відпустіть мене на волю, коли він або видужає, або помре — як йому така доля випала». Ну й пильнувала його, мила, перекладала, годувала, як малу дитину. День і ніч без відпочинку... Пішли в нього пухирі, пролежні. Цілий рік мучився, поки вмер. Тут сини його дали мені волю і ще подарували в нагороду сто грошів. Оселилася я біля кладовища, землянку собі викопала і на роботу ходила. Роблю, а коли-не-коли до гавані навідуюся, чи не прийшли часом галери з Очакова. Два роки вижидала, коли ось прийшли якось галери. Довідалася я від знайомих старців, де мій Панас, довідалася, що купує капудан-баша нових веслярів, а хворих та старих продає на берег. Добилася до нього... З того часу ми знов укупі.

Горпина затуманилася. Ні, це путь не для неї... А Олена знов зацокотіла, ніби читаючи в її душі.

— Та ми ж вам, молодичко, роботу знайдемо. Татари люди згодливі. З гарему важче видертися на волю, ніж із роботи. Навіть закон у них є, що, проживши сім років у неволі, кожен бранець може викупитися на волю, і хазяї повинні пускати бранця на заробітки, щоб назбирати грошей. В них по закону вісім годин на добу — спати, вісім на хазяїна працювати, а вісім — для себе. Роби, що бажаєш, Так і по їх цехах. Тільки рідко вони, собаки, цього закону додержуються, навіть намагаються, щоб невільники про це й не знали. Все гнуть на те, щоб обернути кожну дрібницю на свою користь. І все ж дехто з неволі врятовується... Тільки жінкам, які одружилися з татарами, нема порятунку... Не відпустять вони ані дружини, ані коханки.

Горпина мовчала. Оленині слова вразили її, але соромно було їй натякнути на те, що сталося з нею. Може, ще вона якось викрутиться.

— Та я вже почала потроху гаптувати. Зароблю... Але не знала, що можна чоловіка викупити,— червоніючи, призналася вона.— Тільки роботи мало в Чабан-Таші. Вигаптувала я три рушники та п'ять фес дівчатам — і більше немає роботи. Тут мені циганка Кайтмаза обіцяла щось дати.

Оленка цікавилася, почала розпитувати, як гаптує Горпина і за яку ціну. І обурилася:

— Та це ж ви на дурничку продавали! Не вірте Кайтмазі, серденько! Вона дає вам сто двадцять акче, а продасть ваш рушник за триста. Краще самі продавайте або дайте мені. Я вам допоможу. Або ось іще що: у грецькому монастирі замовляють гаптовані золотом ризи. Ось би вам таку роботу. Це дуже вигідно.

— Я вмію,— зраділа Горпина.— Я вже гаптувала і ризи, і воздухи. Тільки де взяти гроші на оксамит та на золото?

— Вони дають свій матеріал, свій візерунок,— усе. Працюй тільки. Я скажу архімандритові. А Кайтмазі не вірте. Вона заробляє на вас.

Панас десь пішов, а обидві жінки ще довго розмовляли одверто і щиро.

— Довелося мені чимало ковтнути лиха,— розповідала Олена,— коли я викупила Панаса. Осінь була, холод, дощ. Землянка вогка, вода стояла по щиколотки до весни. А мій Панас цілий рік ногами не володів. Відвикли ноги від ваги свого тіла, та й застудився він в самому лахмітті в зимові бурі. Треба було добре його годувати, бо ж лишилися від нього самі кістки, а роботи катма... Скрізь тоді скрута була через неврожай. Думала — не подужаю... Заборгувалася скрізь. Ще й досі боргів не сплатила. Пішла я тоді до земляків, адже ж тут багато наших, ціле селище. Ну, дякувати добрим людям, допомогли. Один раз пішли громадою, напиляли нам каменю-черепашнику на хату, а потім зібралися хто з конем, хто з ослом — привезли нам той камінь і стіни нам вивели. Ну, а далі ми вже самі добудували. Я сама стіни обтинкувала і побілила, дах настелила і глиною обмазала. Почав і Панас потроху поратись. Як пригріло сонечко, йому й покращало. І ось вже третій рік, як ми тут...

— Ну, а додому ви не збираєтесь? — спитала Горпина.

Олена не одразу відповіла, похнюпилася. Згасли веселі карі очі, і навіть пустотливий кирпатенький носик ніби став сумний і якийсь зосереджений.

— Ох, як хочеться,— важко зітхнула вона.— Вдень якось нічого: метушишся, пораєшся, але вночі або в свято так стане сумно і важко на серці. Так і стоять перед очима і наш степ, і гаї, і верби на леваді, і річка. Кинула б усе напризволяще і пішки втікла б звідси... І тепліше тут, і земля багатюща, і ніхто тебе на панщину не жене, а все б віддала, щоб опинитись знов удома, в рідному краї.

Вона замовкла, і дві буйних прозорих краплини повиснули на її пушистих віях і покотилися кришталевими намистинками-бусинками по її засмаглих рум'яних щоках.

— Хіба ж звідси не пускають додому? — спитала Горпина, збентежена цими несподіваними сльозами.

— Чому не пускають. Ми — люди вільні, ніхто нас не затримує,— заговорила по хвилі Олена, витираючи очі.— Тільки ж Панас мій не дочвалає додому. Хіба ви не помітили, як він шкутильгає? Грошей треба зібрати на дорогу та й борги сплатити. Люди ж нам допомогли, гріх ошукати. Панас мій теж за батьківщиною он як побивається. Ще з рік доведеться тут пожити: сплатимо все — і гайда! Мабуть, і вас тоді з чоловіком з собою потягнемо. Чумаки нас і довезуть.

І від самої цієї думки знов наче сонце бризнуло на Олену. Знов заіскрилися карі очі, але не помітила Олена, що від її слів по Горпининому обличчі пішли наче темні тіні від хмар. Кожне Оленине слово впадало їй на серце, як сіль на рану.

Довго ще розмовляли вони. Олена частувала гостю халвою, але наближався аср, третій намаз, і Горпина поквапилася.

Швидко бігла вона вздовж кладовища з білими баньками тюрбе серед чорно-зелених кипарисів. Олена докладно розповіла їй, як розшукати Кайтмазу, і, прощаючись, порадила їй:

— А ви пошийте собі, серденько, ферадже. Не треба, щоб люди бачили, як ви мене одвідуєте. Почнуть розпитувати, що та як... Ще й розпатякають вашому хазяїнові, а хазяям нема чого знати про наші невільницькі справи. Довідається він про вашого чоловіка, про ваш намір та й за вас заломить подвійну ціну, бо ж тоді і вам забажається піти на волю.

І знов зашарілася Горпина і опустила очі додолу. І тепер, швидко перебираючи по дорозі м'якими татарськими мештами, не знала вона, що було в її серці — радість чи біль, жах чи надія знов побачитися з Данилом.

У човнику її знов загойдало. І, повернувшись додому, вона не стала ані варити, ані годувати ягнят. Лягла на міндер обличчям до стінки і заплющила очі. Важко їй було дивитися на Нур'ялі, важко говорити з ним.

Нур'ялі сам розпалив огонь, потельбушив рибу, поставив варити юшку. Знехотя підвелася вона, поїла і раптом відчула нудоту. Прожогом вибігла вона надвір.

Нур'ялі перелякався:

— Що тобі, джаним? Може, покликати стару Тайфіде? Вона дасть тобі щось проти різачки.

— Не треба! Це через море,— процідила Горпина і знов відвернулася до стінки.

Нудота пройшла, але голова її палала. Що робити? Як тепер? Залишитися назавжди з Нур'ялі і дати Коржеві загинути жорстокою смертю, або викупити його, кинутися йому в ноги і розповісти про все? Може, й зрозуміє він, простить гріх?.. Але коли вона пригадувала минуле, Горпину обсипало морозом. Ніколи не простить він цієї зради. Запальний і гарячий, він сам себе не пам'ятає в гніві — і не життя їй тоді на світі. Невже збрехати, звалити все на Нур'ялі, сказати, що він згвалтував її, безпорадну невільницю? Або мовчати, сховати в серці все й удавати вірну бездоганну дружину? Ні, вона не витримає муки. Щохвилини брехати, дивитися йому просто в вічі, відповідати на його ласку, думаючи про коханця?

Ні, вже краще залишитися з Нур'ялі.

Але ж Корж — її чоловік, справжній, вінчаний, Івасиків батько. Він теж любив її.

А може, сказати все Нур'ялі? Та хіба ж він зрозуміє?! Ніколи чоловік не розбереться в складних і суперечливих почуттях... Адже ж він вважає її за свою власність, худобину, куплену, як ягня або козу, яку вона доїть щоранку й щовечора. І чого кинулася вона тоді в обійми Нур'ялі?

Дорого дала б тепер Горпина, щоб цього ніколи не сталося.

Всю ніч не заплющила вона очей і підвелася бліда, з важкою головою. Мовчки розпалила вона в кабиці, зварила сніданок, подоїла козу. І знов нудота підступила до горла.

Що це?

І раптом Горпина здригнулася і випустила глек, уважно прислухаючись до себе. Так, сумніву немає. Затлілося в ній нове життя, вороже й непотрібне.

«Хай буде він проклятий! Проклятий! Татарча! Покруч нещасний!» —думала вона про свою майбутню дитину.

І жах, і сором, і муки сумління не давали їй спокою. Вона ховалася від Нур'ялі і Шафіге і, коли Нур'ялі йшов з дому, пила густий нудотний вивар з цибулячого лушпиння, носила важке каміння й парила ноги в гарячій воді.

Ось-ось, здавалося, прийде визволення.

Але цупко трималося малесеньке життя материного тіла — і минали дні, виповнені нових вагань і сумнівів. Пригадувалися оповідання про втоплених дівчат, про забитих немовлят, дітей грішного кохання. Пригадувалося, як перехожий рибалта [313] читав на хуторі апокриф про «Ходіння по муках», де говорилося про муки грішників і, між іншим, про покриток і про зрадливих жінок.

Думка про Коржа ставала моторошною примарою, страшною, як смерть, і нестерпучою, як пекельні муки. Горпина була дочка свого часу — вмить піднялися з дна душі забуті в неволі забобони, всмоктані з материним молоком, усі поняття і звичаї, всі непереможні закони буття, де на кожен випадок є готова незламна формула і суворий вирок усьому, що хоч на крок відступає від неї.

Тоді було одне бажання — вмерти.

Подовгу стояла Горпина на ковзкому краю безодні. Хотіла плигнути в зелені кучугури хвиль, але не вистачало сили...

Нур'ялі придивлявся до неї, але мовчав, не розпитував і, певно, догадувався, в чому річ, бо ще тепліше і обережніше пильнував свою Горпіне.

— Іди геть! — з гострою зненавистю відштовхувала вона його, коли він закривав їй плече шаллю або просив не бігати босоніж.

Як чоловік, він став їй байдужий, і знов прокинулася ненависть рабині до володаря. З огидою і жахом

намагалася вона зрозуміти, що кинуло її в його обійми— і не могла зрозуміти. Не могла без пекучого сорому дивитися на свідка й співучасника свого безчестя. І знов до знесилля бігала стрімкими гірськими стежками, захлинаючись і оббиваючи ноги до крові, і знов тягала важке каміння, шукаючи собі визволення.

— Диявольське насіння! Нехристе клятий,— била вона себе по животу і, впавши на камінь, ридала...

А думка про Коржа на давала заснути. В її руках його життя і воля. Вона відчувала себе людиною, перед очима якої гине плавець. В руках мотузок, а вона не кидає в хвилі кінця, не рятує того, хто втрачає останні сили. І, відчуваючи себе душогубцем, Горпина з садистичною насолодою уявляла собі жахливе життя галерників, роз'ятрені рани від ланцюгів, повні черви й бруду; ребра, що випинаються з-під шкіри, криваві мозолі на долонях і спину, строкату від кривавих шкарубин і ран.

В її руках ключі від кайданів, а вона бариться, вагається, вона — співучасниця його катувань. А чому? Тому що зрадила його, тому що носить плід свого гріха і боїться зустрітися з чоловіком.

А, хай буде, що буде! Хай заб'є її Корж, злочинницю й зрадницю, що забула свій обов'язок задля ворога, людолова!.. Але ж треба, треба його врятувати!

І тоді, після безсонної ночі, ледве дочекавши, поки піде Нур'ялі, Горпина хапала роботу і гаптувала до присмерків, заклякла від утоми й холоду. Спритно й рівно клала стібок, повторюючи знайомі з дитинства візерунки — тернові ягоди, калину та ожину, або виноградне листя та жолуді.

Швидше! Швидше! Це — порятунок, це — визволення невільника, засудженого на загибель. Хай він кине, хай прокляне її, але вийде на волю.

Якось прохолодного ясного дня, коли море вилискувало темним індиго і сліпуче блищали по той бік затоки білі кубики Чабан-Таша, прийшла до неї Олена з Панасом. Нур'ялі не було дома.

— Що це ви, молодичко, нас зовсім забули? — зацокотіла Олена.— Мо', хворі були? Ой-ой, як ви змарніли! Висохли зовсім! На себе не похожі! А я чекала на вас із роботою. Отець архімандрит наказав вас привести, щоб ви показали йому своє гаптування. Ні, справді, що

з вами сталося? Мо', ворожку привести? Хто тут про вас подбає! Хіба хазяїн?! Та їм байдуже, коли страждає невільник...

Горпина зовсім розгубилася. Оленина поява була надто несподівана. Сумніви щодня глибше і глибше роз'ятрювали їй душу. Іноді здавалося, ніби голова її стала вуликом: гудуть у ній бджоли, кружляють, повзають, дряпаючи мозок і жалять болюче-болюче... І нема порятунку... Хіба це висловиш словами?!

Придивившись до Горпини уважніше, Олена відчула, що скоїлось щось серйозне. Погасли її веселі очі, витягнувся кирпатенький носик. Вона перезирнулася з чоловіком і тихенько зітхнула:

— А ми, молодичко, прийшли вас просити до себе,— урвав мовчанку Панас.— Завтра кутя. І все в нас буде, як на батьківщині: і кутя, і узвар, і сіно постелимо за звичаєм...

Горпина мовчала. Невже вона має право переступити чесний родинний поріг,— вона, забруднена, споганена чужинцем? Та ще й з його дитиною під серцем.

— Приходьте, серденько. Ми по вас прийшли. Крутилися-крутилися, шукали по всьому Чабан-Ташу, ніяк не могли вас знайти.

— Спасибі,— прошепотіла вона.— Заходьте... Бідно в нас... Хазяїн мій рибалка. По рибу поїхав.

Коли гості зручно сіли на міндер, Горпина кинулася до комори — чимось почастувати їх. Олена миттю слизнула за нею.

— Що з тобою, серденько? — пригорнула вона Горпину.— Від тебе половини не стало, а очі такі сумні, такі тоскні...

Горпині й руки впали. Невже всім помітно, яка мука в неї на серці? Мовчки стояла вона, дивлячись в одну цятку, і раптом засміялася беззвучним сміхом, від якого обсипало Олену морозом:

— Що ж, я не ховаюся... Чоловік гине в кайданах на галері, а мене, дружину його, цілує татарин... І тепер татарча в мене під серцем...

Олена мовчки пестила її.

— Бідна моя, самотня, безпорадна,— заговорила вона по хвилі.— Не тужи, серденько,— урвала вона сама себе,— не дитина твій Данило. Знав він, що тобі судиться. І тепер знає. Думає про це, жаліє тебе. Мій Панас теж мучився.

— Не простить він мене! Не прийме волі з моїх рук! — скрикнула раптом Горпина і, ридаючи, впала на лантух горіхів.

Олена тихенько поклала їй руку на голову.

— Та схаменися, Горпиночко, рідненька. Прийме! В ноги тобі поклониться за те, що стерпіла ти невільницьку муку і його не забула! Кинь татарюзі його виплодок та йди до Данила на волю. А мо', й кидати не доведеться. Мо', воно ще мертве родиться.

Довго втішала Горпину жаліслива Олена, захоплювалася її гаптуванням, умовляла взяти роботу, цокотіла про всі кафські новини і зненацька сплеснула у долоні:

— Ой, головне й забула! Панас довідався, які галери тут були восени. Було їх дев'ять та два сандали, але нових веслярів розташували тільки на трьох. І звуть їх: «Могреб», «Еріклі» та «Ешіль». Якщо вони знов прийдуть до Кафи, Панас довідається через кобзарів, на якій із них твій Данило, ще й побачення вам улаштує.

Ніжне Оленине цокотіння трохи розважило Горпину. Вона пожвавішала, забула своє горе і, частуючи гостей смаженою рибою та горіхами, ніби помолодшала й розквітла.

Під час розмови увійшла до саклі Шафіге і скам'яніла від здивування, але, побачивши чужого чоловіка, вибігла з саклі.

— Почекай! Почекай, Шафіге! Не тікай! — кинулася навздогін Горпина.— Це мої земляки. А це сестра мого хазяїна,— кинула вона гостям.

Шафіге опустила ферадже і ніяково м'ялася на порозі.

— Вийди покурити, Панасе,— наказала Олена-Ельмас.

І коли Панас вийшов, звернулася до мовчазної Шафіге.

— Ми з Горпиною заприятелювали ще коли вона лежала в Омировому караван-сараї хвора, а потім побачила я її на базарі і довідалася, де вона живе. Ось і прийшли ми з чоловіком її одвідати.

Шафіге ніяково переступила поріг, опустилася на міндер. А Олена вже цокотіла, запрошуючи її до себе разом із Горпиною. Шафіге заспокоїлася, скинула ферадже, але на запрошення трохи зам'ялася.

— Спасибі, в мене ж господарство, дитина...

Але й Олена не відхала. Та так весело й невимушено, що й Шафіге повеселішала і, нарешті, прийняла запрошення.

І раптом крізь тихий шелест прибою долетів із Чабан-Таша співучий голос муедзинів:

— Лла ілла, іль Алла! Магомет регуль Алла!

— Азан! — скочила Шафіге.— Час додому!

Вона опустила фередже і вийшла з саклі. Олена з Горпиною слідом.

— Постій, Панасе, не заважай нам. Я піду з Шафіге поперед. Дожени мене за Чабан-Ташем! — крикнула Олена чоловікові і, поцілувавши Горпину та прошепотівши їй щось хороше, пішла поруч Шафіге.

Горпина стояла й довго дивилася вслід. На серці стало легко. Давно вже треба було поділитися з нею думками, розплутати клубок протиріч, що гнітили її серце. Тепер вона знала, що робити. Вона працюватиме. Вона врятує Данила. Це її обов'язок. А там — буде, що буде.

Білий силует Шафіге майорів серед голого чагарника поруч барвистого Олениного одягу і де-не-де поринав у густу зелень лаврів та туй. Повітря було прозоре, як скло. Здавалося, що можна намацати білі саклі Чабан-Таша. Як ластівчині кубельця, ліпилися вони на узбіччі гори і блищали на зимовому сонці. Сивобороді діди виходили на плескаті покрівлі, розстилали свої намазлики і, схиливши коліна, завмирали в молитві обличчям до сходу.

А хвилі йшли до землі, важкі й рівні, як оксамитові складки, і падали на золотаві обмілини, скипаючи білою піною...

Невідомо, що говорила дорогою Олена Шафіге, але з того часу Шафіге, Медже та інші татарки стали часто одвідувати Горпину і або кликали її до себе, або йшли з нею в гори по хмиз чи то по шипшину та горобину. Приморожені ягоди були надзвичайно смачні, і Шафіге варила з них чудове варення з медом.

У горах було холодно. З півночі з-за гір віяло кригою і морозом, і міцніше куталися вони у ватяні довгі бешмети, і міцніше пов'язували голови вовняними кашмірськими шалями.

Ліс був рідкий та пустельний. Голі вузлуваті горіхи та буки переплутувалися гіллям, під яким влітку весь день стояли прохолодні зелені присмерки. З гілля

звисав мох, наче дервішове лахміття. А дикий виноград та клематис перекидалися з дерева на дерево, як рибальський невід на кілках. Тільки на південному схилі зеленіла шовкова травичка та синіли фіалки і якісь сором'язливі малюсінькі квіти, схожі на наші проліски. А море сяяло крізь мереживо гілля, мінилося, посипане діамантовими порошинками іскор.

— Невже тобі не холодно? — з жахом і здивуванням питали татарки, бачачи, як Горпина скидає папучі і бігає босоніж серед коріння дерев, що стирчало із землі напівзакопаними полозами.

— Я звикла,— сміялася вона.— У нас тепер сніги, а у вас наче осінь.

— А правда, що буває сніг сухий?

— Правда! Замете нас аж по пояс. Так і живемо в заметах місяців зо три.

Татарки перезираються і недовірливо хитають головами. Ну, хіба ж це можлива річ, щоб сніг був зовсім сухий і не танув так довго?! Адже в Криму випаде він раз-два на зиму і за дві години нема від нього й сліду. Бідні козачки! Як у них холодно й погано. І які вони дурні, сумують за такою батьківщиною...

— А нам вона дорожча над усе,— гнівно відрізала Горпина, і сльози болю й образи бризнули з очей.

Медже розгубилася і ніяково кліпала очима.

— Ех, ти, розумна,— хитнула головою Шафіге,— вмієш з других глузувати, а сама... Вона ж бранка... Їй боляче з цього. Насип собі солі на рану — не так завиєш...

Горпина ридала, закривши очі руками. Татарки зовсім розгубилися, умовляли, заспокоювали її.

— Не плач, Горпіне. Ти нам, як сестра. Ми тебе полюбили, звикли до тебе,— схопилася й Медже, сама мало не плачучи,— ми любимо і тебе, і Нур'ялі і радіємо, що в нього така хороша дружина.

— Рабиня, а не дружина. За гроші куплена,— з мукою вирвалося в Горпини.— Ви ж не знаєте, як це було. Я ж чоловіка мала, дитину.

І, забувши все, вперше почала розповідати. Перед очима стояв невільницький ринок, розподіл ясиру, Івасикова смерть...

Замовкли татарки, опустили очі додолу, слухаючи її безладну, але моторошну повість. І коли замовкла Горпина, схлипуючи і дрижачи всім тілом, довго мов-

чали. І в багатьох блищали на віях буйні світлі краплини.

— Ось що роблять наші беї,— палко вирвалося в Медже.— Прости мене, Горпіне, я не знала правди.

— І тепер ти вже не рабиня,— підхопила Шафіге.— Тепер тебе не можна ані продати, ані вигнати з дому. В тебе буде дитина, а мати завжди вільна. Такий закон. Забажаєш піти від Нур'ялі — підеш. Забажаєш залишитися — залишишся. Тільки кохає він тебе, і було б йому дуже боляче, коли б ти його кинула,— додала вона і зітхнула.

Це було так несподівано, що Горпина сіла і довго дивилася на татарок.

І зрозуміла Горпина, що дитина, на яку чекала вона з таким розпачем і жахом, визволить її з неволі.

ЗНИКЛИ БЕЗ СЛІДУ

Те, що Настя зникла, не в жарт турбувало Петра Конашевича. Повчанський обіцяв привезти дочку після Покрови, але минув сонячний жовтень, а про них не було й чутки. І думка, що з Настею скоїлося лихо, почала тривожити гетьмана.

Гадка про татар не турбувала його. Він знав, що вони сплюндрували Поділля, але й кобзарі та й інші подоляни — всі, як один, говорили йому, що татари не зачепили повіту, де містився хутір Повчанських. І Сагайдачний губився в різних здогадах, далеких від правди.

Минув ще місяць. Лягли на землю перші сніги, виповнивши Київ білою тишею і спокоєм. Дніпро взявся зеленуватою кригою. Північний вітер гнав низькі, патлаті хмари, і з них, як з подертих лантухів, сипалося біле пір'я сніжинок.

Сагайдачний відрядив до Повчанських джуру з листом і нетерпляче чекав на нього. Минали дні. Якось надвечір увійшов до нього джура в запорошеній снігом киреї і зупинився біля порога, не підводячи очей. Сагайдачний схопився з місця, і важке передчуття стисло болем його горло.

— Кажи просто,— сказав він, не пізнаючи свого голосу.— Вона хвора, чи то з старими щось скоїлося?

— Ні, батьку,— ледве вимовив джура,— тільки хутора нема. Зник, ніби вітром здмухнуло.

— Та що ти верзеш! — спалахнув гетьман, і його вузько посаджені очі метнули блискавки.— Сп'янів, чи що?

— Ні, батьку, навіть і не нюхав. Тільки хутора нема — і край.

Сагайдачний у нестямі схватив його за груди і сіпнув, як кошеня.

— Та що ти плутаєш, ледащо?

— Та правду ж кажу, батьку. Нема хутора. Виїхав я, той, із Звенигородки і їхав, як ми з тобою влітку, просто до хутора сотника Левченка, а звідти ярами до Бугу, потім уздовж Бугу, а далі степом, не гублячи з очей лісів. Минув і дуб, побитий громом, і три тополі, де перехрещуються чумацькі дороги, а звідти — на схід сонця. І озеро є, де панна Настя їздила човником, і байрачок, а хутора немає. Крутився я там, крутився, і «Отче наш» читав, і «Богородицю»...[314] Думав, нечистий плутає, але нічого не помогло. Сплигнув з коня, ходив, шукав. Тільки комини стирчать з-під снігу. Кинувся я до Білої Криниці, розпитую. Ніхто нічого не знає, тільки одна стара баба казала, нібито бачила заграву. Та хто ж її знає: мо', бреше, а мо', й привиділося від старості.

Джура замовк, важко сопучи. А Сагайдачний засипав його питаннями, де саме була заграва, коли, чи не бачили люди Повчанських в околицях? На всі його запитання джура не міг відповісти і твердив тільки одне:

— Та де ж мені було довідатися! І коли! Я й коневі не дав перепочити — просто кинувся до тебе.

Не добившись відповіді, Сагайдачний того ж дня виїхав з Києва, взявши з собою десятеро певних козаків та джуру, що відчував себе безневинно обвинуваченим.

— Їй-бо, батьку, ніде не спинявся, а горілки і в вічі не бачив. Не інакше, як нечиста сила,— мурмотів він, ледве встигаючи за гетьманом.

А Сагайдачний мовчки підострожував коня. Другого дня були вони в Білій Церкві, переночували, дали коням відпочити і на ранок рушили далі. Діставшись Бугу, Сагайдачний наказав джурі їхати попереду, вказуючи путь, але хлопець не розгубився і взяв вірний напрям. Ось і дуб, побитий громовицею, ось три тополі на роздорожжі і глибокий яр із криницею. Вершники

звернули на схід і незабаром опинилися над знайомим озерцем, де часто рибачили Повчанські. Ось і байрачок з дубами в рудому, побитому морозом листі. Повільно спустилися вони положистим схилом туди, де мав бути хутір.

— Тут я й крутився, як навіжений,— зітхнув джура.— Мало не збожеволів. Думав — тут мені й край.

Говорячи, він про всяк випадок намацав за пазухою хрест. Проте з козаками він не боявся, але тримався осторонь Сагайдачного. Він знав, що стриманий і зовні холодний гетьман міг шалено запалитися гнівом, і тоді лихо тому, хто потрапить йому під гарячу руку.

— Ну, панове, злізайте з коней,— здається, тут була садиба,— урвав Сагайдачний мовчання.

Козаки спішилися і мовчки пішли за ним, захопивши лопати. Сніг був неглибокий. Копнувши разів із двадцять, вони потрапили на згарище, але, крім попелу й головешок, нічого не знайшли. Сагайдачний зрозумів, що тут була клуня, і пішов далі, але довго шукати не довелося, бо з-під снігу стирчала цегляна піч, і, розкопавши сніг навколо неї, козаки знайшли рештки посуду, обгорілі кістки й черепи на глиняній підлозі.

Чиї це були черепи? Один був великий з щербатими зубами і, вдивившись у нього, Сагайдачний зрозумів, що це череп старого Повчанського. Але чий був другий, менший, жіночий? Настин чи то старої матері? Він надто обгорів, щоб по зубах розібрати що-небудь. Сагайдачний мовчав, вдивлявся в череп, і бачили козаки, як тремтіли у нього руки, коли він обережно поклав його на землю. Ніхто не наважився порушити мовчання. Тільки джура непомітно хрестився, ховаючись за їх спини.

— Копайте далі, панове,— глухо наказав гетьман, не підводячи голови.— Може, як-небудь довідаємось, що тут було.

Козаки розсипалися згарищем, розгортаючи сніг. Сагайдачний теж узяв лопату й методично розчищав хату, придивляючись до кожної дрібниці. І шукання винагородило козаків. На місці колишнього хліва знайшли вони силу свинячих кісток, а на дворі розбиті скрині, кілька подертих татарських халатів і новий турецький кинджал, що ледве взявся іржею.

Татари.

Але як потрапили вони сюди, не помічені козацькою сторожею, в який бік подались і де злучились з своїми?

В цьому пустому, напівдикому степу важко було дістати відповідь.

А Сагайдачний усе шукав і шукав. Він не міг відірватися від цих руїн і до присмерків перегортав кожну грудку снігу, але, крім підвіска від Настиного намиста, ніхто нічого не знайшов. І мимоволі здригнувся гетьман, беручи його з козацьких рук. Підвісок лежав на дворі біля розбитих скринь. Отже, це значило, що Настю витягли з підпаленої хати, і обгорілий череп був не її. Промінь надії блиснув Сагайдачному, і, коли стало зовсім темно, він наказав рушати.

Довго кружляли вони степом в околицях хутора, довго розпитували бабу, яка бачила заграву вночі.

— Та хто ж його зна, що там горіло. Мо' — ліс, а мо', й хутір,— шымкала вона, знизуючи плечима.

— Коли ж це було? — допитувався Сагайдачний.

— Та хто ж його зна!.. Мо', на Спаса, а мо', й раніше... Не пригадаю. Спека тоді була. Самі суховії...

Так і не дізнався від неї Сагайдачний нічого. Проте знайшов ще два згорілі хутори біля Бугу. Очевидно, головні сили татар пройшли на північному сході, а сюди, в напівдику смугу, зазирнув тільки маленький загін.

Покружлявши в степу ще день, Сагайдачний повернув додому. Настине зникнення було для нього важким ударом. Мимоволі пригадав він слова старого Повчанського про те, що козацькі походи накликають татарські наскоки, і гірко дорікав собі за короткозорість. Сагайдачний почував себе винним за лихо, що впало на Волинь та Поділля, і ніяк не міг заспокоїтися.

— Що тепер робити? — питав він сам себе.— Кинутися до Кафи з викупом чи то вдарити з військом? Але ж ясир давно розпродано на молоазійські ринки, і в Кафі, певно, не знайти Насті. А втім, татари довідаються, що я в їх межах, і вже не випустять мене. Доведеться загинути в татарській катівні, так і не возволивши Насті. Та й похід тепер не налагодиш. Доведеться очікувати нової весни.

Від нервового напруження Сагайдачний увесь палав. Думки мчали уривчасто, як осіннє листя, перериваючи й переганяючи одна одну. Але ради не було.

У Білій Церкві здибав він Карпа, старого кобзаря, і розповів йому своє горе. Карпо взяв його близько до серця і, хитро примруживши очі, зауважив:

— Чую я, батьку, що без нас, кобзарів, не обійдеться. Тільки попроси: розшукаємо тобі твою зіроньку.

— Як то?! — аж скрикнув Сагайдачний і схопив його за руки.

Старий посміхнувся в сиві вуса і знов примружився, збираючи навколо очей дрібні зморшки.

— А так... Іноді сліпі й криві бачать більше видючих.

Сагайдачний з розпачу ухватився за нього і, погомонівши з ним, зрозумів, що старий таки може стати в пригоді.

За козацьких часів до лірників і бандуристів ставилися з глибокою пошаною. Їх не мали за жебраків. Це було таке ж ремество, як і всяке інше, і кобзарі об'єднувалися в один кобзарський цех, на зразок кравців, шевців або зброярів. Але Сагайдачний зовсім забув про існування цього цеху.

Були в них свої сходки, свої старшини, сотники та десятники, була своя таємна мова. Кожен, хто бажав стати кобзарем, мусив шість років вчитися грати на кобзі та лірі, а головне, вивчити всі думи, псалми, співи та приказки, то журно-серйозні, то сатиричні й веселі. Мусили вони й вендрувати, як усі підмайстри, а потім скласти іспит, і лише тоді вступали до старечого цеху. Найкращі майстри не тільки художньо виконували відомі думи та пісні, але й самі складали їх про різні події.

Кобзарський цех належав до великої старечої спілки, тільки був він там найвищим щаблем. Мав він і власне господарство, і свою скриньку, і шпиталь для хворих і старих, і свій суд, де найвищою карою було «одрізати торбу», тобто заборонити старцювати.

Більшість кобзарів завжди мандрувала, але тричі на рік перед своїми святами збиралися вони в умовленому місці, справляли там свої кануни [315], радилися в справах і обирали старшину. І тоді кожен складав у цехову скриньку все, що йому залишилося після мандрів.

Кобзарі пишалися своїм фахом не тільки як носії художньої творчості, але й тому, що дають можливість добрим людям, допомагаючи їм, творити добрі вчинки і тим рятувати свою грішну душу.

Чимало кобзарів бувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були єдиною живою ланкою між батьківщиною і нещасними невільниками. І кобзарів ніхто не чіпав. Усі кордони були їм відкриті, і часто можна було їх

побачити і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді. А коли кобзар співав і по-турецькому,— тоді пісні його лунали по султанських палацах, і по кав'ярнях, і на базарах біля мечетей. А сліпі старці ловили й затямлювали кожну звістку про невільників і приносили на Україну разом із східними піснями чи казками точні відомості, де хто томиться в неволі, і тоді військо козацьке чи то родичі викупали їх на волю.

Ось чому порада старого Карпа так схвилювала Сагайдачного.

— Допоможіть, дідусю,— благав він,— а я вже нічого не пошкодую для вас, аби врятувати бідну сирітку.

— Як не допомогти? Допоможемо,— хитав кобзар сивим «оселедцем», наче жмутом ковилю.— І в мене, старого, за нею серце ниє. Така ж вона хороша та привітна. Все мене за походи розпитувала, і горілочки піднесла, не погордувала.

— Якщо ви її знайдете,— нічого не пошкодую для вашого цеху.

— Оце ти добре вигадав,— зрадів старий.— Не жалкуй на старих та слабих. Є ще — Богу дякувати — добрі люди: той в тестаменті нам грунту відпише, той млинок. А той щотижня присилає нам всякого припасу: і борошна, і крупи, і сала старцям на обід. Так і живемо. Хто зовсім слабий — на печі лежить, а хто здоровий — співає пісень та попідвіконню ходить.

Приїхавши до Києва, Сагайдачний кинувся до старечого цеху, і кобзарі, як один, відгукнулися на горе того, про кого складали й співали чимало дум:

Отаман посадив Сагайдачного на покуті і почав докладно розпитувати, як скоїлося лихо, де був хутір Повчанських, як кого з них звуть і які в кожного прикмети. Сагайдачний відповідав докладно й мальовничо, як може відповідати тільки людина спостережлива, з гострим оком і живою уявою.

— Тільки пам'ятайте, панове,— повторював отаман,— не говоріть, що панна Настя родичка пана гетьмана, бо чортова татарва такий викуп заломить, що й сам Печерський монастир не зможе його сплатити.

— Та добре, батьку, знаємо,— гули старці.

І знов перепитували:

— Так, кажеш, в Насті цяточка на щоці, наче мушка сидить біля вуст?

— Так, так. А в Коржа шрам від шаблі впоперек лівої брови та бородавка за вухом, наче родзинка.

Сагайдачний, захоплюючись, давав їм нові й нові прикмети. І кобзарі ловили їх і перепитували, щоб не сплутати та не забути чогось.

Після Миколи, відпочивши й розважившись, розійшлися вони в різні сторони — до Перекопа і Кизикермена [316], до Хотина [317] та Аслан-города [318], щоб звідти пірнути в таємний мусульманський світ, несучи невільникам радість і волю.

І в кожного були зашиті в торбі золоті турецькі піястри, дукати і гасене, а пам'ять цупко берегла прикмети бранки, так яскраво змальовані Сагайдачним.

Минув місяць — і на невільницьких ринках у Гезле й Кафі, в Синопі й Трапезунді загули українські ліри, задзвеніли струни бандур. І невидючі або одноокі співці спритно розпитували циган, кафеджі [319] та служників із караван-сараїв, чи не бачили вони красуню бранку чи то козака з розрубаною бровою і чорним, як дьоготь, «оселедцем», але ні частування, ні подарунки не дали їм жодних звісток. Настя з Коржем і Горпиною зникли, як камінець, кинутий у море з високої скелі.

Пригнічений думками і довгим очікуванням, Сагайдачний знов пірнув у справи. Справа з братством налагодилася, хоч патріархова відповідь розчарувала киян: він дозволив братство, але не дав йому ставропігії [320]. Довелося скоритись, сподіваючись на краще майбутнє. А втім, потішав приплив братчиків і те захоплення, яким запалали не тільки кияни, але й усе воєводство.

Був ясний зимовий день. Дахи вкрилися пухкими снігами, наче шкурами білих ведмедів, припорошених сріблом. Сині тіні тяглися заметами, і над кожним житлом здіймалися стовпами перлові димки. Мороз пощипував щоки. Ішли небом хмарки пружними грудками піни, і дзвінке зимове повітря гуло від важкого дзвону.

Скриплячи полоззями і широко розкочуючись на крутих поворотах, мчали сани с різьбленими спинками й строкатими килимами. Це кияни збиралися на свято відкриття братства. Тільки чорні ряси ченців різко вирізьблювалися на тлі барвистого натовпу, як чорні галки й ворони на чистому пухкому снігу.

Тісно й бучно було в братському домі. Тільки закінчилася урочиста відправа. В повітрі ще пахло нерозвіяним ладаном, восковими свічками і невловимим

ароматом тління, яким завжди віддають церковні ризи. Іов Борецький стояв за столом і повільно й гучно вичитував братський статут. Братчики слухали мовчки, уважно, іноді стримано кахикали або зітхали.

Сагайдачний сидів поруч Галшки Гулевичівни, залишивши біля себе вільне місце.

— А це для кого? — спитав Іов Борецький, зирнувши на вільне крісло.

— Для кира Єлисея. Не знаю, чому він запізнюється,— відповів Сагайдачний.

Борецький загадково всміхнувся.

— Для кира Єлисея? Боюся, що не дочекаєшся ти його. Вчора ввечері виїхав до Любліна в судовій справі.

Виїхав? Сагайдачний мовчки перезирнувся з пані Лозковою. Від'їзд Плетенецького неприємно вразив його. Чому він ані словом не попередив його? Правда, трикрульські [321] рочки мають розпочатися цими днями, але невже не можна було залишитися на добу?

Нюх підказував Сагайдачному, що зроблено це навмисне, хоч Плетенецький чимало допоміг в організації братської школи. Але після відкриття школи запал його раптом ущух, ніби він вважав свою роль закінченою. А мабуть, прокинулося в ньому вороже почуття до братства, хоч як би не пом'якшували братчики свого статуту.

Тим часом Борецький дочитав статут. Братчики заворушилися, стримано перешіптуючись і кахикаючи.

— Що ж, панове,— підвівся Ісайя Копинський.— Статут нібито хороший. Написано його на кшталт львівського, з дрібними додатками та змінами, але один розум — добре, а багато — ще краще. Може, хто з вас щось додасть? Справа серйозна: треба все обміркувати докладно, бо статут пишеться на довгі роки.

Братчики мовчали. Важко було незвиклим людям орієнтуватися в складному статуті й помітити його хиби.

— А чому там не сказано, що ми мусимо боротися з магнатами і шляхтою всіма силами, навіть огнем і мечем? — зірвався з місця Балика.— Це ж чернецький статут, а не козацький.

— Заспокойся, друже, і вислухай,— зупинив його Сагайдачний,— коли б ми вписали до статуту такі речі,— королівська влада мала б підстави вважати нас за бунтівників. Такі речі не пишуть, а робити їх, якщо

мирні заходи нічого не вдіють, можна завжди. Ми, мовляв, не винні. Ми діяли по закону, але терпець увірвався... Не можна давати ворогові речового доказу до рук. Він миттю розігнав би нас, і вийшло б, що ми самі полізли в зашморг на радість єзуїтам [322] та уніатам [323].

— Оце справді! — загули козаки.— Мовчав би краще, Балико, бо тобі тільки б проти Потоцького вийти.

Балика ніяково сів на лаву, бо зрозумів, що бовкнув зайве, а Іов Борецький підніс руку і, коли все вщухло, спитав:

— Як же воно буде, панове? Є у нас що додати чи ні?

— Нема нічого. Хай буде так, як написано.

— А коли щось знайдеться,— скличемо сходку й допишемо.

— Це ж не домовина, яку забивають навіки.

— Самі писали,— самі й виправимо.

На тому й покінчили. Тоді всі підвелися, і Ісайя Копинський прочитав братську присягу [324]. Братчики урочисто й повільно повторювали її, підносячи два пальці вгору.

— І обіцяюсь Богові в тройці єдиному перебувати в цьому братстві всією душею моєю і чистим умислом моїм до останнього часу, не відступаючи, ані опираючись усім наказам його, супротивникам же його опираючись. А якщо б відступив або похулив його — да прийде на мя і на ввесь дім мій гнів Божий, і відлучення, і заборона, і прокльони аж до повного мого каяття. Аще лі ж я без каяття сконаю,— да буду і по смерті не розрішений, яко злочинець і відступник закону Божого.

Після присяги всі потяглися до Борецького. Кожен брав перо і вписувався до братського упису, додаючи по кілька рядків добрих побажань або порад на майбутнє. І кожен клав, скільки хто міг, до братської скриньки.

Ісайя Копинський, Касіян Сакович... Єзекіїль Курцевич... Іов Борецький... Один по одному підходили братчики, і не було їм краю. Тоді підійшов Сагайдачний, перечитав попередні записи і, вмокнувши в каламар свіже гусяче перо, упевнено вивів:

«Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман, з усім славним Військом Запорозьким».

За Сагайдачним підвелася Галшка Гулевичівна, єдина жінка, присутня на сходці, сотник Балика і брат його бурмистер, Лаврентій Зізаній, Памва Беринда, друкар і автор першого українського словника, Мелетій Смотрицький, автор першої російської граматики, та ще багато інших...

Три аркуші було списано, а уписові не було кінця. Галшка Гулевичівна поспішала додому і пішла відвідати Михайлика.

Учні сідали обідати, коли ввійшла вона до їдальні. Черговий дидаскол, молодий короткозорий чернець, із низьким поклоном наблизився до пані фундаторки.

— Я бажала б побачити свого сина,— сказала Галшка, шукаючи Михайлика очима.

— Як то?! — розгубився дидаскол,— він казав, ніби отець ректор дозволив йому бути на відкритті братства. Він там, у братському будинку.

— Ні, отче, його там немає. Він би підійшов до мене,— стурбувалася Галшка.

Дидаскол зиркнув на учнів: Михайликове місце було порожнє. Дивно. Дуже дивно. Проте Михайлик такий вередливий і завжди вигадує щось неможливе.

— Дозвольте, пані маршалкова, піти з вами. Я його викличу.

Мовчки рушили вони до братського дому. Галшка залишилася на ганку, а дидаскол промкнувся до зали і довго шукав Михайлика очима. Але хлопчика ніде не було.

— Сховався, пані маршалкова,— ніяково всміхнувся він на запитливий Галшчин погляд.— А може, й розминулися ми з ним.

Вони повернулися до їдальні, але ніхто не бачив Михайлика. Галшка розхвилювалася. Важке передчуття стискало їй серце. З Михайликом, певно, щось сталося.

— Не хвилюйтеся, пані, благаю вас,— заспокоював її збентежений дидаскол.— Хлопчик звик до повної волі. Важко йому підкорятися шкільному ладові... А сьогодні таке в нас свято... А сьогодні... Заховався він десь і тепер боїться, щоб його не покарали.

Вони обшукали всі кутки, всі будівлі й келії. Спитали старого воротаря, отця Ієроніма, але й той не бачив його.

— Чи не втік він часом додому? — нерішуче припустив Петрик Балика.

— Можливо,— підхопив дидаскол.— Певно, сидить тепер удома з хворим паном Лозком... Краще було спитати б дозволу, але бажання одвідати хворого батька — дуже схвальне. Я навіть скажу ректорові, що він у мене випросився,— додав він, щоб заспокоїти Галшку.

Галшка вхопилася за Петриків здогад. Їй хотілося якнайшвидше бути дома, але коні відіслала вона аж до вечора, а йти пішки було і незручно й непристойно.

— Проведіть мене, отче дидасколе,— попросила вона розгублено.

Дидаскол доручив старшому з учнів доглядати ладу і рушив із нею, намагаючись заспокоїти її, але материне хвилювання мимоволі передавалося йому, і він прискорював кроки, думаючи:

«От неприємна історія. Отець ректор знову гніватиметься. І чому Михайлик утік якраз під час мого чергування?! Знов подумають, що я писав вірші замість стежити за школярами».

Галшка мало не бігла вулицею і не помічала ані поклонів, ані здивованих поглядів. Не зупиняючись, штовхнула вона хвіртку до свого двору, зійшла на ганок, волочачи по снігу важкий альтембасовий шлейф, і в береті та шубі попростувала до чоловіка.

— Михайлик тут? — спитала вона, задихаючись.

— О, ти вже повернулася,— підвівся хворий.— Ну, як там наш хлопчик?

— Та невже ж його тут немає? — сполотніла Галшка, падаючи на дзиглик.— Де ж він подівся, Господи?!

І нестримні сльози покотилися їй з очей.

А Михайлик сидів у патера Алоїзія і, обливаючись сльозами, розповідав йому свої пригоди.

Вранці, повертаючись із церкви, почув він уривок розмови двох шляхтичів, що поспішали на свято, і слова їх зняли в душі його бурю.

— Уніати скаженіють, довідавшись про наше братство,— казав один, задоволено підкручуючи вуса.— Вони намагалися, щоб староста заборонив нашу сходку, але він показав їм на двері.

— О так! А Йосип Рутський кинувся до біскупа і єзуїтів. А ті аж сичать. Надто та бестія — отець Алоїзій.

— Алоїзій? Невже він тут?! А мені казали, що він у Мотовилівці.

— Недавно приїхав. Сидить у монастирі в бернардинів і чатує на нову здобич.

У бернардинів...

Михайлик захлинувся від щастя. О, отець Алоїзій врятує його! Тільки б його побачити...

Спалахнуло, розчервонілося хлопчикове обличчя. Вперше за три місяці підвелася похнюплена голова. Тепер він не сам. Тільки б видертися з цих клятих мурів!.. Він озирнувся, замислився. Голова працювала напружено. Він почував себе, як в'язень перед утечею.

Сьогодні чергує молодий роззява дидаскол, завжди занурений у свої незграбні слов'янські вірші. До того ж сьогодні — свято, і учням дозволили гратися в класах і на дворі, а ці хлопи Балики змовилися з крамарівським сином та іншими збудувати снігову фортецю. Ну, і хай будують. Це саме до речі. Він змішається з натовпом братчиків і якось прослизне за браму.

Але не так воно було просто. Мало не половина братчиків знали на обличчя фундаторчиного сина. І Михайлик з жахом побачив свою матір, коли вона виходила з ридвана.

Тікати! Швидше, поки вона його не помітила. Квапливо кинувся він до комори, схопив підрясник, кинутий кимсь із ченців, і, хоч огидно було вбиратися в старий і брудний одяг, нап'яв його на плечі, накинув на голову підкапок і побіг до брами.

Сонце іскрилося на свіжих заметах. Наче спали між деревами горбасті білі ведмеді. Михайлик навмисно біг боковою стежкою. Яке щастя! Замість злого й пильного отця Васіана, сидить біля брами старий одноокий отець Ієронім. Треба як-небудь збутися його. І, сам дивуючись із своєї вигадки, крикнув воротареві, спритно удаючи архімандритового келійника:

— Отче Ієроніме! Отець архімандрит кличуть! Швидше, бо вони дуже гніваються!

Архімандрит Ісайя Копинський був гроза всьому монастиреві. Боязкий отець Ієронім схопився з місця, запинаючи стару рясу.

— Зараз! Посидь тут замість мене! — крикнув він, не дивлячись на келійника.

І злякано побіг підтюпцем, незграбно кидаючи важкими чобітьми.

А келійникові тільки того й треба. Не скидаючи підрясника, прослизнув він за браму й кинувся до бернардинів. І, тільки минувши Ратушний майдан [325] та помітивши гостроверхі вежі й готичні брами бернардинів, забіг до першого двору, скинув із себе огидний підрясник і в самому каптані сміливо підійшов до воротаря.

— Нєх бендзє Єзус Кристус похвальоний! — кинув він по-польському.

— На вєкі вєкув! — нахилив голову жовтий, як лимон, бернардин із запалими лицями і великим гострим носом.— До кого ти, mi fili?

— До патера Алоїзіуша. Від онуків пана коронного гетьмана,— відкарбував по-польському Михайлик, тремтячи з холоду й жаху, що воротар почне допитуватись, і тоді виявиться, що він не говорить по-польському.

Але бернардин був не з балакучих.

— Праворуч. Оця кам'яниця. Там кожен покаже його келію,— хитнув він, привітно посміхнувшись.— Тільки швидше, бо зараз ударять до пізньої меси і патер піде до костьолу.

Михайликові не треба було повторювати. Як блискавка, промчав він стежкою і злетів сходами. Гладкий келійник указав йому потрібні двері, і за мить Михайлик ридав на грудях улюбленого вчителя.

— О падре, падре! [326] Вони мене катували, як перших християн за Нерона [327],— тремтячи, белькотів він крізь сльози.— Я втік. Сховайте мене, врятуйте! Я більше не можу! Краще вмерти!

— Заспокойся, дитино моя,— твердив Алоїзій, збентежений і розгублений таким поривом.

Оце так історія! Через Михайликову втечу може зчинитись чимало прикростей. І, щоб виграти час і вигадати, що робити, він повів хлопчика до покою і стиснув його сині від холоду руки.

— Що з тобою, мій любий? Ти ввесь замерз. Невже ти втік у самому каптані?

— Так, падре! Тобто я накинув той жахливий смердючий підрясник... Я кинув його тут, в сусідньому дворі. Я так боявся, щоб мене не впізнали.

— Сідай біля груби і випий гарячого молока,— заметушився Алоїзій.— Я боюся, щоб ти не захворів.

Коли хлопчик випив великий кухоль молока і добре нагрівся, Алоїзій сів поруч, і Михайлик, часто перериваючи себе схлипуваннями і зітханнями, розповів йому,

як нагримала на нього мати в день його народження, як заборонила відвідувати Жолкевських, як тримали його в зачині і як перехопили листа, що надіслав він своєму вчителеві.

— Але ж я нічого не написав про нашу таємну згоду,— захлинався Михайлик.— Я тільки благав вас прийти до мене, падре. А мама так образливо говорила про вас... Мені навіть соромно повторити... Вона тримала мене, як в'язня, наказала челядникам — чуєте, падре! — хлопам — стежити за кожним моїм кроком... І спалила граматику і всі зошити... Їй усе здавалося, що в них сидять чорти... А за кілька день кир Єлисей прислав мені нового вчителя, але я так плакав, так репетував, що мама дала мені спокій... А потім мене віддали до братської школи. Я чув, як дидасколи говорили, що ви в Мотовилівці. Я так молився, так чекав на ваше повернення... О падре, як я страждав!.. А вони мене принижували... Мене, шляхтича, маршалкового сина... Мені довелося сидіти на лаві поруч смердючого хлопа, крамаренка! Він нічого не тямив з латини, але в нього такі кулаки, і він так б'ється... Першого ж дня він мене побив до крові і, замість покарати його, нас обох було побито різками за бійку. Мене, мене разом із ним! Та хіба вони щось тямлять, ці хлопські дидасколи?! Вони мені доводять, ніби хлоп і пан — рівні. Кажуть, ніби апостоли були звичайні рибалки, а самі ходять перед мамою, як муштровані цуцики, на задніх лапах і, як цуцики, лижуть її руки за подарунок. Я їм просто сказав, що вони хами, і коли б не мама,— то ніякої школи не було б. Вони мало не луснули з люті... А потім повели до отця Іова і знов били різками, щоб я «забув того біса гордині»,— перекривив дидасколів Михайлик,— і знов кляли вас і звали підлим єзуїтом і змієм-спокусником...

— Бідний хлопчику мій, нещасна замордована дитинка,— пестив хлопчика єзуїт, удаючи, ніби терпить образи лагідно, як мученик, а в думках скипаючи з люті.

— Ні, падре, це ще не все! — захлинався Михайлик.— Вони змушували мене вчити цю кляту хлопську мову і читати по-слов'янському. Та хіба можна розібрати всі їх юси й літери, що скидаються на павуків!.. Тоді вони посадили мене на останню лаву з найгіршими учнями... А на латині отець Іов завжди ставив мене за приклад. Тоді я образився і сам повернувся на першу лаву. Іов

прогнав мене з місця. Я крикнув йому, що це несправедливо, бо латина — найголовніша з наук. Він смикнув мене за вухо і витяг на середину класу, побив лінійкою по пальцях і вигнав на останню лаву, а вчора... вчора...

Тут Михайлик не витримав і розридався.

— Вчора надійшла моя черга... Мені наказали прийти рано-рано до класу, запалити грубу, замести й помити підлогу... Наказали, як смердючому хлопові, як хамові... Я... я пообіцяв книш одному з Баличиних хлопців, щоб він прибрав за мене. Він згодився, а дидасколи не дозволяли... Вигнали його й привели мене... А ввечері мене знов було бито. Подивіться, падре, вся спина в кривавих шрамах. О падре, я вирішив умерти! Я вирішив кинутися в ополонку, якщо Бог не врятує мене від цього пекла!.. І ось дізнався, що ви тут. Це ж чудо!.. Чудо!.. Тільки, падре, не женіть мене! Прийміть до вашої святої церкви! З вами я згодний на все, навіть... груби палити й мити підлоги, аби не повертатися до них.

Михайлик увесь дрижав. Очі гарячково палали.

— Що робити? — вагався патер.— Доведеться мати справу з судом за викрадення хлопчика, бо ніхто не повірить, що він утік з власної охоти, а Михайликові сльози й викази не матимуть сили, бо він неповнолітній. Коли б ще суддя був католик... Але Аксак... З одного боку, він удає з себе зацного пана... Він — магнат, прагне до влади, але ж — схизматик, до того ж родич Галшчин. Проте яка насолода саме сьогодні, в день відкриття братства, зіпсувати настрій цій дурній святенниці і її старезному чоловікові, що остаточно здитинився.

Саме сьогодні...

Алоїзій ще вагався, але спокуса була надто велика. В цю мить закапали з вежі металеві краплини святкового дзвону, і це урвало його вагання.

— Я не відмовляюся, сину мій, але великі іспити судяться тобі,— урочисто заговорив Алоїзій,— мабуть, гірші від перебутих. Чи готовий ти на всі знущання й муки в ім'я справжньої віри?

— Готовий, падре! Я знатиму, що ви зі мною і що нема в них влади наді мною,— твердо відповів Михайлик, виструнчившись, як військовий.— Я надто ненавиджу їх.

— Тоді ходімо.

І, накинувши на хлопчика теплу шубу, повів його до костьолу.

А в братському домі почався бучний веселий канун. Після зборів спритні келійники винесли з зали зайві лави, розташували й накрили столи. Рікою лились і брага, і горілка, і мед. І хоч братчики сиділи пристойно й тихо, додержуючи правил нового статуту, очі їх палали завзяттям, і розмови точилися палко й несилувано. І навіть Сагайдачний, завжди стриманий і холодний, пожвавішав і почав розповідати про турецькі походи, про казково прекрасний Синоп, про незчисленні скарби Єдикуле[328] під Стамбулом, про морські бої й бурі та пожежі розкішних турецьких галер.

Гучнішали палкі розмови. Запорожці одверто похвалялися знищити впень усі католицькі кодла, довести панству, що не можна безкарно чіпати козацтво. Ремісники запевняли, що переможуть магістрат, а попи задоволено перехиляли келехи в горло, знаючи, що тепер ніякий Рутський їм не загрожує, і в думках підраховуючи бариш від прочан.

І ніхто не знав, що за кілька сот кроків, у костьолі бернардинів править отець Алоїзій урочисту месу, і син фундаторки Галшки Гулевичівни в пориві релігійного екстазу повторював за ним латинський символ віри і, здригаючись від містичного захоплення, приймає з його рук облатку сакраменту...

Довго й марно шукали Михайлика. Хлопчик наче розвіявся димом, але в Києві його вже не було. Князівна Анна Алоїза Острозька, палка прихильниця католицтва, перевдягла його в жіночу сукню і вивезла з собою до Острога, а звідти випровадила до Львова.

Так здійснилася найдорожча Михайликова мрія: він опинився в єзуїтському колегіумі і разом із вихованими хлопчиками грав на сцені чудові трагедії з життя мучеників, героїв і святих.

І тільки напровесні отець Алоїзій наказав йому написати матері про те, що він живий і здоровий і що просить батьків пробачити заподіяне їм горе.

Удар був влучний і жорстокий. Галшка то ридала, то кидалася по кімнаті, як божевільна. Вона не могла примиритися з думкою, що син її католик.

— Будь ти проклятий, проклятий! — твердила вона з мукою.— Краще б ти вмер.

Але в ту ж мить прокидався сліпий материнський інстинкт, що все прощає і розуміє навіть найбільший злочин. І безмежний біль стискав її серце, і, забувши

все пережите, навіть Михайликів вчинок, вона шукала йому виправдання.

— Але ж він ні в чому не винний! Винний тільки той клятий єзуїт. Ех, коли б дидасколи були хоч трохи розумніші!.. Нечулі, обмежені тупаки. Сліпі кроти. Не вміють вони підійти до дитини! Та й вона сама... Нащо, нащо казала вона Борецькому, не вирізняти його? Прогавила вона, не зрозуміла, що в Михайлика тендітна, жіноча вдача. Лагідністю з неї можна вити мотузки, а силою не виб'єш нічого. Чому, чому тримала вона його в зачині, ставила в куток, не дозволяла пустувати!.. Адже ж дитина, як теля, мусить і пострибати, і покричати, і побитися з іншими... А тепер через її короткозорість він загинув для неї навіки.

І сльози болю й розпачу струмками лилися з очей.

Тужив і Сагайдачний за Настею. Наближалася весна. Поверталися з Туреччини кобзарі, але ніхто з них не відшукав ані Насті, ані Горпини з Коржем. І часто пригадував Сагайдачний слова старого Повчанського: «Ти визволяєш невільників, а вони беруть удесятеро. Тільки й дивися, щоб на ясир не забрали та не продали, як коняку».

Не повертався тільки Карпо. Сагайдачний на нього покладався: він і видючий був, і по-татарському говорив краще за інших. І взагалі, він спритний чоловік. Аж ось на початку березня, коли осіли сніги і важкою променистою краплею запала на захід вечірня зірка, повернувся він до рідних осель і прийшов до Сагайдачного.

За вікном згасав бурштиновий захід. Рідко й тоскно крапав вечірній дзвін, і чорні воронячі кубла в саду здавалися старими козацькими шапками.

— Ну, що? — схопив його за руки Сагайдачний.

— Та що ж, батьку,— зітхнув Карпо.— Нема нашої ясочки. Був я і в Козлові [329], і в Кафі, і в Бахчисараї, і в Карасубазарі... [320] Всю Татарщину сходив своїми старечими ногами і довідався тільки, що вони всі троє припали Сафарові. Пригнав він їх до Кафи. Коржа продано на галеру першої ж п'ятниці, а де поділася панна Настя з Горпиною — невідомо самому Богові. Кажуть, ніби євнух Гасан забрав кількох бранок до Стамбула, а ще кажуть, ніби дівчину надзвичайної краси продав Сафар у караван-сараї на вагу золота. Але чи то Настя, чи

якась інша бранка — невідомо. На ринок її не виводили, і ніхто не бачив її в вічі. Мо', це й Настя...

— А хто ж купив цю бранку? — урвав Сагайдачний.

— Теж не знаю напевно, бо казали люди всяко: одні — ніби калга[331] Мегмет, син Джанібег-Герая, а другі — ніби Селім, султанський намісник... Думав я якось потрапити до Селімового палацу, та не пощастило, бо Селім пішов на війну, а його валахів не купиш ні за які гроші...

Довго ще розповідав Карпо свої пригоди, але Сагайдачний не слухав. Хоча й знав він життя й розумів, що Настя не могла залишитися непродана, але поки не почув цієї звістки,— все здавалося йому, що якесь чудо її врятує. Він згорбився, стиснувся, втягнув голову в плечі і мовчки сидів у присмерках, пригнічений сумом.

— Та що ж ти, батьку, козак чи ні? — обурився нарешті Карпо.— Чи то бракує тобі козацької сили? Шарпаєш щороку Крим та Туреччину, ніколи ще битий не був... Що ж ти гадаєш, не підуть за тобою наші пани молодці визволять твою Настю?

Сагайдачний здригнувся, підвів голову.

— В похід, кажеш? — перепитав він гірко.— Так, водив я козаків у походи... Та й султана треба було дрочити. І ось додрочилися: найдорожчі люди у неволю потрапили... Що ж, по-твоєму: знов піти за море, щоб татари прийшли сюди по новий ясир?! Ні, Карпо, не так воно просто... Я за цю зиму на десятки років постарішав, думаючи, що робити... Бо ж зараз склала наша старшина угоду з ханом і беями, щоб вільно рибачити в Азовському морі, і в Чорному, і в гирлі дніпровському... І торгівлю розпочати з кримчаками, ярлик собі виправили на безмитну торгівлю... Як же мені тепер?! Де ж усі, туди і я... Тільки ти не думай, що забув я Настю,— урвав він сам себе.— І пам'ятаю її, і бачу і наяву, і уві сні... І не буду я Петро Сагайдачний, якщо не видеру її з татарських рук, але як це зробити — не знаю...

Темрява виступала з кутків, все ближче й ближче огортала Сагайдачного... За вікном спалахнули перші бліді вогники. Все нижче спускалася до обрію синя запона ночі, і променистою семикольоровою краплею трепетала за садом весняна вечірня зоря.

СВАТАННЯ, РЕВАН І КОМАК [332]

У степу опівдні пригрівало сонце. Сніг тільки-но починав танути, але надвечір брався він блисняковою плівкою і сліпуче блищав під місяцем і під зорями.

Тоді вовки полюють на оленя і довго женуть його степом, мовчазні і хижі. Мчить олень, але провалюється під ним блискучий наст — і грузне він у глибокому снігу, а легкі вовки беззвучно мчать підмерзлою слизькою поверхнею, наче тіні від хмар. І знесилюється легконогий олень, і падає від невблаганного вовчого гону. Реве він, б'є вовків рогами, хвицає, але не відступає люта зграя.

І починається тоді кривавий бенкет.

А за південними горами — квітне все.

По урвищах кущаться барвисті китиці кермеку, стеляться огудини розквітлих каперців, наче обсипаних сніжними пластівцями. Тягне дрік до сонця зелені безлисті паростки, і золотом вилискують його квіти. Рожевими ворушкими купами пахтить мигдаль, а над ним розкинулось малиновим наметом юдине дерево. По скелях квітне шипшина, пишні кущі кизилу, ожина, бузок, держи-дерево. І все це пахтить, тягнеться до сонця, дихаючи весняними любощами. Дзвенять, співають струмки, шумують водограї кришталевими цівками. Дзюрчать цикади, пригріті сонцем. Гудуть джмелі...

А коли розквітнуть виноградники,— голова йде обертом від їх пряного духу. Зиркнеш — і не помітиш цвіту, тільки наче щось припорошило молоде листя золотою курявою. А ці золоті порошинки і є виноградний цвіт.

Верещать на березі засмаглі, голі татарчата. Качаються в піску і дрібному грузі і, обліплені ним, наче лускою, кидаються в скляні хвилі, довго плавають, поринають, ловлять драглих медуз, лякають крабів і ніяк не впіймають золотий невід сонця на камінцях неглибокого дна.

А дівчата поспішають у гори до водограю мудрого шейха, бо каламутний і піняво-брудний потік серед вулиці Чабан-Таша [333]. Легко йдуть вони під переплутаним вузлуватим склепінням горіхів, ледве вкритим рудувато-зеленим, ще липким і кошлатим листям. Воложно сяють у прорізах фередже їх газелячі очі і, виповнивши вузькошиї глеки-кунгани холодною цівкою, жадібно дихають вони бальзамічними пахощами

кипарисів та теребінтів, мигдальним цвітом і смолистими бруньками. І, не бачачи нікого біля водограю, скидають фередже і співають.

І співи їх, як щебетання весняних птахів, говорять про щастя й кохання.

І краще всіх бринить серед них голос синьоокої Медже, сестри Ахметової. Переплітається він із дзюрчанням джерел, з пташиними співами та передзвонами цикад. І, спершись на стовбур старого бука, сам до себе посміхається молодий татарин і сам не знає чому... А Медже ставить глек на плече і рівно і плавко спускається схилом гори і йде додому вздовж мечеті, не знаючи, що милується нею навіть старий муедзин із різьбленого балкончика мінарета... І бринить її голос на дворі і на плоскій покрівлі, на винограднику і в саду, наче голос дзвінкої цикади, зігрітої сонцем.

Торік зустріла вона Ібрагіма біля водограю мудрого шейха. І, зашарівшись під фередже, відповіла на його привітання, заговорила з ним і полохливо здригалася від шарудіння листя, від кожного звуку в лісі.

З того часу тричі на день ходила вона по воду в гори з вузькошиїм глеком-кунганом на плечі, легконога, як сарна, і струнка, як молодий кипарис. І, помітивши на стежці Ібрагіма, притишувала легку ходу, а жартівник-вітрець послужливо відкидав їй фередже, і бачив Ібрагім легкий овал молодого обличчя з тонкою шкірою тону слонової кості, і стиглу вишню губ і їх щасливу всмішку.

Легкий червінь заливав тоді обличчя Медже, і, замість дзвінкого сміху та гострих насмішкуватих слів, сором'язливо блимали її сині очі у чорному промінні вій, а голос бринів ніжно і тихо, як туркотіння лісної горлиці.

І поверталася вона до Чабан-Таша, і воложно сяяли її очі, коли спускалася стрімкою стежкою додому, мовчазна і замислена, спритно підтримуючи на плечі вузькошиїй кунган, тьмяний від холодної джерельної води. І здавалося їй, наче не кунган несе вона на плечі, а своє променясте дівоче щастя, і боязко їй спіткнутися, розхлюпати його дорогою, не донести до рідної саклі...

А Ібрагім повертався додому, задумано мугикав пісню і чистив коня, заплітав йому гриву і бачив перед собою синьооку дівчину з тонкими серпами брів і важкими чорними косами, як блискуча смола.

— Одружися, Ібрагіме,— говорила йому владна Сабіха.— Не дочекаюся я внуків, щебетливих, як ластівки. Просватай Джевгер, доньку Бекирову, або Салтанет, доньку мулли. Обидві — красуні, обидві мають добрий посаг і належать до найкращих родин Чабан-Таша.

Мовчав Ібрагім, і тільки навесні, коли пішли отари на Яйлу і розквітли по скелястих розколинах маки, відповів якось матері:

— Сватай мене, мамо. Та не лежить моє серце ані до Салтанет, ані до Джевгер. Сватай мені Медже, сестру Ахметову.

— Та ти збожеволів! — сплеснула в долоні Сабіха, забувши свою поважність.— Медже — жебрачка. Ані золота в неї, ані землі, ані баранів, ані посагу. Та батько твій у землі перевернеться під своїм мізер-ташем...[334] Яка ганьба: родичатися із старцями! Ну, коли не лежить душа до Джевгер, візьми Міріам, доньку Вехбі-бакана[335]. Хороша, поважна родина.

— Аллах з Міріам і з усіма іншими. Попарубкую ще з рік, поки Медже ввійде до нашої саклі,— рішуче відрізав Ібрагім і вийшов на вулицю.

Сабіха довго дивилася йому вслід і обурено хитала головою.

— Ось вона, дитяча вдячність! Дбаєш, щоб було їм якнайкраще, а причарує якась відьма,— і гинуть всі материні турботи. Де ж він її, безсоромницю, бачив?! Де вони зустрічаються на ганьбу правовірним?!

Минав повільно час, а Ібрагім твердо стояв на своєму, і мати потроху скорялася, і, коли розквітнув кермек і обсипалися золоті порошинки виноградного цвіту, прийшли до бідної, але охайної саклі Ахметової сивобороді свати з гаманцем, повним золота, і шовковою хусткою для заручин.

Медже була сирота. Старший брат її, рибалка Ахмет, і дружина його, Шафіге, були їй за батьків. Побачивши сватів, маленька небога Субан вихором вбігла до жіночої половини.

— Тіточко Шафіге! Тіточко! Прийшли сватати нашу Медже!

— Та й слава Аллахові, якщо за хорошу людину,— відповіла Шафіге, не кидаючи роботи.

А Медже зблідла від хвилювання і тихо вийшла на галерейку, щоб звідти почути, що кажуть свати.

Знаючи звичай, Ахмет запросив сватів на міндер[336],

почастував кавою і наргіле і чекав, щоб вони заговорили самі.

— Добрий тютюн росте цього року на радість правовірним,— повільно говорив старший сват, сивобородий Омер.

— І виноград рясно квітнув, хай буде благословенне ім'я Аллахове і пророка його,— підтакнув другий, бо не личить поважним людям з порога починати про справи.

— А ось, як вам цей тютюн,— казав Ахмет, знімаючи з полиці маленьку скриньку.— Я купив цього насіння в рибалок з «того берега»,— хитнув він головою на море, що здіймалося в глибині бухти блакитним трикутником і вилискувало на сонці золотими казковими рибками.

Старий Омер випалив люльку і упевнено хитнув головою.

— Чудовий тютюн. Навіть кращий, ніж з городу Вехбі-бакана.

І, витримавши довгу паузу і перезирнувшись зі своїми супутниками, урочисто звернувся до господаря.

— Не будемо дурно гаяти часу, Ахмете, бо ніхто не поверне безплідно втрачених хвилин, як не збере розсіяного у повітрі диму від наргіле. Прийшли ми до тебе, сине Сулейманів, по волі Аллаха, хай буде святе і благословенне ім'я його. Прийшли сватати твою сестру за Ібрагіма, сина Алі. Гадаю, що ти нам не відмовиш, бо ніхто в усьому Чабан-Таші не скаже злого слова про Ібрагіма і почесну родину його.

Ахмет давно догадувався, кого кохає Медже, і зрадів вигідному сватанню, та, про людське око, залишився байдужий.

— Ніхто,— схилив він голову, коли свати замовкли.— Якщо так судилося,— буде справа. Але я не можу розпочати торгу, не спитавши Медже і дружини, що заступає матір нареченій.

— Авжеж! Авжеж! — відповіли свати.— Так наказує звичай і серце. Піди спитай Шафіге, спитай і саму наречену.

— Ох, Ахмете, боюсь я, що відмовить Медже Ібрагімові,— з лукавою іскрою в очах відповіла Шафіге.— Дивись, як підглядає вона у віконце нашої оди: [337] на ногах не встоїть від хвилювання.

Очі Шафіге сміялися. Знала вона, що спить Медже і бачить усі сні красуня Ібрагіма, але маленька Субан не зрозуміла жарту і палко заступилася за Медже:

— Та що ти, тіточко Шафіге! Медже навіть співає пісень за Ібрагіма і червоніє, як ягода кизилу, коли хтось згадає про нього. Та й тіточка Горпіне каже, що кращого нареченого не знайти їй у цілому світі.

— Мовчи, дзиго! Поклич нам Медже,— мимоволі розреготався Ахмет.

— Я що ж... Як вам завгодно... Хай буде так, як судилося... Кисмет [338],— белькотіла Медже, коли брат спитав її згоди.

А очі тривожно й запитливо ловили погляд Ахметів, серце тремтіло і завмирало пораненою пташкою. І коли Ахмет вийшов до сватів, знов кинулася Медже до галерейки, стискаючи на грудях амулет, недавно куплений у Кайтмази.

Довго торгувався Ахмет із сватами. Вони давали за Медже тридцять п'ять гасене, а Ахмет вимагав п'ятдесят.

— Вона — красуня, вона рукодільниця,— твердив він уперто.— Вміє вона вишивати і по-нашому, і по-турецькому. Навіть по-козацькому навчилась від Горпіне. А як співає Медже! Наче іволга у лісі, наче весняний струмочок в горах.

Медже холола від жаху, прислухаючись до цього торгу. Невже Ахмет не поступиться?! Невже не збавить кілька гасене?! Адже ж світло тоді їй довіку потьмариться...

А сивобородий сват все тягне своє, повільно погладжує бороду і пускає крізь ніздрі хмари запашного кучерявого диму:

— Але ж Медже не має посагу. Ібрагім бере її без нічого, як устрицю з мушлі. Адже ж він міг би засватати красуню Джевгер або ще й іншу багачку. Ніде йому не відмовлять.

Ахмет не поступався і твердо гнув своє. Він знав, що Ібрагім кохає Медже, і відчував себе на певному грунті. На десять гасене він справить весілля, а за решту купить пару буйволів та сплатить податки. Звідки взяти рибалці враз стільки золота?! Адже ж, поки Субан підросте, мине ще п'ять років. І він торгувався, як міняйла на ринку.

І тремтіла від жаху Медже, холола, поки Ахмет вихваляв її голос і вміння ткати килими і полотно, варити і прясти шовк і вовну кашмірських овець.

Кінець кінцем сторгувалися на сорок гасене, і вимовив Ахмет заповітне слово:

— Єдине слово, єдин Аллах. Медже — ваша.

Свати розв'язали гаманець, висипали гроші на розстелену хустку бруського шовку,— подарунок нареченого засватаній дівчині. І, тремтячи від щастя, кинулася Медже до своєї дівочої скрині і витягла кашемірову шаль, що ховала вона з дитинства про такий випадок.

Двадцять днів працювала Медже від зорі до зорі, готуючи подарунок своєму нареченому. Найкраще вийшов весільний пояс «учку», на лікоть завширшки і на три лікті завдовжки, з прозорої тканини шере. Довго і ретельно добирала Медже опряди кращого кокозького шовку перламутрово-ніжних відтінків, а потім довго вигадувала візерунок, вкладаючи в нього таємний зміст, і вишила малюсінькі кинджали, застромлені у ніжні чайні троянди, переплутані гнучкими стеблинками, листям і пуп'янками. Це визначало, що закохана жінка готова власним тілом заслонити коханого від удару кинджалом і покірливо впасти йому до ніг, проколота лезом, як квітка.

На весільному рушнику вишила Медже вірш з Алькорана [339]. Кисет оздобила кавказькими басаманами, зашивши в денце золотий дукат. Сорочку прикрасила найтоншим вирізуванням та мережками, а хустку для носа вигаптувала золотою та срібною биттю за старовинними візерунками, що передаються з покоління в покоління, з роду в рід.

А коли всі дев'ять подарунків були закінчені, загорнула їх у гаптовану хустку.

І ось у призначений день знов з'явилися свати Ібрагімові: вони несли на головах мідні підноси з розкладеними на них подарунками від нареченого.

Ахмет зустрів їх на порозі і запросив до оди, де задля такого випадку були розвішані і розстелені всі килими, іджіари [340] і подушки, що були в його саклі. Навіть Горпина принесла три іджіари своєї роботи і прибила їх над полицею проти дверей, де сонячно вилискували мідні глеки, чарки й сагани [341].

Маленька Субан тремтіла від цікавості. Як дівчинку, її не пускали до оди, і вона кидалася вздовж вікон, що виходили на внутрішній двір, і зазирала в них з цікавістю молодого звірятка.

— Ой, які там маграми! — тихенько скрикувала вона, підштовхнула куцанчика-Меметку.— Дивись: навіть в тіточки Джевгер нема такої розкоші!

Але хлопчика цікавило інше:

— О Субане!.. Який пиріг! З рижем і родзинками! А баклава!.. Я скажу татові, хай дадуть нам хоч скибочку.

— Не можна,— відтягала його Субан.— Нам потім дадуть усього. Тіточка Шафіге не дозволяє.

— Тобі не можна, бо ти — дівчина. А я — чоловік, мені можна.

І маленький пустун влетів до оди, де урочисто курили свати, розклавши на міндері принесені подарунки.

— Татуню! Ми з Субан теж хочемо святкувати! Дай нам солодкого пирога і баклави! — дзвінко крикнув він, поки Субан сором'язливо ховалася за дверима.

— А, маленький господарю! Здрастуй,— всміхнувся старий сват.— Не можна пустувати під час заручин. А йди-но краще сюди і будь поважною людиною.

Суворі старечі очі блимали тепло і ніжно у тонкому павутинні зморщок.

— Меметко, іди до жінок! Ти ще маленький, щоб сидіти з почесними гостями,— суворо наказав Ахмет, коли старий Омер обдарував хлопчика горіхами у меду.

Меметка надувся і вийшов до галерейки, облизуючи солодкий горіх. Там чекала на нього Субан, ковтаючи сльози.

— Що тобі дали? — кинулась вона до хлопчика.

— Горіхів з медом. Смачних,— поважно пояснив Мемет.— Ось покуштуй. Тільки не багато відкусуй,— попередив він, злякавшись власної щедрості.

І поки діти їли цукровані горіхи, свати оглядали подарунки нареченої і, за звичаєм, намагалися знайти в них різні недоліки.

— Рушник, здається, короткий,— казав один з сватів, не знаючи, до чого причепитися.

— Мабуть, і сорочка не на зріст Ібрагіма,— нерішуче відгукнувся другий.

Але старому Омерові стало соромно.

— А все ж, хоч і вимагає звичай ганьбити подарунки, треба сказати, що геть у всьому Чабан-Таші не знайдеться кращого вишивання,— щиро вирвалося у нього.

І, пускаючи під стелю клуби запашного диму, мовчки хитнули головами свати, милуючись роботою нареченої.

— І зрозуміє Ібрагім, що лежить до нього серце дівоче, побачивши цей візерунок,— додав старий сват, помітивши білий рукав за гратами галерейки.

Випивши каву і заївши халвою і солодкими пирогами, свати погомоніли трохи про врожай і про франкські вітрильники на кафському рейді, потім підвелися з м'яких міндерів.

Тепер, за звичаєм, хтось з чоловіків, родичів нареченої, мусив віднести Ібрагімові її подарунки. Але Медже була сирота. Старші брати загинули в морі разом з Халільовою шхуною, і залишився тільки Ахмет з маленьким Меметкою.

— Меметко,— впіймала Медже хлопчика, що облизував липкі пальці.— Хочеш, щоб тебе добре почастували? Віднеси Ібрагімові мої подарунки. Скажи, що ти єдиний чоловік у саклі, крім Ахмета. Вони тобі щось подарують.

Меметкові дух забило від радості. Хотілося підстрибнути, завищати, перекрутитися через голову, але, розуміючи, яке це почесне доручення, Меметка тільки зашарівся і відповів поважно:

— Добре. Тільки відпусти мене завтра у гори збивати з Алі та Якубом мигдаль.

— Відпущу, якщо ти нічого не попсуєш і не забрудниш моєї роботи,— хвилюючись, згодилася Медже.

— Кажу, що все буде гаразд,— так воно й буде,— поважно відповів хлопчик, скидаючи стару сорочку.

Свати здивовано перезирнулися, побачивши Меметку в новій сорочці, сап'янових чобітках і срібному поясі.

— Ти чого причепурився? — спитав сивобородий Омер.— Чи то задумав і собі свататись?

— Я понесу до Ібрагіма подарунки Медже. Я її родич, і я — чоловік,— серйозно пояснив хлопчик.

Свати розсміялися. Хлопчик ображено насупився і мовчки взяв піднос.

— Дивись, Меметко: впустиш та зіпсуєш подарунки — так відшмагаю, що й не загоїться,— попередив Ахмет.

Але хлопчик тільки зиркнув у батьків бік і мовчки рушив з саклі.

Пізно ввечері повернувся Меметка додому.

— У Ібрагіма дуже гарно,— розповідав він, показуючи Медже срібні аспри і цілу торбинку горіхів, підсмажених з медом.— Є в нього кинджали, ятагани у золоті та два турецькі пістолі. І кінь у нього,— як вітер. Тільки чуєш, Медже: не подобається мені стара баба

Сабіха. Вона мене й горіхами годувала, і баклавою... Та не така вона, як моя мама...

Медже важко зітхнула. Хлопчик не помилявся. Тільки кохання до Ібрагіма подолало в ній жах перед владною та вередливою Сабіхою. Чимало разів бачила Медже її заплаканих та побитих невільниць і навіть дочок...

І довго не могла заснути Медже, думаючи про грізну свекруху, і вирішила про всяк випадок купити у Кайтмази ще один амулет.

Порожнів Чабан-Таш. Сірою смугою хмаринок-баранців бігли низенькі брудно-сірі вівці, а собаки-чабанки пильно доглядали, щоб жодна овечка не відокремилася, і гарчанням та гавканням гнали отару наперед. До осені не повернеться вона до аулу. Так і житимуть у горах чабани, збудувавши собі катрагу з соломи й хмизу, годуючись бринзою та молоком, каймаком та бараниною.

Горпина годинами сиділа на сонці, вишиваючи іджіари і ферендже. Щоб ніхто не довідався про її наміри, вона, за Олениною порадою, завжди вишивала дві однакові речі і одну продавала за викуп Коржа, а другу для себе з Нур'ялі або залишала в скрині нібито про чорний день. Так заощадила вона вже сто п'ятдесят грушів, чверть того, чого був вартий Корж. З радістю перелічувала вона свої гроші і ховала під кам'яним порогом у манюсінькому мідному глечику. На серці стало спокійно. Перед нею майоріла певна мета, а робота відхиляла від болючих думок, від копирсання в собі. І, прислухаючись до рухів дитини, вона знала, що наближається її визволення.

Іноді приходила до неї Олена. Довго говорили вони, пригадуючи батьківщину, співали пісень далекого степу, потім Олена забирала роботу або давала нові візерунки та замовлення, прислухаючись, чи не йде хто з татарок.

— Нема чого розповідати їм про наші справи,— підморгувала вона.— Вони люди нічого, але цупко додержуються свого, а ми мусимо одна одній допомагати.

І, зв'язавши клунок з готовими іджіарами, знов сідала поруч, і знов починалися довгі розмови.

— Остогидло мені тут,— говорила Горпина.— Коли б не ти, я б давно збожеволіла. Все чуже, все не так, як у нас. Ані до церкви піти, ані слова сказати по-нашому. Сумую я за рідною землею.

— Наберися терпіння, любонько, рік не більше постраждаєш,— і поїдемо.

А Нур'ялі ходив задуманий і стурбований. Кілька разів виганяв його уста-баші з базару, нахвалявся заборонити входити до Кафи, хоч і був Нур'ялі Ахметовим помічником. І не знав Нур'ялі, що його робити з уловом.

— Чого вони до тебе присікалися? — допитувалася Горпина.

— Вони хочуть, щоб, крім цехових, ніхто не рибалив у морі. Тоді вони визначатимуть вищу ціну на рибу.

— А хіба їм не все'дно, коли ти віддаси дешевше? Тобі ж це збиток, не їм.

— Так, коли покупців є багато. Але іноді в рибалок залишається риба. Тож вони й бажають, щоб було менше рибалок. Доведеться прийняти реван, бо цех зжене мене з світу.

— Чого ж ти баришся?

— Грошей нема. Для ревану треба чимало: і на частування, і на подарунки. По три тисячі чоловіка буває гостей. А приймають реван сто чи двісті. І всі видатки припадають на них.

— А на коли призначено реван?

— За два-три тижні,— зітхнув Нур'ялі.— Тому я й сушу собі голову, де їх узяти. Якщо тепер я не прийму ревану — буде зовсім погано, бо реван буває раз на п'ять-десять років.

Горпина опустила очі. Вона подумала про гроші на викуп Коржа і, щоб сховати замішання, спитала:

— А скільки треба?

— Та грушів півтораста-двісті. Дехто вже вносить гроші, а я...

Нур'ялі відвернувся і запалив наргіле. Не радий був він, що почав розмову. Горпина мовчки прибирала брудний посуд, і думка про гроші крутилася в голові. Що робити?

Але в цю мить надворі люто забрехав собака, і кінський тупіт раптом урвався біля порога. Нур'ялі підвівся, рушив до дверей, але на порозі вже стояв гладкий баскак [342] у малиновому шовковому халаті з ремінним нагаєм. Обличчя його було пласке, як у ногайця, очі нишпорили по кутках. Одним поглядом обмацав він Горпину, помітив, що вона без фередже, і грубо спитав:

— Невільниця?

Проте і так ясно було, в чому річ.

Невільниця — ознака заможності. Баскак щось кинув писарчукові, який визирав із-за плечей, і знов звернувся до Нур'ялі:

— За тобою два барани недоплати за минулі роки. Та за цей рік ще ягня ушуру [343], та за виноградник, рахуючи по п'ятсот аспрів за кожні двісті кроків, та ще зекят... [344]

Нур'ялі пополотнів.

— Як то недоплати? — розгублено перепитав він.— У мене вже три роки не було овець. Їх забрав мурзак Халіль за борг. За судовим вироком,— додав він по хвилі.— А тепер є самі тільки ягнятка.

Баскак знизав плечима.

— Однаково! Давай гроші, бо продамо твій човен та невід.

— Та за що ж платити, ефенді? [345] Нема в мене овець! Спитай суддю, кого хочете... А за виноградник та рибальство я все сплатив.

— Та що ти там базікаєш! В нас нічого не записано.

— Але ж я присягну на Корані! Я свідків приведу!..— белькотів Нур'ялі.

Він добре знав, що за зілля баскаки. В думках прощався він із човником. Сплатити нема чим. Хіба віддати двох ягнят, що їх купила Горпина.

Але Горпина вже зрозуміла. З плачем відхилила вона отвір в закутку і вигнала своїх улюбленців, з яких так раділа взимку, потім покликала Нур'ялі і зашепотіла йому на вухо:

— Завтра п'ятниця — базар. Я продам своє вишивання. Дістанемо грошей. Скажи, хай почекає він три дні.

Мало було надії відкрутитися, але Нур'ялі вхопився за це.

— Потерпи три дні, ефенді,— вклонився він, склавши руки на грудях, як на молитві.— Я принесу тобі за твою добрість лантух горіхів і свіжої риби на обід.

— Не донесеш. В мене вісімнадцятеро чоловік родини і стільки ж невільників,— попередив баскак, вмить ущухнувши.

— Вистачить на всіх, ефенді. Тільки змилосердься,— вклонився ще раз Нур'ялі, зрозумівши натяк. І з новими поклонами провів баскака з саклі і подав йому стремено.

— Ну й собака! Гірше від пана Ровіцького,— сплеснула в долоні Горпина, коли зник за кущем червоний халат.

Нур'ялі мовчав. Загинуло все. Реван, надія вибитися в люди... Мовчки здіймав він з кілків ще вогку сіть. Він сподівався відпочити, виспатися. Знов безсонна ніч у морі з темною безоднею в душі...

Мовчала й Горпина. Що робити? Дати Нур'ялі гроші, зібрані на викуп Коржа? Але ж вона не має права їх витрачати. Вона не має права подовжувати його муку. Адже він може загинути під канчуками, загинути в бурю разом з галерою. Але дістати грошей треба будь-що. Інакше баскак виконає свою загрозу і тоді все загине.

І зненацька виплив у пам'яті кирпатенький носик і карі Оленині очі.

— Пусти мене, Нур'ялі, до Олени. Я надіну фередже, щоб ніхто мене не пізнав, і повернуся до заходу. Хай вона продасть моє вишивання: в неї є хороші покупці. Ще й грошей спробую в неї позичити.

— Добре,— кинув він стурбовано.— І мені доведеться завтра піти до Халіля, хоч він, собака, шкуру з мене здере за борг.

І, накинувши на плече важкий вогкий невід, пішов стрімкою стежкою вниз.

— Боронь, Боже, витратити ці гроші,— замахала руками Олена, коли Горпина розповіла їй усе.— Добре ти, серденько, зробила, що не розпатякала йому нашої таємниці. Що й казати: шкода бідолаху. Та й тобі не прожити без нього з дитиною. Дай йому гроші, але скажи, що це Панасові і що він повинен їх повернути до збору винограду. Та й роботи візьми якнайбільше. Хай Шафіге допоможе тобі. Вона вже добре навчилася вишивати. Я бачила її останню роботу. А тут є одна багатирка-грекиня. Тра їй сукню вигаптувати. Зараз підемо до неї. Ти проси якнайдорожче. Вона сплатить. Мо', й грошей дасть наперед.

Коли другого дня Горпина висипала перед Нур'ялі цілу пригорщу срібла, він так здивувався, що першу мить не міг сказати ані слова.

— Це Олена з Панасом позичають тобі двісті грушів. А п'ятдесят я заробила гаптуванням,— пояснила Горпина, ховаючи щасливу усмішку.— Бачиш, які вони хороші люди. Ще й роботу мені розшукали. Тра попросити Шафіге мені допомогти: робота спішна. Сама я не

впораюся. Але й податок сплатиш, і приймеш реван... І не буде наша дитина голодна,— додала вона пошепки.

Нур'ялі відчув, як щось перехопило йому подих. Він довго мовчав, потім рвучко пригорнув Горпину.

— Правдиво сказав наш пророк,— прошепотів він,— що нема скарбу кращого, як хороша жінка, бо невичерпне джерело самовідданого жіночого серця.

Старі мусульманські цехи були відмінніші від європейських. Як увесь державний устрій, як усі закони мусульманського Сходу, ремісництво підпадало під значний релігійний вплив, і численні релігійні церемонії та звичаї зв'язували кожен важливий момент їх існування.

Ремісництво вважалося за щось божественне, і про походження його була така легенда [346].

Одного разу пророк Магомет вирядив проти ворогів своє військо з зятем Алі на чолі, давши йому свого улюбленого прапороносця шейха Махмута з тридцятьма двома вояками. Після перемоги спитав Магомет у Алі, як бився його прапороносець.

Алі відповів, що шейх Махмут бився, як Евран, відомий герой того часу. Зрадів Магомет і спитав присутніх, як винагородити шейха Махмута. Замість відповіді, кожен щось подарував Махмутові: один багато, інший — мало, дехто навіть давав подарунок не дорожчий, як зелений лист із дерева. Тільки Алі нічого не подарував героєві.

— Що ж ти подаруєш шейхові? — спитав здивований Магомет.

— Я одружу його з моєю дочкою Рухіє,— відповів Алі.

Справили весілля коштом Магомета. Три дні й три ночі тривало весілля. Першого дня зарізали гостям тридцять три барани, другого — тридцять три козли і третього — тридцять три воли.

Після весілля прийшов наречений до пророка поцілувати йому руку і подякувати за все. Пророк повів його до кухні, показав шкури зарізаних тварин і сказав:

— Дарую тобі ці шкури. Уживай їх на свою користь.

Замислився шейх Махмут, що з ними робити, потім забрав шкури і довго нікому не показувався. Ніхто не знав, що він робив, а він вигадав, як вичинити шкури, пофарбував їх на жовтий, чорний, зелений та червоний кольори і, скрутивши десятками, приніс до пророка.

Здивувалися всі, замилувалися роботою і навперейми вихваляли винахідника. А Алі, взявши одну з тих шкур на жезло, поглянцував її і витиснув на ній візерунки. І від цього шкура ще покращала.

— Він удосконалив нове ремество! — вигукнув хтось із присутніх.

А інші додали:

— Невже вони не гідні пештимала? [347]

І, взявши два пештимали, Магомет підперезав одним із них Алі, а другим — шейха Махмута.

З того часу вважають їх за пірів, тобто винахідників і патронів чинбарства, першого з усіх ремісництв. Але кожне ремество має свого піра, і щодня на ранковій молитві згадує цех його ім'я.

Ця легенда виникла давним-давно. Але й тепер можна її почути на сході з уст улемів [348] та мулл по мечетях та кав'ярнях.

Всі цехи кожного міста об'єднуються в одне братство, на зразок монашеського ордену, з суворим статутом і безперечною покорою старшим. Братство має свою мечеть і свій монастир, так званий такіє.

На чолі братства стоїть духовна особа — нахип. Влада його необмежена. Його замісник зветься калфа-баші, або старший майстер. Джигіт-баші є голова підмайстрів, а чауш керує господарством братства. Для свят, урочистих походів, ревану та інших випадків обирають розпорядника, серчешме, а кожен цех має свого цехмістра, так званого уста-баші.

Майстри поділялися на хазяїв та робітників, але іноді були й артілі, де заробок розподілялося за віком і гідністю майстрів. Тоді нахип одержував три частки, тридцятирічні майстри — дві, двадцятирічні — півтори, підмайстри — по одній, а хлопчики й учні — чверть від частки.

Щоранку збиралися ремісники в мечеті, читали три сури Корана, поминали всіх пірів і тільки вже тоді бралися до роботи.

Учні мусили шанувати майстрів над батька й матір, а усі без винятку — скорятися статутові.

При першій неслухняності уста-баші приводив непокірливого майстра на сходку, де його оголошували непутнім і на три дні позбавляли права робити, забирали в нього інструмент, а потім знов викликали на сходку на каяття. Тоді накладали на нього штраф вартістю

в один курбан [349] і віддавали гроші уста-баші на поминки пірів. Коли ж майстер удруге порушував статут — його викидали геть із цеху, як зачумілого, а майстрам забороняли мати будь-які справи з ним.

За найменшу суперечку в присутності старших, навіть коли майстер не підносив голосу і сперечався, «опустивши руки і не розмахуючи ними», йому відрізали комір на знак неслави і, скинувши з нього шапку, позбавляли майстерської гідності й обертали на учня. А коли він не скорявся вирокові, його «усували від огнища», тобто виключали з цеху.

Але коли наважувався підмайстер підняти свій голос, то після канчуків мусив він обв'язати хусткою шию і, повісивши курбан над своїми дверима, впасти на землю й лежати обличчям до землі три дні, благаючи прощення. І на третій день каяття — прощали йому його провину, але знижували гідність і плату.

Мовчання, покора і слухняність — ось доля мусульманського ремісника. І за це — скромна їжа й бідний, але чистий одяг. А духовенству лев'яча частка його заробку та безтурботне і сите життя за високу гідність улема.

І лихо тому, хто не прийме ревану. Не зможе він ані купити матеріалу, хіба від того матеріалу відмовиться цех, ані продати своїх виробів на базарі, ані жити в місті, ані сидіти в кав'ярні серед майстрів, ані взяти собі учня чи то підмайстра. І все тому, що мулли не мають від нього прибутку і що споживає він увесь свій заробок, як йому забажається.

Проте мурзи й беї не мають права чіпати цехових, ні вимагати від них данин та податків. І тільки ханський баскак бере з них те, що належить державі.

А кожен, хто бажає прийняти реван, мусить тисячу один день задарма працювати в майстра, і коли майстер буде про нього доброї думки і ствердить цю думку перед цехом, зможе він підійти під реванне благословення і підвести під нього своїх дітей, щоб, підростаючи, увійшли вони без перешкод до цеху.

Весна відцвітала. Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями, шпарагою й кучерявою салатою. Розквітли воскові чаші магнолій та білі лілеї. В горах краплинами червоного сурику палали величезні маки. Обличчя взялися засмагою.

Пересохли весняні потоки води, і мліли в спеці ясно-жовті гори в бузкових жилках шкарубин. Кривими турецькими шаблями горіло сонце на хвилях; а хвилі йшли до землі зеленими прозорими кучугурами і з глибоким гуркотом падали на піски.

Зранку потяглися до збірного місця гості та співучасники ревану в святкових мештах, халатах і шапках або завивалах. Збиралися в одному з кафських передмість, у хані Бекировому.

Там серед саду була велика кам'яна тераса, оздоблена килимами й подушками. Біля одного із стовпів стояв прапор чинбарів, найстаршого з цехів. Це був високий держак, оббитий зеленим шовком і перев'язаний золотим галуном. На кінці його була прикріплена зелена дощечка з вирізьбленим словом «Аллах» візерунчастою арабською в'яззю. Біля другого стовпа стояв на трьох ніжках дерев'яний конус, на зріст людини заввишки, обвішаний сухозлотицею, паперовими квітами та строкатими стрічками. Позолочений місяць вінчав його вістря. Це був так званий нагим — знак веселості. Тут приймали статечних гостей та улемів, частували їх кавою та люльками, варенням та горіхами в меду.

Навколо тераси юрмилися майстри, що мали приймати реван, у білих сорочках, в оксамитових безрукавках, гаптованих золотом і обшитих галунами, в срібних поясах і жовтих сап'янових мештах. І в кожного був перекинутий через плече шовковий або бавовняний пештимал, заправлений на лівому боці під пояс.

За кілька хвилин прибув і серчешме з прапором братства. Він встановив його біля другого стовпа, поруч нагима. Чауш подав знак. Вдарила музика, загуркотіли турецькі даули-барабани, задзвеніли бубни-даре, заспівали тулуб-зурни, підхопили ріжки та гобої.

— Танцюйте! — крикнув молодий чауш.

Але не встигли закружитися танцюристи, як прийшли дервіші та мулли в зелених завивалах і халатах.

— Що це за опудало?! Блазень, чи що? — ахнула Горпина, показуючи на дервіша в новому халаті з барвистих шматів грезету та шовку.

Вони з Оленою стояли в юрбі цікавих біля воріт, закутані в нові ферендже.

— Це дервіш, татарський чернець,— тихо відказала Олена.— По закону вони повинні ходити в дранті, але не кожному це до вподоби. Ось вони й шиють собі

халати з шматків: і чисто, і чепурно, і закон не порушено, бо не з цілого шито, а з окрайків.

— Здорово! І вовки ситі, і вівці цілі,— зареготала Горпина, розглядаючи відгодованого дервіша, начебто загорнутого в окрайкову ковдру.

Музика раптом урвалася. Мулли і дервіші розташувалися на терасі, і серед глибокої тиші старший із мулл почав молитву. І ті, що приймали реван, і гості, і цікаві — всі, як один, підіймали руки до неба.

— Здіймай руки, бо нас виженуть геть, а то ще й поб'ють,— пошепки кинула Олена Горпині і простягла до неба свої засмаглі долоні.

Мулла читав урочисто й виразно, згадав сімдесят пірів, винахідників ремества. І після кожного його вигуку юрба відповідала:

— Амінь!

Потім знов залунала музика і майстри почали шикуватися в урочистий похід. Треба було вийти на гарматний постріл за міську смугу, бо Кафа і морське узбережжя належали Туреччині, а реван мусив відбутися на татарському грунті.

Першими вишикувалися сурмачі і три підмайстри з нагимом, знаком розваги. За ними — серчешме з прапором братства і уста-баші цеху чинбарів з прапором свого цеху. За ними — кухар з величезним ополоником і два помічники з казаном, в якому можна було зварити вола.

За кухарем стали по двоє всі, що приймали реван, а далі — старі майстри, уста-баші, нахип та інші ремісницькі старшини, а за ними — підмайстри, учні, гості, родичі й просто цікаві.

Довгою барвистою стрічкою потягнувся похід карасубазарським шляхом. Строкаті шовкові халати та пештимали мінилися і блищали на сонці всіма фарбами веселки.

Похід поминув міську браму, кладовище з чорними стрункими кипарисами та строкатими тюрбе з баньками, що дивовижно скидались на дині-канталупки. Навколо жовтіли скелі всуміш із пишною зеленню садів та гаїв. Далі починався старий буковий ліс, темний і прохолодний, як священні діброви друїдів [350]. Буки були старі, мохасті. Росли вони купами, по кілька стовбурів від одного кореня, і кожен стовбур був на два-три обіймища завтовшки. Широкими наметами

розкинулись вони над головою і шелестіли сліпучо-зеленим травневим листям. І далеко було видко в лісі, наче під склепінням величезної мечеті з густими кущами колон і складних переплутаних арок. Чимало оленів і диких кіз трапляється по цих лісах, а ще більш співочих птахів. Але принадніші над усе галявини-чаїри, порослі соковитою травою.

На одному з таких чаїрів поставили з ночі три намети і розчистили широкий майдан, де мав відбутися реван. Головний намет для поважних гостей та улемів було пишно прикрашено подушками та килимами поверх матраців, і дві жаровні, повні червоного жару, стояли посередині для курців. По інших наметах килими й подушки були простіші, і замість жаровень було насипано на землі дві купи жару для люльок.

Помітивши намети, музика вдарила марш, і, вступаючи на реванний майдан, усі розташувалися за призначеним ладом: нагим і прапори поставили перед головним наметом; кухар та його помічники подались до кухні, а всі, що приймали реван, виладналися в три ряди обличчям до прапорів, замикаючи собою четвертий бік майдану. Біля їх ніг розташувалися музиканти. І знов почалися танці. Гості змішалися з майстрами та їх родичами. Одні танцювали, інші випробовували силу в боротьбі, а більшість сиділа вздовж наметів і поважно курила, милуючись з молоді.

За годину до півдня був готовий обід, і поки кухарі наливали повні чани баранячої чорби і плову і накладали миски й блюда шашлику, по наметах урочисто мили руки. Потім підмайстри внесли до кожного намету по п'ять столів з дерева або з шкур, кожен на двадцять їдців. Столи були круглі, з пов'язаними навколо рушниками замість салфеток. На кожному стояв кошик пухкого білого хліба і п'ять блюд та стільки ложок, скільки людей могло вміститься навколо. Хто не потрапив до столів, той розташувався на траві на майдані — і всім вистачало і чорби, і курячого пілаву з рижу, і шашлику, і баклави з медом, і халви, і горіхів. Пили кумис та бузу або катиш, від якого нудило незвиклу людину. Почесним гостям подавали запашний шербет з трояндовою олією, гарячу каву і наргіле.

По обіді розпочали церемонію.

З наказу серчешме майдан звільнили від їдців і вкрили килимами. Нахип сів посередині на місці, що нале-

жало самому Магометові, а з боків його, замість померлих пірів, розташувалися уста-баші цехів.

І кожен уста-баші зайняв місце, що належало пірові його ремісництва.

Тоді серчешме підійшов до нахипа і, низько вклонившись, спитав:

— Чи дозволиш, господарю й отче, відчинити двері тим, що жадають?

Нахип мовчки хитнув головою. Тоді серчешме підступив до тих, хто приймає реван, і, виладнавши їх по двоє, наказав їм покласти руки на тім'я, потім обернувся до нахипа, став поруч старшого підмайстра, узяв його за ліве вухо і почав голосно читати молитву пірам, благаючи благословення всім, що приймають реван.

Горпині стало ніяково.

— Ходім звідси,— прошепотіла вона.— Гріх дивитися, як моляться бусурмани.

Але Олена тихенько засміялася, лукаво виблискуючи карими очима в прорізі фередже.

— Не бійся, серденько. Іслам не реп'ях, до запаски не причепиться. А хіба не цікаво дивитися, як вони виставляють?

— Оце вони зараз перетворюються на майстрів? — допитувалася Горпина.

— Ще ні! Він ще спочатку надере їм уха та ще і по шиях надає,— тихенько посміхалася Олена.— Я вже бачила, як воно робиться. Адже ж і мій Панас приймав реван чотири роки тому.

— Панас?! — жахнулася Горпина.— І молився разом із мусульманами, і бусурманські попи благословляли його?!

— А що в нього відпало? І чортяці вклонишся, аби не визискували. Он, дивись, той чорнявий скраю. Це грек, православний, а теж приймає реван. А той худорлявий поруч Нур'ялі — вірмен.

Горпина з жахом дивилась на Олену. Обусурманилася зовсім жінка. З першим-ліпшим татарином розмовляє, як із рідним.

А Олена продовжувала, ніби читаючи в її думках:

— Ти молодша за мене тільки на п'ять років, а така ще дитина. Нічого не навчило тебе життя. Справа не у вірі: гріх убивати, красти, шахраювати... А це... Та я з твоїм Нур'ялі швидше порозуміюся, ніж із нашим паном. Хіба наша шляхта пустить мене до себе на

поріг? Допоможе в лихові? Або перший-ліпший з нашої статечної старшини? Та здохни йому людина під ворітьми — він і оком не поведе. А хто тебе пожалів? Нур'ялі. А чому? Та тому, що він сам бідний і чуже лихо йому зрозуміліше.

Горпина мовчала. Боязко було вірити Олениним словам, що розбивали щось заповітне, всмоктане з материним молоком і принесене з далекої рідної землі. А все рідне — таке близьке, таке дороге... І боляче було чути, як просто й легко руйнує Олена звичайні перегорожі і закони буття. Хороша вона людина — чула, сердечна, легко з нею, ніби сто років знаєш її, а все ж таки гріх сміятися й глузувати з таких речей.

А реван відбувався за старовинним складним ритуалом.

Серчешме урочисто читав молитву і раптом ступив наперед, потягнувши з собою головного підмайстра. І всі, що теж приймали реван, ступнули за ним.

Глядачі уважно стежили за ними, і така запанувала тиша, що чути було, як далеко-далеко у лісі подав свій голос гірський олень. А серчешме знов напівголосно читав урочисту молитву і знов ступнув до нахипа, і за ним потяглася вся зграя.

Після третього кроку серчешме низько вклонився нахипові і вдруге спитав його:

— Чи дозволиш, господарю й отче, відчинити двері тим, що жадають?

І нахип мовчки схилив голову, а серчешме випустив підмайстрове вухо, вистрибом наблизився до нахипа, поцілував йому руку, щось прошепотів йому на ухо і повернувся на своє місце.

Підмайстри не рухалися: наче скам'яніли з піднесеними руками, притуливши їх долонями собі до тім'я. Серчешме зняв із старшого підмайстра його пештимал, тричі обмотав йому стегна тим пештималом і зв'язав вузлом кінці.

— Зачинених дверей не відчиняй, але відчинених не замикай. Мало заощаджуй, але добре їж,— пошепки приказував йому серчешме, і слова його бриніли, як заклинання, потім знов схопив його за вухо лівою рукою, нахилив йому голову, міцно ляснув долонею по шиї і відштовхнув до нахипа. Підмайстер мало не впав від несподіваного стусана, але, пригадавши накази старих майстрів, поцілував руки нахипові, своєму

уста-баші і тому майстрові, який навчав його майструвати, потім відступив і став позаду всієї зграї, а вся вона ступнула крок до серчешме, а той повторив з кожним з підмайстрів ту ж саму церемонію.

Коли останнього підмайстра було підперезано пештималом, нововисвячені майстри піднесли нахипові чудового шовку на халат, а калфа-баші, чаушеві та серчешме — сукна. Потім кожен з них подарував по шапці або по парі чобіт тому майстрові, в якого він учився.

Тим часом серчешме розв'язав за одним із наметів два клунки з шовковими хусточками та величезний лантух запашного турецького мила. Він брав брусок мила, загортав у хустку і роздаровував на спогад гостям, починаючи із старіших і найповажніших.

Сонце схилялося до обрію, зникало десь за горами. Спадала спека. Дехто поспішав додому, але молодь залишалася в лісі до ранку. Запалали вогнища, кухарі взялися готувати вечерю.

Залишалася остання дія — розв'язання запон. Серчешме викликав нововисвячених до намету і там, розв'язуючи пештимали, діставав від кожного по кілька срібних грушів і, непомітно ховаючи їх у кишеню, кидав йому пештимал на плече.

Під урочистий марш повернулися молоді майстри до головного намету. Розпочалася вечеря. Радісні й безжурні, знищували вони смачний пілав та шашлик, зголоднівши на свіжому повітрі.

Сутеніло. Підмайстри розвішали на дротах барвисті ліхтарики. Здавалося, ніби в таємничій гущавині лісу розквітли величезні вогняні квіти.

Короткі присмерки на півдні. За півгодини чорна ніч розкинулася над землею. Низько і ясно горіли зорі, ніби заплутавшись у гіллястих буках. І так само яскраво горіли блищики на галявинах. У лісі квітли дикі орхідеї, аромати їх зливалися з подихом лаврів та кипарисів, з теребінтами, горіховим листям, полином та гірськими травами в якийсь дивний, гострий і пряний букет.

І дзюрчали струмки і нічні цвіркуни сотнями, тисячами бубонців, підвішених до гіллястих дерев.

Усю ніч не вщухала музика. Танці чергувалися із співами та розмовами. Золотими кущами палали на галявинах вогнища. Над ними кружляли величезні нічні метелики. Хтось витягнув тулуб-зурну, заспівав чабанських пісень, звучних, як гірські струмки з-під снігу,

і чистих та прозорих, як льодові цівки гірських джерел.

Біля другого вогнища розповідали казки, барвисті і заплутані, як арабеск східних килимів або мозаїка старовинних мечетей. Дехто куняв. Але було так хороше, спокійно й тепло, що не хотілося додому. І втомлені лягали під наметами або просто тут на траві, підклавши під себе халат.

А молодь уже співала, підкидаючи хмизу до вогнищ і милуючися з вогняних джмелів-іскор, що тихо згасали в темряві.

За шість тижнів після ревану відчула Горпина перші болі. Вона розбудила Нур'ялі і послала його по сусідку, стару Тайфіде. Тайфіде була досвідчена повитуха. Всю ніч просиділа вона в саклі Нур'ялі, намагаючись полегшити Горпинині муки. І що гірш ставало Горпині, то самотніше й сумніше було їй на серці. До сліз хотілося почути хоч слово рідною мовою, і замість татарських вивчених слів лилися з вуст їй знайомі з дитинства вигуки й голосіння.

Нур'ялі сидів у комірці, готовий з'явитися на перший поклик. Не знав він, що робити, чим допомогти, і жалість, і почуття своєї провини стискали йому серце до болю.

Наближалася громовиця. Гучнішав гуркіт грому, і раптом, спалахнувши холодним синім полум'ям, зірвався вихор. Загуркотів грім — і злива полилася на сади, на гори й на білі кубики Чабан-Таша. По рівчаках загриміли гірські потоки, волочачи уламки скель і кругляки.

А Горпина вже кричала голосно, моторошно й лунко. Нур'ялі стискав скроні руками... Чи не збігати до Кафи по італійського лікаря, якому він часто приставляв рибу? Або покликати муллу прочитати молитву?

Час минав. Ніхто його не кликав, не посилав ані до Кафи, ані до Чабан-Таша. Горпина або стогнала, або кричала щось незрозумілою степовою мовою, потім заспокоювалася і стиха схлипувала. І тільки вранці, коли зазирнув у віконце каламутний світанок, вбігла до комірки розкуйовджена Тайфіде і крикнула йому з порога заповітне слово:

— Радісна звістка! [351]

— Хто? — спитав Нур'ялі чужим, мертвим голосом.

— Світло очей твоїх — син! — відповіла бабка і звичним рухом простягла руку по подарунок.

у Нур'ялі мовчки сунув їй запотілу в долоні монету і кинувся до Горпини.

Вона була блідіша за маграму, якою були пов'язані її буйні чорні коси. Великі страдницькі очі глянули на нього променистим потойбічним поглядом, яким завжди дивляться поліжниці або люди, що зазирнули смерті в вічі. На блідих безкровних устах промайнула усмішка. І ледве помітним рухом вій показала вона на щось маленьке й червоне, що верещало поруч неї в пелюшках.

Нур'ялі мовчки схилився до дитини і впіймав засмаглі Горпинині пальці.

— Не займай її, Нур'ялі. Вона змучилася. Хай трішки засне,— підійшла баба і тихо вивела його з саклі.

Горпина заплющила очі. Повитуха тихенько гойдала дитину і поклала її в колиску, потім прилягла на міндер відпочити.

Тихо-тихо було в саклі. За вікном шуміло море, наче дихав під скелями якийсь велетенський звір. У голові порожнеча. Хвилинами здавалося Горпині, ніби падає вона разом із ліжком у прірву.

Вільна. Вона вільна.

Мовчки повторювала вона це слово і не відчувала ані радості, ані полегшення. Хвилинами проймав її тіло глухий, притамований біль, відгук минулих страждань, і все було байдуже, як людині, що була на порозі смерті. І не помітила Горпина, як глибоко заснула.

Прокинулася вона аж опівдні, коли по-святковому причепурена сакля виповнилась сонцем і голосами. Навколо неї товклися жінки й дівчата з Чабан-Таша. Вони готували частування й прикрашали саклю квітами та китицями з лавру й кипарисових гілок. Помітивши, що Горпина прокинулась, вони почали віншувати її, бажаючи всього кращого їй і дитині, і кожна обдаровувала чим-небудь. Немовля лежало поруч Горпини, добре сповите в чистих пелюшках. На столі стояла тільки що спечена баклава [352], лимонний шербет [353], чорнослив, горіхи в меду та різні ласощі.

— Ідуть! Ідуть! — раптом закричала з порога десятирічна Субан, небога Шафіге, красива й метка дівчинка в малиновій фесочці з пофарбованими хною кісками.

Шафіге заметушилася в саклі.

— Бабусю! Бабусю! Тайфіде, швидше! Треба перенести Горпіне до комірки! — крикнула вона, нашвидку ховаючи якісь ганчірки й рушники.

Жінки кинулися до хворої. Тайфіде тягла подушки. Медже з гуркотом пересувала лави. А в дворі вже гавкали собаки, і голос Нур'ялі заспокоював їх.

— Курт! Беракіш! [354] На місце!

І на порозі виріс мулла з муедзином. Жінки спустили свої ферецже.

Горпина захвилювалася. Нащо прийшли сюди ці люди в зелених завивалах з довгими сивими бородами? Що їм треба від неї і її дитинчати? З забобонним острахом підвелася вона і закрила немовля. Але мулла попростував до колиски й відкинув серпанок.

— Нащо закриваєш його, ханум? Ми йому лиха не вдіємо.

І простяг над дитиною руки, урочисто промовляючи співучим речитативом:

— Лла ілла іль Алла, Магомет регуль Алла [355].

Горпина затремтіла всім тілом, немов дитина мусила загинути від магічної формули, повної лихих чар. Вона напівпідвелася, задихаючись від жаху,— і материнський інстинкт раптом прокинувся в ній з нечуваною силою. Це її дитина. Плоть від плоті й кров від крові, чиє маленьке життя куплено ціною таких жахливих, невимовних і вже минулих страждань. Ні! Ні! Вона не віддасть його. Але від хвилювання сила покинула її. Бліда, як лілея, впала вона на подушку. Жінки нічого не помітили, а на порозі комірки з'явилася Медже в новому ферецже.

— Все готово! — крикнула вона.— Несіть її разом з матрацом! Чекайте, я допоможу!

І разом із Тайфіде, з Шафіге і ще двома сусідками підняли Горпину й обережно понесли до комірки.

— Куди ви мене несете? Дайте мені дитину,— заговорила Горпина, коли минула запаморока.

— Там буде тіснота й непристойно: прийдуть чоловіки, а тобі ще недобре,— заспокоювала її Шафіге, намагаючись відхилити її увагу від дитинчати.

— Дай мені дитину,— хвилювалася Горпина.— Поклади тут, біля мене.

— Лежи тихо! Чого крутишся! Їй і там добре,— підійшла буркотлива Тайфіде.

Але, замість заспокоїти Горпину, ще більше розлютила її.

— Дайте мені дитину! Дайте! — благала вона, простягаючи руки до жінок.

Тоді втрутилася Шафіге.

— Не хвилюйся, Горпіне, бо в тебе зіпсується молоко і дитина захворіє. Ти мусиш берегтися для неї.

Горпина заплющила очі, замовкла, але серце билося швидко-швидко, ніби передчуваючи лихо.

А в першій великій кімнаті готувалися до комаку. Вмить набилося стільки народу, що стало тісно. Муедзин розсунув складну підставку, оздоблену перламутровою інкрустацією, розгорнув на ній Коран і поклав дитину перед муллою. Нур'ялі назвав три ймення, яким бажав би назвати сина. Мулла записав їх на трьох однакових шматках паперу, згорнув, перемішав і засунув у Коран, потім почав читати першу суру.

— В ім'я господа милостивого, милосердого [356],— забринів його співучий речитатив, і всі присутні обернулися на схід сонця.

Горпина рвонулася з ліжка.

— Що це? Що? — забелькотіла вона, обводячи жінок божевільними, страдницькими очима.

— Заспокойся, джаним! Це молитва. Ім'я дають немовляті,— ласкаво й міцно пригорнула її Шафіге, намагаючись покласти на місце.

— Не смійте! — лунко скрикнула Горпина.— Він мій! Він не бусурман! Я його народила! Він мій!

— Це ж син Нур'ялі. А татарський син завжди мусульманин,— відрізала стара Тайфіде, блимнувши на хвору обуреними очима.— Лягай та мовчи, божевільна!

І навіть маленька Субан здивовано зиркнула на хвору.

— Ну, так, тіточко Горпіне! Навіть Беракішиним цуценятам дають імення. А як же можна хлопчикові без імені?

А співучий речитатив лився з-за дверей, відриваючи в неї єдине дороге в світі, віддаючи його чужому мусульманському світові, де стала вона річчю, безсловесною рабинею, проданою за гроші на волю й примхи господареві, де символом і ознакою неволі була для неї бусурманська віра, яка благословляє і наскоки на рідний степ, і торгівлю рабами, і їх безправ'я...

Сліпа тваринна зненависть скипала в душі. І розпач безкраїй... Горпина удавано скорилася, лягла, але коли випустили її гачкуваті повитушині пальці, з несподіваною легкістю кинулася вона до немовляти і, гублячи сили, вчепилася в нього.

— Не смійте! Він мій! Він не татарин! — істерично вигукувала вона, пригортаючи манюсіньке тепле тільце, що здригалося від розпачливого бучного плачу.

Татари мимоволі розступилися, опустили очі додолу. Слідом за Горпиною вибігла стара Тайфіде і накинула на Горпину строкату шаль, намагаючись відірвати її від дитини.

— Пусти! Він мій! Я не дам! — захлиналася вона, втрачаючи сили.

— Відійди, Тайфіде! — суворо наказав мулла.— Скажи мені жінко, чий це син? — звернувся він до Горпини, свердлячи її запитливим поглядом.

— Він мій! Не дам! Не дозволю!

— Віповідай до пуття, жінко! Хто батько цієї дитини? — ще суворіше повторив мулла.

— Він батько!.. Нур'ялі!.. Залиште його!.. Я не дам!..— заридала вона, розуміючи, що в цього сивобородого діда якась таємна влада над усіма.

— Ви чули? — звернувся мулла до присутніх.— Вона сама сказала, чий це син. А тепер візьміть її і покладіть на місце, щоб не лишився син Нур'ялі сиротою.

Чиїсь руки підхопили Горпину, понесли її, і міцно пристукнули двері. В її руках залишилася маленька пелюшечка, подарунок Шафіге. Вправні, цупкі пальці сповили її міцними напівпрозорими чадрами, наче маленьку дитину. Горпина ридала, звивалася усім тілом, як напіврозчавлений хробак, а Тайфіде силоміць заливала їй у горло настоянку з лавровишні, змішану з огидним одваром ріжків, що смердів цвіллю і гнилим деревом.

А з-за дверей усе лився, то здіймаючись, то знов згасаючи, співучий незрозумілий речитатив. Потім мулла наказав Нур'ялі витягти з Корана один із папірців з написаним на ньому іменням. Нур'ялі витягнув і віддав папірець муллі. І той урочисто проголосив на всю саклю:

— Аллах указав, щоб звали твого сина Юсуфом.

І, нахилившись над колискою, прошепотів на вухо дитині:

— Юсуфе!

Всі разом заворушилися, заговорили. Гостей запросили до столу, подали каву, баклаву, горіхи в меду, чорнослив і все, що годиться в таких випадках, бо коли

солодке частування в день комаку — солодко буде жити немовляті. Кожен бажав дитині всього найкращого. Бучнішали розмови, жарти, сміх.

А Горпина, знесилена шаленим поривом, тихо лежала обличчям до стіни, і глибокий біль виповнював її істоту.

Її син мусульманин... Народившись, дав він їй волю, але закував її в нові кайдани, міцніші й жахливіші від неволі. Бо ніщо на світі не зламає і не знищить материнської любові. І коли дитина, її дитина, стала часткою чужого і ворожого їй мусульманського світу — нікуди не піде вона від нього.

І тоді нащо їй та воля?..

ДВІ ВТЕЧІ

Літо. Спека. Безмежний степ. Блідо-жовта каламуть над обрієм, а в розпеченому синьому зеніті величезний вогняний кактус. Високо висить він; не дістанеш ані рукою, ані списом, ані стрілою чи кулею. Але боляче колють його незліченні вогняні шпички, і така яскрава сама квітка, що тільки степові орли зазирають в її пелюстки.

Випиває жар-квітка степові річки. Випиває нічну росу, буйну, як влітку злива, і свіжу, як виноградний сік. І гадючаться землею тріщини-розколини, і жовкне трава, а полин стає каламутно-сірий чи то від пороху, чи то зсихаючись від звару.

Сірішає ковиль і низько стелеться білим димом, наче ось-ось спалахне під ним земля. І нема де сховатися від жахливої вогняної муки.

Корж лежить у пожовклих кущах нехворощі і ледве рухає порепаними губами. Ребра виступають йому з-під шкіри. Жахливий він своєю худиною, довжелезний, кістлявий, зарослий клоччям волосся. Шорстким, як кора, язиком марно лиже він пожовклі зуби і струпи на губах. І тупий спазматичний біль стискає порожній шлунок.

— Пити...

В ушах дзвенить. Чи то цвіркуни, чи кров? Зелене коло попливло в каламутно-червонім тумані, повисло перед заплющеними повіками морською медузою.

А всередині виникла чорна пляма. Чи то дірка, чи то шматок чорного оксамиту. І раптом пляма попливла разом із колом десь убік.

Ворухнутися б... Та сили немає... Яке воно важке, це сонце: навалилося розпеченою у вогні периною і душить, притискає до землі. Тепер вогняне коло стоїть перед очима, заступивши весь світ. Сотнями молоточків стукає щось у скронях і виповнює вуха тонким скляним дзвоном...

— Пити...

Корж на мить очуняв. Думка про товариша розвіяла червоний туман.

Абдулка лежав за кілька кроків. Щось клекотіло йому в грудях, булькало в горлянці й пінилось на губах червоно-чорними бульбашками. Але в голові було ясно. Вночі Корж укрив його листям німиці, і його свіжий вогкуватий дотик притамував страждання хворого. Абдулка бачив праворуч Коржеве коліно, але покликати його не міг, тільки стогін вирвався з його вуст.

Корж зібрав останні сили, напівпідвівся і зустрінув знайомий схвильовано-кличний погляд запалих очей. Абдулчині вуста ворухнулися, але саме хрипіння вирвалося з горла, та ще дужче запінилася кров, стікаючи по щоці. Важко, як витягнута на берег риба, перекинувся Корж на другий бік і підповз до татарина.

— Що тобі, братику? Не кину я тебе. Не журись. Разом мучилися, разом тікали, разом і помремо,— хотів він сказати, але тільки стиха погладив його руку.

Абдулка впіймав його пальці сухими гарячими пучками і притягнув до себе. Знову зусилля, Корж підповз ближче і нахилився до хворого. Великі газелячі очі, вже сповиті смертною імлою, щось намагалися сказати, і раптом, виплюнувши криваву піну, Абдулка прошепотів:

— Слухай... Ухом до землі... Їдуть...

Корж думав, що йому мариться, і стиха пестив худі гарячі пучки.

— Гукай... Кричи...— повторив Абдулка і захлинувся.

І більше, щоб заспокоїти хворого, ніж довіряючи його словам, Корж припав ухом до землі. І раптом почув далекий гул, ритмічне ледве чутне тупотіння і звук, що скидався на рипіння коліс.

Корж не дурно виріс у степу і знав, що означають голоси землі. Їдуть. Далеко-делеко їдуть. І не татарські двоколісні кантари, що гуркотять колесами, як грім, а нечебто чумаки або караван.

Невідомо звідки взялися сили. Корж підвівся на тремтячих ногах. Він хитався, щось кидало його з боку на бік, нібито під ногами була не земля, а хитка палуба галери. Мужність розпачу гнала його, як човен у бурю, на могилу, під якою звалилися вони вчора. Чіпляючись за бур'ян, подерся він угору і випростався на весь зріст. Затуляючи очі долонею, шукав він очима тих, у чиїх руках було життя і смерть його та Абдулки. Інший нічого б не помітив, але Корж був син степу. За півмилі щось мріє, то зникаючи в зморшках землі, то знов випливаючи й розтягуючись у ланцюг з великими рідкими ланками.

Валка. Чумацька валка.

Корж кликав її всіма силами своєї знесиленої душі, свердлячи очима гаряче повітря й посилаючи в простір могутній мислений заклик, а сухі гарячі губи ковтали повітря й хрипко та тихо кликали:

— Сюди! Сюди! Рятуйте!

З мукою надії й жаху намагався він накреслити собі чумацьку путь. Так, ідуть сюди, на північний захід, і пройдуть за кілька сот кроків від них. Коли б дістатися сусідньої могили... Вона й вища і ближче до чумацької путі.

— Не бійся, братику. Я покличу. Піду назустріч. Потерпи,— крикнув він і кинувся вперед.

Ішов він, шкутильгаючи і спотикаючись, грудьми прогортаючи бур'яни, наче були вони міцні й пружні, як чагарник. Ішов, збираючи останні сили, знаючи тільки одне, що від цього залежить їх життя. Він падав, підводився — і знов ішов, ішов...

Повільно ступали чумаки в червоноверхих шапках-бирках, заправивши за вухо «оселедці». Від сонця, від вітру й куряви груди, шия і обличчя їх стали, як темна бронза. Широкі домоткані сорочки і брижчаті штани, тверді й чорні, як кора: чумаки навмисно просочують їх дьогтем «від чуми та від гадини». У кожного за спиною мушкет. На боці — шабля, а на шиї в шкіряному гаманці — татарський ярлик на право переїжджати ногайським степом.

На добру чверть милі розтягнулася валка. Риплять

довжелезні мажі, ковані залізом, як рипіли за часів Святославових [357]. Мотають головами круторогі воли, повільно переступаючи міцними ногами.

Везуть вони сіль із Криму на Січ, з-під самої перекопської вежі. Отаман іде біля першої мажі і пильно оглядає степ. Не вперше веде він чумацьку валку крізь зелену пустелю, впізнаючи шлях по сонцю, по могилах та балках, по річках та зорях уночі. Але цього разу помилився він трохи, взяв він убік від Солоного шляху — і рідше трапляються на путі джерела та безіменні степові річки, що пересихають наприкінці літа від спеки.

Південь. Притомилися воли. Час відпочити, але нема долини, де вода й зелене свіже пасовище... І глибока зморшка залягає йому поміж брів, і запитливіше мацають далечінь його пильні очі.

Як ось чорна цятка на могилі впала отаманові в вічі. Стовп не стовп. Людина не людина. Але хіба ж здибаєш людину в степу?

Затуливши очі долонею, довго вдивляється в цятку чумак і кличе товаришів:

— Ану, подивіться, панове, що там манячить на могилі?

Найближчі озирнулися в бік, куди показував він пужалном.

— Хто ж його зна... Мо', орел над здобиччю, а мо', й татарюга.

Про всяк випадок передали назад, і кожен перевірив, чи набитий його мушкет і пістолі, бо зустріч у степу завжди багата на небезпеку.

— Та це ж, батьку, людина! Шапкою махає,— скрикнув один із чумаків, коли валка підтяглася ближче. Тепер і отаман побачив високу худорляву постать, що вимахувала шапкою чи то на шаблі, чи то на чабанській гирлизі. Але, певно, був це останній проблиск надії, що підвів на мить напівмертву людину. Людина захиталася і впала обличчям у бур'ян.

«Невільник. Утік від татар. Гине зі спраги та голоду»,— блимнуло в голові.

І гучно обізвалися чумаки:

— Держись! Ідемо-о-о!!!

Троє чумаків відокремилися від валки, кинулися до могили, і за кілька хвилин засмаглі руки підіймали Коржа, підстеляли під нього полотнину й лили йому на голову теплу воду з бурдюка.

Розплющилися запалені очі. Насилу проковтнувши налиту йому в горло воду, Корж прохрипів щось незрозуміле. Чумаки перезирнулися і ближче нахилилися до нього.

— Там... товариш... рятуйте,— простогнав він і знепритомнів.

А чумаки вже нишпорили по бур'янах, тикали в кущі пужалном, кружляли навколо і кінець кінцем знайшли ледве живого татарина. Побачивши чумаків, він здригнувся чи то з жаху, чи то з радості, рвонувся підвестися і знову впав додолу.

— Не бійся, не бійся,— ласкаво гудів над ним кремезний чумак з волячою шиєю.— Ми не звірі.

І вайлувато підносив йому до вуст ханькову пляшку та обмотував голову вогкою ганчіркою.

— Ой, та й худі ж вони. Просто жах! — дивувалися чумаки, розглядаючи врятованих.

А вони пили й не могли напитися з бурдюка огидної теплої води, що смерділа баранячим салом і шкірою.

— Покладіть його на мою мажу,— наказав отаман.— Хай відпочинуть, та не розливайте зайвої води: бозна-коли натрапимо ми на криницю.

Але Корж почув, трохи підвівся, озирнувся з могили, слабо махнув рукою.

— Там... річка... Миля не більше... Ледве втекли...

— А що там? Татарва чи харцизи?

— Полоз. Це він його здушив...

Татарин справді ледве дихав. Де-не-де на його вустах виступала кривава піна. Видко було, що жахлива гадина здушила йому ребра. Оглянувши хворого, чумаки тільки головами хитали. Але кинути в степу людину при смерті ніяк не можна. Обережно поклали вони його на отаманову мажу, поруч Коржа, зробили над його головою намет від сонця. І знов зарипіли вози, замотали головами круторогі воли, плавко й сонно йдучи таким же сонним пожовклим степом.

За косогором відкрився положистий схил, долина, очерети, а серед них напівпересохла річка тьмяно вилискувала в зелені, наче жахлива гадина, що ховається десь на її берегах.

За півгодини дісталася валка води. Випрягли воли, напоїли й пустили пастися на зелену травицю. У таборі палало величезне вогнище. Чумацький кухар варив на тагані галушки з салом, чумаки, поставивши варту,

купалися в річці, форкали, плавали й радісно хлюпосталися у воді.

А тим часом отаман уважно оглядав Абдулку.

— Мало не всі ребра поламані. Печінки відбито. Не виживе,— зітхнув він, обкладаючи хворого свіжою м'ятою і обережно вкриваючи полотниною.

— Обідати! — гукнув кухар, витрушуючи з торби ложки.

Їли мовчки, не кваплячись, дотримуючи черги. Замість хліба заїдали білими татарськими коржами «від перекопської башти» й запивали свіжою водою. В дорозі пити горілки не було заведено. Везли тільки одне барильце для слабих та хворих та про всяк випадок. І тепер піднесли Коржеві та татаринові по чарці.

— Пий, братику. Плюнь на муллу. Це тобі замість ліків,— умовляв його Корж, підводячи хворому голову.

Від їжі та горілки Корж віджививсь. Легкий червінь виступив на його жовтих засмаглих вилицях. І, випроставшись біля напівзагаслого вогнища, в тіні отаманської мажі, почав він розповідати.

— Був я веслярем на галері. Якось восени, під Пилипа, знялася буря. Пішли хвилі, ось як ці могили, а мо', й вищі. Вивернуло нам щоглу та просто на нас. Сусіду мого забило, а мені перебило руку та ребро. Думала татарва кинути мене в море, як каліку, але капудан вигадав краще: записав, ніби нас обох забито, а сам продав мене мурзакові... Там і Абдулка був невільником,— хитнув він головою в бік хворого.— Заприятелювали ми. Він з черкесів і потрапив до живої данини ханові. Бачу я — хороша він людина. «Даваймо,— кажу,— братику, тікати. Разом бідували, разом і відпочинемо». Почали ми з того часу удавати хворих. Мурза лютує, б'є нас, а ми перезирнемося та й терпимо. Почали в чабани проситися. Подумав мурза — та й послав нас пасти отари. Тут ми трохи підгодувалися бринзою та молоком, насушили торбу коржів — і гайда. А тиждень тому скоїлося лихо. Дісталися ми до цієї річки, зраділи. Поліз я у воду скупатися. Тільки чую я крик. Повернувся. А Абдулка біжить до води, як навіжений, а полоз за ним колесом котиться. Я туди. Поки підплив, полоз його догнав, обвив та й почав душити. Ніколи я не бачив такого. Думав, брешуть старі люди, що є на світі такі гадини.

Почав я його шаблею рубати. Рубаю, а сам боюся, щоб разом із полозом і Абдулку не порубати. А гадові шматки спадають на землю і плигають наче живі ковбаси. Та такі товсті, як чоловіча рука біля ліктя. А він,— хитнув Корж на Абдулку,— лежить весь синій, і кров йому з вушей та горла так і б'є. Почав я його водою обливати. Розплющив він очі, а в них такий жах, така мука: «Кине він мене, мовляв, напризволяще». Не міг я того погляду витримати. «Не тужи,— кажу,— візьму тебе на руки, донесу до волі». Так і ніс... Тиждень мучилися... Торба наша з коржами десь залишилася в очеретах. Води не стало. Заслаб я. А кров йому з горла так і ллє, а сам горить, як у вогні.

— Це в нього антонів огонь у грудях,— зітхнув отаман.

— Та й то добре, що хоч на волі помре.

— А хіба йому від того легше? — відгукнувся хтось з чумаків, лаштуючись спати.

Погомонівши ще трохи, чумаки лягли відпочити під мажами. Тільки пильна сторожа стерегла табір, знаючи, що татари найчастіше нападають на валки під час відпочинку. Прилягли й воли, повільно ремигаючи і поводячи на всі боки вільготними імлистими очима. Абдул стогнав, кидався. Він увесь палав. І ніщо, ані вогкі ганчірки, ані свіжа вода не могли притамувати його жару.

О п'ятій знову рушили в путь. А коли червона сонячна куля, обважнівши, скотилася до обрію, стали вози на ночівлю.

Абдулка конав.

Важкий нерівний подих ледве підводив його напіврозчавлені груди, а жовті пальці з синіми нігтями вже холонули. Прозорим потойбічним поглядом дивився він на чумаків і не бачив їх. Перед його очима квітли сади Аллахові, про які так принадно розповідали мулли, закликаючи його до вічної рабської покори. «Там,— казали вони,— він буде щасливий і вільний. Там прекрасні гурії задовольнятимуть його змолоділе тіло. Там не буде ані канчуків, ані голоду, ані грізних наглядачів. Там будуть соковиті плоди й страви і не доведеться думати, як здобути собі хліб щоденний». І в ім'я цього вічного щастя терпів Абдул усі сорок років свого життя. Мовчав. Скорявся. Працював, як гірський осел, як терплячий сумирний верблюд. Жодного разу не зняв він руки на наглядача, не відмовився дати останнього

гроша відгодованому муллі, не пропустив намазу, не забув жертви в день святого Байраму. І жодного разу не ворухнулася думка про те, чи справді є той казковий принадний рай, нагорода за голод і муки.

І беззвучно ворушились уста його, і не могли вже вимовити слова...

Мовчали й чумаки, оточивши його щільним колом, зосереджені й урочисті свідки конання.

— Прощай, братику,— тихо й чуло шепотів Корж.— Тобі буде краще. Відстраждав ти своє. Годі! Поховаємо тебе, спом'янемо, як брата рідного...

А він уже не бачив ані чабанів, ані степу, ані сонця, що легко торкнулося обрію за рожевим серпанком куряви. Ясними уривками миготіли в напівзагаслій пам'яті сніжні гори батьківщини... материне обличчя, рідна сакля... і кінь,— той кінь, якого виростив він, мов дитину, годував із своїх рук, напував холодною джерельною водою... Потім зникло все. На мить почулася чи то сопілка, чи то знайомий спів... І розпливлося, зникло в небутті.

Здригнулися наостанку губи, безпорадно ловлячи повітря. Щось хрипіло в горлі, наче дрібні бульбашки... Потім усе стихло.

Мовчки скинули чумаки шапки і довго стояли, задумані й нерухомі.

Рожевою парою стояла курява в повітрі. Сонце повільно провалювалося в золотаво-червону безодню за краєм землі. В траві підпадьомкали перепілки... І гірко й пряно запахли трави під росою...

Поховали його на світанку, перед тим, як рушити в путь. Вирили глибоку яму, щоб не рознесли його кісток шакали та ворони, загорнули в чисту полотнину, «як велить їх закон мусульманський», поклали у землю і засипали, втоптали могилу. І на сирий її горбок насипали зеленого гілля від чагарника.

Багато їх у степу, цих безвісних, безіменних могил по чумацьких шляхах... Дмуть на них вітри буйні, обростають вони травою, а перехожі чумаки скидають шапки і кладуть на них зелену гілку...

Позапрягали відпочилих за ніч волів. Затоптали вогнище, щоб не спалахнув огнем-пожежею пожовклий пересохлий степ. І знов зарипіли вози над безмежною пустелею степу.

Корж лежав на отамановій мажі, дивився на степ, ще покроплений перловою росою, і мовчки смоктав свою люльку. Ось і край... Була людина і нема її. І нащо було страждати, працювати, мучитися?!

Потім пригадалася Горпина, хутір, пан Бжеський і людолови. Людолови!.. А хіба Бжеський не людолов, як ногайці ширинського бея? Хіба Абдулка не такий же хлоп, що працює на татарського пана?!

Гарячішала спека. Розтанула роса, закурило над степом пилом, і все сухіше і дзвінкіше стрекотіли коники в бур'янах. Але степ став хвилястий, по балках кучерявився чагарник, а подекуди й ріденький байрачок.

— Ось і Гадюча Балка,— кинув мовчазний отаман, не виймаючи люльки з рота.— Завтра дістанемось Дніпра.

Валка повільно спускалася схилом. Гадюча Балка скидалася на глибоке міжгір'я. Коли дві третини валки втяглися у вузький шлях, пробитий на дні весняним струмком, з чагарника раптом вискочили польські гусари і заступили дорогу.

— Стій! — крикнув франтуватий ротмістр з леопардовою шкурою за плечима.— Стій, пся крев! Де їдете?

І вмить гусари оточили чумаків. Опір був марний.

Отаман методично витягнув із гаманця татарський ярлик і подав ротмістрові. Ротмістр подивився на пергамент, списаний чорними гачками східного письма, на тамгу [358] та мигдалювату печатку й люто кинув ярлик отаманові в очі.

— Що це за теревені?! Де їдеш, галгане?

— Не галган, а козак славного Війська Запорозького із своїми товаришами. А інших паперів мені не давали, бо їздили ми до перекопської башти по сіль і веземо її на Січ.

— Вертай мажі,— уривчасто кинув гусар із леопардовою шкурою.

Але отаман не ворухнувся.

— Звертай! Тобі кажуть, хаме! — наїхав на нього ротмістр, блиснувши очима.

— Певно, не мені, бо ніякої влади я над собою не знаю, крім пана гетьмана та запорозького коша,— відступив отаман, зриваючи з плеча мушкет.

— А-а... Ти так! — гримнув гусар, хапаючись до зброї.— Бий харцизяк!

— Шаблі наголо, панове,— спокійно наказав чумак, кидаючись на ротмістра.

Зчинилась бійка. Безладно відстрілюючись, ховалися за мажі чумаки: де-не-де з свистом миготіло в повітрі шабельне лезо — і падав додолу чумак, обливаючись темною кров'ю. Божевільні з жаху воли билися в ярмах і борсалися, перекидаючи мажі. Гусар із леопардовою шкурою рубав чумаків, ухиляючись отаманської шаблі, і раптом, розмахнувшись, зрубав йому одним ударом голову.

Корж був надто слабий, щоб битися, але на ночівлі примітив він, як сунув отаман під лантухи набитого пістоля. Тихенько витягнув він його і, спираючи ствол на полудрабок, навів його на ротмістра.

— Ось тобі, стерво, за нашого отамана,— прошепотів він крізь зуби, спускаючи курок.

І забитий одразу гусар звалився не зойкнувши. Ніхто не помітив Коржа і його пострілу. Бій стихав, як відгриміла громовиця. Чумаки здалися. Гусари наказали їм підняти перекинуті мажі і знову насипати на них розсипану сіль. Повільно й обережно повертали чумаки свої мажі. Розуміючи, що опір марний, Корж заховав пістоль і лежав на мажі, удаючи важкохворого. Ніхто його не чіпав. Роззброєні чумаки скорилися долі і заляскали батогами:

— Агей, сиві! Агей, полові! — гукали вони.

І, почувши знайомі хазяйські голоси, покірно рушили воли.

Тепер отаманова мажа опинилася наприкінці валки. Двоє гусар прив'язали до неї коня забитого ротмістра і, трохи відставши, куняли в сідлах.

Корж обережно звісив голову й спитав чумака, що заступав забитого отамана.

— Що це таке, братику? Скільки світ стоїть, такого не бачили, щоб гусарія нападала на чумаків.

Чумак обережно озирнувся, побачив, що гусари відстали, і стиха відповів:

— Та й з нами не траплялося такого... Казали люди, ніби коронний гетьман наказав повертати валки, що везуть на Січ харчі. Певно, це його витівка.

Корж був вражений.

— Та що ж собі думає наш Сагайдак?! Як ви допускаєте таке знущання?!

— Як допускаємо? Знаєш нашого брата: «коли сіно в стозі, забудь о Бозі»,— сплюнув чумак і про гусарське око заляскав батогом: — Агей, полові!! Агей, гей!

Воли завзятіше захитали рогами, немов обурюючись з того, що сталося, і швидше пішли, глибоко занурюючи ратиці в піщане річище весняного потоку.

— А далеко до Січі? — спитав по хвилі Корж.

— Та... хто ж його зна!.. Мо', завтра надвечір встигли б. Ця балка виходить до річки, що впадає в Дніпро, на милю нижче Базавлуку. Конем домчали б годин за п'ять, а волами воно довгенько.

Корж замислився. Тра тікати. Невже для того видерся він із неволі, щоб потрапити в панські лабети?! Ось тільки кволість ця клята: дзвенить в ушах, наче співають над ним невидимі комарі. А втекти так легко, так принадно. Ось і ротмістрів кінь нетерпляче гризе вуздечку, ніби ображений, що прив'язали його до чумацької мажі. А кінь цей — як вітер. Надивився на них Корж за життя. Знається він на конях. Не доженуть його захекані гусарські шкапини. Корж удав, ніби заснув, але переліз на перед мажі, де ховалися чумацькі припаси. Одрізав собі скибку сала й хліба, поїв, набрав у пазуху сухарів, намацав кухоль і непомітно наточив з барильця міцної горілки.

— Щоб сили побільшало,— пояснив він сам собі, ковтаючи пекуче питво.

І горілка розлилася його м'язами життєдайним теплом. Дзвін в ушах ущух. Корж відповз туди, де був прив'язаний кінь, і обережно озирнувся. Двоє гусарів трюхикало за мажею, куняючи в сідлі.

— Чорти б вас забрали до себе у пекло. Що мені робити голіруч?! — вилаявся пошепки Корж.— Ані шаблі, ані мушкета.

Ніби на його побажання — десь спереду засурмили збір. Гусари очуняли і помчали клусом вздовж валки. Шлях був вільний.

«Час»,— подумав Корж і по-татарському плигнув з мажі в сідло.

Кінь шарахнувся з несподіванки, але Корж попестив його досвідченою рукою і чиркнув повід ножем.

— Держи! Лови! — закричали гусари, коли вершник майнув за поворотом.

Кинулися навздогін. Але шлях був надто вузький. Доводилося мчати один за одним. І Корж шалено гнав коня. Кінь наче розумів, що вершникове життя залежить від його швидкості. Він розпластався в повітрі, і, зливаючись в рівну зелено-жовту стрічку, летіла під

ним земля. Кілька куль проспівало над вухом. Корж припав до кульбаки і гикнув. І ще швидше полетіла обабіч земля, а тупотіння погоні почало віддалятися.

— Ех і добрий ти кінь,— шепотів Корж, припадаючи до його шовкової шиї, що так чудово пахтіла ремінним поводом і потом.— Будеш мені рідним братом, коли вивезеш.

Кінь мчав його, як на крилах. Балка глибшала і ширшала. І ось за поворотом блимнула вузька річка. Кінь виніс Коржа на берег і зупинився, важко хропучи і водячи боками.

— Базавлук. Тепер близько. Спасибі, братику,— попестив його Корж і, сплигнувши на землю, повів його вздовж берега, щоб він хоч трохи відпочив.

В АДЖЕМ-ОГЛАНИ [359]

Під Чабан-Ташем наливався виноград. Золотавилися важкі грона, мінилися димчастим топазом, дихали ароматом пекучого літа, наче убрали в себе вогняний подих розпаленої сонцем землі.

Зайшов серпень. По-літньому мліли гори в опаловій імлі, змережані бузковими розколинами; по-літньому блищали хвилі хризолітом, але з чіткої грані обрію, з сліпучо ясного світла було помітно, що наближається осінь.

В Чабан-Таші почали збирати виноград. Зранку потяглися у гори чоловіки, жінки та діти з високими вузькими кошами за спиною і, розсипавшись стрімкими стежками і схилами серед рудих виноградних кущів, узялися до роботи.

Співала Медже, зрізаючи грона, як цикада, пригріта сонцем, і далеко-далеко лунав горами її жагучий голос:

Кажуть добрі люди, ніби ти прекрасна [360].
Чи то правду кажуть, любонько моя?
Я прийшов до тебе, щоб помилуватись
Розцвітом дівочим, любонько моя.
Кажуть добрі люди, ніби поцілунок
Кожен біль зціляє, любонько моя.
Я прийшов до тебе з раною на серці.
Вилікуй ту рану, любонько моя.

Горпина і Шафіге квапилися. Обидві враз уловили ритм роботи, швидко і спритно зрізаючи важкі грона, виповнюючи кошик за кошиком.

Ставало жарко. Боляче було ступати босоніж на розпалену землю; вогке від поту фередже прилипало до скронь. Бачачи, що навколо нема чоловіків, Шафіге скинула його, з насолодою підставляючи обличчя гірському вітрові.

Внизу шуміло море. Цвірчали цвіркуни й цикади, а голос Медже все лився й лився, глибокий і жагучий, як південь в долинах.

Коли раптом далекий гуркіт барабанів спинив жінок.

— Яничари йдуть! — здригнулася Шафіге.— Ой, лихо!

— Нащо? — здивувалася Горпина.— Чого їм тут треба?

— Грабувати! Катувати людей! Пропали наші кури й барани! — крикнула Шафіге і, не чекаючи на відповідь, кинулася до Чабан-Таша.

Медже зібрала коші й ножі і звернулася до Горпини.

— Підемо, Горпіне. Швидше сховай святковий одяг, посуд, іджіари, а вівці зажени десь у гори, щоб вони їх не знайшли. От лихо, що нема Нур'ялі з Ахметом...

Швидко збігли вони стрімкою стежкою і попрощалися біля саклі Нур'ялі. Медже помчала до Чабан-Таша, миготячи серед кущів кермеку своїм ясно-зеленим фередже, а Горпина розгублено спинилася на порозі. В чому річ? Вже понад рік живе вона серед татар, жваво цокотить по-їхньому, але ніколи ніяк не добере, що до чого.

Ось і тепер.

Яничари? Султанська гвардія? Передмур'я ісламу? Страшні яничари ворогам, але чому ж їх поява викликає такий жах і таку метушню?!

По той бік затоки розсипався схилом гори Чабан-Таш, наче хтось розкидав по прискалках сліпучо білі кубики. Стрункими восковими свічками майорять серед них гостроверхі мінарети, опоясані різьбленими розетками балконів. І такими ж стрункими чорними обелісками злітають і встромляються в блакить чорно-зелені кипариси. Але навіть на відстані відчувається, що в Чабан-Таші — лихо. На пласких покрівлях і галерейках миготять чиїсь постаті, кричать, махають руками. Хтось мчить у гори гадючкуватою стежкою, схиляючись під

важким клунком і ховаючись за скелі, наче від переслідування. В'ється курява на дорозі. Це чабани женуть отару, підстьобуючи її довгими батогами. Так, в Чабан-Таші скоїлось лихо.

Горпина озирнулася. Що робити? Медже каже, що треба ховати все. Але де? Як? Вона кинула на міндер дитину і почала здирати з полиць і стін мідні глеки і блюда, чепурні іджіари, над якими просиділа вона чимало ночей, щоб трохи прикрасити і зробити затишним своє злиденне кубло. Нашвидку зв'язала вона клунок і кинулася до саду. Там, углибині під скелею, був їх оруз, велика обмурована каменем яма на збіжжя, з єдиним вузьким отвором зверху. Нашвидку відхилила вона важкий камінь, вкинула до оруза клунок, поклала камінь на місце і закидала його хмизом.

А в Чабан-Таші творилось щось неймовірне. Ввійшовши до аулу, яничарський ага попростував до кет-худи, сивобородого Бекира, що жив поруч мечеті. Бекир вийшов назустріч, вклонився, приклавши руку до лоба, вуст і серця, притримав гостеві стремено і ввів його до оди. Двоє синів Бекирових узяли коня аги, а третій подав до оди запашну каву і наргіле. І став хазяїн біля порога, і мовчки схрестив руки на грудях, тому що не годиться питати гостя, що привело його під гостинний дах хазяїв.

Ага випив кави і, затягуючись наргіле, звернувся до Бекира.

— Скільки дворів у Чабан-Таші?

— Сімдесят чотири, захисниче ісламу,— вклонився Бекир.

— У нас зазначено дев'яносто,— зауважив ага,— але це дрібниця. Ось фірман про рекрутчину,— вів він далі.— Тінь Аллахова на землі — наш непереможний падишах — наказав дати з кожних п'яти дворів одного рекрута, сплатити по двадцять аспрів з душі податку на війну з собаками персами — хай спопелить їх Аллах за те, що наважилися вони зняти руку на джерело одвічного світла! Крім того, ви дасте від села одну мажару проса і тридцять хлопчиків в аджем-оглани.

Бекир мовчки схилив голову, схрестивши руки на грудях. Йому було чимало років, і від батька і діда знав, що землеробів не беруть до війська, тому що райя [361] повинна орати землю і сплачувати податки. Але з гіркого досвіду знав він і те, що краще не сперечатися

з владою, бо немає на світі правди для бідних людей. І ще знав Бекир, що краще відкупитися бакшишем [362] від першого, хто накинеться на аул з будь-якими вимогами, щоб не привабити до себе цілої зграї зверхників, наче вороння на стерв'ятину. І ще нижче схилилася Бекирова голова у зеленому завивалі, і покірливо відповів він:

— Хай буде воля Аллахова і тих, кому дав він владу над правовірними. Але злиденний наш аул не сплатить того, що бажає господар. П'ять років тому померло мало не пів-Чабан-Таша в моровиці — хай упокоїть Аллах їх душі в садах райських! А два роки тому налетіла на нас сарана. Зубожів аул. Господар упевниться в цьому своїми очима. Ось чому він, яко добрий хазяїн, візьме стільки, щоб не підсікти родючу лозу, а тільки відсвіжити її для кращого зростання і розквіту. І вдячна райя не забуде свого благодійника і підведе йому коня, швидшого від степового вітру і легшого від сандала на хвилях морських.

Очі аги спалахнули вогнем. Старий розумніший, ніж можна було сподіватися. І, ховаючи в вусах задоволену усмішку, відповів він примирливо:

— Зговоримось якось, старий. Отже ж, ти кажеш, що в Чабан-Таші сімдесят осель? Хай буде так. Дай нам п'ятнадцять рекрутів з кіньми і зброєю, півтори тисячі аспрів, мажару проса і сухарів і двадцять хлопчиків в аджем-оглани.

Почався торг. Бекир твердо додержувався свого, хоч низько вклонявся і шанував агу найпишнішими і найпочеснішими титулами. Але ага не поступався, бо за кожну знижку належить добрий бакшиш. Знав він і те, що сільський кет-худа людина неписьменна, тому заправив мало не удвоє проти потрібного. І, передчуваючи добрий зиск, поступався обережно й повільно.

Тим часом яничари розсипалися по Чабан-Ташу. Не чекаючи наказу, вдиралися вони в саклі, ганялися за курми, гусьми і індиками, тягли вівці і кози, лантухи борошна, родзинок і збіжжя, низки сушеної і куреної риби і напівбожевільних від жаху хлопчиків.

Шафіге місила пшеничні коржі. Повернувшись додому, вона нашвидку поховала все найкраще, загнала вівці й кози у кизиловий чагарник між скелями, де міг їх відшукати тільки той, хто знав усі стежки Чабан-Таша, потім розпалила кабицю і взялася варити, щоб

не спало яничарам на думку, ніби вона щось ховає від них. Коли раптом знадвору почулося важке гупання чобіт, розпачливе кудкудакання курок і пронизливий дитячий зойк. Шафіге кинулася мити руки, коли вбіг до саклі її єдиний семирічний хлопчик, а за ним виріс на порозі високий на зріст яничар.

Тремтячими руками вхопила Шафіге ферендже, плямуючи його тістом, а хлопчик з розпачливим вереском вхопив її за рукав, волаючи крізь сльози:

— Мамо, вижени його геть! Вони схопили Алі і Якуба!.. Я втік, а він за мною!.. Ой мамо, боюся!.. Там ловлять хлопчиків, як курчат!..

Шафіге розгублено натягувала ферендже і пошепки заспокоювала дитину, намагаючись непомітно просковзнути у двері, але яничар попередив її рух: одним стрибком опинився він біля неї, вхопив хлопчика за очкур.

Хлопчик заридав, забився в його руках, але яничар уже волік його до порога.

Шафіге забула все. Як кішка, стрибнула вона вслід і вчепилася в яничара.

— Пусти дитину, господарю! — заволала вона.— Куди ти його тягнеш? Бери гроші, гусей, але дитину не руш!

— Іди, іди, навіжена! Нічого йому не станеться. Піде до султанського гарему, в аджем-оглани.

До султанського гарему?.. Та хіба ж беруть мусульманських дітей в яничари?.. Шафіге бігла до воріт, не випускаючи яничара, і повторювала захлинаючись з розпачу:

— Пусти його, господарю! Він правовірний! Ми ж не гяури! [363] Спитай мулли! Спитай всіх... Віддай мені мого Меметку!!!

Але яничарові обридло її голосіння:

— Іди геть! — відштовхнув він її.— Інша б ще раділа. Беруть її цуценя до Блискучого Порога [364], а вона виє.

На вулиці була метушня. Яничари зганяли ягнят і кіз, ловили птахів, гнали коні, тягли хлопчиків, що верещали і плакали на всі голоси. А за ними бігли простоволосі матері, виповнюючи вузькі сонячні вулиці зойками й голосінням. Мемекали вівці, репетували діти і жінки, скликаючи чоловіків на допомогу. А по дворах розпачливо кудкудакали кури, гелготіли гуси і качки і пронизливо ревли осли, покриваючи всі звуки своїми скрипучими голосами.

— Господарю!.Господарю! — ридала одна з матерів, валяючись в ногах аги.— Не відбирай в мене єдину втіху! Я ж удова. Він один у мене на світі.

— Змилосердься! Пожалій! — підходили жінки, падаючи навколішки.

— Віддай нам наших маляток!

— Ану, подай назад! Ану, геть! — наступали на них яничари.

— Змилосердься!

— Пусти мене, дядечку! Я ніколи не пустува-а-атиму! — захлинався від сліз Меметка, що посвоєму зрозумів усе.— Я завжди буду слухня-а-а-ний...

— Пусти!!! — волали діти, видираючись з цупких рук яничар.

— Мамо-о-о!.. Мамо!.. Відбери мене, мамо-о-о-о!..— ридав найменший, розмазуючи по щоках бруд і сльози.

А купка батьків оточила агу, низько вклоняючись:

— Помилуй, господарю. Ми ж дійсно не гяури. Хіба ж беруть в оглани правовірних!

— Досі не брали, а зараз беруть,— урвав ага.— Та цитьте, баби! — гримнув він на матерів.— Хто сперечатиметься,— того закути в кайдани, як бунтівника, і взяти до міської в'язниці.

Жарти були погані, але справа йшла не про худобу і не про гроші, тому батьки не відступали.

— Візьми за них викуп, захисниче ісламу,— говорили вони тремтячими голосами.— Відпусти наших хлопчиків.

— Цить! — оскаженів ага.— Женіть їх геть в три вирви! А хлопчиків замкніть до мечеті.

Яничари кинулися на юрбу. Матері вили, чіплялися за каміння, за пороги і стіни. Яничари шмагали їх нагаями і піхвами від ятаганів.

— Мамо-о-о!.. Мамо-о-о!!! — репетували діти.

Розлючені яничари тягли їх за вуха і очкури. Хлопчики кусалися, дряпалися, хвицалися, як лошата, намагаючись влучити їм під печінки, ревли на всі голоси, але важко їм було подолати дужих вояк. Опинившись за залізними дверима мечеті, діти зрозуміли, що це кінець. Сліпий розпач охопив їх. Довго билися вони у двері ногами і руками, потім замовкли, збилися докупи і сиділи, притулившись один до одного, тихенько схлипуючи, як ягнятка під дощем.

Матерів відігнали подалі, але вони не розходилися. Повні розпачу, ховаючись по завулках, що скидалися на вузенькі щілини, вони ридали, молилися, кляли яничар і ламали собі руки.

А на тихому сонячному дворі мечеті торгувався кетхуда з агою.

— Додержж свого слова, передмур'я ісламу,— вклонявся старий Бекир.— Ми дамо тобі двадцять тонкововних кашмірських овець, якщо ти відпустиш наших маляток. Ти ж згоджувався взяти десятеро, а твої люди позамикали геть усіх. Чуєш, як ридають матері? Адже ж і в тебе є діти...

Голос старого тремтів і зривався. Серед захоплених хлопчиків були і його внучата.

— Та хіба ж я кажу, що заберу всіх?! Я виберу найкращих.

«Виберу». В серці старого блиснула надія врятувати принаймні своїх і, причинивши ворота, щоб хтось не підслухав розмови, почав він благати агу відпустити йому його онуків.

— Побачимо, старий, побачимо,— хитрував ага, щоб взяти дорожче.— Я мушу надіслати падишахові хлопчиків струнких, здорових, вродливих. Я чесний слуга своєму володареві.

— Змилосердься, господарю. У мене є халат з бухарського шовку і килим, витканий моїми доньками і невістками. Три роки ткали вони його для мечеті. Сходи хоч весь улус — ніде не знайдеш ти такого килима.

Ага хитрував, удавав з себе чесну людину. А за воротами ридали матері, рвали на собі волосся і з благанням і надією зазирали у щілини. Чого так довго бариться Бекир?

Тим часом по всьому Чабан-Ташу збирали гроші, зброю і одяг для рекрутів, і ті, на кого не впало лихо віддати дитину або чоловіка, охоче несли й тягли, хто що мав, щасливі тим, що легкою ціною відкупалися від яничарів, і ніби соромлячись свого щастя.

А жінки і матері з зойками і сльозами виряджали рекрутів. Правда, з рекрутами вийшло краще, ніж з хлопчиками: після довгого торгу й бакшишу ага згодився взяти лише десятьох. Чабанташці купили у складку чотирьох невільників у Халіля, а троє бідних парубків пішли по своїй волі. Обридло їм перебиватися з хліба на

воду. Порівняно з їх злиднями військове життя здавалося їм ситим і безтурботним, а до небезпеки вони і так звикли: чи не однаково — загинути від кулі або втопитися восени на полатаній рибальській фелюці... І пішли вони до султанського війська без жаху, але й без радощів, трохи здивовані тим, що беруть до нього землеробів, і тільки троє останніх мовчки зітхали від туги, дивлячись на жінок і дітей, на рідні оселі і гори.

І, перш ніж проспівав муедзин свій четвертий азан, рушили яничари до Кафи.

Весь аул пішов проводжати їх. Мовчали приголомшені горем жінки рекрутів. При живих чоловіках залишаються вони вдовицями. Ось ідуть вони, ідуть навіки, безмежно рідні і безмежно дорогі. Крутиться, звивається горами дорога. Поворот. Другий. Третій. Ще один... Вже не видно аулу. Хотілося впасти додолу, битися грудьми об каміння, прощаючись навіки. Але нащо катувати їх своїм розпачем?! І, зціпивши зуби, щоб не зрадити себе, йшли вони мовчки поруч рекрутів.

Але матері не мовчали. Вони бігли за дітьми, забувши все на світі, ридали, вили, як шакали у горах, дряпали собі обличчя, скидали у нестямі фередже і простирали руки до своїх маляток, давлячись від зойків і сліз.

— Мемете!.. Меметику мій!.. Глянь ще раз на свою маму! — ридала Шафіге, божевільна від болю.— Меметику, дитиночко моя любенька! Радість моя!..

І, впавши додолу, билася об каміння підстріленою ластівкою.

Ага щось крикнув. Яничари прискорили кроки. Загуркотіли барабани, щоб заглушити лемент матерів. Яничари відганяли їх від загону, відштовхували, били ножнами від ятаганів, а вони все бігли і бігли, падали, розбивали собі коліна об камінь і рвали розкуйовджене по вітру волосся.

Горпина бігла разом зо всіма, міцно притуляючи до себе дитину. Яке щастя, що воно ще немовля... Ну, а потім що буде? Підросте її Юсуфчик, прийдуть яничари й теж візьмуть його, як Меметку?!

— Будьте ви прокляті! Кати! Людолови нещасні! — шепотіла вона, зливаючись з розпачливою тугою тих, кого ще рік тому мала за ворогів.

Бачачи, що загін зникає за поворотом, Шафіге раптом схопилась і з голосінням помчала навздогін. Вітер

тріпав їй волосся. Подертий бешмет плутався у ногах, і вона ступала на нього, роздираючи його на клоччя.

— Меметику!.. Мій маленький Меметику!..— скиглила вона, простягаючи до нього руки.

Горпина догнала її на повороті.

— Шафіге, схаменися!.. Сестричко моя любенька... Не муч хлопчика. Адже ж не на смерть ти його виряджаєш,— пригорнула вона татарку.— Мені гірше було: мого ж Івасика було враз забито... На моїх очах. Голівонькою об камінь... Так і кинули його у степу хижакам на поживу... Пожалій і себе, Шафіге. В тебе ж хоч чоловік залишився.

— Мемете!.. Меметику мій,— тріпотіла в її обіймах Шафіге.

— Заспокойся, Шафіге,— раптом змінює тон Горпина.— Хлопчик теж мучиться. Невже тобі краще, щоб він помер? Стримайся! Поїдете з Ахметом до Стамбула, побачите там свого Меметку.

Горпина не вірить власним словам, але треба якось заспокоїти Шафіге. І, пригортаючи її до себе, вона веде її до Чабан-Таша.

...Стихає гуркіт барабанів. Мовчки повертаються додому татари. Після бурхливого розпачу мовчать і з мусульманською покорою зітхають:

— Кисмет...

Але Шафіге не скоряється і напружено шукає виходу.

— Чуєш, Горпіне,— шепоче вона, смикаючи козачку.— Підемо до Мураз-заде по пораду. А що, коли дітей взято так, без закону? Не дурно кажуть старі люди, що ніколи ще не бувало такого.

— А хто він, той заде чи як його там? — питає Горпина.

— Та він улем. Закони знає, поради дає.

— Ну, добре, а де він мешкає?

— Тут, біля мечеті. Тільки ж не можна до нього жінкам. Почекаємо на нього на вулиці, він ітиме повз нас до мечеті.

І коли полився з мінарета співучий азан, закликаючи до вечірньої молитви, обидві жінки стояли у темному провулку, чатуючи на улема.

Але тепер, на самоті з своїми думками, Шафіге злякалася власного плану. Улем законознавець, син мулли, а вона жінка, якій не можна розмовляти з чоловіками. Суворі і жахливі кари спадають на голови сміливих, що

порушують святий адат, але ж дитина... І, тулячись до Горпини, благала вона:

— Поговори з ним, джаним. Я ж правовірна. Мені ж не можна...

— Та чого ти боїшся? — здивувалася Горпина.— Світ від цього не провалиться. Ось і зараз: поскидали жінки фередже — і нічого не сталося.

І, помітивши стрункого улема в строкатому халаті і завивалі, підштовхнула до нього Шафіге:

— Ефенді,— тремтячим голосом заговорила Шафіге.— Допоможи нам в нашому лихові.

Улем від несподіванки спинився. Жінка. І перша звернулася до нього.

— Що тобі треба? — суворо спитав він.— Хто дозволив тобі порушувати адат [365]?

— Лихо! Яничари забрали мого єдиного хлопчика,— простогнала Шафіге.— Не жени мене, господарю, навчи, як його врятувати.

— У тебе, жінко, є чоловік, щоб клопотатися. Іди додому! — обурено урвав улем.

Шафіге мовчки відступила. Вона стільки хотіла сказати, стільки передумала, і ось все забулося, переплуталося в голові, зв'язало руки, ноги, язик...

Але Горпина не мовчала. Кров кинулася їй в голову, і вона виступила наперед, свердлячи улема обуреним поглядом.

— Не кричи, господарю,— твердо урвала вона.— Вона до тебе не з жартами. Це Шафіге, Нур'ялі сестра. Чоловік її зараз у Халіля, отже, нема кому заступитися за Меметку, а яничари забрали його до Кафи.

— Так що ж я можу зробити? — знизав плечима улем.

— А ти подумай. Ми до тебе по пораду прийшли,— спокійніше відказала Горпина.— Кажуть, що ти, ефенді, людина вчена і добре розумієшся на законах. До кого ж іти, як не до таких,— підсолодила вона свої гострі слова.— Чи то правда, що в яничари беруть тільки християнських дітей?

— Правда, але що з того?

Горпина переможно зирнула в бік Шафіге і казала далі:

— Я ж одразу зрозуміла, що Меметку взято незаконно. Отже, треба скаржитися, треба клопотатися, щоб віддали його батькам.

Улем здивовано мовчав. Уперше за своє життя бачив він, щоб рабиня добивалася права. Але ж вона міркує вірно, навіть розумно, як чоловік. І, посміхнувшись власним думкам, тому що правовірні ставляться до жінок, як до нижчих істот, позбавлених справжнього розуму і душі, заговорив він більш з цікавості, ніж від бажання допомогти їм:

— Знання і добрий розум підказують нам, жінко, що треба і можна боротися проти кожного незаконного вчинку, доводячи за шаріатом [366] своє право. Але важко сліпому міркувати про кольори та відтінки. А в даному разі ми сліпі, бо нам невідомо, на що послався ага, забираючи наших рекрутів і дітей.

— Він показував кет-худі пергамент з великою синьою печаткою,— вхопилася Горпина за соломинку.

— Пергамент з печаткою? Я чув про нього, але Бекир людина неписьменна і не розуміється на таких справах... На жаль, ніхто з улемів не бачив того пергамента і не читав його. А доводити неправдивість того, що нам невідоме, таке ж безглуздя, як сперечатися, якого кольору вітер, що роздмухує фередже твоєї супутниці... Принеси мені той наказ. Тоді дам тобі добру пораду.

У Шафіге й руки впали...

Кінець... Урвалася остання надія... Улем уже рушив далі, але, помітивши, як важко зітхнула Шафіге, спинився і додав м'якше, тепліше:

— Ось що. Замість боротися проти сильних своїми слабими жіночими руками, ідіть до Кафи, купіть на невільницькому ринку хлопчика такого ж віку, як ваш Мемет, і запропонуйте його азі замість Мемета. Це буде надійніше. А разом подаруйте йому щось коштовне. Тоді він згодиться,— додав він, рушаючи до мечеті.

— Щось коштовне...

Тихий стогін вирвався з вуст Шафіге. Вони ж такі бідні. А Гусейн-ага не удовольниться кошиком риби. О, коли б Ахмет був дома!.. Як повезли вони з Нур'ялі Халілеві виноград — так і немає їх з самого ранку. Певно, Халіль знов примусив їх, щоб одробляли за землю. О, цей Халіль!.. Всього йому мало. Завжди вимагає він від бідних людей або зайвої толоки, або різних послуг... І де ж його взяти грошей на хлопчика: такий, як Меметка, коштує щось вісім-десять гасене. І як відшукати агу в бучній і різномовній Кафі, де буває вона раз на рік?!

Горпина мовчала. Замкнулась, відокремилась від усього і думала про щось своє, зціпивши зуби. «Купити хлопчика такого ж віку». Якого? Де? Там, на Майдані Сліз, на невільницькому ринку? Який жах, яка підлотність! Невже ж Шафіге на це згодиться? Невже не можна врятувати Меметку якось інакше? Мабуть, просто дати Гусейнові хабара. Не дурно вони спочатку захопили всіх, а потім відпустили багатих: і онуків Бекирових, і небожат мулли, і сина крамаря Юноса... Відкупилися.

Давно зник улем під склепінням мечеті. Сутеніло, а Шафіге, тихенько схлипуючи, смикала Горпину за рукав.

— Як ти гадаєш, джаним? Що ж нам робити?

— Хай йому трясця, цьому улемові! Підемо вранці до Кафи. Продамо твої і мої іджіари і дамо Гусейнові хабара. Але спочатку зайдемо до Олени з Панасом. Вони краще вигадають, ніж цей улем,— отямилася Горпина, швидко простуючи додому.— Іди лягай спати, серце! Вдосвіта вирушимо.

ЩОБ НЕ ГИНУЛИ МАРНО ЧОВНИ

За часів Сагайдачного Січ була розташована при Чортомлицькому Дніприщі — на острові Базавлук. Це був сухий, пагористий острів. Весняна повідь ніколи не затоплювала його. Густі плавні оточували його гущавиною очеретів, трав і навіть лісів. У цьому зеленому лабіринті проток, єриків, лиманів та річок легко було заблудити навіть звиклій людині. І не раз гинули тут турецькі галери, заплутавшись серед островів, під влучним огнем Запорозького Війська.

Цей лабіринт нижче від острова Базавлук називався військовою скарбницею, бо козаки ховали там гармати, гроші й скарби. Тут же закидали вони неводи й ловили рибу. Сотнями барил курили вони її, солили, в'ялили або маринували,— ось чому брак солі загрожував чималими збитками не тільки старшині, але й сіромі, яку наймала старшина на свої човни за частину улову.

Щодня приходили й відходили байдаки, вантажені рибою або різним крамом. Майоріли турецькі фелюки

і томбази, молдавські дуби, а іноді й італійські та далматські шхуни. Велику торгівлю провадило Запорожжя з суміжними країнами і водою, і степом. Багатішала військова скарбниця від торговельного мита й плати за переїзд через мости й порони по всіх кінцях запорозьких земель. А що шляхи були дуже небезпечні від татар та харцизів, то приставляли до кожного каравану конвой із пірначем, або булавою, а частіше з прикріпленою до булави військовою печаткою. Давали такий конвой кожному, однаково, чи просив він його, чи ні, і стягували за нього гроші. Та й самі переїжджі не скупилися і ще від себе додавали своїй охороні ситий ралець, тобто подарунок.

Ішли з Криму на Січ килими, сап'яни, тютюн, шовкові тканини, зброя, олово, горіхи, мигдаль і сушені овочі. А головне — сіль. З Туреччини, крім тютюну та шовків, ішли чудові черкеські сідла, зброя, олово, бавовна, галуни, кінські ронди, кава, пахощі й прянощі. Вивантаживши все це на Січ, відходили заморські кораблі, виповнені воском та медом, льоном, сирими шкурами, вовною, ікрою, пшеницею, соняшниковою та конопляною олією, рибою, прядивом та лісом.

Життя січовиків точилося мало не ввесь час просто неба, і навіть хмари комашні — справжнє лихо дніпровських плавнів — не могли загнати їх під стріхи.

На березі завжди було гомінливо й людно. Тут вантажили й розвантажували кораблі й човни, тут тельбушили й солили свіжу рибу, будували байдаки, маленькі човники й великі морські чайки, на яких пускалося козацтво в Чорне море. Від зорі до зорі стукотіли сокири, рубаючи та обтісуючи сухе смолисте дерево; вищали пилки, скрипіли линви, кипіла смола у величезних казанах, підвішених на ланцюгах над ватрами. Напівголі, а іноді й зовсім голі запорожці, бронзові й мідно-червоні від засмаги, швидко й спритно працювали і пересипали роботу або міцним словом, або жартами чи співами. І незвиклу людину вражало те, що в цьому киплячому скупченні людей та кораблів не було жодної жінки.

Недалеко від причалу починалося передмістя.

Тут розташувалися ятки та рундуки «базарних людей», кузні, бондарні, слюсарні та інші майстерні, без яких Запорозька Січ не могла існувати. Кремезні кожум'яки мочили в красниках і м'яли шкури, зброярі кува-

ли списи, шаблі та запоясники, ковалі підковували коні. Тут зупинялися чумацькі валки та каравани чужоземних купців, ремигали воли, ревли верблюди та осли, юрбилися люди в мальовничих шатах або в лахмітті, але ж центром всього передмістя були шинки, де після походу деякі козаки спускали за кварту меду чи то горілки шинкареві все, аж до останньої сорочки.

Але більшість козаків, прогулявши після походу кілька день, зраджували своїх горілчаних братів і, вірні своєму селянському звичаю, потроху заощаджували і нагромаджували здобуте шаблею, бо мріяли про власний хутір та родинне кубло десь у зеленій безмежності Дикого Поля. Глузували й глумилися з них шинкові завсідники, невиправні п'янюги, звали скупердяями. Ось чому розсудливі козаки тримали своє майно у військовій скарбниці, щоб не впадала в око їх ощадність та хазяйновита стриманість.

Сама Січ розташувалася на горішній частині острова і була оточена валом та глибоким ровом. На валах стояли гармати і гаківниці, щоб відбивати наглі напади ворогів.

Але центром військового життя був великий чотирикутний майдан, де збиралася рада. З трьох боків оточували його довгі одноповерхові курені, де жили козаки.

Років за двадцять до описуваних подій був на острові Базавлуку посол від цісаря Рудольфа, Еріх Лясота, але за ці двадцять років Січ багато в чому змінила свій вигляд. За Лясоти курені були плетені з хмизу, обмазані глиною і криті шкурами від дощу. З того часу зміцніла й збагатіла Січ. Замість злиденних напівкатраг-напівземлянок виросли міцні рублені будівлі, кроків на сорок завдовжки і кроків на дванадцять завширшки. З чільного боку кожен курінь мав чотири вікна, а з причілка — два вузенькі віконця та двері з напівкруглими поперечинами та різьбленими одвірками, пофарбованими в зелений або червоний колір. Висока триярусна стріха низько насувалася на вікна, і три димарі гордовито височіли над нею.

Розуміється, навколо майдану вміщалася тільки частина куренів. Решта мальовничо розсипалася вздовж суміжних улиць. І, як курчата квочку, кожен курінь оточували дрібні будівлі: чепурні сніжно-білі старшинські хатки з круглими, «як тарілочка», вікнами, курінна

скарбниця, комори, склепи, льохи, комірки, а іноді й другий, менший курінь, коли головний не міг умістити всіх козаків.

З четвертого боку майдану розташувалися військові споруди: будинок гетьмана чи то кошового, писарева, суддева та осавулова хати, склепи на зброю, порохові льохи, комори на кінський запряг та всякий припас і скарбниця, де переховувалися військові клейноди та трофеї. За ними йшли будинки для чужоземних послів та мандрівників, для поважних купців Сходу і Заходу, різні майстерні та дрібніші господарські споруди.

І з усіх боків огортала Січ скляна гладінь ріки та зелена драговина островів.

І цей бучний людний острів вабив до себе, як магніт, сотні тисяч народу. І що далі були вони від Січі, то принаднішою і прекраснішою видавалася Січ покріпаченому поспільству, голодному підмайстрові або безземельному шляхтичеві, що жив у магната за машталіра чи лакея, і монастирському хлопові, що відробляв «заради порятунку душі» зайвий день панщини на монастирських ланах, і тому гулящому безпритульному людові, що виповнював міста, здобуваючи собі шматок хліба поденною працею.

Для всіх безправних і поневолених людей Запорозька Січ була серцем і передмур'ям волі,— недосяжним і неприступним середовищем і та́бом всенародної боротьби проти визиску і покріпачування. Це не була фортеця з кам'яними мурами, залізними брамами і глибокими ровами навкруги, але кожен знав, що це надійний притулок, де можна почувати себе в цілковитій безпеці і звідки ніякі цупкі й пазуристі лапи не можуть видерти його на нове горе і нові утиски. Тут кожна пригноблена людина могла сміло підвести завжди схилену голову, бо ніхто вже не наважиться чавити його людську гідність і самолюбство. Тут кожен міг вибрати собі долю або роботу на свій смак і за своїми здібностями і стати на захист і оборону своїх прав, своєї любої фортеці і передмур'я. І тільки тут, на Січі, люди вперше починали виховувати в собі справжню, свідому любов до своєї батьківщини, тому що тільки тут, в цьому орлячому кублі, батьківщина дійсно ставала для них рідною матір'ю, а не лютою мачухою, якою була майже скрізь, по фільварках та староствах, містах і містечках країни.

На Січі не було рівності, як це здавалося здалека. Не було і повної волі, про яку мріяли тодішні раби. І все ж таки була безодня між січовим життям і тим, що було на волостях і по містах. На Січі кожен відчував себе людиною. Новачкові спочатку здавалося, що тут можна діяти все, що спаде йому на думку: працювати, спати чи рибачити, полювати чи вилежуватися на пекучому сонці, якщо є шеляги на обід... Але й новаки швидко починали розуміти, що треба братися до якогось діла, бо ніхто не годуватиме його на дурничку. І, відпочивши після довгої небезпечної подорожі, ішов сірома найматися на старшинську тафу рибачити, або до січових майстерень ремісникувати, або десь на хутір чи то на зимівник до того ж старшини, бо всі землі і мисливські та рибальські угіддя були давно розподілені між старшиною та багатими статечними козаками, що осідали на землю, ставали «гречкосіями» в межах вольностей запорозьких.

І незабаром починали вони розуміти, що не варт бовкати все, що на думку спаде, бо старшинські підлабузники пильно прислухалися по шинках до козацьких розмов, і надто балакучому нетязі доводилося іноді зазнати чимало лиха за зайве слово.

Старшина навмисне розповсюджувала чутки про січову волю, про веселу гульню по шинках, про безтурботне й сите життя, щоб зманити на Січ найбільше народу, бо сірома потрібна і поповнювати військові втрати від походів, і ловити рибу, і пасти незчисленні старшинські та військові отари й табуни, і кувати, і шити сідла, чоботи та різний одяг, робити діжки й барила на рибу й мед, будувати хати, байдаки й човни та лагодити ті, що погнили або побиті бурею та гарматами.

На папері Січ підкорялася Польщі, була частиною Речі Посполитої, а насправді Запорожжя жило своєю державою. Керувала нею старшина і, замість писаних статутів, мали вони свій неписаний звичай із жорстокими карами в дусі свого часу. І хоч голота й тут часом голодувала, але дихала вона вільніше після панського фільварку, після задушливих брудних майстерень, після суворих монастирських келій.

І виросла Січ,— стала грізною військовою силою.

За часів Сагайдачного мало не удесятерилося число козаків. Сагайдачний гартував козацьке військо в боях та походах, але про око залишався вірний підданець

короля Зигмунда. Спирався він на старшину, але не рвав і з сіромою, бо розумів, що голота — велика сила. І голота обирала його на свого ватажка, ідучи в небезпечний, але принадний і корисний похід на турецькі й татарські береги.

Проте голота часто обурювалася проти Сагайдачного й підозріло та вороже стежила за його дипломатичними кроками. Частенько говорили по шинках буйні голови, що наївся він козацького хліба, викохався на ньому й шиється в пани, а тому — час скинути його геть та обрати на його місце іншу людину, простішу, ближчу й зрозумілішу.

Але після останніх блискучих походів на Синоп та Царгород Сагайдачний був у зеніті слави. Він знав і відчував свою міць, та зовні й ознаки не виявляв, тільки зважував кожну дрібницю, щоб при першій нагоді скористатися з неї.

Місяць тому дістав він грамоту з Москви від ясно-бородого боярина, що їздив до Криму торік викупити невільників.

Не додержав слова лукавий боярин, не написав Сагайдачному про долю Коржеву. Опинившись у Москві, пірнув він з головою у двірські інтриги і забув про зустріч на невільницькому ринку. Добивався боярин воєводства. Але видирали бояри один в одного ласий шматок і діставали «кормленіє» не ті, що краще розумілися на справах, а ті, що нижче вклонялися, не шкодували грошей на хабарі, на частування й подарунки, хто краще прислуговував впливовим людям.

І тільки тоді, коли обминули його, покривдили й забули винагородити,— пригадав боярин, що є на світі Литва, є країна, куди тікають від московського деспота гоноровиті бояри, від катівні або «опали». Пригадав Курбського [367], Глинських [368]. І виплив із небуття флегматичний, простодушний козак з блискучими чорними очима, чорними, як дьоготь, вусами та «оселедцем»...

«Допоможи нам, боярине,— забринів його щирий голос.— Викупи з жінкою та з дочкою хазяйською. Ще й заробиш на цьому. Є в мене золото, є перли. А панна Повчанська — наречена гетьмана Сагайдачного. Він озолотить тебе, якщо ти нас урятуєш».

І помчав надійний боярський холоп крізь Путивль [369] та Чернігів. Сів він у Києві на козацький байдак

і поплив через пороги, здригаючись із жаху перед грізними стромовинами Дніпра-Славути.

Закрутисто й хитро писав боярин. Говорив, що в Москві і заморські купці, і торгові люди тільки й гомонять про подвиги Петра Конашевича. Що славиться він на всесвіт як перший оборонець віри від бусурманства. Що всі вважають його славетним витязем і звитяжцем, який охороняє мечем православні землі від невірних.

І перед тим, як висловити своє прохання — влаштувати його в Литві на вільних і родючих землях,— вплів у свою грамоту те, від чого здригнулося загартоване в походах козацьке серце.

«...А еще могу обрадовать тебя, Петр Кононович, зело для тебя радостной весточкой:

Летось был я в татарской земле послом государевым и на рынке невольничьем, в граде Кафе, земляка твоего, козака Коржа, в добром здравии видел. А его татарва с женой и с дочкой хозяйской в неволю взяли и на продажу, аки тварь бессловесную, бесстыдно вывели.

И просил меня оный Корж казак от неволи агарянской его вызволить. Хотел я его слезную просьбу уважить, да денег при себе не было, а в деньгах государевых — как тебе ведомо — мы не вольны и за них перед его царским пресветлым величеством ответ держать должны.

И дал я слово Коржу отписать тебе с надежной оказией, да оказии в зимнее время в запорожскую сторону не случилось.

А слышно было, что продал Коржа хозяин его, Сафарбакан, на галеры гребцом, а жену его и твою, пан гетьман, суженую у себя держал, подыскивая богатого покупателя. А что сталося с ними — можно и теперь доведаться: есть в Кафе цыганка Кайтмаза-знахарка. А живет та знахарка и чернокнижница у мечети Биюк-Джама, на самом углу, при дороге. Имеет она доступ во все терема татарские, и женский пол татарский видит без фаты. А если случится на рынке рабыня красавица, так продают ее через Кайтмазу в гаремы за хорошую цену, и на том Кайтмаза имеет великий барыш».

Ці слова зняли в гетьмановому серці бурю. Згарячу думав він проголосити похід на Кафу, але заперечив Свиридович, військовий осаул, та інші найповажніші

старшини, що чекали з Туреччини великі каравани суходолом і кораблі морем. А що можна було вдіяти на Січі, коли старшина не давала згоди? Хоч жменька старшини ніби й танула в морі голоти, але крутила вона нетягами, як хотіла. Повернувшись із походу, нетяги віддавали лев'ячу частку власникам човнів — за човни, за зброю, за військовий припас і всі інші борги. І знов залізали нетяги в борги, голодували, продавали пишні шати, і знову йшли пасти старшинські отари й табуни, шевцювати, робити діжки на рибу, м'яти шкури, косити луки, рибачити, полювати або працювати на військо...

Скликати раду всупереч волі старшинській і просто розповісти козакам своє лихо — було неможливо. Затюкали б його козаки. А коли б і зважили на його горе,— старшина скористалася б з цієї нагоди, сказала б, що він збабився, що ладен він лити козацьку кров заради власного щастя, і скинули б його, відібрали б владу, яку він так довго й хитро тримає в руках.

І, зціпивши зуби, мовчав Сагайдачний, очікуючи якогось випадку, мало не чуда. І тільки уникав людей, ховав від них своє горе...

— Зажурився наш батько,— говорили проміж себе козаки, хитаючи головами.

— А може, заслаб? — припускав дехто.

— Е, ні, панове. Не така він людина, щоб з хворобою панькатися. Але погано, коли людина мовчить і замислюється: або задумала вона темне діло, або смерть свою чує — ось що!

Погомоніли про це козаки та й забули. Інше хвилювало Січ: уже другий тиждень не приходило до Базавлуку жодного каравану, жодної чумацької валки — і бозна-звідки поповзли чутки, ніби коронний гетьман перехоплює все, що везуть на Січ.

Чутки були правдиві. Магнати та заможніша шляхта вимагали від старого гетьмана вжити суворих заходів, щоб приборкати козацьке свавілля. По соймиках тільки й мови було про те, що треба виконати постанови житомирської комісії, і на адресу Жолкевського лунали образливі й різкі промови.

Жолкевський довго барився, розуміючи, що кілька сотень чоловік кварцяного війська нічого не вдіє проти сорока тисяч запорожців і, замість походу, звернувся з відозвою до панства Київського, Волинського та

Брацлавського воєводств, просячи підтримати й дати військову допомогу.

Кожен магнат мав тоді власне військо — полки кінноти, піхоти й навіть гармати, але магнати принципово не бажали скорятися наказам коронного гетьмана. Почекавши ще трохи, Жолкевський видав наказ, яким забороняв під страхом смерті надвозити або продавати Запорозькому Війську будь-яку живність чи харч. Але кожен пан волів краще корисно торгувати з Січчю, і наказ старого гетьмана залишився мертвою літерою.

Тоді Жолкевський надумав діяти на свій страх.

Він розкинув по всіх шляхах невеличкі загони, наказавши їм перехоплювати й вертати всіх, хто їхав до Базавлуку.

Захвилювалася Січ. Це било по кишенях і рибальські тафи, і чумаків, і мало не кожного козака. На березі біля порона юрбилися козаки, виглядаючи, чи не з'являться в далечині чумацькі мажі або двогорбі верблюди вірменських купців. За їх розрахунком минули вже всі строки, і сьогодні вони конче повинні були прибути на Січ. Але порони ніби приросли до татарського берега, марно чекаючи на приїжджих.

— Ану, панове, що там курить? Здається, хтось мчить конем учвал? — стріпнувся Гнат Танцюра, дивлячись у кулак.

— Справді,— відгукнувся хтось, помітивши самотнього вершника біля порона.— Хто б це міг бути?

— Під'їде,— побачимо.

Порон повільно наближався, розбиваючи сонне скло води. Тихий і широкий був тут Дніпро. Втомився він ревти, клекотіти, розриваючи свої піняві груди об скелясті зуби порогів. Втомився борсатися з безсилою люттю і тихо, плавко та рівно обтікав острови, ясний і лагідний, як небо після громовиці.

— Іч, вражі сини, як тихо пливуть. Кишки мотають з людини,— вилаявся Танцюра, підходячи до причалу.

— Крутиться,— підморгнув один із рибалок.— Не дурно Танцюрою прозвали.

— Затанцюєш! У нього три човни свіжої риби, а солі катма,— байдуже почухався другий.

Порон повільно наблизився до Базавлуку і м'яко ткнувся в приплав. Єдиний пасажир його насилу підвівся на нетверді ноги й узяв коня під вуздечку.

Він був худий, як кістяк, у лахмітті, і буйна, давно не голена борода поросла аж до очей на його запалих засмаглих щоках.

— Справжній сірома, як у піснях співається: шапка-бирка, зверху дірка,— напівголосно переговорювалися козаки.

— Певно, харцизи пошарпали. Іч, як світить голими ребрами.

— А мо', й сам пошарпав кого та втік від погоні.

— Та й коня захопив не про своє дрантя.

— А справді! Дивіться, панове: сідло та вуздечка вся у золоті. Важнющий кінь: хоч самому гетьманові.

Корж обережно звів коня на землю і зупинився. Він увесь тремтів із хвилювання. Нарешті він серед своїх, у безпеці, на волі. Мовчки оглядався він, як мрець, що вийшов з могили, або помилуваний стратенець. Переводив очі з козака на козака і відчував, ніби в горлі стоїть якась кулька й не дає сказати слова.

— А де чумаки з сіллю? — налетів на нього Танцюра, наче Корж мусив знати про них.

— Не чекай, братику: жовніри перехопили в Гадючій Балці та й повернули назад,— відповів поронщик за Коржа.

— Та що він бреше, сучий син!

— Кия йому в горло за такі новини!

— Які жовніри? — посипалися вигуки й запитання.

Але Танцюра не міг заспокоїтися.

— Звідки ти чув про жовнірів? — розштовхав він нетягу і звернувся до Коржа.

— Бачив... Їхав їх ними... Підібрали мене чумаки напівмертвого... З неволі я втік,— ледве вимовив Корж.

— З неволі?!

Козаки розступилися, дали йому дорогу. Хтось узяв коня, інші підхопили Коржа під пахви.

— Іди, іди, братику. Поїж, відпочинь,— говорили вони наввипередки.

— Та це ж Корж з Переяславського куреня! — ойкнув один із рибалок.

— Їй-бо, він!

А Танцюра згріб його в обійми й довго м'яв, як ведмідь, притискаючи до свого гарячого м'якого черева.

— Пусти, братику. Знесилів я... Де наш батько? — стиха промовив Корж, хитаючись.

— Не сердься, братику. Зараз покажемо. І коня твого нагодуємо. Не турбуйся за нього.

І весь натовп повів Коржа положистим схилом на Січ.

В сотий раз перечитував Сагайдачний бояринову грамоту. Він знав її напам'ять, але не знав, що вдіяти. Виступ Жолкевського відібрав у нього останню надію зрушити козаків у морський похід, бо вся Січ, від старшини до голоти, кипіла бажанням порахуватися з панством. Щохвилини міг він почути литавровий бій, заклик на раду.

— Де подівся той чортів кобзар Карпо? Тепер він відшукав би Настю,— скрипів зубами Сагайдачний, ходячи з кутка в куток.

Дійшовши до покуття, він круто обернувся на підборах і побачив на порозі нетягу в дранті.

— Що треба? — незадоволено спитав він.

— Здоров був, батьку! — ступнув до нього Корж.

Сагайдачний пополотнів. Мовчки схопив він Коржа за руки й тихо, затамовано спитав:

— А Настя?

Похнюпився Корж.

— Там, батьку... В неволі. Разом із Горпиною...

У Сагайдачного й руки впали. Але за мить він уже кликав Юзика, що став його беззмінним джурою, і метушився, уриваючи самого себе.

— Юзику, мчи до кухаря. Хай дасть, що залишилося від обіду, або підсмажить щось... Так де, кажеш ти, зараз Горпина?

А сам наливав чарку горілки й підносив гостеві:

— Випий, друже! Підкріпись!

Поки Корж обідав, прийшли до Сагайдачного військовий осавул Харлик Свиридович, Танцюра, Балика та ще двоє старшин. Побачивши Коржа, вони забули, чого прийшли, і сіли послухати його скорботну повість.

А Корж набив люльку, викресав огню і, пускаючи клуби диму, розповідав, як налетіли на них татари, як потрапили вони до Кафи, як продали його на галери, де й думав він закінчити свій вік.

Щільніше зсунулися старшини, щоб не пропустити жодного слова, а Юзик, як увійшов із повним жбаном холодного пива, так і прикипів до землі, не в силі вийти з хати.

— Матка боска! Свєнта панна Марія! — шепотів він з жахом.— Як тен пан Корж настраждався...

А Корж, не кваплячись, розповідав, як покалічила його щогла, як потрапив він у чабани і втік разом з Абдулкою з неволі і як кінець кінцем захопили чумацьку валку гусари.

— Слабий я був, не міг битися, але ж не здригнулася рука: забив ротмістра, як собаку,— доказав він і замислився.

— Туди йому й дорога,— соковито вилаявся Танцюра.

— Ну, а Настя? — допитувався Сагайдачний, мимоволі викриваючи себе.

— Не знаю, батьку. Нашу галеру погнали того ж дня до Очакова, а потім під Царгород. Більше ми до Кафи не поверталися.

Бачачи, як хвилюється Сагайдачний, Свиридович перезирнувся з старшинами і підвівся з місця.

— Підемо, панове. Час додому. Данилові треба відпочити, а нашому батькові не до нас.

І, вийшовши з хати, зупинив своїх супутників:

— Треба, панове, допомогти нашому гетьманові. Видно, ця панна Настя прострелила йому серце своїми очима. Шкода людини. Чи не вдарити нам на Кафу — визволити бідну дівчину?

— Що-о?! — навіть зупинився Балика, налившись кров'ю.— Ми підемо шарпати кримські береги, коли Жолкевський точить зуби на нашу волю! Бити його треба, поки є в нас руки та голови на плечах!

— Оце справді. Щоб мокро було на місці, де був його табір,— підхопив Гнат Танцюра, думаючи про сіль.

А решта тільки головами хитнула й сплюнула, не виймаючи люльок з рота.

— Чого ви лютуєте,— образився Свиридович.— Я діло кажу. В морські походи виходить не більше сотні човнів. Тут і десяти тисяч козаків вистачить. А на Базавлуку зараз тисяч із тридцять, та стільки ж по волостях та на уходах у степу.

— Тільки ворог може говорити про морські походи, щоб відвести нам очі,— не піддавався Балика.

А Танцюра люто зирнув на Свиридовича:

— Авжеж. Скільки не козакуй — усе від тебе шляхтичем смердить. Боїшся, щоб не потрусили і твого тестя пана Кручицького.

Свиридович спалахнув, вхопився за шаблю, але один із старшин став між ним і Танцюрою.

— Стривайте, панове. Полаятися завжди встигнемо,— заспокоював він обох.— Що панів треба бити, це всім відомо. Але дивує мене, пане осавуле, ось що. Місяць тому ти ліз на стінку, вимагаючи миру з Туреччиною і татарами, а тепер співаєш щось зовсім іншої.

Свиридович тонко посміхнувся у вуса:

— Місяць тому ми чекали на вісім турецьких кораблів, вантажених різним крамом, сап'яном та зброєю. Та ще й на караван вірмен і на кафських баканів. А зараз галери прийшли і пішли знов у море з нашим вантажем. А наші ком'яги відвезли до Києва турецький вантаж і вже повернулися до Січі.

— Крім п'яти Ничипоренкових байдаків.

— Хай буде й так, але було їх усіх понад сто... Отже, кажу, стоять наші човни й марно гниють по затоках.

— Як то? А риба? — стрепенувся Танцюра.— Та в мене три байдаки влову, а солі ані порошинки. Хлопці курять ту рибу або сушать на сонці. Та це ж не діло! А, кляті жовніри!

— А яка у вас риба? — спокійно поцікавився Свиридович, ніби не дочувши останніх слів.

— Як то — «яка»? Що в воді плаває. Сула, вирезуб, короп, таранник. Всяка риба.

— Але не та, що ми її висилаємо за кордон. Вашу рибу і Військо Запорозьке з'їсть на здоров'я. А вантажити чайки таранником та коропом, коли можна вантажити їх сріблом та золотом, килимами та термоламою — просто безглуздя. Кварцяного війська у старого чорта не більше як тисяча, ні, навіть тисячі не буде. Один курінь з ним упорається, як баба з діжею. А забули ви, панове, скільки наша голота проїла нашого в борг? Де їй узяти грошей сплатити нам за все? Чи ми їм зобов'язані давати свої човни за дурничку?

Танцюра аж рот роззявив здивовано.

— Здорово! — ляснув він себе по гладких боках.— Ось як він закрутив... Вліпив у саме око.

Але Балика не піддавався. Він не мав човнів, на яких наживалась старшина. Після наїзду Потоцького він остаточно зубожів і ненавидів панів, як найзавзятіший нетяга.

— Та що ви — крамарі чи козаки? — спалахнув він.— Де ваша совість? Ні в яку Татарщину ви мене не звабите. Не хочу вам тягати жар голіруч. Адже для вас вигода над усе — над совість, над честь. Ну, заждіть. Намнуть вам шиї за такі речі.

— Не намнуть,— посміхнувся старшина.— Чимало козаків покуштували неволі турецької — галер та каменярень.

— Та хіба ж ви про невільників дбаєте? Вам аби користь, аби заробляти на човнах, а до невільників вам ні діла нема, коли нема з цього користі.

Свиридович зрозумів, що помилився. Треба було починати з невільників, і тоді Балика не став би дибки. Ось що значить — говорити одверто, не прикрашаючи своєї думки пишними гаслами. Але треба було, хоч би там що, згладити неприємне враження.

— Ніхто й не змушує пана сотника,— удавано засміявся він.— Шкода мені нашого батька. Змарніла з суму людина. В нього наречена в неволі. А щоб ви не закидали мені, ніби я збабився, то я і висунув замість панни Насті перше, що спало на думку... Не те сказав, що думав. Проте це зайва розмова, бо не ми схвалюватимемо, що робити, а все Військо Запорозьке чорною радою. Підемо не туди, де нам з вами бажається, а де громада накаже. Вона — наш голова, наш пан.

Балика насупився, буркнув щось не зовсім похвальне на адресу Свиридовича, але той удав, ніби не дочув, і заговорив із Танцюрою про рибальство.

Отак дійшли вони до рогу. Бачачи, що Балика простує до свого куреня, Свиридович стишив ходу і моргнув іншим, щоб вони його не затримували.

— Ф-фу, чорт! — полегшено форкнув він, коли Балика зник.— Затвердив, як сорока: «бий панів» — і бовкає, де треба й не треба... Добре йому, коли в нього ані хати, ані грошей... Нам із ним не з руки. Риба шукає, де глибше, а людина...

— Де корисніше,— договорив старий Кобиленко-Бурдило.— А втім, панове, що нам робити, якщо цей бугай стане нам на дорозі?

— А ми йому сінця підкинемо, щоб забажалося попоїсти, або в інший бік привабимо,— підморгнув Свиридович.— А тепер, коли ми зрозуміли один одного, допоможіть мені, панове, зберіть до мене курінних

отаманів. Тільки не всіх: такі, як Бородавка, Зануда, Лимаренко та Барабаш,— нам не потрібні. Скажіть, що запрошує негайно військовий осавул у важливій справі, але тихенько, щоб жодний собака про це не довідався.

ЗА НАКАЗОМ БЕГЛЕР-БЕЯ

Вдосвіта тяглися до Кафи круторогі буйволи з важкими гарбами винограду, червонобоких яблук і кизилу, з горіхами, динями та кавунами, з масною бринзою та жбанами молока, з лантухами пшениці, сорго та кукурудзи або сарацинського ячменю, яким годують у Туреччині коней, замість вівса.

Всуміш із гарбами та мажарами бігли вухасті осли з величезними кошами на боках і чітко дріботіли по каменистій дорозі своїми маленькими міцними копитцями. Здіймаючи куряву, трюхали брудно-сірі отари, вистрибували кози і, похнюпившись, ішли на продаж невільники.

Верхи й на гарбах їхали стрункі молоді татари і неквапливі поважні діди в строкатих халатах і завивалах, і білі примари у фередже з вузькими прорізами для очей, і ліниві гладкі крамарі — караїми — в довгих оксамитових шатах, і греки, і вірмени, і стрункі італійці з білими, як мигдаль, зубами і співучою мовою, і мовчазні турки-османи з барвистими сюбхе [370] в засмаглих пальцях.

Кожен що-небудь віз або гнав до Кафи з її двоповерховими вежами, перетятими зубчастим карнизом, із важкими залізними брамами і чотирма бійницями для гармат над їх стрілкуватим склепінням.

Близько тисячі возів проходить щоранку крізь кафські брами — і місто або споживає привезене, або вантажить кораблі і відправляє до Стамбула, Самсуна [371], Амазії [372], Бургаса [373], Варни [374], Трапезунда, Синопа і Александрії [375], а іноді і до італійських портів — Генуї, Венеції і Мессіни — разом із невільниками з Майдану Сліз.

Навколо кафських мурів кучерявляться фруктові сади, виноградники і баштани, трояндові й тютюнові плантації, ховаються в них білі хатинки вільновідпущених

і пишні садиби євреїв та караїмів, яким до останнього часу дозволялося жити тільки за мурами міста. Тут спритні маклери і купці перехоплюють всіх, хто йде або їде до міста, скуповують за безцінь товари і перепродують їх потім на ринку.

Але сьогодні було не до того.

По всіх шляхах і роздоріжжях сновигали схвильовані люди — і росли, і ширилися неймовірні чутки:

— Абдул скликав до себе старшинство і наказав, щоб у кожній караїмській родині спряли за ніч по три ока[376] шовку і принесли йому завтра опівдні готове прядиво або сплатили по десять золотих гасене чи то дали молоду жінку на продаж.

— Та хіба ж це можливо — три ока?! — лунали обурені вигуки.

— Та краща прядуха не впорається з ними за тиждень!

— Та й шовку не відшукаєш ніде. За мить розхапали все до останнього кокона.

— І ціни на нього потроїлися!

— Авжеж! Одним лихо, а другим — зиск!

— І тепер не купиш його ані за яку ціну.

— А хіба не можна спрясти вовну замість шовку? — питала одна з циганок, щось розраховуючи про себе.

— Благали. Відмовив, собака.

— А жінки виють. Нікого не вабить неволя.

І в іншій групі з жахом шепотіли караїмки, поводячи опуклими чорними і блискучими, як маслини, очима.

— Падишах мусить випровадити до Персії десять тисяч невільниць, а на невільницьких ринках — немає рабинь.

— Чому ж він не відрядив Кантемир-мурзу в напад на Україну? Взяв би вдесятеро.

— Еге!.. Невільниці потрібні зараз, бо перси інакше не замиряться з нами. А на ясир довелося б чекати місяців зо три.

І невідомо звідки пішла в народі чутка, ніби рекрутів теж беруть не до війська, а в живу данину перському шахові.

Чутка ширилася, обростала новими подробицями, запалювала обуренням селян, що приходили вранці до Кафи, викликала вибух розпачу серед обдурених зсиротілих родин. І йшли до Кафи батьки і жінки, брати

і діди з сльозами і лементом на останнє побачення з рекрутами.

А біля синагоги юрбилися караїмські діди і з розпачем оточили сивобородого реб Самуїла і, здіймаючи руки до неба, слухали, що він розповідав.

— Покликав гахама [377] Абдул і каже: «Ви викрали велику амфору [378] золота, закопану в дервішівському монастирі. Щоб за добу ваша громада приставила таку ж амфору, бо вижену вас геть із Кафи і позбавлю права крамарювати і торгувати невільниками».

— Ой! Боже Авраама, Ісаака і Якова! [379] Та всі ми вкупі не маємо стільки золота! — ойкнув один із слухачів.

І полетіли розпачливі вигуки, схрещуючись і покриваючи один одного.

— Та хіба ж ми злодії?

— Хай зроблять трус!

— Хай доведуть, що ми вкрали!

— Ми навіть не знали, що є такий скарб!

— І де він заритий!

Але той, що розповідав, тільки тоскно похитав головою.

— Ой, та хіба ж з ним можна говорити! Звір! Справжній звір. Селімові треба грошей, щоб відкупитися від походу. Обридло йому на війні... А впало воно на нашу бідолашну голову...

— А що відповів Абдулові гахам?

Старий знизав плечима:

— Пішов до нього вдруге торгуватися, а з ним рабини і купці.

— А тим часом позамикали наші крамниці, щоб ми голодували,— кинув хтось.

Кущі і дерева, скелі і рівчаки пливли назустріч, миготіли праворуч, ліворуч і зникали десь позаду. Горпина і Шафіге мало не бігли. Гнав Шафіге одвічний материнський інстинкт, наче вовчицю за мисливцем, що забрав її вовченят.

— А що, коли його вже відправили до Стамбула? — в сотий раз питала вона Горпину.— Як ти гадаєш: він ще тут?

— Та певно ж тут,— заспокоювала Горпина.— Хлопчиків брали скрізь. За один день вони не могли впоратися... Сядьмо на хвилиночку, Шафіге. Зморилася я, та й дитину час годувати.

Шафіге нехотя сіла на камінь і нетерпляче дивилася, як Горпина виймає перса, важкі від молока, як жадібно припадає до них дитина і ссе, ссе. Хвилини стають вічністю. «Швидше! Швидше!» — благає вся її істота. Ох, як ця дитина довго ссе!.. Чи то в Горпини забагато молока?!

Нарешті дитина насмокталася і почала куняти.

— Дай мені Юсуфа, Горпіне. Тобі важко нести,— благала Шафіге, переступаючи з ноги на ногу.

І, взявши дитину, кинулася далі. Щоб скоротити путь, вони йшли навпростець, крізь чагарник і балки. І за дві години замайоріла перед ними Кафа.

Тут низенькі кам'яні мури, паркани і ліси перетяли їм путь. Довелося вийти на битий шлях. І тут бурхливий потік людей, худоби, гарб і мажар, коней і ослів підхопив і помчав їх з собою. Швидше! Швидше! Ось і кладовище з невисокими надгробними каменями з жовтого вапняку або блакитного фаянсу, мережані закрутками арабських письмен.

Жінки кинулися навпростець і опинилися по той бік кладовища на карасубазарському шляху. Тепер уже близько. Ось і біла хата серед соняшників, що дивляться на схід сонця зчорнілими обличчями в брижах жовтих пелюсток.

— Горпиночко, серденько! Шафіге! От не чекала,— радісно кинулася до них Олена, блимаючи веселими очима.— А я тільки що подоїла кози. Заходьте. Почастую вас сиродоєм із коржиками.

— Лихо в нас. Прийшли по пораду,— вирвалося у Шафіге.— Забрали мого Меметика.

І заплакала голосно.

— Хто забрав? Як?

Шафіге ридала. Горпина нашвидку розповіла про яничарів і про пораду Мураз-заде. Загасли, потьмарилися карі очі. Розтанула усмішка на пухких губах, а кирпатенький носик співчутливо витягнувся.

— Ах, падлюки! Ах, шкуродери! — палко обурилася Олена.— Чула я про це на базарі, та не йняла віри.

— Забрали... Наче ягняток під ніж,— ридала Шафіге.— Аллах, Аллах, нащо така мука?!

— Нащо? — палко схопилася Олена.— Щоб мурзам та беям було солодше! Щоб аги та різні хабарники сито жили. Невже, тіточко, не бачите, що скрізь, по всьому світу — одне: бідні люди сльозами вмиваються та суху

скоринку гризуть, а пани з жиру скаженіють, щоб їм луснути?!

— Підв'яжи язика, жінко, бо не зносити тобі голови,— кинув Панас, підводячись з лави.

Шафіге злякано метнулась у куток, опускаючи фередже, а Олена замахала на чоловіка руками, потім кинулася до татарки.

— Не лякайся, серденько. Це мій чоловік,— заспокоювала вона гостю.— Не ховайтеся. Сідайте. Відпочивайте! Це ж не жарт. Відмахати шість фарсахів від Чабан-Таша. Розкажіть Панасові, що з вами сталося. Він вам допоможе. Поснідаємо та підемо до Кафи. Без Панаса все'дно не обійдетесь.

Шафіге зрозуміла, що нема чого соромитися, але важко було відкараскатися від старої звички, і сіла вона лише тоді, коли Панас замкнув двері, щоб не зайшов хтось знадвору і не побачив її.

— Знаю я, звідки дме вітер,— зітхнув колишній невільник.— Вся Кафа стала догори ногами, бо наш беглер-бей вже рік, як пішов на перську війну. Прагне він додому, а візир його не звільняє. Ось він і наказує накласти на Кафу різні податки, щоб дати хабара царедворцям... А заступник Селіма, Абдул, теж не дурень. Якщо Селімові треба п'ять тисяч золотих — він вимагає п'ятнадцять, бо ж народ, як отара: все сплатить. А щоб не було тяганини і скарг, наказав він скласти списки, скільки кому платити, і віддав їх яничарам правити гроші. А яничари зібралися до Біюк-Джами, порадилися та й віддали податок в посесію, заробивши на цьому кілька тисяч гуляміє [380], бо ж і вони тепер голодують: вже два місяці їм гроша не плачено. А народові знов зайве лихо: витисни з себе і беглер-бейові гроші, і Абдулові, і яничарське гуляміє, і посесорів зиск. А посесор такий собака, що жах... Це ж банкір Ісаак з Бейрута. Мабуть, чули? Він і з мертвого здере, не те, що з живого... Виє народ. А кінця лихові не видно...

Панас казав правду. Вже мало не рік тинявся Селім перськими пустелями і горами і марно благав, щоб відпустили його до Кафи. З сотень дрібниць розумів він, що темні сили сералю підкопуються і під нього. Недурно залишали його без підсилення, без харчів, а коли зголодніле військо накидалося на селян, або сам Селім накладав на них окупи, летіли на нього скарги і викази, і

нашіптували султанові блазні та євнухи про зраду молодого баші. Але султан слухав виказувачів і шептунів і загадково мовчав. І сичала двірська камарилья:

— Чого він бариться?! Чого мовчить?!

Бакшишами в Туреччині можна було добитися всього. Царедворці одверто торгували посадами, а тому, що посад було небагато і очікувати смерті або підвищення службовців доводилося б роками, починали вони нашіптувати на новопризначених падишахові, добиваючись або страти, або заслання, або просто усунення їх. І коли звільнялася таким чином посада — сотні рук простягалися до ласого шматка, а діставав його не кращий, а той, хто дасть кращий бакшиш.

Зрозуміло, що кожен турецький службовець почував себе непевно і намагався якнайшвидше повернути собі все витрачене на бакшиш і якнайшвидше зібрати «білі гроші про чорний день», як влучно висловився один з турецьких письменників,— знав, що й під нього почнуть незабаром підкопуватися хабарники-царедворці, і тоді доведеться або мовчки гинути, або відкупатися від них щомісяця подарунками. І сипалися бакшиші євнухам, блазням, німим [381], астрологам, одаликам, візирам [382] і муфтіям [383] — усім, що так чи інакше мали відношення до двірських інтриг.

Відчувши, що грунт захитався в нього під ногами, вирішив і Селім удатися до старого і вірного засобу: надіслав Абдулові суворий наказ — негайно зібрати йому живу данину і гроші.

Поснідавши і відпочивши, Горпина й Шафіге рушили з Оленою і Панасом до Кафи.

Біля міської брами казнадари [384] спинили їх.

— Хто ви? Що несете? — вчепилися вони в Горпинин клунок.

Але Панас спокійно відповів за них:

— Старшина артілі вантажників. Ідемо до такіє [385]. А це мої родички.

— Проходьте,— махнув казнадар.

І, не розкривши брами, кинувся до мажари з вином. Два караїми поквапливо стрибнули на землю:

— Ось податок, ефенді,— совав один з них казнадарові гроші.— По п'ятнадцять акче від барила, а це — господареві за турботи.

— Та йдіть до шайтана з своїми грошима! Не дозволено пропускати караїмів, поки вони не повернуть

вкраденого золота,— огризнувся казнадар, жаліючи, що цього разу доводиться бути чесним.

— Звертай з дороги, ішаче! — кричали візники, що напирали ззаду.— Дай проїхати!

— Став під брамою, наче осел!

— Тягніть його за хвіст, собаку!

Лайка бучнішала. Караїми щось доводили казнадарові, соваючи йому гроші в кулак. Казнадар сперечався. Погоничі й візники кричали. Ззаду над'їжджали все нові і нові подорожні. Ось-ось мала спалахнути бійка.

— От чорти! — промурмотів Панас.

І звернувся до казнадара:

— Відчини ж нам, ефенді. Ти ж дозволив нам увійти.

— Ідіть,— огризнувся той, відхиляючи браму.— Бачите, що тут робиться?!

Панас пірнув у вузький отвір і зупинився лише на першому розі.

— Тепер ідіть до базару,— сказав він жінкам,— а я піду до беглер-бейського палацу. Треба довідатися, де перебувають хлопчики і хто цей ага. Чекайте на мене опівдні біля Біюк-Джами.

На базарі було щось неймовірне. Різномовна бурхлива юрба кипіла і вирувала, як на ярмарку проти Нового року. І мовчазні татари і турки тонули в ній, як риби в гуркоті шторму.

— Та ти збожеволів! — волала стара вірменка, обурено вилуплюючи жовтуваті білки очей.— Вчора хліб коштував три акче, а сьогодні вже п'ять! Та за таке треба вкинути тебе до в'язниці та добре відлупцювати!

— А чи чули, що посесор наклав мені на борошно не по п'ятнадцять акче, як споконвіку було, а по шістдесят. Де я візьму ці гроші?

— А я хіба не маю платити?! Він наклав мені на саклю дві тисячі аспрів. Але ж ти, собако, хочеш, щоб я сплатила і те, що на мене накладено, і те, що на тебе?!

— Сама ти собака невірна,— спалахнув пекар.— Іди! Шукай собі хліба дешевше!

— Іджіари! Іджіари! Вишивано кокозьким нефарбованим шовком по справжній тканині шере! [386] — вигукувала Олена, штовхаючись в бурхливій юрбі.

— Та йди к чорту зі своїми іджіарами. Нічого не докупишся, а вона іджіари... Якому шайтанові вони потрібні!

— Не треба — не бери,— огризнулася Олена і пірнула у натовп зі своїми супутницями.

А юрба кипіла полохливими чутками, де правда переплутувалася з вигадками так щільно, що важко було їх відрізнити.

— Караїми вкрали золото, а ми за це повинні сплачувати податки.

— Ах, собаки!.. Чого ж дивляться судді й кати?

— Скарати б їх на горло або на гаках за ребра повісити!

— На поживу шулік та вороння!

— Та що ви базікаєте дурниці! — надсаджувався старий караїм з сивою біблійною бородою.— Нас грабують. Наших жінок та дівчат продають у неволю. Серце наше сходить кров'ю за ними, а ви нас обвинувачуєте?!

— Ніхто не став би дурно вимагати! Віддайте вкрадене! — пролунав дзвінкий задерикуватий голос з юрби.

— І не беріть податків у посесію! Бити б треба вас, упирів!

— В море кинути, як скажених собак.

— Заждіть, урветься наш терпець...

Старий аж руки звів до неба.

— Єгово! [387] Та хіба ж ми беремо податки в посесію?! Це ж банкір Ісаак і інші багатирі, а не ми, бідні люди. Він же нас у жебри пускає лихварством! Нема в нього ані серця, ані совісті.

Юрба вирує навколо. Ніхто не слухає старого, і він стоїть самотній і чужий, з гіркою образою в серці.

— Іджіари! Іджіари з хаджу! Гаптовані золотом, вишивані нефарбованим шовком. Триста років провисить на стіні і не злиняє! — вигукувала Олена, втрачаючи надію знайти покупця.

— Ah, que c'est beau! * — спинився перед нею гасконський моряк.— Скільки ті бажаль за це?

— По триста акче,— розгоблено прошепотіла Горпина.

— Та ти з глузду з'їхала! — підштовхнула її Олена.— Мовчи краще.

І, виправляючи її помилку, привітно зацокотіла:

— Оцей триста, а оці по п'ятсот, бо тут золота більше і візерунок з Мекки. А ось з крилатими звірами, як на міських брамах.

---

* О, яка краса! *(Фр.)*

— Voyons! * Та це ж грифони, генуезькі герби! — захоплено вигукнув він.— Ah oui, ma belle **. Я забираль всі шість. Скільки?

І не встигла вона озирнутися, як висипав в Оленині руки мало не три тисячі аспрів.

Давно поринув у юрбу безтурботний гасконець, а жінки не могли отямитися.

— Оце здорово! Оце чудесно! Враз продали всі за таку хорошу ціну! Ну, Шафіге, радій! Викупимо твого Меметку! — цокотіла Олена, і її карі очі так і іскрилися радістю, а кирпатенький носик здіймався весело і смішно, вилискуючи гудзиком на сонці.

А струнка, як очеретинка, дівчина-караїмка дивилася вслід гасконцеві, і очі їй повільно наливалися сльозами, а глибока гірка зморшка кривила дівочі вуста: «Не помітив... Не глянув на килимок, останній скарб, останню надію... Отже — кінець. Отже, завтра — Майдан Сліз, невільницький ринок. Відвезуть її за море, до Синопа або Амазії,— замкнуть до гарему або примусять десь робити на полі під пекучим сонцем чи то молоти збіжжя в сирому льоху, серед цвілі й мороку... І не бачити їй більше батька з матір'ю і не зустрічатися ввечері біля фонтана з чорнооким Рувімом з Яффи, не цілувати його палко-палко в тіні гліциній... Не стати йому дружиною вірною і відданою... І все тому, що банкір Ісаак взяв у посесію податки і бажає заробити удвоє на бідних одновірцях... Тому, що немає в батька золотих дукатів і гасене, нема невільниць на продаж замість єдиної доньки. І... кому тепер потрібний цей гарний, але вже потертий килимок, останнє багатство, остання надія!..»

І рясні сльози котилися по її щоках, застилали очі. І в нестямі, з мукою в голосі простягає вона свій килим сіцілійцям і франкам, бундючним іспанцям і фелахам [388] з широкими обличчями і ліниво-похітливою усмішкою гізеського сфінкса [389].

Панас уже сидів під стіною Біюк-Джами, чекаючи на дружину.

— Ну, як? — кинулася до нього Шафіге, забувши мусульманський жах перед чоловіками.— Меметка?..

---

* Подивимось! *(Фр.)*

** Так, красуне *(фр.)*.

— Тут ваш Меметка,— лагідно посміхався Панас.— Не журіться, молодичко. Замкнули хлопчиків до цитаделі. Годують їх добре: і шашликом, і молоком, і сиром, і різними ласощами! Ось тільки сплять вони на землі, підклавши соломки. Та влітку нічого, тепло...

— А ага? Чи тут він, клятий? — урвала Горпина.

— Нема. Поїхав, собака, по інших аулах. Зовуть його Гусейн-заде, а помічник його Юнос-заде, щоб їм чорти зади попідсмажували,— грубо пожартував Панас, щоб чимось розважити бідну матір.— Ласий він, собака, на бакшиші. За гроші з нього можна кишки витягти, але без грошей — не підходь: звір звіром. Проте дітей він не чіпає. Треба їх приставити до Стамбула веселими та здоровими, бо за це можна дістати чималу нагороду. А нагороди для нього — як мед. Ну, а у вас як? — урвав він сам себе, бачачи, що Шафіге ладна знов розплакатися.

— Продали іджіари якомусь чужинцеві. Та так добре,— зацокотіла Олена.— А на базарі що робиться!.. Ой лишенько! Всі несуть на продаж, що є найкращого в хаті. А покупців катма. Зникли, як таргани у вогні. Пропали б ми, коли б не цей чужинець.

— Що ж тепер робити? Підемо десь,— урвала Шафіге.— Чи не піти нам на невільницький ринок по хлопчика?

Але Горпина спалахнула.

— Та що ти, Шафіге! Схаменися! Піти купувати за гроші людину, нещасне дитинча, захоплене десь на селі!.. Щоб ще одна мати страждала, як ти?

Шафіге стало соромно. Але страх втратити Меметку стиснув їй серце, і вона знов звернулася до Панаса. Вона відчувала, що цей мовчазний неквапливий вантажник з випаленим на лобі невільницьким тавром знайде якийсь вихід.

— Що ж робити, господарю? Навчи! Врятуй!

Панас почухав неголену щоку, затягнувся тютюном і, не випускаючи люльки з рота, спокійно відповів:

— А я ось що думаю. Бачили ви циганча, що жебрачить біля кладовища? Він сиротинка. Візьмемо його, помиємо, підгодуємо та й віддамо Гусейнові замість Мемета, а гроші залишаться тоді на хабар. За три тисячі аспрів стане він шовковий. Та й циганча дякуватиме. Не весь йому вік спати під тинами, як цуценяті.

Але Горпина не заспокоювалася.

— Хоч і спить воно під тинами, та вільне. Краще бути жебраком на волі, ніж невільником у золотих шатах.

Панас повільно всміхнувся.

— Вірно, тіточко. Тільки не зовсім. Хлопців беруть не в неволю, а в яничари. Батьки страждають, бо це розлука навіки, але ж не будуть вони нещасні. Сім років трують, добре годують, виховують; вивчають вони військову науку і грамоту, а потім беруть їх до яничарського війська, якому скоряються всі. Це ж не прості корогви — яничари. Живуть вони сито, безтурботно і весело і навіть чимало разів скидали султанів, коли вони не дуже їм потурали. Отже, кращої долі жебракові й уві сні не вигадаєш.

Горпина замовкла, та неприємний присмак залишався.

А Панас вів далі, звертаючись до Шафіге:

— Підемо тепер до нас, відпочинемо. Та й циганча заберемо дорогою, а за кілька день приїде ага. Тоді й справу закінчимо. Тільки не говоріть циганчаті, що ми вигадали, бо матері виють і він може злякатися.

— А що буде, коли циганча втече з казарми? Тоді знов прийдуть до нас по Меметика? — урвала Шафіге.

— Та схаменіться, тіточко! Звідти тільки пташка втече.

Олена була захоплена. Знов засміялися карі очі, а кирпатенький носик визирнув з хусточки, як пустунхлопчик з-за тину.

— Справді, підемо до нас,— запросила вона.— Циганча проживе в нас кілька день, обчиститься, відіспиться. А я вже годуватиму його, як курбан-байрама, щоб він вподобався азі.

Сказано — зроблено. За годину циганча вже призвичаїлося до білої хатки за кладовищем і з дзвінким реготом гралося з кудлатим собакою, причепурене, нагодоване, з чисто поголеною голівкою, а Горпина з Шафіге зібралися додому.

Минуло чотири дні. Шафіге не спала, не їла, поривалася до Кафи і годинами ридала, ховаючи в подушках обличчя, або бігла до Горпини по новини.

— Я боюся, що Меметку вже забрали до Стамбула. Я більше його не побачу. Нащо ти відвела мене додому, Горпіне?

— Заспокойся, рідненька. Не така людина Панас, щоб обдурити нас. А яликом під парусом до Кафи — година. Це ж не бігти пішки гірськими стежками, як ми з тобою.

— Так ти нічого не ховаєш від мене? Він ще тут? Забожись своїм християнським Аллахом! Горпіне, Горпіне, скажи мені правду!

— Та схаменися, дурненька! Глянь мені просто у вічі. Та хіба ж я стала б тебе дурити?! Іди додому, а коли я про щось довідаюсь — вмить до тебе прибіжу.

Шафіге йшла додому, а Горпина знов бралася до роботи або вколисувала дитину, задумано мугикаючи суворих степових пісень. На серці в неї було ясно, спокійно. З дня народження дитини вона скорилася долі, і ніби ця чужа гаряча сонячна країна стала для неї другою батьківщиною.

Нетерпляче очікувала і вона звісток з Кафи, і якось вранці, коли тануло море під прозорим блакитним серпанком, а сонце запалювало на ньому ніжні порошинки іскор, виросла перед нею Олена.

— Нема хазяїна? — спитала вона, оглядаючись.

— Нур'ялі надворі. Рубає дрова. А що? — захвилювалася Горпина.— Де Меметка?

— Панас чекає на нас у човні. Поклич Шафіге із Ахметом. Ага повернувся вчора надвечір, а хлопчиків відряджають сьогодні,— квапливо розповіла Олена і, озирнувшись, додала, таємниче підморгнувши Горпині:

— І для тебе, серденько, є новина: прийшли очаківські галери. Може, й Данила разом викупиш.

Горпина похитнулася і зблідла, як мрець. З тихим дзвоном упав з її рук скляний глечик і розбився на дрібні крижинки. Данило... Невільник, прикутий до галерної лави. Мученик і жахливий обвинувач жінки-зрадниці. Під порогом саклі ще й досі закопані в манюсінькому глечику тридцять два золоті гасене, що заробила вона за рік вишиванням. Це був її обов'язок, її мета. Але як його викупити, коли лежить у колисці татарча, жахливий доказ її зради? Коли перед усім Чабан-Ташем стала вона дружиною Нур'ялі?! Як піти з цієї саклі, де кожен цвяшок став рідним і дорогим, як кинути сором'язливого лагідного рибалку, що кохає її цнотливим коханням? Як завдати йому такої глибокої рани. І за що? І як тоді буде з дитиною?

Вихром миготіли уривки думок, але вона не могла ані зв'язати їх, ані рушити з місця. Олена щось говорила, сидячи поруч і тримаючи її за руки. В ушах дзвеніло. Жах, сором стискали серце мало не до фізичного болю.

Увійшов Нур'ялі з нарубаними дровами, скинув їх біля кабиці, відвертаючи очі від гості, не звиклий дивитися на жінок без фередже. З Горпининого обличчя він зрозумів, що скоїлося лихо, але перед чужими незручно розпитувати. Нур'ялі зупинився, не знаючи, що робити, як збентежений учитель у медресе [390], коли прийдуть приїжджі шейхи і питають про те, чого учні не вчили... Олена зирнула в його бік і підвелася з міндера.

— Так ви, серденько, збирайтеся, а я піду до Шафіге, бо треба нам поспішати,— квапливо кинула вона і вислизнула з саклі.

— Що трапилося? — ступнув до Горпини Нур'ялі.— Невже завезено Меметка?

Горпина мовчки похитала головою.

— Так що ж тоді, джаним, Горпіне моя люба? — турботливо сів він поруч неї.

Клубок ридань підступив Горпині до горла. І раптом впавши навколішки і ховаючи обличчя в його одязі, заговорила вона уривчасто і заплутано:

— Пусти мене, Нур'ялі, до Кафи... Галери прийшли з Очакова... Ті самі... Данило мій там у неволі. Треба його врятувати, викупити...

— Данила?! Викупити?! — з мукою перепитав Нур'ялі.

Горпина заридала несамовито, розпачливо.

— Пусти мене... Коли ти рибачив, я до світанку гаптувала... Я гроші збирала на викуп... Він у кайданах, біля опачини... Ані підвестися, ані спочити... У холод, у вітер, у дощ... І рани від кайданів до кісток.

Нур'ялі мовчки заплющив очі, зосередився, начеб тому, щоб глибше відчути своє страждання... Потім тихо провів рукою по Горпининій голові і відповів з болем у голосі:

— Іди, Горпіне моя люба. Ти вільна [391]. Нема на тобі інших пут від пут кохання. Роби те, що наказує тобі сумління... А я чекатиму на тебе день і ніч, тому що стала ти мені прикрасою життя, моєю зорею у темряві.

Горпина мовчки ридала.

— А як же буде з дитиною, джаним? Залиш мені мого сина,— заговорив Нур'ялі по хвилі.— Ми чекатимемо на тебе з Юсуфом.

Горпина підвелася, озирнулася, наче затямлюючи назавжди все, що оточувало її щодня, потім зирнула на Нур'ялі.

— Не знаю, що буде,— прошепотіла вона.— Сама не знаю... Я заблудила, Нур'ялі... Ось як у лісі вночі... Боязко, боляче мені, Нур'ялі... Ох, як боляче...

Сліз більше не було. Висохли вони, випиті внутрішнім жаром. Хитаючись, наблизилася Горпина до колиски, торкнулася дитини вустами і мовчки вийшла з саклі.

Як уві сні, спустилася вона стрімкою стежкою, як уві сні сіла в ялик поруч із Шафіге.

Пливли повз них дзеркальні бухти, стрімкі зубчасті скелі, уламки колись проваленого у море вулкана. Розквітла Кафська затока жовтогарячими, білими і пурпуровими парусами... Загойдалися на якорях галери і шхуни, рибальські фелюки і бригантини. Легкою чайкою сковзнув між ними ялик і причалив у глибині затоки, в тому місці, де рік тому стояв човен Нур'ялі, коли купили вони Горпину і принесли на ношах з незагоєною раною на нозі.

Ішла вона, як на страту, не знаючи, що робити і що казати. Зустріч із Данилом здавалася їй страшнішою від смерті. З жахом бачила Горпина, як все міцне, все тепле, що зв'язувало її колись із Коржем, вигоріло, розсипалося на попіл... І став він для неї не живою істотою, не чоловіком, а спогадом, безтілесною тінню людини, чия поява лякає, а не тішить.

Але ж це жива людина, що страждає і гине від невимовних мук, умовляла сама себе Горпина, а серце тремтіло, здригалось від болю, пригадуючи Нур'ялі, скиміло від жалю до нього і сорому за ту муку, що завдала вона йому... Але ж Данило — справжній чоловік, Івасиків батько... Чи зрозуміє він, чи простить їй усе? І чи потрібне їй це прощення? Не зрозуміє Корж її муки. І що ж тоді? Піти з ним на волю? Гойдалися, тремтіли терези душі... І не знала Горпина, де кинуть її бурхливі хвилі сумнівів... Знала тільки, що стискається серце від невимовного жаху і болить, наче подерте на шматки орлячими пазурами.

ДВА ПОЛЮСИ

Кипіла, хвилювалася Січ.

Голота збиралася купками по куренях, по вулицях, в шинках, на березі Дніпра і палко обмірковувала події. Розмови бриніли гнівно, збуджено й сміливо, але таємна тривога гризла душу мало не кожного молодика, бачачи, що ворожа сила простягає свої пазури аж до самого серця й передмур'я їх волі, але фальшивий сором заважав їм одверто висловити товаришам і свій таємний біль, і страх за майбутнє.

— Де це чувано, щоб аж на Січ лізла панська сила?! — обурено розмахував руками Тимко.

— Кортить знов обернути нас на хлопів, щоб робили ми на них, як воли.

— Руки короткі!

— А пруть як людолови-ногайці.

— Людолови і є.

— Хай сунуться. Дамо їм понюхати пороху.

Барабаш задоволено смоктав люльку і зиркав на всі боки розумними сталево-сірими очима.

— Слухай, батьку,— просто звернувся до нього Тимко,— треба щось діяти. Адже пани збирають на нас силу.

Барабаш посміхнувся.

— Збирають, тільки погано,— зирнув він у бік Тимка.— З такою жменькою їм тільки горобців лякати.

— Як то? Що ж, на твою думку, треба чекати, поки вони нас голодом заморять?

— На Базавлук накинуться, чи що?!

— По катівнях почнуть нас катувати за підпалені фільварки?

— Та тебе першого тоді посадять на палю.

Влучно підсипав жару Барабаш і задоволено прислухався до обурених вигуків, ховаючи під вусами хитрувату посмішку.

— Авжеж. Доведеться й на палю сісти, коли ви такі дурні,— відповів він нарешті.

Нетяги мовчки витріщили очі.

— Так, кажу, доведеться,— повторив Барабаш, вибиваючи люльку.— Бо лякає вас якась жменька жовнірів за півста миль від Січі, а того недобачаєте, що панство сидить на Базавлуку та крутить вами, як ляльками.

Нетяги перезирнулися.

— А хто ж це? Свиридович, чи що? — спитав один із них по хвилі.

— І він, і всі, хто в кармазинових жупанах хверцюють та шальовими поясами підперізуються.

— Оце так,— підхопили колишні пахолки Повчанського, а тепер низові козаки — Максим Бабій, Терешко Гедзь та Тимко Гострий.— Справжні пани, щоб їм луснути!

— Ще й на тафах та уходах п'ють нашу кров, як і в себе по хуторах,— додав Тимко, пригадавши Лободу та Повчанського.

І тільки Бородавка здивовано зирнув на Барабаша.

— Та невже ж вони змовилися з Жолкевським? — недовірливо спитав він.

— Змовилися не змовилися, але ж подумайте, панове, хто для них ближчий: нетяга, з якого вони шкуру деруть, чи пани, з якими вони торгують, горілку п'ють, соймикують, і родичаються, і разом душать нас панщиною та данинами по своїх хуторах та уходах.

— Оце так! — підхопили нетяги.— Здорово, Барабашику!

— Знаєш не тільки те, що вже зроблено, але що вони в думках мають.

Барабаш посміхнувся і задоволено кресав огонь.

— Так що ж, на твою думку, нам робити? — спитав Бородавка.

— Що робити? — перепитав він.— Та якнайшвидше вдарити в литаври, скликати чорну раду, поки пани старшини не додумалися, як нас продати панству в неволю.

— Оце так! Щоб не підписували юди таких постанов, як у Житомирі, і не згоджувались на такий реєстр!

— Бий на раду! Біжи, Тимку, по довбиша, він там у шинку,— підштовхнув Тимка Бородавка.

— Стійте, бісові діти! — спинив їх Барабаш.— Хіба ж так можна? Сьогодні — субота. Всі наші хлопці розійшлися: хто на тафах рибачить, хто коні пасе, хто полює. Почекаємо до завтра. Завтра — Маковій, свято [392]. Всі тут будуть. Тоді, пообідавши, і вдаримо на раду. А поки що треба нам як слід побалакати та змовитися, що і як говорити. Чи то просто вдарити всією силою та коронного гетьмана, чи хай спочатку наші люди підуть по селах та поспільство розбурхають, щоб разом із ним кинутися на панів.

— Оце так! Разом!

— Краще з поспільством! — захоплено загули нетяги.

— Це ж таке буде!.. Як іскра на порох.

— Усі враз повстануть.

— Тільки знак дай — запалають маєтки.

— Виріжуть панів до ноги.

— Димом пустять замки та фільварки.

— Та цитьте! — гримнув нарешті Барабаш.— Кажу: не здіймайте галасу, бо ж чортова старшина довідається, скрізь у неї свої підлабузники. Треба їх захопити зненацька, піднести на раді готовеньке, щоб не прочухалися. Бо в одного є родичі пани, а той гроші комусь позичив, а третій торгує з ними... Почнуться каверзи. Тільки тоді зваримо кашу, коли не дамо їм довго думати.

— А що, коли вони не згодяться?

— Що? — перепитав Барабаш, і очі йому спалахнули, а голос задзвенів невблаганною силою.— Щó — кажеш? В Дніпро їх тоді, щоб не зраджували!

І, стверджуючи Барабашеві слова, відгукнувся Тимко луною:

— Собакам і смерть собача!

— А тепер — розходьтесь, панове,— порадив Барабаш.— Ось і в казани б'ють полуднувати.

Хлопці розійшлися, і Барабаш залишився сам на сам з Бородавкою.

— Нащо ти відкладаєш раду? — спитав Бородавка, прямуючи з Барабашем до майдану.— Старшина ж теж скрегоче зубами з люті, бо нема солі. Та й торгівлі заважають оці жовнірські вибрики.

— Хто раз опікся на молоці — той і на воду дме,— спокійно посміхнувся Барабаш.

— Та вони ж увесь час кажуть, що треба панів бити.

— Ну й хай кажуть. Але й вірити їм не треба, бо коли їм корисно панів бити — підуть вони з нами, а коли стане корисніше нас зрадити — зрадять нас, не почухавшись.

— Та це вірно,— зауважив Бородавка.— Але я гадаю, що варт піти до Сагайдака. Голова в нього путяща. Поговорили б, згодилися, щоб завтра марно не сперечатися.

Барабаш аж спинився і витріщив на Бородавку очі.

— Та ти з глузду з'їхав, чи що? Ворогові, старшині, про своє розпатякати?

— Та який же він ворог?! Сам із голоти! — зніяковів Бородавка.

— Коли ж він був голотою? Десять років тому. Та йому вже кармазини до шкури приросли. Сам старшина і за старшину тягне.

— Так і ми ж з тобою тепер старшини,— образився Бородавка.— Курінні отамани, не будь-які козаки.

— Що?! Так ти мене до Сагайдака дорівнюєш, дурню нещасний?! Хто його обирав — ми чи старшина? Кому він роздає козацькі землі? Хто в нього дістає хліб козацький? Ми чи то всякі Танцюри та Ничипоренки за свої човни? Тьху, аж слухати гидко! Невже б ми з тобою підписали постанови житомирської комісії на козаків чи ганяли під Москву козацьку силу?

— Та ти не гавкай, як собака. Теж пельку дереш, як перший-ліпший пан,— образився Бородавка.— І чорт з тобою! Не піду до нього. Але ж і ти дурень вошивий, ось що,— додав він і подався до шинку.

Барабаш спересердя аж плюнув і рушив далі. А Бородавка довго бурчав собі під ніс і замовк, тільки переступивши поріг шинку.

«Теж пан об'явився!» — промурмотів він, сідаючи на лаву.

— Гей, шинкарю, горілки та чим заїсти,— гукнув він худорлявого єврея-шинкаря.

Нетяги впізнали отамана, потіснилися і звільнили йому місце на покутті. Бородавка задоволено посміхнувся й подякував:

— Випий, батьку, нашого меду! — піднесли вони йому кухля.

— Спасибі, друзі! Гей, шинкарю, ще горілки! По кварті на душу,— крикнув він.— Я частую.

І поки шинкар метушився, наточуючи повні кухлі й келехи, Бородавка ковтав міцне питво й думав:

«Іч, чортів син! Гадає, що на всьому розуміється краще за всіх на світі. Сагайдакові не йме віри. Правда, що Сагайдак з багатирями приятелює. Так я це йому вже казав просто в вічі. І тепер знов скажу. Хай не пишається булавою і не забуває, що він з голоти».

Бородавка думав і непомітно перехиляв кухоль за кухлем. Войовничий запал здіймався хвилею в грудях. Скляніли очі. Гарячий червінь виступив на вилицях.

«А Барабаш боягуз і дурень. Ввижаються йому якісь заколоти, як старій бабусі чорти. Треба з Сагайдаком

поговорити. Конче треба. А що він зрадник і собака, так це я йому в вічі кину. Бо ж шкода, щоб такий козарлюга, як Сагайдак, плямував себе зрадою. Втопимо ж його, як собаку. А шкода буде. Бо такого ще не було і не буде... Так я йому і скажу: «де твоя совість, собако? Бо є ж у нього десь совість захована».

Бородавка випив ще кварту, кинув шинкареві гроші і, похитуючись, подався до дверей.

— Так і скажу,— твердив він на вулиці, непевною ходою простуючи до майдану.— Так і скажу...

Це був кремезний чолов'яга років під сорок п'ять, вайлуватий і присадкуватий. Коротка бурякова шия зливалася в нього із спиною рівною лінією, і від цього завжди здавалося, ніби він стоїть, схиливши голову наперед, як бик, готовий буцатися. Обвітрене засмагле обличчя, товстий ніс і маленькі сірі пронизливі очі — ось такий був Яків Бородавка. Це був взірець стихійного бурлацтва, буйних ватаг, що ненавидять будь-яку владу і лад. З глибоким презирством ставився він до науки і до вчених, до дипломатії і угод.

Не краще ставився він і до військової науки. Не мав Бородавка жодного уявлення про тактику і стратегію, але нюх і хист природного вояки допомагав йому на морі і на суходолі вмить розгадати задум свого супротивника і розтрощити його. Ось чому знали його на Січі як спритного, загартованого в боях вояку і отамана.

В одному був послідовний і твердий до кінця — у зненависті до шляхти. Тут він не знав половинчастих заходів. Ніяких вагань і компромісів. У походах був він невгамовний і відважний вояка, рубака і задирака, а поміж своїх — щирий і вірний товариш. Після кривавих боїв ладний був пестити дитину, цуценя або пташенят, що повипадали з гнізда. Він був не дурний, мав гостру кмітливість, чимало доброго розуму і невблаганно ненавидів тих, хто так чи так живе з чужої праці.

Увійшовши до Сагайдачного, він не скинув, за звичаєм, шапки, не вклонився йому, а став, узявшись руками в боки і широко розставивши ноги, як стоять у човні під час гойданини.

— Чого тобі, синку? — спитав Сагайдачний, почувши сморід винного перегару.

Замість відповіді, Бородавка витріщився на Сагайдачного.

— Покажи, сучий сину, чим тобі вуха позамазували, що ти не чуєш, де й що робиться на світі? — спитав він, нахиливши голову набік.

— Якщо ти прийшов лаятися, то я накажу хлопцям відвести тебе знов до шинку. Лайся там хоч до ранку,— спокійно відповів Сагайдачний, підводячись на весь зріст і просто глянувши йому в вічі.

Бородавка трохи зніяковів, але, ховаючи ніяковість під виглядом одчайдушної сміливості, зсунув шапку набакир і знов узявся кулаками в боки.

— І він ще загрожує!.. Коронний гетьман перехоплює валки, щоб заморити нас голодом, а він сидить собі в хаті і анічичирк! Скликай раду, сучий сину, бо ми цього не потерпимо.

— Скликати недовго, але про що говоритимемо? — спокійно спитав Сагайдачний, і його вузько посаджені очі блиснули гнівним огнем.— Кажи, що задумав? Побачимо, чи варто ще скликати.

— Не ти дивитимешся, а все наше лицарство. Справа проста: підемо бити панів, палити їх з родом-племенем, щоб не кортіло їм грабувати чумаків та шкури спускати з поспільства й голову з реєстру виписувати. Погуляємо по замках та по фільварках. Наставимо наше козацьке право, щоб не сміли вони судити козаків та на панщину ганяти і збиткуватись. Ще й орендарів замість ліхтарів по осиках розвісимо та й кишки повипускаємо їм заради краси.

— Добре. А потім?

— Виріжемо всіх до ноги: і панів, і орендарів, а землю заберемо під Військо Запорозьке.

— І все?

— А чого тобі ще треба? Ні, не все: ксьондзів у криниці пустимо з каменем на шиї. Костьоли попалимо, а їх майно поміж себе поділимо.

Бородавка замовк, задоволений з своєї промови. Трохи похитуючись, стояв він перед Сагайдачним, присадкуватий і кремезний, як бик. І відчувалося, що ця людина справді трощитиме все, що потрапить їй під руку. Сагайдачний здавався перед ним худорлявим, струнким і гнучким, але в його постаті відчувалася величезна сила, і важко було сказати, хто переміг би в боротьбі.

— Ти все сказав, Якове Кіндратовичу? — спитав він по хвилі.— А тепер послухай мене. Я розповім тобі, що

буде потім. Так, ти розвієш костьоли димом пожежі. Так, ти проллєш річки крові, вирубуючи шляхту, впавши на неї, як грім з ясного неба. Але мине рік, і, бачачи, що ти накоїв, забудуть пани свої суперечки і, як один, зберуться під прапори коронного гетьмана. І тоді не встояти твоїй буйній ватазі проти них і проти угорських, шведських та німецьких корогов. І тоді зле доведеться тобі, Бородавко, разом з усіма, кого потягнеш ти за собою на необачне й криваве діло. Були й до тебе ватажки — Наливайко, Косинський [393], Полуос [394], Лобода [395]. Всіх і не пригадаєш. І що ж вони відвоювали народові? Не стало легше ані голоті, ані старшині. Навіть іще важче, бо замість колишніх, уже відгодованих нашою кров'ю, прийшли інші пани, голодні й жадібні. Як воші, накинулися вони на нас і замість толок та данин запровадили панщину, і почали тягти з народу останні сили. Ні, Бородавко, пусте ти задумав. Не так добиваються волі розумні й обачні люди.

— А як? Ганяючи нас під Смоленськ та під Москву, як ти нас ганяв?.. Де не проливалася козацька кров? Де не клали ми свої голови?! Що заробили ми з тобою? Ні, ти мені скажи, що ми заробили з тобою? — підступив він до Сагайдачного, стискаючи кулаки.— Поки ми були потрібні, звали нас лицарями, оборонцями ойчизни, а потім забажалося знов обернути нас на хлопів! Комісію на нас зібрали! Ще й тебе викликали. І ти, собако, підписав її постанову. Продав нас, як Юда. Та чого ми на тебе дивимося? Стривай, ще доберемося й до тебе! Що ж ти гадаєш, так і залишиться тільки чотири тисячі козаків, записаних до твого реєстру, а решта піде до пана винитися? Підставляти під ярмо голову! Беріть нас, мовляв, катуйте, знущайтеся з нас, їздьте по наших спинах, шкуру з нас спускайте. І все через тебе, гадино...

Удар був влучний. Обличчя Сагайдачного перекосилося з болю. Він сіпнув комір жупана, ніби стало йому задушно, і з тремтінням у голосі, але твердо й упевнено відповів:

— Так, підписав! Інакше не можна було! Сам знаєш, що так. З порожніми руками не повоюєш... Де ви були, коли я підписував? Наказував я вам, умовляв: «Не розходьтеся по зимівниках та хуторах після походу». Ні, вражі діти, порозходилися! А де ти тоді був? Ковбанився, як кнур, під лісами та під шинками. Через вас

я сам стояв перед панами голіруч... Скільки їх там було: Калиновський, Жолкевський, Острозький, Заславський... Та сотні... І в кожного полки, корогви, армати... А в мене й п'ятисот шабель не було. Так, підписав! Але другого ж дня надіслав від Війська Запорозького протест до сойму. І угода залишилася шматком паперу. Покажи мені хоч одного козака, якого б я виписав з реєстру або видав панам. Покажи! Не покажеш, бо таких нема і не було. Підписав, аби не виходити нам у море, а сам напровесні повів наших молодців під Стамбул. Та що про це й говорити!.. Адже сам ти був у поході й бачив, що я робив. І тоді ти мовчав. Підписав я, щоб спалити човни. А де ти бачив хоч жаринку від спаленої чайки? Не бачив! Ну, так мовчи, бо Сагайдачний — людина чесна, але дурити ворогів наказує і розум, і сумління. І плювати мені на всі комісії і всі універсали, бо ми потрібні панам для нових походів і для сторожі на кресах республіки. Адже ми диктуємо їм свою волю, а не вони нам.

Спочатку Бородавка ніби засоромився своїх обвинувачень, але остання фраза розлютила його. Кров ударила йому в голову. Він став червоний, наче його вдарив грець. І злий бучний регіт потряс його кремезну постать.

— Іч, як він, падлюка, викручується! Жолкевський їде до нас по виписчиків, а він нам очі відводить! Добре брешеш, та не сховаєш правди під лисячим хвостом! А ти що робив минулого літа? Як готувався до бою?! З ченцями знюхався! Школи будував та друкарні! Та плювати нам на ті друкарні, коли панські канчуки за нашими спинами плачуть. «Школи потрібні». А багато нашої голоти по тих школах? Кому вони потрібні? Вам, старшині, та ченцям, щоб дерти з нас шкури не гірше магнатів! Бачив, як вони нас поскручували? І в Лаврі, і в Трехтемирові? І по всіх усюдах? У пана три дні панщина, а по монастирях — чотири! «Для Господа Бога»,— кажуть... А я бачив того Бога, знаю, чи це йому справді потрібне?! Спина і під чернецькими канчуками так само болить, як і під панськими. Старшинський ти попихач, магнатський підлабузник, а не гетьман! Чим старшина кращий за пана? Робити на нього треба? Треба! Данини давати треба? Треба. І поволовщину, і медове, і птицю, і рибу, і яєчка, і полотно, і гроші, і снопи... Панщини, кажеш, нема? Ні, брешеш, є й панщина!

— Стривай, п'яна ти голово! Що ти верзеш? — грюкнув по столу Сагайдачний.— Плутаєш магнатів з старшинами? Залив собі баньки горілкою — і ворона чаплею йому здається.

Але Бородавка не тямив себе. Він сперся руками на стіл, за яким стояв Сагайдачний, і, нахилившись, як хижак, готовий плигнути, кидав йому просто в вічі:

— Що? Плутаю, кажеш? Віра, мовляв, інша? Та хоч яка б вона була — все один чорт! Вишневецький не козак, скажеш? Байда? Старий? Не козак він? Козак! А які в нього тепер палаци! Всю Лубенщину загарбав. Скільки хлопів у нього! Скільки війська! Ага! Брешу, кажеш? Ні, не брешу, тільки правда тобі очі пече. А син його, Ярема? Ще хлопчисько, а вже потурчився в ксьондзівську віру. Хто ж він? Не наш? Не козацький син? А Острозькі? Були нашої віри, а тепер — завзяті католики! Забув прислів'я: «Я тієї віри, де більше сала дають»? Аксаки? Гулевичі? Калиновські?! А сам коронний гетьман Жолкевський?! Ну, так не бреши, що самі ляхи п'ють нашу кров. Наша вона старшина, що викохалась на хлібі козацькому. На нашій крові. Забув про Горленка? Теж до панства подався. А хто він? Наш старшина. Сотник! Тепер у Потоцького за попихача. Полковником став, яничаром! А за два-три роки розживеться, сам собі палац збудує... Ось за кого ти тягнеш! За панів! А якої вони віри та народу — однаково. Що біс, що сатана — все одно нечиста сила. А Лобода? Гетьман Війська Запорозького. Низовий козак. А не купив він у пана Лозка села Сошників разом із хлопами? Щоб козак та козацький гетьман людей купував!!! Чув ти таке? Чим не людолов, не татарюга! Ще й ринок невільницький улаштують, як у Кафі. А ти в наймитах та в яничарах будеш. Купили тебе не за тридцять срібників, а за булаву та клейноди. Але не грайся з огнем. Печеться! Не дратуй нас! І тепер, коли йде коронний гетьман виписувати нас з реєстру та голодом нас тут в облозі заморити, ти нам очей не замазуй. Думаєш, обдуриш? Продаси нас у неволю, в панські пазури вкинеш? Ні, братику: не піддамося! Спочатку тебе в Дніпрі втопимо, як скаженого собаку, а потім без тебе додумаємось, як нам бути.

Бородавка був страховидний. Де поділася його вайлуватість, його незграбно повільні рухи. Він бризкав слиною, і слова його вилітали з горла уривчасто й хрипко, як гавкання.

Сагайдачний випростався. Темні хвилі люті заплескували свідомість, але обвинувачення були надто серйозні. Треба було відповісти. І, стримавши себе залізним напруженням волі, Сагайдачний схрестив руки на грудях.

— Он як! — металево забринів його голос.— Он як! Я — зрадник. Я — панський попихач. Не чекав я від тебе, Ясько, такого слова. Хто дав мені гетьманську булаву? Хто ліз за мене в бійку? Ти та інші. Хіба я бажав цього гетьманування? Добивався його? Ви силоміць посадили мене над собою.

— Дурні були, що посадили,— буркнув Бородавка, вилискуючи спідлоба злими гострими цвяшками очей.

Але порив його вщух, як хвиля, розбившись об скелі, а разом із ним і обурення. Він кинув Сагайдачному в вічі все, що невиразно блукало в його голові, що відчував він усією своєю істотою, але ніколи не виказував так одверто, зв'язно і докладно. А Сагайдачний продовжував, знаючи, що Бородавка запалюється і гасне як порох.

— А коли обрали мене на гетьмана — було на Низу козаків, дай боже, щоб п'ять тисяч. Так, багато нас полягло в Московщині, і в Волощині [396], і в Лівонії [397], і в Туреччині. Але козацька кров — як дощ навесні. З крові та слави росте наша сила. Впаде один, а на його місце прийдуть троє. І що нас більше — то сильніше прагне до нас і селянин, і цеховий, і дрібний шляхтич. І тепер під булавою «панського попихача» стало козаків удесятеро: тридцять тисяч самих січовиків та по волостях, та зимівниках вдвоє. І щороку більшає наша сила. Так, є в нас старшина. І ти, Ясько, теж старшина. Курінний отаман не будь-який козак, але ніхто тобі цим очі не коле і не кличе собакою.

— Нема чим колоти,— спалахнув Бородавка.— У мене ані хутора, ані човнів: дві руки та шабля.

— А хто в тому винний, що ти все пропиваєш? З-під Царгорода привіз ти більше від голоти. А при розподілі дали тобі отаманську пайку. Але один за ці гроші та скарби будує човни або господарство налагоджує, а ти ковбанишся п'яний, аж поки не проп'єш останню сорочку. Подивитися на тебе соромно. Та другий би на такі гроші шпиталь збудував для старих та для хворих або невільників з галер викуповував, або ще щось добре вигадав. А хто з тебе користь має? Самі шинкарі.

— Та воно дійсно, батьку...— почухав Бородавка потилицю.— Тільки не відвертай ти розмови на інше. Правду я тобі кажу: п'ють наші старшини козацьку кров хоч і менше за панів, бо киями б їх за панські вибрики почастували, а все ж таки...

— Поганих людей завжди більше, ніж хороших,— погодився Сагайдачний.— Був Байда Вишневецький козак, а син його магнатом став. Але бува й навпаки: ось був сотник Балика, старшина, статечний хуторянин, хазяїн, а тепер сама сорочка на білому тілі. Кожен за себе відповідає, і нема чого батьків за дітей, а дітей за батьків винуватити. Але без старшин, хоч як там крути, не обійдешся. Де ти бачив військо без отаманів? Отара б це була, а не військо. Навіть гірше, бо в кожному табуні і в кожній зграї є свій привідця. І у вовків, і в оленів, і в диких коней. Бачив, як летять журавлі? Ватажок попереду і наказує: крикне — і ввесь ключ або сідає на землю, або здіймається в путь.

— Іч, куди ти загнув...— покрутив головою Бородавка.

— Та й у тебе в курені, певно, суворо. Не дозволиш молодикові тобі вказувати? Ще тут, на Січі, сяк-так, але в поході...

— Та я б його, собаку, шаблею зарубав,— грюкнув по столу Бородавка.

Він був приборканий. Хміль його зовсім розвіявся, а разом із хмелем і його бурхливий запал. Тепер із Бородавки мотузки можна сукати. Сагайдачний і це зважив. Але кинуті обвинувачення були надто глибокі і по-своєму струнко пов'язані й серйозні. Треба було раз назавжди викоренити їх з Бородавчиної голови.

— А щоб ти не бовкав дурно язиком, як останній собака,— скажу я тобі, Бородавко, що я задумав,— з удаваною миролюбністю й довір'ям сказав Сагайдачний, сідаючи за стіл.

Сів і Бородавка, викресав огню і задимив запашним турецьким тютюном, рештками стамбульської здобичі.

— У Жолкевського не півтори тисячі чоловік, а тільки вісімсот,— почав Сагайдачний.— З такими силами йому перекупок ганяти на ярмарках та грабувати по шляхах переїжджих. Сюди він і носа не суне. А магнати з ним ворогують і не стануть під його команду. Отже, нема йому звідки чекати підтримки. Дамо ми міцнішу охорону чумакам, а самі візьмемося до власних справ.

Треба нашій сіромі пороху понюхати і досвіду військового набути. А старий чорт тим часом утомиться ганятися за чумаками. Жовніри почнуть ремствувати: утримання їм два роки не сплачено — ось і грабують вони на стації. А наші ж не вівці: око за око — зуб за зуб. Жовнір у дядька — барана, а наш гречкосій — у нього коня. Жовнір у нього корову, а дядько йому кулю. А тут розумні люди та кобзарі підуть по селах, вихваляючи наше життя: і вільно, і сито на Січі, і весело... Забажається й жовнірам нашої каші покуштувати. Почнеться осінь, холод... Половина їх і порозбігається, а пани не люблять взимку воювати, бояться холоду. А наш брат до всього звичний. Отже, ніяких виписчиків не буде.

Бородавка недовірливо тріпнув головою. Мовилося про те, що було стрижнем усього Бородавчиного думання, і хоч він і заспокоївся, але твердо держався свого.

— Е, ні, батьку, ти не відвертай справи вбік. Крім виписчиків, є ще й поспільство. Як йому живеться під панською п'ятою? А козакам, що живуть по панських маєтках, по староствах та крулевщизнах? Адже ж їх намагаються обернути на панське бидло. Який же ти козацький батько, коли ти не дбаєш про них?

Сагайдачний тонко посміхнувся.

— А ти мене питав, чи пам'ятаю я про них, чи ні? Ти гадаєш, що я з панами сват і брат, а я на них готую силу, тільки не хочу закінчити так, як Наливайко та інші. Коли б ще щось путяще з того вийшло... А так... У тебе, Бородавко, голова гаряча, ти з п'яних очей і до пекла полізеш, а я краще спочатку подумаю та на папері підрахую, що і як. Мало ще нас з панами воювати. І гармат у нас замало, і військового ладу ми ще не навчилися. Знаєш, нащо нам походи? Це школа наша. А ось коли набереться в мене сто тисяч добірного війська, підкуреного порохом і загартованого в боях, з доброю зброєю та арматою,— тоді заговорю я по-іншому. Наша сила росте повільно, але невпинно, як дуб. Але, і як дуб, вона міцніша за всіх інших. Очікую я, сплю і бачу вві сні, як збиратиму по полях панські голови. Не швидко вистигне мій баштан, але такий врожай він мені вродить, що тільки дивись. І не самих королев'ят, а й короля Зигмунда спихну я з трону в три вирви. Тільки треба ще почекати, щоб вистигла наша сила, щоб не проливати марно крові. Треба стримувати буйні голови, бо не па-

ни, не коронні гетьмани, а такі голови, як твоя, можуть загубити нашу волю. Боляче й подумати, до чого можуть призвести завчасні й необачні виступи.

Бородавка навіть люльку вийняв із рота і дивився на Сагайдачного, як зачарований.

— Уже десять років,— провадив далі Сагайдачний з оксамитовими нотками болю й суму в голосі,— день і ніч згуртовую я нашу силу, збираю по зернятку, як скупердяга гроші. І щоб хтось прийшов, розкидав, розвіяв її по степах попелом! Тоді загине наша воля, загине все. Гасиш у собі і біль, і образу. Що ж ти гадаєш: не боляче мені, коли такий вояка, як ти, кидає в обличчя таке підле слово, що ти тут бовкав тому кілька хвилин. І ніхто собі не уявить, що в душі вашого гетьмана.

— Та чого ж ти мовчиш?! Сам на образу напрошуєшся!..— скрикнув Бородавка.— Хіба ж я задля себе прийшов? Задля цієї ж волі! Треба говорити. Позатикати пельки тим, хто на тебе роти роззявляє.

Сагайдачний знизав плечима:

— Божевільний! Та коли б я таке слово кинув козацтву, так за тиждень про це знала б уся країна від Ворскли до Карпат і від Чернігова до Січі. Довідалися б пани про наші наміри і не чекали б нашого виступу. Розчавили б нас, як жменьку хробаків. Де ти таке бачив, щоб ватажки розповідали ворогові про свої військові заміри? Мовчати треба. Мовчати, як мерцям, і таємно готуватися до бою. І якщо ти десь бовкнеш зайве слово,— сам, як Юда, зрадиш волю козацьку.

Бородавка почухав потилицю і щиро зітхнув.

— Ех, батьку! Та коли б я знав!.. Та хіба б я таке базікав? Та я шаблюкою був би зарубав кожного, хто на тебе пельку роззявив би.

— А мені, гадаєш, не боляче?.. А сумління мене не катує,— сказав Сагайдачний, як актор, входячи в свою роль і зливаючись із нею,— коли моя наречена десь ридає в турецькій неволі, муку невільницьку приймає, а я не хочу війську вклонитися, просити, щоб урятувати її. Бо не хочу і не можу я пролити жодної краплі козацької крові задля свого власного щастя, поки не перемогли ми свого головного одвічного ворога. Не хочу розпорошити те, що збираю я для останньої боротьби на життя і смерть. А може, її вже потурчили? Може, зараз, в оцю хвилину, гвалтує її розпусний баша або мурза в своєму гаремі. А я мовчу... І мовчатиму,—

скочив Сагайдачний з місця,— тому що в козака одна родина — Запорозьке Військо і одна батьківщина — Січ-мати.

Бородавка мовчав, приголомшений, пригнічений. Упустив люльку і не міг її підняти. Сагайдачний раптом виріс в його очах, перетворився на казкового велетня, героя, мученика і страдника за свій обов'язок.

І стиха, відчуваючи, як щось лоскоче йому в горлі, низько вклонився йому Бородавка.

— Прости, батьку... Не знали ми, в думках навіть не було... Та хіба ж ми тебе не любимо й не шануємо!.. Хіба ж ти не наш рідний батько, не наш ватажок? Еге-ге! Та весь світ тебе знає й боїться. Сам султан тікав від тебе, киваючи п'ятами. Та горло я тому передеру ось цими руками, хто наважиться про тебе гавкнути зайве, орле ти наш непереможний!

— Ех, синку,— поблажливо всміхнувся Сагайдачний.— Допіру ревів, як бугай, а зараз співаєш акафісти [398]. Іди, дурненький! Час вечеряти. Проспись, а завтра подумаємо, що його діяти... Але Жолкевського нема чого боятися. В нього жменька. Сором козакові тремтіти перед нею. Ми не діти і не курчата перед шулікою.

Бородавка постояв ще хвилину, похитав головою, почухав потилицю, захоплено посміхаючись, і затупотів до дверей важкими чобітьми.

А Сагайдачний підвівся з місця і стурбовано заходив з кутка в куток.

Не встигли причинитися двері за Бородавкою, як на порозі виріс Свиридович:

— Можна до пана гетьмана? — шанобливо схилив він голову.

— Можна, можна, пане осавуле. Я сам думав по вас послати,— відповів Сагайдачний, але вираз схвильованості не зник з його обличчя.

— Пан гетьман усе ще схвильований,— зітхнув Свиридович.— Розумію і співчуваю. Я тільки раз бачив прекрасну панну Настю, але знаю, що за такі очі можна головою наложити. Бідна! Серце кров'ю обкипає, думаючи, як вона там страждає.

— Так... важко... Але не тільки тому. Щомить нові прикрості. Не легко гетьманувати на Січі,— відповів Сагайдачний і по хвилі спитав: — Що скажете, пане?

— Гадаю, що моя пропозиція розвіє хмари з чола пана гетьмана,— чемно вклонився Свиридович.

Віч-на-віч із Сагайдачним він говорив своєю звичною вибагливою мовою, не підроблюючись під голоту і більшість січовиків.

— Допіру розійшлися від мене курінні отамани. Я скликав їх на маленьку нараду ось у якій справі: чули ми з Танцюрою оповідання Коржа і подумали, що багато води втекло за місяць. Час нам подбати про новий похід на береги Понта Евксінського, а пану гетьманові час подумати й про панну Настю. Човни повернулися з Києва і гниють по затоках. А ловити на них деркунів та плотицю — таке ж безглуздя, як палити з гармат по комашні або сіяти решетом дніпрову воду. Ані користі, ані розваги. Візьмемо щось з вісімдесят-сто човнів, посадимо на них голоту — хай хміль з голови повибивають та здобудуть нам і собі хліба козацького. Надто-бо вони вже галасують та лізуть, де їм не треба.

Свиридович наче читав у душі Сагайдачного. Сагайдачний схопився з місця і схвильовано стиснув йому руку...

— Невже ви так і ухвалили?

— Сливе так. З тридцяти восьми курінних отаманів я запросив тридцять чотири. Таких, як Бородавка, Барабаш та Зануда, нам не треба... Дали згоду тридцятеро. Решта вагається: вони бояться, що не буде куди збувати збіжжя. Вони відправляли його до Аккермана [399] і вантажили там на турецькі томбази. Я їх запевняв, що в разі походу саме військо купить для себе все до останнього лантуха. Тут я вже рискнув, не порадившись з паном гетьманом... Вони ще не дали відповіді, але, якщо пан гетьман згодний, я можу зараз дати їм завдаток. Тоді справу остаточно розв'яжемо і завтра вранці почнемо орудувати. Важко це буде. Голота аж зубами скрегоче на пана Жолкевського. Доведеться добре за них узятись, а головне — усунути баламутів та ватажків. Я вже вжив деяких заходів: наприклад, відрядив Балику на розвідку. Хай він докладно довідається, де розташовані польські загони, скільки їх, яка в них армата... Нам це докладно відомо, але... поки він вернеться, справу розв'яжемо без його участі.

Сагайдачний замислився.

Він розумів, що старшина на Січі все. Але бували хвилини, коли «оскаженіла голота» не піддавалася ніякому впливові і замість робити те, що бажалося старшині, кидала її з каменем на шиї в Дніпро. Боротьба

буде розпачлива й бурхлива. Давно забув він хвилини вагань і сумнівів, бо для ногаїв і кримських беїв наскоки на козацький степ були постійним джерелом прибутків, а не помстою за морські походи, як офіціально пояснювали турецькі дипломати. Та й Жолкевський його не лякав бутафорською блокадою Січі. Але як втлумачити бурхливій черні, що ніяка небезпека їй не загрожує і що від походу вона матиме тільки прибуток.

І уривчасто і гнівно кидав він принишклому Свиридовичу:

— Так... Але я вже донесхочу наслухався нашого голотського трибуна. Він назвав мене зрадником, панським попихачем і ще казна-чим. Я його заспокоїв, але... за ним та за Дмитром Барабашем — тисяч із двадцять, а може й більше. Він напідпитку був і вибовтав усе, що думав. Отже, треба спочатку добре зважити, чи є надія приборкати це бурлацтво. Погано те, що старшина ввесь час роздмухувала такі настрої, а тепер доведеться їх гасити.

Свиридович мовчав. Він розумів, що в разі вибуху — його голова впаде перша з пліч. Але заказано йому шляхи до Польщі. Банит, вигнанець, засуджений на смерть, тільки на Січі був він у відносній безпеці. Але, незважаючи на свою тактовність і спритність, він завжди відчував деяке недовір'я до себе, як до пана і шляхтича. Одчайдушно сміливий і хитрий, він наважився кинути в гру всі свії козирі, але чужими руками.

І, гордовито тріпнувши «оселедцем», Свиридович підвівся з місця.

— Жереб кинуто, пане гетьмане. І що складніша гра, то вона принадніша. Хоч і вважають нас, поляків, за поганих дипломатів, але я сподіваюся на перемогу. Я тільки просив би, щоб пан гетьман дозволив мені поговорити віч-на-віч із Коржем.

— Нащо? — здивувався Сагайдачний.

— Хай це буде поки що наша маленька таємниця. Дозвольте ввійти до нього на хвилинку,— всміхнувся Свиридович і, дзенькнувши острогами, зник за дверима світлиці.

Біля гетьманського будинку зібралася чимала юрба. Всім цікаво було побачити Коржа, привітати його з поверненням, а головне — розпитати про напад жовнірів на чумацьку валку. Але гетьманські джури нікого не

пускали до Коржа, крім кобзарів, шануючи їх сиве волосся, та й їм суворо наказали не довго затримуватися в колишнього невільника.

Корж тим часом добре помився й переодягнувся у все чисте, що послужливо подав йому Юзик. Він якраз збирався поспати, коли ввійшов до нього сліпий дід Онопрій з однооким Юхимом-Камбулою і ще двома кобзарями.

Всі вони теж не один раз бували в Криму і Туреччині і хотіли якомога швидше розпитати Коржа про всіх інших галерників, а також про всі останні новини, що блискавично облетіли і схвилювали всю Січ.

Розмова почалася з неволі, тому що багатьох галерників розшукували кобзарі за дорученням родичів і товаришів, щоб викупити їх.

— А де Лутоха, підсусідок Повчанських? — питав дід Онопрій, перебираючи в пам'яті захоплених в неволю козаків.

— Взимку помер. Замерз біля опачини,— з лаконічною суворістю відповів Корж.

— Царство йому небесне,— побожно перехрестився сліпий.— Добрий козак був. А Ступиця?

— Ступицю забило тією ж щоглою, що й мене покалічила. Кинули його бусурмани у море без погребу, як худобу.

В цю мить ввійшов до світлиці Харлик Свиридович.

— Здорові були, люди добрі, й ти, Даниле. Добре, що хоч ти один з того світу до нас повернувся. Отже, тепер будеш щасливий.

Корж стримано подякував, а кобзарі підвелися і низько вклонилися осавулові.

— Здоров був і ти, пане осавуле,— відповіли вони, пізнавши його і з голосу, і з мелодійного дзенькоту срібних острог.

Свиридович сів біля столу і мовчки слухав розмову кобзарів з Коржем. Кобзарі питали за знайомих козаків, і майже на кожне ім'я Корж лаконічно відповідав: «Помер», або: «Забито таволгою. Ще живого у море кинули рибам», або: «Покарано на горло за втечу».

І кожного разу луною відповідали йому кобзарі:

— Теж добрий козак був. Царство йому небесне.

Свиридович сидів і нетерпляче смикав свої вуса, чекаючи, коли вони підуть, якась нова думка народилася в його голові, і він спитав:

— Чом же ти, Даниле, мовчиш про те, що калга пішов у напад на Полтавщину?

Корж з несподіванки розгубився і нерішуче відповів:

— Та я майже нічого не знаю... Абдулка казав, що ногайці збираються в напад, але де і коли — невідомо. Чумаки теж дуже побоювалися до них потрапити: певно, щось чули про напад у Перекопі, та я їх не розпитував. Адже ж тоді я мало не вмер: сили не було на розпитування.

— Шкода,— зітхнув Свиридович.— Ти міг би дати нам надзвичайно важливі відомості.— Проте земля чутками гуде: кров'ю спливає Полтавщина і все навколо. Женуть людолови ясиру тисяч з двадцять. Що це буде, коли приведуть їх до Кафи і до Козлова!.. А тут наші пани молодці збираються Жолкевського бити, а за бідних невільників і забули... Знов — таволга, знов кайдани та невільницький ринок...— Важко зітхнув Свиридович і замовк.

А Корж і кобзарі немов задубіли від несподіваної звістки. Кривий Юхим тихенько хрестився і пошепки читав «Отче наш», а Корж раптом підвівся і грюкнув по столу кулаком.

— Та що вони тут совість попропивали, чи що?! Пани ніде не подінуться, а ясир одразу продадуть. Шукай його тоді за морями. Перехопити його треба або тут, у степу, або там, на невільницьких ринках.

Свиридович знизав плечима.

— Втлумач це нашій голоті... Жолкевський звідси за півста миль, а вони так злякалися, що в штанях у них мокро. А тим часом матерів, жінок та сестер женуть у неволю на продаж.

— Не можна цього допустити! Треба на раду вдарити! Присоромити їх!

— Не буду я в таке діло втручатися,— стенув Свиридович плечима.— Щоб кожен потім волав, що я шляхтич і пан і за свій рід злякався! Та вони з п'яних очей і в Дніпро мене шпурнути можуть. І не почухаються. І пан гетьман теж про це й слова не скаже, бо ж голота гавкатиме, що він збабився і задля своєї нареченої ладен лити козацьку кров. Ні, Даниле, не нам про це починати розмову. Хай саме військо вирішить, де йому краще йти: полювати в степу на гусарів Жолкевського, чи то визволяти бідних невільників. Годі про це говорити,— ніби схаменувся Свиридович.— Ти, Даниле, лягай

спати. Вранці зайдеш до нашого батька. Він хоче про щось тебе докладно розпитати, а ви, божі люди,— звернувся він до кобзарів,— теж ідіть собі з Богом. Хай Данило відпочине після пережитого. Хай забуває неволю. Завтра з ним побалакаєте.

Свиридович підвівся, ніби збираючись піти. Але Данило був надто схвильований.

— Постій хвилинку, пане осавуле,— зупинив він Свиридовича.— Не можна ж так цього залишити. Ми самі за це візьмемось! — раптом вигукнув він зривистим голосом і простер руку до кобзарів.— Допоможіть і ви, добрі люди! Допоможіть! Ви ж там бували! Бачили, чули, знаєте все!.. Врятуйте хоч тих, кого зараз женуть у неволю!

Але порив надломив його надто слабі сили. Корж похитнувся, зблід і поточився на землю. Одним стрибком Свиридович опинився біля нього і обережно спустив його на лаву.

— Он бачте, що зробила неволя з людиною? — звернувся він до кобзарів.— А торік ламав він руками підкови, а німецькі срібні таляри двома пальцями в трубочку скручував. Дійсно, треба визволяти бідних невільників, та не старшині братися за цю справу. Бо ж скажуть, ніби ми за свою користь дбаємо. Забажалося нам, мовляв, хліба козацького...

— Не скажуть! — раптом підвівся старезний дід Онопрій.— Не допустимо! Підемо зараз по куренях, по базарах збуджувати совість у сплячих. Гнів Господній вразить нечестивих, що позабули за муки невільницькі. Ходімо, Юхиме, ходімо, братики! Тому що очі нашої душі бачать іноді далі і краще видючих!

І, поклавши руку на плече розгубленого і збентеженого маленького поводиря, рушив до дверей.

— Ідіть! Ідіть, божі люди! Робіть, що наказує вам сумління і серце,— урочисто проголосив Свиридович.

І коли двері за кобзарями замкнулися, налляв Коржеві повну чарку й поляскав його по плечу:

— Не журись, Данило. Не ховай своїх ран і образ. Кажуть, ніби голота збирається завтра вдарити на раду, щоб вирушити проти Жолкевського. Іди на раду! Розкажи людям всю правду про ту неволю. Нічого не приховай. Пригадай найжахливіше. А поки що лягай спати, бо ж так заслабнеш, що не доплентаєшся до майдану. Визволяй бідних невільників.

Корж випив чарку і випростався в знемозі на лаві. А Свиридович суворо наказав Юзикові і іншим джурам нічим не турбувати хворого, і, задоволено підкручуючи вуса, подався додому.

«Гонору слово,— думав він,— закваска вийшла непогана. І не я буду пан Карл Свиридович, коли вся Січ не зашумить від неї».

ІСКРИ В ПОРОХ

Кишіла Кафа. Наближаючись до похмурої міської брами, почула Горпина аче далекий гуркіт громовиці. На вулицях було багато народу. Не строкатої, безтурботно галасливої базарної юрби, де кожен щось купує або продає, а бурхливої, згуртованої обуренням, що клекотіла і вирувала, як буруни під скелями. Лайка, прокльони, буйні вигуки, повні розпачу і зненависті, висіли в повітрі.

— Ми голодуємо!

— Дай нам хліба, шкуролупе проклятий!

— Податків вимагають, а хліба нема!

— Перехоплюють для рекрутів вози!

— Щоб ми поздихали, як чумні щури! — обурено підтакував кремезний чинбар в шкіряному фартусі з засуканими рукавами.

— Адже ж нахип та уста-баші не голодують.

Це здалося так кумедно, що чинбарі мимоволі розреготалися.

— Еге!.. Стануть вони голодувати, коли беруть вони з нас мало не чверть заробленого за те, щоб ми їм же скорялися.

— Комори ломляться від збіжжя в такіє!

— І від борошна!

— І від іншого харчу!

— А ми пухнемо з голоду!

— Авжеж, бо щури та миші їм дорожчі від робочого люду, бо для щурів є борошно, а для нас нема.

— А сьогодні прийшли до гавані дві наші шхуни,— вкинув якийсь венеціанець,— та розпустили паруси, не кинувши якоря через той клятий податок.

— Та чого ж ви терпите? — дивувалися франки-матроси.— Лаєтесь-каєтесь, а прийдете до Абдула або

до уста-башів і мовчки вклоняєтесь, як жебраки, щоб не визнали вас за непутящих.

— Дурні ми! Тому й скоряємось,— щиро вигукнув один із чинбарів.

— Ішаки довговухі!

— Тю! Теж дорівняв. Спробуй не годувати свого ішака, так він тобі так зареве, що вуха луснуть.

І, вдираючись в обурені вигуки, линули тоскні й безнадійні скимління жінок:

— Забрали мою донечку, мою Рахіленьку. Продають на невільницькому ринку. Завезуть у Персію, у гірку неволю.

— Ой діточки наші нещасні... Ой Єгово!.. Доки ти вражатимеш нас гнівом своїм?! І за що?..

— Банкіру Ісаакові на користь,— обурено сплюнув один з майстрів, вільновідпущений козак.— Чого виєте? Ідіть до свого Ісаака! Мабуть, змилосердиться.

— Ой, так до нього й не доступитися! Стоять яничари навколо Ісаакового палацу, щоб наш стогін і наші сльози не заважали йому.

— От прокляті!.. Ланцюгові собаки султанські,— навмисно вкинув якийсь ремісник, помітивши в юрбі яничара.

— І Ісаакові, бо служать вони тому, в кого кишені товсті.

— Дурні! Осли нещасні! — вилаявся яничар, що вже дві години ходив по базару, шукаючи хліба.— Спробували б ви побути в нашій шкурі. Третій рік не дають грошей. Або дали, та такими, що в них більше міді, ніж золота. Жодний крамар їх не брав. Так ми їх кинули Гусейнові у вічі, а кращих нема... А за службу як нас карають!.. І нагаями, і ляпасами... І чатувати ставлять не в чергу.

— Так чого ж ви мовчите?!

— Та ще й з народу знущаєтесь, замість захищати покривджених.

— А як його захищати? Коли б ми знали, хто в цьому винний... Та на шматки б роздерли вмить.

— Банкір Ісаак винний! — несамовито заволали жінки.— Він губить наших дітей!

— Бере податки в посесію!

— Продає наших доньок у неволю!

— А за Абдула забули?! — вигукнув кремезний чинбар.

— Хай він буде проклятий, собака!

— А беглер-бей? Це ж йому треба грошей!

Панас повільно проштовхнувся крізь натовп, і задоволена посмішка грала на його вустах:

— Чуєте, як гудуть? — підморгнув він жінкам.— Так їм, дурням, і треба!

— Чому? — не зрозуміла Олена.

— Хай не підставляють спини під канчуки. У них одна пісня: «кисмет та кисмет». А з тим клятим кисметом жодний козак довіку б не бачив волі. Так і їздили б нами старшини, пани та попи всіх фарб та вір.

Горпина не слухала і не відповідала. І гуркіт юрби, і обурені вигуки чула вона як уві сні. Інша, страшніша буря клекотіла в її грудях, і не знала вона, що краще — йти далі чи то тікати світ за очі від зустрічі з Данилом. Міцно тримала вона ганчірку з золотими гасене. Вони пекли їй долоню, як тридцять Юдиних срібників. Це ж ключі від Данилових кайданів, це воля невільникові, а вона не в силі розтулити пальці. Але ж треба, треба...

— Куди ми йдемо, господарю? — полохливо смикнула Панаса Шафіге.

— До цитаделі. Там наші хлопчики. Витягни, Олено, гроші,— обернувся він до дружини,— бо якщо здибаємо агу, треба одразу його добре підмастити. Тут вже не можна ловити гав.

Вулички були колінкуваті й переплутані, а іноді такі вузькі, що другі поверхи й балкони мало не торкалися один одного, перетворюючи їх на напівтемні льохи і сходи, що стрімко здіймалися вгору.

Цитадель була на горі, у північно-східному кінці міста. Другий зубчастий мур із дванадцятьма вежами і чотирма брамами замикав її з усіх боків. Тут був зимовий палац беглер-бея, казарми, де сиділи під сторожею хлопчики, рекрути й жінки, і кілька міських будівель часів імператора Юстініана. Здалека долинав гуркіт міста, наче морський прибій.

Панас обійшов наріжну вежу і наблизився до брами, де чатував його знайомий воротар-мурин.

— Почекайте тут,— спинив він жінок,— а я довідаюся, що і як.

Панас кахикнув і обережно стукнув у прозурку. Під лунким склепінням загупали важкі кроки.

— Чого треба? — прохрипів незнайомий голос.

— Я до Масуда Ель Джеббара, господарю,— вклонився Панас.— Пропусти мене до чатівні.

— Проходь, проходь! Масуда нема, його заступлено! — гаркнув яничар і прибив прозурку.

Заступлено?! Не може бути! Масуд присягався бородою пророка, що чатуватиме до присмерків, а зараз одинадцята година. Це руйнувало всі Панасові плани. Нерішуче простояв він з хвилинку і знову постукав у браму. Почулася міцна лайка, і в прозурці з'явилися настовбурчені вуса.

— Довго ти тут стоятимеш, собако?! — вилаявся воротар.— Геть звідси! Сказано — нема Масуда.

«А щоб тебе грім убив»,— побажав йому про себе Панас, а вголос відповів спокійно:

— Так, господарю. Я б ніколи не наважився тебе турбувати, але Масуд наказав мені прийти по речі Гусейн-аги. Мабуть, ти мені скажеш, де і коли я зможу його побачити?

Гусейн-аги! Це змінювало справу.

— Масуд пішов,— прохрипів воротар трохи лагідніше.— Він казав, що піде на карасубазарський шлях до знайомого гяура, де можна здобути трохи борошна, а Гусейн-ага спить і наказав, щоб жодний собака не турбував його до зухру.

Панасові і дух забило. Це означає, що є серйозні новини і що Масуд пішов його попередити. Швидко перебіг він майдан і наблизився до жінок.

— Біжи, Олено, додому. Масуд пішов до нас. Розпитай у нього все докладно, і якщо він попрохає борошна або городини — дай йому хоч повний лантух. Але нічого не переплутай. І ви, тіточко, ідіть з Оленою. Поговоріть з Масудом. Людина він сердечна, хоч пика в нього чорна, як дьоготь у мазниці. А ми з Горпиною підемо поки до порту. Та не забудьте про циганча.

— А тепер, любонько, можна й до Данила,— підморгнув Панас, коли Олена щезла за рогом з татаркою.— Та не тремтіть, як осика: не чужий вам Данило і не немовля. Знає, яка баб'яча доля в неволі... А про татарча поки що анічичирк. Все якось налагодиться...

Горпина мовчала. Ішли вони швидко, мало не бігли з гори, а назустріч їм зростав рев юрби і прокльони голодних.

Юрба поривалася до Ісаакового палацу, скаженіючи і скипаючи обуренням.

— Віддай нам наших дітей, живолупе! — волали жінки, розмахуючи кулаками.

— Хліба! Хліба голодним! — напирали майстри.

— Смерть павукові!

— Упиреві клятому! — лунали вигуки.

Яничари ледве стримували юрбу. Ісааків палац стояв над нею мовчазний і похмурий, наче скеля серед бурунів.

Величезні брили цоколю... Перший поверх з вузенькими загратованими віконцями, а над ними — ще два поверхи з крижаними озерами широких венеціанських вікон і каріатидами з мармуру і бронзи.

— Продав наших дітей у неволю...

— Віддав за золото вільних людей.

— Залити б йому горло розтопленим золотом, щоб подавився, клятий.

Важкий камінь злетів над юрбою, пущений дужим чинбарем — і розбіглося венеціанським склом густе павутиння щілинок.

— А-а-а-а!!!

Це прорвало греблю. Юрба кинулася до палацу, зім'яла яничарську охорону, як весняна повідь, що трощить і ламає все. І задзвеніли віконні шибки, загупали важкі чоботи і сокири, трощачи двері, окуті міддю і бронзою.

А за рогом, на майдані, обступили майстри своїх уста-башів.

— Годі нам голодувати! — наступали вони щільною юрбою.— Комори ломляться в такіє, а наші діти не мають крихітки хліба.

— Ноги підламуються з голоду!

— Робота з рук валиться, а щури та миші живляться нашим борошном!

Уста-баші розгублено туляться один до одного. Бліді, тремтячі, щось белькочуть вони білими з жаху вустами, але слова їх тануть в загрозливому реві юрби, як дощ на поверхні моря. І як тло, що відтіняє могутнє обурення майстрів, дзвенять за рогом шибки і бронзові грати в похмурому палаці посесора Ісаака...

— Це не наше борошно,— надсаджується уста-баші пекарів, відчуваючи, як його щелепи зрадницьки вибивають дроб.— Борошно купив у нахипа капудан-баша. Ми ж не маємо права віддати вам продане.

Але це було іскрою в порох.

— Як то?!! Продати наше борошно, коли у місті голод!

— Відібрати в голодних!

— І це свої ремісницькі верховоди!

— Та що ж ви, падлюки, дивилися?! — схопив свого уста-башу м'язистий коваль.— Ви ж мусили нас захищати!

— Та хіба ж цех нам заступник? Їм аби тягти з нас десятину того, що ми заробляємо, та ще й роботи вимагати «для порятунку душі»... А коли треба нам щось заробити або допомогти нам — так зась,— кричав засмаглий чинбар, видершись на чиїсь ворота.

І загула юрба, заклекотіла обуреними басистими голосами:

— Самі шкуролупи нещасні!

— Камінь на шию їм, зрадникам!

— ...Та у море!

— Камінь на шию! — підхопила юрба.— Камінь!

І сотні рук простерлися до блідих уста-башів, перед якими стоять ремісники, понуривши очі у землю, не наважуючись ворухнути рукою або підвести голос.

— Та ні... заспокойтеся, браття! Ви теж дістанете хліба,— заборсався ковальський уста-баша.

А інші здіймали до неба тремтячі руки та волали на всі голоси:

— Ми перекажемо нахипові!

— Він умовиться з капуданом.

— Умовиться? Пізно! До всіх шайтанів нахипа і вас разом із ним!

— Догосподарювалися, шахраї!

— Бий нахипа з уста-башами! — прокотилося юрбою.

— Ходімо до такіє!

— Візьмемо там наше борошно!

— Бий нахипа!

— Би-и-ий!!!

І посунула могутня й бурхлива юрба тихими заломистими вуличками, залитими вогняним золотом сонця. Вилискували жилаві кулаки. Блищали ножі, молоти, киї та голоблі, нашвидку видерті з ближчих мажар. Сліпучо червоніли хустки й ганчірки, якими цехові пов'язують собі голови на роботі.

Прибивалися хвіртки й ворота. З гуркотом засувалися засувки й ключі. А з балконів та пласких дахів, з-за

грат мушарабій стежили за юрбою злякані і цікаві очі і шепотіли тремтячі вуста:

— Аллах! Вони йдуть до такіє, наче військо на ворожу фортецю.

Паніка перекинулася на базар. Заметушилися жінки і ховалися у тихі провулки. Крамарі зачиняли крамниці і ятки. Ревли осли, кричали погоничі, гавкали собаки, що сотнями живуть на вулицях Кафи, і пронизливо плакали діти на руках переляканих матерів.

А на сонячному дворі цитаделі шикувалися рекрути, дівчата й аджем-оглани. І коли на базарі почали розбивати крамниці і вдерлися ремісники до такіє, замайорів у далечині їх похід.

Рекрути йшли вільно, але жінок та хлопчаків позв'язували шістками, наче ясир. Яничари й спагі [400] оточили їх подвійним колом і з ятаганами наголо пильно стежили за ними і відганяли народ.

— Женуть!

— Женуть у гавань на галери! — прокотилося провулками.

— Рахілю! Донечко моя любенька! — кинулася до дівчат стара караїмка.

Але високий стрункий яничар відштовхнув її чоботом, і вона покотилася під ноги юрбі.

— Звірі! Шайтани! — заволала вона.— Хай розверзеться під вами земля! Хай проковтне вас саме пекло!

— Ой, куди ж їх женуть?! — вили жінки рекрутів, намагаючись пробитися до своїх чоловіків.

— У неволю женуть!

— Навіки! — залунали вигуки в юрбі.

— Стійте! — гримнув широкоплечий коваль з грудьми, наче вилитими з чавуну.— Стійте! Вас обдурили! Вас женуть не на війну, а в неволю. Чуєте? У неволю! У живу данину перському шахові, бо він не замиряється з падишахом без живої данини.

— У неволю?!!

— Вас обдурено!!!

— Зраджено! — підхопила юрба.

А жінки і сестри рекрутів завили, здираючи з себе ферадже, дряпаючи собі обличчя і посипаючи голову порохом і попелом, як на похороні.

— Вас обдурено!

— Вас женуть у неволю!

Здригнулися рекрути. Невже це так?! Бідні селянські хлопці безпорадно кліпали очима, холодіючи з жаху. Сумно було їм покидати рідні аули. Важко було жити на бейській та мурзинській землі, сплачувати податки й данини, ходити на толоки й страждати від яничарської стації, але усе ж таки були вони вільні, і думка про військову службу приємна була їм тільки тому, що військовий нікому й нічого не сплачує, а на війні захоплює коштовну здобич, яку ніхто в нього не відбере... І ось замість принадних походів — неволя... І мимоволі вжахнулися найсміливіші, а пам'ять послужливо нагадала їм забуті випадки, коли султани відкупалися від перських шахів і афганських емірів живою даниною і також набирали тоді рокованих у неволю селян під виглядом рекрутів. І йшли у неволю покірливі карататари [401], повабившись на військове життя.

Спинилися рекрути. Обурення й жах, тваринний жах скував їм руки.

— Кр-роком р-руш! — люто гримнув Гусейн-ага, змахнувши ятаганом.— Барабанщиків наперед. Звільнити вулицю від юрби!

Але було пізно.

— По домівках! По аулах! — ревнули сотні молодих голосів.

І стрункі шеренги зламалися і розсипалися.

Яничари намагалися перетяти їм дорогу, але божевільні від жаху рекрути з нелюдською силою напали на них. Лави й повітки, голоблі й батоги, діжки й дошки — усе пішло у роботу. Знялася бійка. Заверещали жінки, заборсалися зв'язані дівчата, а зв'язані хлопчики з вереском рвалися з ременів. Сталося щось неймовірне. Люди стали як божевільні. Одні гризли ремені на руках у дівчат. Інші кидалися на яничарів, били їх чим попало, душили уривками сириці, а то й просто голими руками, і гинули під їх ятаганами, як колосся під серпом. Лунали постріли. Волали і стогнали поранені.

А рекрути кинулися врозтіч колінкуватими завулками і мчали до міських брам, не бачачи з жаху дороги.

В розпалі бою вибігли з-за рогу Шафіге і Олена.

Жах відкинув їх на хвилину за кам'яні мури, але, помітивши зв'язаних хлопчиків, що з плачем виривалися з ременів, вони зрозуміли все. З мужністю розпачу помчала до них Шафіге.

— Меметко! Меметику! — белькотіла вона, кидаючись від хлопчика до хлопчика.

— Рятуйте!!! Ама-а-н!!! Пустіть!!! — волали вони, божевільні від жаху.

— Тіточко! Тіточко! Розв'яжіть нас! — з сльозами вчепилося в Олену якесь хлоп'я.

Олена мчала навздогін Шафіге, але дитячий зойк вразив її. Зціпивши зуби, схопила вона з бруку уламок шибки і кинулася різати ремені, скривавивши собі руки склом.

— Де Меметка? Меметка з Чабан-Таша? — розпитувала вона.

Але діти або галасували й плакали, або мовчки витріщали на неї очі, не розуміючи, в чому річ. Тільки двоє старших хитнули головою назад, підставляючи руки під скло.

— Там він!.. Там!.. Ой тіточко, не кидайте нас! Тіточко! Розв'яжіть! Пустіть нас на волю!

Шафіге в нестямі кидалася серед дітей, шукаючи свого хлопчика. І раптом спіткнулася на розпростерте тільце, напівутоптане у землю кінськими копитами.

— Ме... Меметику,— пробелькотіла вона пошепки.

Так, це був її Меметка з маленьким Якубом, онуком старої Тайфіде. Вони якось розв'язали один одному руки й кинулися бігти в ту мить, коли кіннота виринула з-за рогу на юрбу. І обоє потрапили під копита.

Шафіге стояла над Меметом, і крива болісна гримаса оголювала її зуби беззвучним сміхом. Навколо буяла юрба. Стогін, постріли, зойк, благання, лайки і накази — все злилося в строкатий хаос. Все кружляло з запаморочливою швидкістю, всі почуття її на мить завмерли, отупіли, щоб по хвилинній заклятості прохопити всю її істоту непереносно гострим болем.

Як підломлена, впала вона на ще тепле тільце, пригортаючи його до себе і осипаючи божевільними поцілунками.

— Меметику, прокинься! Це ж я, твоя мама!.. Меметику мій!.. Ой, розтопчіть мене разом із ним!..

Вона билася грудьми об землю, вила, як собака, якому розчавили задні лапи, повзала, ламаючи руки, і знов цілувала маленьке тільце своєї дитини.

А бій кипів. Яничари відступали. Кіннота, бачачи, що у вузьких провулках сила не на її боці, швидкою риссю

помчала до найближчої брами і щезла в хмарах кучерявої куряви.

І тоді прокинувся народ від покірливої сплячки і люто кинувся бити крамарів, мурз, работорговців і лихварів. Почалася коротка і жорстока розправа.

У порту було бучно й безладно. Замість бігати по східцях, зігнувшись під величезними лантухами і скринями, або викочувати на кораблі важкі смолені діжки й барила, вантажники юрбилися на березі, палко й обурено обмірковуючи новини:

— Де це чувано, щоб вантажники лагодили міські мури! Ми не невільники! — вигукнув турок Садик, викочуючи круті яйця очей на засмаглому обличчі кольору свіжого цинамону.— Абдул збожеволів з своїми наказами.

— Підемо до такіє! Чого ж мовчать уста-баші з нахипом!

— Правильно! — підхопив Садик.— В нахипа всього досить: і хліба, і бринзи, і конятини, і баранини. Хай він нас нагодує.

— Тиждень тому я міг нагодувати дітей своїм заробітком, а сьогодні вони голодують.

— Хай відчинять комори та розподілять між нами запаси. Ми ж сплачуємо зекят — десятину на бідних. А зараз, коли ми без хліба, ми самі стали бідними.

— Тю, так це тільки про людське око кажуть, що зекят іде на бідних. І не благати нам, панове, треба, а вимагати,— видерся на величезне барило один з колишніх січовиків.

— А коли не дадуть самохіттю — кий їм у горло! Розбити комори та взяти з-під ключа,— підхопив другий.— Бо цех не монастир, а вантажники не монахи.

— І не невільники!

— І не в'язні!

Відчувалося, що ось-ось зірветься буря.

— Геть податок з кораблів! — вилупив Садик білки, розмахуючи жилавими кулаками.— Бо вже три дні, як жодний корабель не кинув якоря на нашому рейді.

— Що нам гинути без роботи!

— І хай Абдул не ховається за Селімову спину! Знаємо й його, хижака. Селімові треба тисячу, а Абдул вимагає п'ять. Акула він ненажерлива.

Але вільновідпущені лукаво перезиралися і насмішкувато смикали вуса.

— Чого ви смієтесь? — обурився Садик.— Що тут смішного?

— Бо ж за вашими законами кара-татари на те й існують, щоб сплачувати податки на поживу службовцям.

— Звідки ти знаєш? — спитав хтось.

— Чув! А потім спитав якось муллу, чи то правда. Побачили б ви, як він збентежився і мало не луснув із злості. А потім сказав, щоб я краще забув про ці речі, бо не годиться чорній кості знати закони.

— Відтяти тобі голову було б ще надійніше, щоб не було чоловікові чим думати,— влучно вкинув хтось.

Вантажник хотів щось додати, але з боку міста залунали постріли, стало чути рев юрби, і захеканий юнак підбіг до вантажників, витираючи скривавлені губи.

— На що ви тут чекаєте? — репетував він.— Ремісники... розбивають комори... а юрба б'є Ісааків палац!

Вантажники щільно оточили юнака, а він кидав уривчасто, захлинаючись від шаленого гону.

— А рекрутів... женуть у неволю... Перському шахові... І дівчат...

— У яку неволю?!

— Та що ти верзеш дурниці!

— Присягаюся Аллахом... Яничари так кажуть... Вони оточили агу. Вимагають грошей... а загрожують розповісти рекрутам правду...

Вантажники витріщили очі.

— Та бре!.. Не може цього бути!..

— Коли вже яничари кажуть, так воно правда,— зауважив колишній січовик.

— Оце дійсно, бо яничар тоді скаже правду, коли самому стане гірко,— підхопила молодь.

Але старі вантажники гримали на них:

— Та цитьте! Розгорлалися, як гуси! Тут щось діяти треба.

— Люди ж гинуть!

— Та не може ж цього бути,— заперечався молодий турок.— Не може бути правовірний невільником.

— Продати його за гроші не можна, але віддати в неволю, як данину,— скільки завгодно,— напутливо виправив старий козак.

— Так підемо їх визволяти.

— Чого там думати!

— Відіб'ємо їх! — загули буйні голови.

— І нахипові накладемо в три вирви!

Постріли, гомін і глухий незрозумілий гуркіт міцнішали. Вантажники на мить замовкли, прислухалися, намагаючись зрозуміти, що діється за похмурими мурами міста.

В цю мить наблизився до вантажників Панас із Горпиною.

Панас сіпнув одного з вантажників-козаків і одвів його на хвилинку.

— Ось, братику, та молодичка, що я казав. Чоловік її весляр на «Могребі». Як там: чи можна зараз із ним побачитися або принаймні поговорити з капуданом?

Козак похитав головою.

— Зараз ніяк не можна... Я недавно там був. Почали їх розковувати, тому що «Могреб» піде до доку. Зачекайте з годину. Ось переведуть на баржу веслярів, тоді й з капуданом поговорите на дозвіллі.

Панас розчаровано зітхнув:

— Оце так заковика!.. Ну, що ж, молодичко, почекаємо. Наші, певно, ще не повернулися.

— Панасе! — гукнули його знайомі вантажники.— Іди послухай, що робиться!

— Зараз,— обізвався Панас.— Так ви, молодичко, посидьте тут у холодочку, а мені до товаришів треба.

Але не встиг він рушити з місця, як на морі знялася несподівана стрілянина.

— Дивись! На галерах стріляють! — несамовито вигукнув Садик.

І всі завмерли, як зачаровані.

Садик не помилявся. Стріляли на баржі, де сиділи відкуті від опачин веслярі. Невільники били дозорців, кидали їх у хвилі, душили їх ланцюгами і просто руками і, видираючись на сандал, що стояв на якорі, поруч баржі, нашвидку озброювалися для дальшого бою. На капуданському містку відстрілювалася жменька сейменів[402]. Блимали на сонці пістолі й ятагани. Панас ураз зрозумів, у чому річ. Перед очима постали п'ять клятих років біля опачини, червона таволга, кайдани, весь невимовний біль образ, і вся зненависть до каторги спалахнула вогнем. Він випростався і скочив на барило.

— Панове,— міцно пролунав його голос,— дивіться! Повстали галерники. Нам важко, а їм удесятеро. Рятуйте їх, хто в бога вірує! Зробімо хоч раз добре діло.

— Бий сейменів! — гаркнули вантажники і кинулися на допомогу.

Бій на баржі розгорався. Миготіли у повітрі дошки від бортів, лави, опачини і ланцюги. З жахливою силою падали вони на голови дозорців.

— Ама-а-ан!!! Ама-а-а-ан!!! — репетували вони.

Тріщали постріли. Дзвеніли леза. Смерділо порохом, і дим його стояв у повітрі густим кучерявим туманом.

— Бий дозорців!

— Алла! Алла!

— Бий!!! — котилося над великими скляними хвилями.

Шубовстали у воду забиті. Лускали черепи перестиглими кавунами. Прокльони та зойки, благання і лайки котилися далеко затокою.

Опір сейменів слабішав. Одні кидалися у море, намагаючись доплисти до берегів, інші билися з мужністю розпачу, але не благали пощади.

І далеко лунало над морем:

— Би-ий!!! Би-ий!!!

Легкий вітер відносив кучеряві клубки порохового диму. Іскрами спалахували і згасали шабельні леза. І лезами горіло сонце на смарагдових хвилях.

Недобиті сеймени кидали зброю і, здіймаючи руки, волали, божевільно витріщивши очі:

— Ама-а-ан!!! Ама-а-ан!!!

Панас з купою вантажників волік зеленого з жаху капудана:

— Ану, хлопці! В кого є мотузок поміцніше? Підтягніть його до реї замість паруса!

Десяток рук накидали йому на шию зашморг. Молодий, бронзовий від засмаги і блискучий від поту сірієць видерся з спритністю мавпи на рею і, сидячи на ній верхи, міцно прикручував кінець мотузка... А Панас вже відмикав невільницькі кайдани і з несамовитою радістю кидав їх за борт у зелені гранчасті кучугури.

З міста долинала стрілянина, дзвін розбиваних шибок, стук сокир і молотів, якими трощили двері крамниць. Але все тануло в покликах, що з кінця в кінець летіли вздовж Кафської затоки.

— Би-ий!!! Би-ий!!! На волю!!!

На «Еріклі» відстрілювалася жменька сейменів. Коли блиснуло багряне полум'я, сягнув чорний стовп диму — і охнув важкий вибух. Це іскра потрапила в пороховий льох.

Галера постояла з хвилину, наче вагаючись, що робити, потім осіла на корму, як пінгвін, що сідає на лапки, гойднулася раз-два — і провалилася у смарагдову зибінь, закрутивши широку вікнину.

Горпина сиділа ні жива ні мертва.

Постріли, гуркіт і дзвін зброї приголомшили її. Сморід порохового диму не давав дихати. Але все було ніщо перед бурею, що клекотіла в її грудях.

Данило...

Зараз підійде він, не бідний невільник, а месник, грізний і жахливий, як Саваоф [403], намальований у бані грецької церкви. Конвульсивно стискала вона ганчірку з грошима, зібраними на викуп його, і, не пам'ятаючи себе, шепотіла:

— Господи!.. Господи!.. Заступи, спаси!..

І сама не знала, чого благає тремтячими з жаху вустами.

Десь глибоко прокидалася туга за дитиною, кликав Нур'ялі, лагідний рибалка. І, затикаючи вуха від стрілянини, ховаючись від сонця і світла, від власних вагань і думок, впала Горпина обличчям на лантухи, закриваючи голову хусткою.

Стрілянина на галерах ущухла, як догорілий вогонь, а замість пострілів у порту загрюкали діжки, затріщали дошки від скринь, і до звичайних пахощів порту — риби, рогож, смолених канатів і моря — домішалися міцні і тонкі аромати вин, гіркуватий сморід сивухи, пряний пах мигдалю, мускусу і сушених фруктів, сморід юхти і шкір, пахощі ванілі, цинамону та інших прянощів.

— Що з вами, молодичко? Невже вас поранено? — задзвенів над Горпиною турботливий Панасів голос.

Горпина здригнулася і підвела голову.

Над нею нахилився зморений, запорошений Панас. Він смердів порохом, міцним потом і тютюном. А за Панасом стояв якийсь невільник у дранті, хитаючись на нетвердих ногах.

Горпина з жахом відсахнулася, вдивляючись у нього, а той говорив, розводячи руками в ранах від кайданів.

— Нема, молодичко, Данила. Ще навесні продав його капудан-баша. Буря була, щоглу виламало... і впала та щогла Данилові на плечі... Ну, а на каторгах не залишають недужих...

— Кому продано? Де? — як луна, перепитала Горпина.

— Та хто його зна... Мурзакові якомусь у чабани. З того часу ми його вже не бачили. Тільки Лутоха й залишився з вашої сторони, та і він зараз дуба дав... І не шукайте на галерах Данила. Нема його тут.

— Господи!.. Господи!..— безтямно белькотіла Горпина, стискаючи руки на грудях.

І раптом перехрестилася широким щасливим хрестом.

— Та не журіться, молодичко: в чабанах значно легше. Відшукаємо його, викупимо. Конче відшукаємо. На цей раз не поталанило, вдруге не схибимо,— говорив Панас, не розуміючи, що з нею.

А Горпина вже підвелася, вже натягла тремтячими руками фередже.

— Почекайте хвилиночку, молодичко. Хіба ж тепер можна самій?.. Чуєте, що робиться? — збентежено повторював Панас, доганяючи Горпину.— Куди ви так поспішаєте?

— Та додому ж,— сміючись і плачучи, кинула Горпина і помчала до моря, де гойдався забутий човник Нур'ялі.

НА КАФУ!!!

Бучно й весело було другого ранку на Базавлуку. Замість стукотіння сокир, гуркоту ковальських молотів та крику вантажників і рибалок — зранку лунали на Січі пісні, сміх і жарти. Біля шинків і на причалі, в передмісті та по колінкуватих завулках сновигали в юрбі кобзарі. Козаки залюбки слухали їх співи та оповідання або танцювали під дзвінкострунні кобзи, і де-не-де гула вже земля від дрібного тупотіння підбора, і вихором мчали по колу танцюристи, пускаючи по вітру чуприни, віддираючи веселого буйного гопака.

Бородавка прокинувся злий і похмурий з похмілля. Він пригадав розмову з Сагайдачним та Барабашем —

і жагучий сором опік йому обличчя. Справді, не треба було лізти до гетьмана. Справді, Сагайдак тепер не той, що колись. І кращі землі, і кращу здобич віддає він сріблянникам-дукам, усяким танцюрам та свиридовичам. Навіть замість відданого голоті джури взяв він до себе цього шмаркатого Юзика, з якого не витягнеш ані слова. «Пан гетьман забороняє будь про що комусь розповідати»,— тільки й чути від нього. Нащо, нащо поліз він до цього панського підлабузника?! Мабуть, він і не зрадник, але краще було б промовчати. І що ж вийшло? Перекрутив він розмову по-своєму, обізвав його п'яницею, присоромив... Ось і довів він Сагайдакові його гріхи... Воно справді краще не пити, бо завжди бовкнеш під чаркою щось зайве, а потім і самому соромно на світ дивитися... А тут ще справа така серйозна... А що, як він справді у змові з панами? Хто ж тоді зрадив голоту?.. Хто сам пішов і розпатякав ворогові про всі її плани й наміри! Як тепер глянути Барабашеві в вічі? Хоч у зашморг лізь, як Юда.

Боліла голова. В роті було кисло й гидко, і ввесь він був, як розварена риба.

Бородавка тріпнув чуприною і пішов до криниці. Скинув сорочку й штани, вилив на себе з півдіжки холодної води, паруючи під нею, як кінь на морозі, але й холодна вода не зарадила йому.

— Треба піти похмелитися,— подумав він.

І, важко зітхаючи, подався до шинку...

Побачивши Бородавку, нетяги гучно запросили його до свого кола, всадовили на покутті й піднесли йому, за звичаєм, чарку.

— Еге, хлопці,— посміхнувся Бородавка.— Це не чарка похмелитися, а така, що й знов упитися можна.

— Аякже! Ти в нас, батьку, найбільший — тобі й чарка найбільша,— весело підхопили нетяги.

— Така, що в ній можна й щуплого панка втопити.

— Що й собака її не переплигне.

Бородавка взяв коряк двома руками й перехилив собі під вуса. А нетяги гукнули шинкаря, і той приніс величезну рибину і, за звичаєм, поставив її головою до отамана.

— Ну, й рибина! — ахнули нетяги.— Справжній кнур!

Щука справді була пудова. Недолугий шинкар ледве доволік її до стола. Зубата паща дивилася на Бородав-

ку безбарвними вареними очима, а гладке тіло плавало в масній підливі з родзинками.

— Іч, як пащу вищирила, наче панство на хлопів,— розреготався один із нетяг.

— А ти її шаблею в морду! Хай спробує козацького частування.

Бородавка відрізав собі здоровенний шмат риби і щось хотів сказати, але в цю мить у дверях з'явився кобзар.

— Ідіть сюди, дідусю! — крикнуло разом кілька голосів.— Випийте з нами.

— Дай, Боже, здоров'я,— стримано вклонився кобзар і переступив високий поріг.

Повільно скинув він торби й віддав поводиреві.

— Жити вам многая літа, не знаючи, по чому ківш лиха.

Нетяги трохи потіснилися і всадовили старого. І знов наблизився шинкар із жбаном горілки і налив кожному по михайликові [404].

Бородавка пригадав, як присоромив його Сагайдачний, і відсунув від себе корець, але нетяги не в жарт образилися:

— Що ти, батьку, потурнак, чи що? Або гидуєш нашим частуванням?

— Запишався в старшинах.

— Гординя — смертний гріх,— підтримав і кобзар, заїдаючи рибою.

— Вже чого-чого, а горілки та вина жодна християнська душа не цурається,— пробасив довгий та кістлявий рибалка, якого жартома прозвали на Січі Куцаном.— Писано-бо єсть: «Його же і монасі приємлють».

Бородавці й самому хотілося випити: і свято, і товариство веселе, і кобзар прийшов. Але треба було якось вмотивувати свою незвичну стриманість.

— Діла в мене багато, соколята. Хто за вас потурбується, як не курінний отаман? А горілка очі заллє — випивши, всі справи переплутаєш.

— Та які ж сьогодні справи, у свято?

— Бо хоча й нема в нас церкви й попами не смердить, а свята ми завжди додержуємо.

— Звісно: гріх працювати без відпочинку.

— Оце так,— загудів і Куцан, перехиляючи в горло здоровенний михайлик.— Оце так. А попів нам не треба.

Коли здибаєш попа — не поталанить. Та й без них добре жити.

— Ми церкву і забули, яка вона.

— Хо-хо! — реготали нетяги.— По десять років не бачили.

А Куцан затягнув п'яним голосом:

Славні хлопці, пани запорожці,
Вік свій вікували, попів не видали.
Побачили хлопці цапа серед поля.
Отаман і каже: «Оце, браття, піп наш!»
А осавул каже: «Я в нього сповідався».
А кошовий каже: «А я й причащався».

І хором підхопили нетяги:

Славні хлопці, пани запорожці,
Вій свій вікували, церкви не видали.
Побачили вони скирту серед луку.
Отаман і каже: «Оце, браття, церква».
А осавул каже: «Я в ній сповідався».
А кошовий каже: «А я й причащався».

Ревли незгодні голоси. Забувши свій добрий намір, Бородавка перехилив під вуса й другий корець. Рука сама простяглася до риби. В хмарах тютюнового диму майоріли розпалені червоні обличчя. На столі з'явилися ковбаси, миски галушок, бринзи, саламахи, пшоняної тетері, смаженої риби, солоних огірків та інші улюблені козацькі страви.

— Гей, шинкарю! Горілки! Не жалій, сучий сину! За все сплатимо!

А Куцан виводив, як сурма:

Славні хлопці, пани запорожці,
Вік свій вікували, дівок не видали.
Побачили хлопці чаплю на болоті.
Отаман і каже: «Оце, браття, дівка!»
Осавул і каже: «Я з нею кохався».
А кошовий каже: «А я й повінчався».

Бородавчині очі скляніли з хмелю. Шия стала червоно-синя. Машинально наливав він чарку за чаркою

і пив не рахуючи. А кобзар, випивши й трохи закусивши, сидів проти нього і дивився в одну точку незрячими очима.

— А звідки ви тепер, дідусю? Що чути на білому світі? — спитав його один з нетяг.

— А з Криму,— стрепенувся кобзар, ніби зрадівши запитанню.— З Кафи проклятої, щоб їй згоріти, бо там нашого брата продають на базарі, як худобину...

— А що там чути? — поцікавилися нетяги.

За тих часів оповідання захожої людини були єдиним засобом довідатися про те, що діється на світі, і люди бувалі, як чумаки та кобзарі, були живою поштою і газетою.

— Що чути? — зітхнув кобзар.— Ой братики! Мо', й краще, що Бог позбавив мене світла й очей, щоб не бачити муки невільницької. Знущаються бусурмани над нашими людьми. Хто здоровший,— того продають на ринку, а хто знесилів, заслаб дорогою — віддають на глум і розвагу підліткам. А ці хлопчиська — справжні звірі. Дорослий татарин пильнує невільника, як коня чи то іншу худобину, бо за нього гроші плачено, а вони з бешкетництва його камінням побивають або поставлять та й стріляють, як у мертву ціль. Або ще витягнуть на високу скелю та й штовхнуть у прірву. Звалиться старий — і добре, коли вмить розіб'ється на смерть, а бува й так, що поламає собі руки-ноги, лежить і підвестися не може, а вони щодня бігають подивитися, чи він уже сконав з муки та голоду, чи ще стогне.

— Ах вони гади кляті! — заскреготіли зубами нетяги.— Так таки й замучать стару людину?

— А що ж, ясна річ! Мо', знали ви старого батька Нечуйводу? — казав далі кобзар.— Взяли і його татари, сподіваючись на добрий викуп. А в старого давно вже дітям очі китайкою закрили. Побачили погані, що нема з нього користі, та й почали люто мститися. Били його батогами, цвяхи під нігті заганяли, а потім віддали підліткам на глум і загибель.

— Батька Юрка? Нечуйводу?! Господи! — ахнули козаки.— Такого вояку хлопчиськам! Як собакам.

— І нема на світі людей, щоб помстилися за сиву голову,— гірко казав кобзар.— Так і лежав він під скелею два тижні, поки помер. Так і залишився без погребання... І собаки тягали його білі кістки... І вопіє кров його про помсту. Помстіться за нього, панове! Побийте звіра во образі людському, пустіть огнем жахливу Кафу, де

кожен камінь политий сльозами і кров'ю, де сама земля вопіє про помсту й невільницьку муку...

Нетяги мовчали, приголомшені оповіданням старого.

— Нема на світі совісті,— казав далі кобзар, зітхнувши.— Нема на світі правди. Нема вже хороброго лицарства. Сидять собі козаки по хуторах біля баб'ячих спідниць, а вам тут ні до чого діла нема. Хай гинуть старі батьки. Хай матерів гвалтують поганці, а сестер та наречених продають у гареми розплоджувати татарчат. А вашого брата козака хай кують у кайдани на галерах, випалюють їм тавра на лицях, вішають на гаках за ребра або на палю садовлять. Але почекайте! І на вас прийде загибель. І ви потрапите в неволю, і на власній шкурі відчуєте, як терпіти і не мати надії на визволення.

Кобзарів голос забринів несподіваною міццю. Він скидався на грізного біблійного пророка, що накликає грім або кам'яний дощ на нечестивий Содом та Гоморру. Не було тільки сивої бороди та довгої біблійної патериці.

— Та що ми — баби стали, чи що! — зненацька скочив Куцан, випростовуючи плечі.— До чортів горілку! До чортів тафи! Бий татар!

Одним змахом скинув він зі столу миски, чарки, сільниці, ложки й ваганки.

— Що ми — баби чи козаки? Чи в нас шабель немає?!

— А правда,— підвів голову Бородавка.— Падлюками ми останніми стали! Та щоб такого вояку, як Нечуйвода, хлопчиська забили на смерть! Та він мені замість рідного батька був! Сиротинкою підібрав та на Січ привів. Годував, пестив...

Сльози покотилися йому з очей. Він підвівся на весь зріст і так грюкнув по столу кулаком, що дубова дошка тріснула на дві половини.

— Ой лишенько! Ой панове! Не бийте хоч столів! — заверещав шинкар, кидаючись з-за шинквасу.

— Бий татар! На Кафу підемо! — гули козаки.

І ватага рушила з хати, похитуючись, лаючись і розмахуючи шаблями та кулаками.

Тим часом на березі, біля порона, вилежувалися голі запорожці, граючи в чупрундер. Брудні, замусолені карти розпухли від довгого вживання і так стерлися, що важко було впізнати, що на них намальовано. Але гравці відрізняли їх за якимись тільки їм відоми-

ми прикметами. Грало четверо, решта стежила за грою і або реготали, аж падали, коли ті, що виграли, дерли за чуприну того, хто програв, або сперечалися й лаялися, коли хто-небудь, на їх думку, зшахрував у грі.

День був прозорий, безхмарний. Вночі випав дощ. Повітря було чисте й свіже, наче щось вимило далечінь. Ріка стояла, як скляне озеро. Сніжними кучугурами відбивалися в ній пружні білі хмари, громадячись біля протилежного берега перекинутими гірськими кряжами. Низько над водою кружляли ластівки й де-не-де черкали воду гострим лезом крила. А на світлому піску жевріли червоноверхі козацькі шапки бронзових від засмаги козаків.

— Го-го-го! — іржали козаки.— Програв, Грицьку! Програв! Потаскаємо тебе за чуприну стільки разів, скільки вічок у тебе на картах.

— А скільки?

— Ану, підрахуємо. Ой матінко! Весь «оселедець» вискубемо! Десятка та король, та сімка, та ще туз... Скільки ж воно буде?

Вони почали рахувати, але щоразу плуталися і знов починали спочатку.

— Ніяк не підрахуємо. Давайте, хлопці, від карти: віддеремо за десятку — десятку геть. Віддеремо за короля — короля викинемо.

— Ану-ну!.. Починай, Скалозубенку.

Міцні руки почали мотати з боку на бік голену голову з довгим «оселедцем».

— Рахуйте, панове, щоб нікому кривди не було.

— Оце тобі раз... А оце тобі — два... Почекай, почекай, ще не такої заспіваєш, це я тебе ще жаліючи.

— Ану, пусти, хлопче! Дай і другим поскубти. Оце тобі три... А оце чотири...

За картами й реготом ніхто не помітив, як наблизився Танцюра і сів на днище перевернутого човна. Пихкаючи коротенькою люлькою, дивився він, як теліпається в руках гравців безпорадна Грицькова голова.

— Ану, дай і мені, бісів сину! Годі тобі!.. Оце буде вісім. А оце тобі дев'ять.

— ...і десять! Кидайте, хлопці, десятку набік. Одну відробив. Тепер за короля.

— А кого ж з вас, панове, за чуприну дерти за ваші борги? — зненацька спитав Танцюра, примруживши очі.

— О-о!.. І ти тут, батьку! А ми й не помітили,— зніяковіли хлопці, перезираючись.

А червоний, спітнілий Грицько витирав чоло, наче після важкої роботи.

— Потерпи, батьку! Віддамо! — заговорив той, що перший скуб Грицька за чуприну.— Ми — люди певні: не втечемо.

— Та ми ж у тебе на тафі... Як наймити... Відрахуй сам, скільки належить.

Але Танцюра тільки похитав головою.

— Еге-ге! Погано з вас стягати борги. Погано... Ви ж і чверті боргу не відробили. Обіцяли на Іллю віддати, а сьогодні вже Маковій. Торік не довелося вам нагадувати. Самі віддали.

— Але ж торік не те було,— палко заговорив один із козаків.— Торік ми в поході були. А цього року походу нема. Де ж грошей узяти козакові? Пани хліб перехоплюють. Самою рибою живемо.

Він ніяково м'яв шапку, як хлопчисько, що накоїв шкоди.

— А чому ж ви боки відлежуєте! Хіба мало срібла та золота в Туреччині? Поганий той мисливець, що в хаті лежить, а добрий той, що сам за дичиною біжить.

— Та що й казати... Воно справді...

— Не підемо ми проти турків, коли треба йти проти панів,— втрутився чорний, як жук, козак, що весь час мовчки лежав на череві біля води.

— З стриженої отари вовну дерти? — примружився Танцюра.— Хіба є в жовнірів пожива? Та їм за два роки не плачено.

— Та не вовну дерти, а панів бити!

— Оце справді. Так і люди кажуть.

— Не багато лика надереш з сухої колоди. Туди по хліб ідуть, звідки печеним тхне, а не туди, де всі кутки цвіллю та павутинням взялися,— змушено всміхнувся Танцюра.

Козаки зареготали.

— А на чому ви до Туреччини дістанетесь, коли у вас ані коней, ані човнів? — насмішкувато кинув чорний, як жук, козак, вибиваючи докурену люльку.

Танцюра знизав плечима.

— А на чому торік ходили? Не твоїми ж ногами!

— А потім півздобичі старшинам за човни віддали?

— Ну, так зроби собі власні човни й пливи хоч до самого чорта! — обурився Танцюра.— Людям бажаєш добра: показуєш, як сліпим цуценятам, де їх пожива. А він сміється!

Засмаглий козак спокійно заховав у кишеню люльку й підвівся на ноги. Думав щось відповісти, та глянув на Дніпро, затуляючи очі долонею, і раптом звернувся до хлопців.

— Еге-ге, хлоп'ята! Ось і байдаки з Києва.

Хлопці схопилися і, скупчившись біля води, дивилися в далечінь.

— Байдаки і є. Один... два... три... Це останні Ничипоренкові.

— Але чому ж вони так стирчать над водою, наче пливуть порожні?

Байдаки йшли на веслах, і весла здіймалися рівно й плавко, як крила водяного птаха. Коли байдаки наблизилися до берега, на першому з них підвівся на весь ріст отаман і крикнув, махаючи шапкою:

— Біда, панове! Жолкевський перехопив нас біля Канева. Забрав борошно, крупи, сало!.. Все!.. Порожні втекли! А один байдак так у них і залишився!

— Ах, вони чортові сини!..— заревли козаки.

— Ах, вони сволота нещасна!..

І далеко за Дніпром відгукнулася луна:

— А-а-а!..

Мирні гравці наче сказилися. Замайоріли в повітрі шаблі та кулаки. Вигуки, лайка, прокльони.

— Бий панів! — котилося берегом.

— Бий!!!

— Кишки підсмажити!

— На осиках повісити!

Як з-під землі набралося з двісті козаків. І всі вони кричали, лаялися, загрожували шаблями та кулаками.

Тоді засмаглий козак спокійно підійшов до Танцюри і підніс йому здоровенну дулю:

— Ось тобі, стерво, турецький похід.

Буйний натовп, ревучи, сунув до майдану, де збиралася рада.

— А подайте сюди довбиша!

— Тягніть його за комір!

— Бий на раду! — гриміли голоси.

— Довбиша! Довбиша давай!

— До чорта довбиша! Давай литаври!

Біля самого майдану натовп натрапив на танцюристів, що шпарко віддирали гопака. Танцюристи здивовано спинилися, важко переводячи дихання, і бурхливий натовп змив їх, увібрав у себе й потягнув за собою, як весняна повідь, що прорвала греблю і несе з собою уламки своїх кайданів.

Хтось уже тягнув за комір довбиша. Хтось ставив на землю литаври — два срібні казани на трьох ніжках з натягнутою на них барабанною шкірою.

І ніхто не помітив, що назустріч суне інший бурхливий натовп за проводом кобзаря та Якова Бородавки.

— Давай довбешки, чортів сину, бо втопимо в Дніпрі, як собаку! — волали вони.

— Давай довбешки!

Тремтячий довбиш витягнув з-за пазухи довбешки й кинув бурхливій юрбі, а сам пірнув убік, рятуючи собі життя.

Сотні рук потяглися до них.

І вдарили литаври, скликаючи Військо Запорозьке на велику чорну раду.

Свиридович сидів у своїй хаті, нетерпляче позираючи на клепсидри. Справа загаювалася. На столі лежала готова шапка і ознака його гідності — облямована сріблом мала булава. Про всяк випадок надів він під сорочку кольчугу й засунув за пояс кинджал.

Почувши литаври, військовий осавул налив собі повний келех горілки, перехилив його у горло, взяв шапку, булаву і пішов до Сагайдачного.

Біля порога чекали на нього кобзарі.

— Ну що? — спитав Свиридович, нервово покусуючи вус.

— Усе гаразд, пане осавуле,— низько вклонився дід Онопрій.— Ревуть, як бугаї. Вимагають походу на Кафу.

— Ну, а як у вас? — звернувся він до інших.

— Та й ми їх здорово підкрутили. Всім казали, що татари знов спустошили Полтавщину і погнали в неволю ясир.

— Ще й Січ збираються зруйнувати та вирізати до ноги.

— Чуєш, батьку, як гудуть? Наче море в негоду. Іди собі з Богом на готовеньке,— задоволено гомоніли вони.

— Ну, спасибі вам, божі люди, за добре діло. Ось вам за роботу.

І Свиридович кинув у шапку діда Онопрія жменьку монет, де блищало і дрібне срібло, і золоті флорини, і дукати, і навіть єгипетські гасене.

Дід Онопрій похитав сивою головою і простяг шапку осавулові.

— Ні, батьку! Не треба. Ми це робили від чистого серця, ну й для порятунку душі. Візьми свої гроші.

— Бери, бери,— всміхнувся Свиридович.— А коли не хочете заробленого,— віддайте на шпиталь свій у Києві.

— Добре. Віддамо,— низько вклонився дід Онопрій. І, спираючись на плече поводиря, пошкандибав з хати.

— Ідіть на раду та підсипайте жару, де мокро горить,— кинув Свиридович.— Треба цю справу завершити. Визволяйте бідних невільників!

І швидким кроком пішов до гетьмана.

Майдан кипів. Пробили один раз дроб, і з усіх боків посунули на майдан козаки, хто напівголий із бронзовим м'язистим тілом, покусаним до крові комарами, хто в розкішному жупані, облямованому соболем, хто в домотканій сорочці, а хто в лахмітті, але з коштовною золотою шаблею при боці. Але геть усі були у волохатих чорних баранячих шапках із верхом червоним, як степовий мак, у широких штанях, напущених низько на чоботи або просто на босі ноги.

— Що таке? Що трапилося? — лунали запитання.

— Чого б'ють на раду?

— Коронний гетьман захопив байдаки!

— Татари напали на Полтавщину!

— Байдаки?! Та невже? Ах вони, сучі сини!

З блискавичною швидкістю облетіли натовп обидві новини.

— Бий панів! — зривалися люті вигуки й танули в реві юрби, як іскри на дніпрових хвилях.

— На Кафу! — ревли інші...— На Кафу!

— Визволяти бідних невільників! — підтакувала старшина, сновигаючи серед сіромашні.

— Щоб чортові пани не ганяли на панщину!

— Не дерли з нетяги останньої сорочки!

— Ой личшечко: женуть у неволю... І козаків, і дівчат, і дітей, і батьків.

— Та що ти брешеш! Які татари?

— Аякже! Он кажуть, вогнем і димом пішла вся Полтавщина!

— Сараною налетіла орда. А ви тут сидите, і нікому й на думку не спадає перехопити їх у дорозі.

— Їх перехопиш! Пішла орда, як вода втекла,— зітхнув інший, проштовхуючись до помосту.— Тепер її можна тільки в Кафі застукати, поки не продадуть і не відвезуть за море наших бранців.

— Ідуть! Ідуть! — пронеслося натовпом.

І все замовкло.

Побачивши старшину, довбиш віддав їй шану литавровим боєм, і оголилося кілька тисяч голів із довгими чорними або рудими, чи сивими, як степовий ковиль, «оселедцями». Козаки натискали один на одного, ставали навшпиньки, лізли на колоди, на дерева, на ганки найближчих куренів, щоб краще бачити своїх отаманів.

Блідий від стриманого хвилювання йшов попереду Свиридович із червоним шовковим прапором і малою булавою. За ним твердо й широко ступав Сагайдачний, не дивлячись ні на кого. Рівно й міцно ніс він у руці розкішну булаву, обсипану коштовними самоцвітами, але ті, що його добре знали, могли помітити, як напружено стиснуті його щелепи і яка глибока зморшка лягла в нього між бровами.

За Сагайдачним ішов військовий суддя з срібною печаткою і писар з таким же каламарем та пером, а за ними по двоє — тридцять вісім курінних отаманів.

Діставшись помосту на середині майдану, Сагайдачний ступив на нього разом з осавулом, суддею та писарем, а курінні отамани та інша старшина розташувалися навкруги. І всі вони: і ті, що стояли на помості, і ті, що під ним,— вклонилися на всі чотири боки славному низовому товариству. Козаки все ще стояли без шапок і повинні були — за звичаєм — відклонитися своїм отаманам, але козаки надто розпалилися. І залунали вигуки, перебиваючи один одного.

— Бий панів!

— Жовніри захопили байдаки!

— На Кафу!!!

— Геть коронного гетьмана!

— Веди на Кафу!

— Турків шарпати!

— Визволяти бідних невільників!

Сагайдачний наблизився до краю помосту й підніс булаву. І вмить ущухло все.

— Не можна, панове, говорити всім разом. Хай скаже хтось один.

— Барабаш!

— Дмитро Барабаш!

— Замотайло!

— Кобиленко-Бурдило!

— До чорта Замотайла! Барабаша!!!

— Добре, вислухаємо і Барабаша, і Бурдила,— згодився Сагайдачний, підносячи булаву.— Говори, Барабаше, перший.

Барабаш зліз на барило, виринувши з моря волохатих червоноверхих шапок.

— Справа, панове, проста. Пани думають заморити нас голодом, а потім загарбати нашу Січ і всіх нас повиписувати з реєстру, залишивши при волі козацькій тільки чотири тисячі чоловіка самих багатирів, старшин. А ви всі, панове, будьте нашими хлопами. Хто ж із нас не стане грудьми за оборону своєї волі, на оборону Січі, нашого передмур'я?! Треба вдарити на коронного гетьмана, поки мало в нього сили, щоб він не прочухався, та такого дати йому чосу, щоб пани штани губили, тікаючи від козацького частування.

— Го-го-го! Вірно!

— Тоді вже більше не полізуть.

І заревіли буйні голови:

— На панів!!! Веди на панів!!!

— Ріж до ноги! Щоб жодного шляхтича не залишилося на насіння!

Свиридович нервово смикав вуса. Чому Сагайдачний дає їм так довго кричати? Але Сагайдачний уже підносив булаву.

— Добре, панове. Це ми зараз обміркуємо. А тепер хай скаже Кобиленко-Бурдило.

Прихильники походу на Кафу виштовхнули на бочку старого Бурдила. Він скинув шапку і, смикаючи ріденьку борідку, чекав, щоб ущухло бурхливе море юрби.

— Добре йти на ведмедя,— почав він, вилискуючи хитрими жвавими очима,— коли знаєш, що не плигне тобі на потилицю пардуч. Добре й на панів іти, коли спокійно в Дикому Полі. А тепер ногайці знов гуляють нашим степом і женуть у неволю двадцять тисяч бран-

ців. А це наші кревні сестри та брати, жінки та діти, друзі та старі батьки. Невже ж кинемо їх напризволяще і підемо на панів? Та який хижий звір піде полювати, коли мисливець лізе до нього в барліг? Вовчиця — і та біжить за мисливцем, що забрав її вовченят. Невже ж ми, панове, гірші за хижого звіра? Невже ж ми не кинемося навздогін? Ще два-три тижні — і буде пізно. А тепер ще можна накрити Кафу мокрим рядном. Війська там катма. І яничари і капи-кулу[405] пішли на перську війну. Стоїть Кафа без оборони. Ще ніколи ми не шарпали Кафи. І добре діло б ми зробили, визволивши наших бідних невільників.

— Оце справді,— зітхнув хтось у юрбі.

Але Барабашеві прихильники не піддавалися.

— А тим часом пани старости потягнуть на панщину наших сестер та жінок!

— Почнуть нас на осиках вішати!

— Судити, як власних хлопів!

— Брешеш, сучий сину! Тра невільників визволяти! — наступали на них інші.

— Поки тавра невільницького на чолі не випалять!

— Поки не згвалтують наших дівчат!

— Не заберуть хлопчиків у яничари!

Юрба кипіла. Всі кричали, сперечалися, не слухаючи і наступаючи один на одного. Лайка, вигуки, прокльони, загрози стояли над юрбою бучним гамором. Хтось збирався когось утопити в Дніпрі. Когось називали зрадником. І, покриваючи найбучніші голоси, гуло, як грім:

— На Кафу!

— Бий панів!

— На Кафу!

— Щоб не торгували людьми, як худобою!

— Ну, й подихайте панськими хлопами!

— Лижіть панські чоботи!

В юрбі сновигала старшина, сіючи чутки і гуртуючи своїх.

— Уже Насух-баша галери стягнув до Очакова.

— А ширинський бей збирає ногайців.

— І зовсім не ширинський бей, а Кантемир-мурза.

— А тобі не все'дно? Що бей, що мурза — одне стерво.

Барабаш проштовхався до Бородавки, що стояв серед купи нетяг, і смикнув його за жупан.

— Чого мовчиш, сучий сину? У виписчики забажалося? Бидло ти панське, а не вільний козак!

Бородавка зиркнув на Барабаша, і його очі налилися кров'ю. Він нахилив голову, ніби збираючись його буцнути.

— А чув ти, падлюко, як старого Нечуйводу татарські хлопчиська закатували на смерть?

— А мало нашого брата пани з світу зживають?

— Так він мені замість рідного батька був. Він мене на Січ сиріткою привіз. Та я за нього сотні татар шкуру спущу.

— Он як! Ах ти, панський попихачу!

Вчорашні друзі міряли один одного очима, збираючись пустити в діло кулаки.

А Барабашеві прихильники вже хапалися за шаблі. Прихильники морського походу й собі стали дибки. Ось-ось зчиниться бійка.

— Пане гетьмане! Пане гетьмане! Чого ж ви мовчите? — кинувся до Сагайдачного Свиридович.

— Не лізь, баните! Сам знаю! — гримнув на нього Сагайдачний і підніс булаву.

Але козацтво не помічало умовного знаку. Вони наскакували один на одного, червоні, спітнілі, розлючені.

— Замовчіть, бісові діти,— гримнув Сагайдачний своїм громовим голосом, який було чути навіть у бою, серед гуркоту гармат і брязкоту шабель.

Найближчі обернулися і помітили підведену булаву, що блищала на сонці різнокольоровими іскрами. Наче хвиля тиші пройшла натовпом, змиваючи рев і відносячи його далеко-далеко...

Забувши свою лють, тисячі облич повернулися до помосту.

— Панове! — владно і бучно прокотилося над юрбою.— Бачу я, що поділилися ви на два табори: одні бажають бити панів, а інші — турків та татар шарпати, визволяти невільників.

— Так, батьку, так!

— Вірно!

— Але ж одне одному не завадить. Вистачить славного Війська Запорозького на обидва походи. І на Січі залишимо надійну залогу на той випадок, коли б посунула до нас ногайська орда або той-таки гетьман коронний. Соромно козакам боятися одної тисячі мирша-

веньких панків, коли в нас он скільки сили! — гордовито й невимушено майнув він булавою над майданом.

— Оце здорово! Що ми — баби? — тремтіти перед ворогом! — вирвалося в якогось козарлюги в оксамитовому жупані на голому тілі.

— Ну, й батько ж! Хитрий, як лис!

— Тихше, панове! Тра дослухати.

— Слід нам пошарпати Кафу,— казав далі Сагайдачний, відчуваючи ту відмінну тишу, коли промовець вбирає в себе всі погляди і юрба не сміє дихнути, щоб не пропустити жодного слова.— Кафа — це місце кляте, де земля не родить, бо солона вона від наших сліз, де щодня продають бакани-крамарі наших братів за море і зсипають у скрині зароблене на них золото. А тим кривавим золотом виповнена Кафа, як море — водою. І тепер сидять ті крамарі, як павуки серед свого павутиння, чекаючи на нову поживу: женуть ногайці на продаж наших близьких кревних братів, а вони потирають собі руки і підраховують майбутні бариші. А буде їм замість зиску...

— Дуля! — вигукнув із натовпу якийсь нетяга, розпливаючись широко усмішкою.

— Авжеж, синку, дуля. Вернемося з походу тижнів за шість-вісім і весело й бадьоро, як годиться звитяжцям, ударимо на панів. А тим часом настане осінь, холоди, дощі... Не люблять холоду пани. Розійдуться вони по замках та фільварках грітися біля груб та камінів, а жовніри порозбігаються, бо їм уже два роки не плачено. Візьмемо їх голіруч. Така моя думка. А тепер поміркуйте самі, панове, як і що нам робити,— закінчив Сагайдачний, опускаючи булаву.

Юрба ще мить мовчала, нерухома й зосереджена, потім почала ділитися на два кола: старшинське, що оточувало гетьмана, і друге, більше,— з самої голоти.

Промова Сагайдачного справила величезне враження. Так говорив він і торік, і позаторік перед своїми блискучими походами. І кожного разу, висловивши свою думку, Сагайдачний навмисно усував себе, щоб кожному здавалося, ніби він прийшов до такого ж висновку самотужки. І кожного разу, приставши до гетьмана, поверталося козацтво, обкурене порохом і славою, від якої йшла обертом не одна молодецька голова. І звикли козаки вірити в нюх і розум Сагайдачного і мимоволі підпадали під вплив його авторитету. Отже,

й тепер лави Барабашевих прихильників чимало поріднішали.

— Чого боятися Жолкевського? Невже ми баби?

— Та й пани не журавлі. За море не полетять.

— Панів жменька, а в нас у штанях мокро з переляку.

— Тьху, ганьба! І оце справді соромно, панове, й очі підвести.

— Та Жолкевський до нас і носа не суне.

— Та що там думати! На Кафу!!! — здіймалися палкі вигуки тих, хто не бажав чекати.

Барабаш увесь кипів з люті, образи й обурення. Він відчував, що грунт тікає з-під його ніг. Шия його стала бурякова. Рясний піт виступив на чолі. На скронях набрякли жили.

— Панове! — гримнув він, стискаючи жилаві кулаки.— Де ваші голови? Чим ви думаєте? Чи горілкою у вас пам'ять відбило? Хто вас на панщину ганяв? Хто лупив канчуками? Хто відбирав останній гріш? І мед, і снопи, і птицю, і рибу? Хто з землі зганяв на волоки, відбирав під фільварки ваші лани? Пани! Самі пани! Хто забороняв вам судитися в своєї старшини? Знов пани! Від кого бачили ви саме знущання? А кого ви тепер слухаєте? Старшин, таких же панів, як і шляхта. Чим вони кращі? Також ссуть нашу кров, тільки прикриваються всякими хитрощами. Хто вам очі замилює улесливими словами? Сагайдак! Недоляшок! Королівський попихач! Кому король дає грамоти? Кого посилає в походи боронити свої справи, під Москву, під Смоленськ? Його, Сагайдака! Як вірний собака, служить він клятому панству і панському королеві. Осавула слухаєте! Свиридовича! Та він і сам шляхтич, колишній староста. Забули, як він колись ганяв вас на панщину? Який з нього козак? А ви й вуха порозвішували. Вони гадають вашими руками заробити собі половину здобичі за свої човни та військовий припас, бо в нетяги ані мушкета, ані шаблі нема путньої. Самі штани, чим сором прикрити, та й ті в дірках.

Голота оточила Барабаша щільним колом.

— Та воно так! — залунали вигуки.— Бити панів — це перша річ!

— Так і веди нас на панів.

— Хіба ж ми від того!

— Бий панів, чого довго думати!

— На ляхів веди!

— На коронного гетьмана!
— Викоренити їх до ноги!
— З родом-племенем!
— На Кафу!!! — надсаджувалися поодинокі голоси. Але юрба ревла чимраз гучніше.
— Бий панів!!!
— Пали! Ріж!!!
— З жінками та дітьми, щоб не розплоджувалися!
Тільки навколо Бородавки та ще кількох юрбилися жменьки козаків і де-не-де кидали своє гасло:
— На Кафу!!! На Кафу!!! Визволяти бідних невільників!
Барабаш відчував свою перемогу. Він стояв на барилі, взявшись кулаками під боки, і звитяжна усмішка заграла в його очах.
— Чого ж ви очікуєте, панове? Кидайте шапки! Бий панів! — гримнув він перший і перший кинув шапку вгору.
— Стій!..— ревнуло щось за його спиною.
І на барилі поруч Барабаша виріс Корж.
Міцно схопив він Барабаша за комір і обернув обличчям до себе. Нетяги завмерли з несподіванки. Запанувала тиша. Що це таке? Зарослий аж до очей, худий, як смерть, козак трусить Барабаша, кидаючи йому просто в вічі:
— Мовчи, падлюко! Ти бачив, що таке неволя? Знаєш її? Ні? Ну, так заткни собі пельку і не бреши, як собака на вітер!
— Не пізнаєте, панове? — звернувся він до юрби.— Справді важко пізнати, бо лихо тільки рака красить. Ну, так дивіться, я — Данило Корж, з Переяславського полку. Втік я з татарської неволі. Бачите: ось і невільницьке тавро на лобі. На все життя, до смерті; знівечили, випалили червоним залізом. А ось спина моя невільницька. Дивіться!
І швидким рухом Корж скинув стару свитинку, накинуту на голе тіло. Він був страшний: ребра і лопатки випинались у нього з-під шкіри, як на здохлій шкапині, і червоні, незагоєні басамани обшморгали його спину і плечі. Це було так моторошно, що козаки опустили очі додолу. Запанувала така тиша, що було чути, як зітхали старі сиві козаки, пригадуючи татарські катівні.
— Бачите ці басамани? — питав Корж, обертаючись на всі боки.— Зняли мене з галери тому вже півроку,

а рани від батогів та таволги ще не загоїлися. Отже, подумайте, які були вони на галері. А руки?! А ноги мої! Бачите, як роз'ятрили їх кайдани? Ось вона, неволя татарська! День і ніч у кайданах спи, працюй, їж і пий скарлючившись, прикутий до лави. А по спині б'ють таволгою. А годували чим? Стервом та гнилими покидьками! Собаки того не їстимуть, що ми їли з голоду. Важив я торік сім пудів, а тепер більше, як три, не заважу. На ребрах хоч смичком грай, як на скрипці... А ти ще смієш говорити, що не треба визволяти невільників? — звернувся він до Барабаша, міцно струснувши його за плечі.— Та за таке слово треба було б тебе, як собаку, продати татарам у неволю! Тоді б прочухався, кнур вигодуваний! Накрутить вас отакий дурень, отакий падлюка і зрадник,— звернувся Корж до юрби,— а ви, панове, й вірите! Подумайте, що в турків понад триста галер, а на кожній із них гине по двістітриста невільників. І всі вони ваші брати, така ж голота нещасна, бо ж старшина відкупається на волю. Гниють вони заживо від ран та голоду, а ви тут пельки дерете з ненажеру. Іч, які ви гладкі та відгодовані! Як кабани проти Різдва. Ткни ножем — ніж у салі загрузне, не дійшовши до м'яса, а там люди мруть з голоду і віку собі вкоротити не можуть, бо в кайдани закуті. Заждіть! Потрапите теж у неволю. Тоді порозумнішаєте. Та пізно буде зарадити лихові.

— А в панів хіба солодко? — крикнув Барабаш.— Не слухайте його, гетьманського підлабузника! Пригадайте панські канчуки, панщину, знущання! Панські шибениці. Орендарів пригадайте! Бий панів, голото нещасна!

Але слова його розтанули в скаженому реві юрби. Зблідлий, з гарячими, як вугілля, очима, Барабаш вихопив шаблю з ножен.

— Бий панів! — несамовито крикнув він. І кинувся на Бородавку.

Забряжчали шаблі. Тимко, Савка і ще сотні з дві одчайдушної голоти оточили свого ватажка.

Билися люто, мовчки, зціпивши зуби, по держаки застромлюючи леза в груди. Забиті не падали, затиснуті серед живих. Поодинокі постріли й вигуки, брязкіт лез, лайка, прокльони зливалися в глухе гудіння. Барабашівцям запалась під ногами земля. Барабаш бився завзято в першій лаві. Чимало супротивників

упало під його рукою. Чиясь шабля змахнула йому «оселедець» разом із шкірою з голови, оголивши череп. Скривавлений, блідий, він бився й бився, ніби не відчував ані болю, ані ран.

— Ось тобі, собако! — просичав Свиридович, націлившись на нього пістолем.

Пролунав постріл. Барабаш постояв з хвилину, хитнувся і важко поточився на Тимкове плече.

— Стривай, гадино!.. Ще пораху...ємося з вами...— промовив він з зусиллям.

І знепритомнів.

Сагайдачний увесь час стояв серед старшини, неймовірним зусиллям волі опанувавши себе. Розв'язувалась Настина доля. Вона в руках бурхливої юрби, стихії. Поки він говорив, юрба була приборкана, але Сагайдачний був надто обачна людина, щоб відступити від звичаю. Старшина мовчала. Вона ще вчора ухвалила все. Тепер справа була в руках голоти. Тихо перекидаючись словами, зиркали курінні отамани й діди в бік великого бучного кола. І до Сагайдачного долітали уривки розмов.

— Треба було кудись відрядити цього горлая.

— Зіпсує він нам усе діло.

— Бачите? Бачите, панове? Я ж казав. Ось він: виліз на діжку!

Сагайдачний здригнувся: Дмитро Барабаш. Це не палкий і несталий Бородавка. Це — сталева людина, яку можна вбити, але не привернути на свій бік. Сагайдачний ступив на перший щабель помосту, вдивляючись у промовця і намагаючись почути, що він каже. Зовнішньо гетьман був стриманий і спокійний. Тільки нігті його так учепилися в бильце помосту, що з-під них бризнула кров.

Ревуть нетяги. Кілька шапок промайнуло в повітрі. Але що це? Поруч Барабаша раптом виринула якась постать. Сагайдачний пізнав Коржа. Корж щось говорить, палко й обурено розмахуючи руками. Скидає свитку з плечей, показує юрбі своє знівечене кістляве тіло. І видно здалеку, як принишкли, як щільно згуртувалися навколо нього козаки... Час минає повільно, як тече кров у жилах коханця. І знов шапки летять у повітря. Здіймається гул низький і могутній, як буря. І наче блискавки в темній хмарі, блищать над натовпом шабельні леза.

Бій. Упертий, мовчазний бій. Старшина помітила, кинулася туди. Ось палахкотять серед безбарвного лахміття їх кармазинові жупани, наче плями крові, начебто червоний мак у житах. Брязкіт шабель стоїть у вухах. Як важко стояти і не вхопитись за зброю... Але буря зростає. Лайка, стогін, прокльони — все зливається в гуркіт буруну. Гучніше клекоче козацьке море. Опір барабашівців меншає. Де-не-де блимає лезо над головою. І хмара шапок здіймається над майданом, а громовий рев котиться з краю в край.

— На Кафу!!! Веди на Кафу!!!

Нетяги кидаються до старшини, ладні забити тих, хто не пристане до їх волі. І міцний рев заливає поміст.

— На Кафу!!! Веди на Кафу!!!

Віджили старі сивоусі діди. Загомоніли, заворушилися. І теж кинули шапки вгору.

А Сагайдачний, ніби прокинувшись від важкого сну, вибіг на поміст і зупинився перед юрбою. Яке сьогодні променясте сонце! Яка глибока синь над головою! І наче вороняча зграя, кружляють над юрбою червоноверхі шапки.

Очі йому спалахнули вогнем. Тисячі рук простяглися до помосту, і ревли могутні голоси:

— На Кафу!!! Веди на Кафу!!!

Вдарили срібні сурми оркестру, наче заспівало сонячне проміння свого звитяжного південного співу. І коли замовкли їх голоси й ущухли крики — довго ще лунало в горах за Дніпром:

— На Кафу! Веди на Кафу!..

Кінець першого тому

ПРИМІТКИ

Непросто складалася видавнича доля роману З. Тулуб «Людолови». Вперше його було надруковано окремим виданням: Тулуб З. Людолови: Історичний роман.— К.; Одеса: Молодий більшовик.— 1934.— Т. 1; 1937.— Т. 2.

Майже одночасно з українським виданням першого тому 1935 р. у Москві вийшов російськомовний текст твору, над яким письменниця працювала паралельно.

Уривки другого тому друкувалися обома мовами протягом 1936 р. у журналах «Радянська література», «Советская литература», «Штурм».

Та трагічна доля З. Тулуб — арешт влітку 1937 р.— на 19 років відірвала письменницю від роботи. 8 вересня 1956 р. повернувшись до рідного Києва з тяжким багажем пережитого, передуманого і переосмисленого, вона відразу взялася за перо, до своїх «Людоловів». Доскіпливе редагування твору, що вийшов у світ в 1934 і 1937 роках, призводить до вироблення того авторського тексту, який був покладений в основу видання 1957 р. і остаточно доопрацьований у 1958 р. Згодом, останнє прижиттєве видання 1961 р. повторило його. Автокупюри, зроблені З. Тулуб прямо по тексту першовидань, свідчили про жорстку, вимогливу й вдумливу роботу, що сприяла виробленню остаточного тексту, який найповніше виявив останню творчу волю автора. Потвердження цьому дає текстологічний аналіз, проведений під час підготовки нинішнього видання, при порівнянні текстів 1934, 1937 і 1957, 1958 років.

У роботі над новим варіантом «Людоловів» З. Тулуб йде, в основному, двома шляхами, які сприяли виробленню ідейно-художньої цілісності та композиційної стрункості твору. Перший — певне скорочення тексту.

Другий — письменниця робить ряд уточнюючих правок як у плані художньому, так і з точки зору дотримання історичної правди, історичної вірогідності.

Усі доповнення, які були зроблені в новому варіанті тексту у першому і другому томах, розширювали сюжетно-композиційні, понятійні рамки роману, сприяли глибшому вияву психологічних, філософських, соціальних характеристик людей та обставин, в яких вони діяли.

У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігаються: перший том роману «Людолови», виданий

в 1934 році (фонд № 150, од. зб. 329), і два примірники другого тому, виданого в 1937 році (фонд № 150, од. зб. 229, 230). Саме по друкованому тексту цих першовидань З. Тулуб було проведено нове редагування твору, де правки робилися синім і фіолетовим чорнилами, вклейки — 1-й і 2-й машинописні примірники.

Наявний також машинописний варіант російськомовного видання (фонд № 150, од. зб. 67, 68).

Органічною складовою частиною тексту є авторські примітки, що подані в кінці кожного тому. Зберігаючи їх як єдину художню цілісність по відношенню до всього тексту, все ж необхідно було внести певні уточнення, дещо розширити даний коментар через уведення нових позицій. Всі ці моменти застережні. Намагання якнайповніше використати авторський текст приміток пояснює і включення до них деяких позицій з машинописного російськомовного варіанту, котрі випали, очевидно, при редакторському редагуванні. Поданий словник маловідомих і незрозумілих слів у кінці кожного тому теж включає авторське їх тлумачення, наявне в зазначеному машинописі, але не включене в друкований текст.

Історичні прізвища, специфічні реалії виправлено за сучасним правописом із збереженням лексичних, фразеологічних, фонетичних і морфологічних особливостей мови письменниці.

Подається за виданням: Тулуб З. Людолови: Історичний роман.— К.: Держлітвидав України, 1958.— Т. 1.

[1] *Староство* — державний маєток, який давали від уряду урядовцям замість утримання. Три чверті прибутків від староства йшло на користь старости, що дістав маєток, а чверть (так звана кварта) — на утримання королівського регулярного війська, так званого кварцяного війська (від слова кварта). *(Приміт. авт.)*

[2] *Метрикант* — завідувач королівської канцелярії, що видає метрики, грамоти та інші документи від королівського імені. Досить значна посада. *(Приміт. авт.)*

[3] *Підкоморій* — суддя, що розглядає тільки справи про землю та її розмежування. В польській службовій ієрархії посаду підкоморія вважали за досить значну. *(Приміт. авт.)*

[4] *Маршалківська сторожа* — міська варта, яка стежила за дотриманням певних часових меж в'їзду до великих міст Польщі та виїзду з них, безпосередньо підпорядковуючись службовим особам сейму.

[5] *...в стилі італійського Відродження.*— Йдеться про XIV — XVI ст.— епоху переходу середньовічної культури до культури нового часу. Архітектурний стиль доби Відродження характеризується гармонійністю, величавістю, класичною довершеністю. Провідне місце тут займали світські будівлі (палаци, громадські будинки, вілли). Використовувались колонада, арочні галереї, куполи.

[6] *Свєнтоянський собор* — головна кафедральна церква Варшави, пам'ятник готичної архітектури, прикрашений різьбленням з білого мармуру. За кілька років до описуваних подій його дзвіниці звали-

лися під час урагану (1606 р.), і тоді на місці старої дзвіниці було збудовано нову, в стилі італійського Відродження. *(Приміт. авт.)*

[7] *Костьол Святої Діви* — мається на увазі костьол Діви Марії, споруджений бл. 1360 р.— середина XVI ст. у Кракові.

[8] *Князі Мазовецькі* — феодали, яким спочатку належало місто Варшава як власність. Лише згодом стала Варшава державним містом і, нарешті, столицею. *(Приміт. авт.)*

[9] *Король Зигмунд III* — із шведської династії Ваза, чому його часто звали шведським принцом. Панство обрало його на польський престол року 1587-го. Зигмунд був під величезним впливом єзуїтів і взагалі духовенства. *(Приміт. авт.)*

Точніше — *Сигізмунд III Ваза (1566—1632)* — король польський і великий князь литовський з 1587 р., король шведський в 1592—1599 рр. Жорстоко придушуючи козацько-селянські повстання, добивався полонізації України і Білорусії.

[10] Польська конституція знала дві палати: сенат і так звану Посольську Ізбу, або Вальний сойм, який відбувався у Варшаві кожні два роки. Депутати Посольської Ізби звалися послами, і кожен з них представляв яку-небудь із польських земель. У Польщі тільки шляхта мала всі громадянські права. На соймі всі справи затверджувалися одноголосно, а постанови сойму проводилися в життя тільки в тих землях, де їх затверджувала місцева шляхта на звітному (реляційному) соймику. Постанови сойму звалися конституціями. *(Приміт. авт.)*

[11] *Шафар* — скарбник, касир, той, що збирав податок. *(Приміт. авт.)*

[12] У Варшаві шляхтич мав право будувати будинок з трьома вікнами на вулицю, міщанин — з двома, а ремісник — з одним вікном. *(Приміт. авт.)*

[13] *Стація* — військовий постій, коли розташовували жовнірів по приватних будинках. *(Приміт. авт.)*

[14] *Московський похід* — йдеться про відкриту інтервенцію Речі Посполитої проти Росії на початку XVII ст. У вересні 1609 р. її військо почало облогу Смоленська. У серпні 1610 р., наляканий антифеодальним рухом, боярський уряд визнав російським царем польського королевича Владислава і потай впустив польсько-литовське військо в Москву. 1612 р. вона була визволена завдяки героїчній боротьбі народних мас. Спроба завоювання Російської держави в 1617 р., через облогу Москви, завершилася відступом військ Речі Посполитої у жовтні 1618 р.

[15] *...трохи нижче Лубенщини Вишневецького.*— Йдеться про українського магната, князя Дмитра Івановича Вишневецького (? — 1563). У 50-х роках XVI ст.— черкаський і канівський староста. 1554—1555 рр. збудував замок на о. Мала Хортиця. Брав участь у поході російських військ на Кримське ханство. Страчений турками. За різними версіями, оголошувався як засновник Запорозької Січі, ототожнювався з Байдою.

[16] *Дике Поле* — землі, розташовані між Доном, Верхньою Окою та лівими притоками Десни й Дніпра. В XVI ст.— місце стихій-

ного заселення українськими та російськими селянами вільних земель.

[17] *Крулевщизна* — маєток, що належав особисто королеві. Частину крулевщизни король роздавав панству, щоб привабити його до себе. *(Приміт. авт.)*

[18] *Мартин Броневський* — польський посол у Туреччині, що залишив цікаві мемуари про східне життя. *(Приміт. авт.)*

[19] *Фірман* — універсал турецького султана. *(Приміт. авт.)*

[20] *Річ Посполита* — буквальний переклад латинського слова Respublica (республіка). Поляки називали свій державний устрій республікою, тому що король у них був не наслідний, а вибірний. *(Приміт. авт.)*. Річ Посполита як офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави проіснувала з часу Люблінської унії 1569 р. до 1795 р.

[21] *«Декамерон» Боккаччо* — видатна літературна пам'ятка епохи Відродження, створена протягом 1352—1354 рр. вченим-філологом, письменником і гуманістом Джованні Боккаччо (1313—1375).

[22] *Попеня* — московський цар Михайло Федорович Романов. У Польщі звали його «попеня», бо батька Михайла Федоровича було силоміць пострижено в монахи під ім'ям Філарета. Філарет був довго в польському полоні, а потім, повернувшись до Москви, був обраний московським патріархом. *(Приміт. авт.)*

Михайло Федорович перебував на російському престолі 1613—1645 рр.

[23] *Королевич Владислав* — син і спадкоємець короля Зигмунда III; Владислав королював по смерті батька під ім'ям Владислава IV. *(Приміт. авт.)*

У 1610 р. *Владислав IV Ваза (1595—1648)* був проголошений частиною російського боярства царем, але народ не прийняв цього рішення. Під час російсько-польських воєн 1617—1618 рр. і 1632 — 1634 рр. домагався російського престолу, але безрезультатно. Використовував у цих війнах українське реєстрове козацтво, вдаючись до тимчасових поступок в їхніх вимогах.

[24] *Пожарський Дмитро Михайлович (1578—1642)* — князь, боярин (з 1613 р.), російський полководець, народний герой. Разом з Кузьмою Мініним став керівником народного ополчення 1611—1612 рр. Керував воєнними діями проти польських інтервентів у 1613—1618 рр.

[25] *Регулямін* — наказ шляхти своїм послам, депутатам Вального сойму. *(Приміт. авт.)*

[26] *Едем* — рай. *(Приміт. авт.)*

[27] *Генріх Валуа* — французький принц, що королював у Польщі два роки (1573—1574). *(Приміт. авт.)*

[28] *Меса* — католицька церковна служба. *(Приміт. авт.)*

[29] *Маршалок сойму* — голова сойму. *(Приміт. авт.)*

[30] *Вязьма* — місто в Смоленській обл. на р. Вязьма. У 1403 р. було захоплене литовськими феодалами, остаточно приєднане до Росії в 1494 р.

[31] *Дієта* — добове утримання, призначене послам Посольської Ізби під час соймової сесії. *(Приміт. авт.)*

[32] *Нотарій* — секретар сойму. *(Приміт. авт.)*

[33] *Королівська пропозиція* — реєстр справ, що уряд передав на розгляд соймові. *(Приміт. авт.)*

[34] *...козацький похід на Синоп.*— Йдеться про визвольний похід запорожців у 1614 р. Спаливши арсенал і турецькі кораблі, козаки здобули Синоп.

[35] *Понт Евксінський* — Чорне море (по-грецькому). *(Приміт. авт.)*

[36] *Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; ? — 1622)* — гетьман українського реєстрового козацтва. Виховувався в Острозькій школі. 1601 р. прибув на Запорозьку Січ. Очолив боротьбу козаків проти турецько-татарського війська та польської шляхти. Відіграв важливу роль у розвитку української культури, науки. Похований у Братському монастирі в Києві.

[37] *Клепсидри* — пісковий годинник. *(Приміт. авт.)*

[38] *Масляниці* — т. зв. масний тиждень, релігійне свято на честь приходу весни, пробудження природи, початку землеробства. Відзначається в кінці лютого або на початку березня.

[39] *Томаш Делабел* — художник-баталіст, відомий в Польщі у середині XVI ст.

[40] Формулу дарчої грамоти взято з документів доби. *(Приміт. авт.)*

[41] *Солтис* — сільський староста, обраний від селянства. *(Приміт. авт.)*

[42] *Анатолія* — малоазійське побережжя Чорного моря. На відміну від нього європейський берег Чорного моря турки називали Румелійським. *(Приміт. авт.)* Назва провінції на заході Малої Азії з центром у Кютах'є.

[43] *Псалми* — твори іудейської й християнської релігійної лірики. Найповнішим їхнім зібранням вважається Псалтир, який входить до складу Старого завіту Біблії і приписується давньоєврейському цареві Давиду.

[44] *Царгород* — назва Константинополя (сучасного Стамбула), поширена за часів Київської Русі і до XVII ст.

[45] *Кроми* — с.м.т., розташоване на р. Крома в Орловській обл. РРФСР. Уперше згадується в літописі 1147 р. У 1605 р. прибічники Лжедмитрія I під керівництвом отамана Корели витримали тут облогу військ Мстиславського, Шереметьєва і Шуйського, а в 1606 р. завдали поразки військам царя В. Шуйського загони І. Болотникова.

[46] *Сіверяни* — одне із східнослов'янських племен. У кінці першого тисячоліття нашої ери жило по Десні, Сейму, Сулі. До складу Київської Русі ввійшло в кінці IX. Основними містами Сіверського князівства були Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський.

[47] *Великий гетьман коронний* — головний командувач польської армії і одночасно військовий міністр. *(Приміт. авт.)*

[48] *Ясир* — бранці, полонені люди, захоплені татарами-работорговцями на продаж. Слово татарське. *(Приміт. авт.)*

[49] *Коли б у мене була кишеня, як у Радзівілла.*— Очевидно, йдеться про литовського гетьмана з роду Радзівіллів — *Януша Радзівілла (1612—1655).* Нещадно експлуатував і жорстоко розправлявся з населенням України і Білорусії під час свого гетьманування на їхніх землях.

[50] *Чистилище* — місце, де ніби тимчасово мучаться грішні душі, які не так нагрішили, щоб назавжди опинитися в пеклі, але й не такі безгрішні, щоб одразу потрапити до раю (тимчасове пекло, за уявленням католицької церкви). *Люцифер* — король пекла. *(Приміт. авт.)*

[51] За середньовічним уявленням пекло розподілялося на дев'ять кіл, де мучилися грішники, залежно від своєї провини. В дев'ятому колі найзапекліші грішники знаходили найстрашніші муки *(Приміт. авт.)*

[52] *Арістотель (384—322 до н. е.)* — давньогрецький філософ і вчений. Вчився у Платона в Афінах. Вихователь Александра Македонського. Відстоював принципи матеріалізму.

[53] *Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.)* — давньоримський політичний діяч, оратор, письменник.

[54] *Скарга* — відомий єзуїт і промовець кінця XVI ст. *(Приміт. авт.) Скарга Петро (1563—1612)* — зачинатель польської ораторської прози, церковно-релігійний і політичний діяч Речі Посполитої. З 1588 р.— придворний проповідник короля Зигмунда III Вази. Ініціатор і пропагандист Брестської унії 1596 р.

[55] *Схизматики* — православні. *(Приміт. авт.)*

[56] *Соймик* — з'їзд шляхти кожної окремої провінції, або воєводства, найвища влада на місцях. *(Приміт. авт.) Брацлавське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена польським урядом після Люблінської унії 1569 р.

[57] *Буг* — права притока Вісли (Західний Буг). Бере початок на Подільській височині у Львівській обл., впадає у Віслу нижче від Варшави. Довжина 831 км.

[58] *Вітраж* — мозаїка з шматків кольорового скла, де кожен шматок вставляли в окрему просвітку олов'яної рами-каркаса зі складним візерунком, що утворював своїм плетивом цілі малюнки, які можна бачити тільки на світло. Вітражі з'явилися в X ст. н. е. Іноді вони вражають своєю виключною майстерністю. Поруч із справжнім вітражем (з шматків різнокольорового скла) ми бачимо і малюнки, намальовані на скляній дошці фарбами, прозорими, як желатин,— це підробка під вітраж. *(Приміт. авт.)*

[59] *Піднайменник* — Гришка Отрєп'єв, що під ім'ям царевича Дмитрія, сина Івана IV, царював один рік у Москві. *(Приміт. авт.)* Лжедмитрій I (? — 1606), ставши російським царем у 1605 р., намагався догодити польській і російській знаті. Вбитий боярами внаслідок змови.

[60] *Лісовчики* — військо польського пана Лісовського, що разом із Сапєгою та іншими панами довго воював з Москвою і не бажав вивести свого війська з Московщини після підписання пакту Варшави з Москвою. *(Приміт. авт.)*

[61] *Синоп* — місто на півночі Туреччини, порт на Чорному морі.

[62] *Мінера* — місто в Османській імперії на Чорному морі.

[63] *Архіока* — місто в Османській імперії на Чорному морі.

[64] *Стамбул* — місто в Туреччині, головний торговельний, промисловий і культурний центр країни, морський порт.

[65] *Капудан-баша* — адмірал турецького флоту. *(Приміт. авт.)*

[66] *Очаків* — місто в Миколаївській обл. на Дніпровському лимані. Морський порт. Засноване в кінці XIV — на початку XV ст. литовським князем Вітовтом як фортеця Дашів. З XVI ст. належало до турецько-татарських завойовників, в 1523, 1669, 1688, 1692 і 1694 рр. його штурмували запорозькі козаки.

[67] *Січ* — йдеться про головне укріплення на південному сході Придніпров'я, від якого й пішла назва Запорозької Січі — суспільно-політичної та військово-адміністративної організації українського козацтва, створеної в першій половині XVI ст. Виникнення її було зумовлено масовим переселенням козацтва з середнього Придніпров'я, згодом інших земель, за Дніпрові пороги у зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького гніту й під тиском польсько-литовських панів.

[68] *Конституція* — постанова Вального сойму. *(Приміт. авт.)*

[69] *В його пучках виблискувало маленьке срібне розп'яття.*— Хрест із зображенням розп'ятого на ньому Ісуса Христа.

[70] *Наливайко Северин (?—1597)* — ватажок козацького повстання 1594—1596 років проти польських панів і місцевих феодалів. *(Приміт. авт.)* Був активним учасником походів запорожців проти турецько-татарських загарбників, згодом — вступив на службу до князя Костянтина Острозького сотником надвірної корогви. Навесні 1594 р. залишив службу. Зраджений частиною козацької верхівки, у 1596 р. був кинутий до варшавської в'язниці і після жорстоких тортур — четвертований.

[71] *Привілей* — королівський наказ, або грамота, якою король надавав певній особі якісь особливі права в нагороду за які-небудь послуги королю. *(Приміт. авт.)*

[72] *Протестація* — запис, що його вписують до судових книг, докладно викладаючи порушення закону. Такий запис мав подвійну мету: по-перше, це була заява до суду, прохання притягти злочинців до права, а по-друге,— оголошення незаконних вчинків, щоб знеславити злочинця в очах суспільства. *(Приміт. авт.)*

[73] Гродський суд існував у кожному воєводстві. Його розгляду підлягали справи карні: душогубства, наїзди, гвалтування жінок, підпали тощо; отже, запис до гродських книг визначав, що гродський суд мусить розглянути таку справу. *(Приміт. авт.)*

[74] *Трибунал* — найвищий суд Польської держави, який існував не у Варшаві, а в Любліні. Йому підлягали справи, вже розглянуті в гродському суді свого воєводства, коли люди, постраждалі від злочину, не задоволені вироком (касаційна інстанція). *(Приміт. авт.)*

[75] *Люблін* — місто в Польщі, розташоване на річці Бистшиці. Тут було підписано польсько-литовську Люблінську унію 1569 р.

[76] *Колегіум* — шляхетська середня школа. *(Приміт. авт.)*

[77] *Овідій* — римський поет I ст. н. е. *(Приміт. авт.)*

[78] *Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608)* — український магнат, київський воєвода, культурний діяч. Господар великих маєтностей на Правобережній Україн і в Галичині. В місті Острозі ним було створено гурток антиуніатських літераторів і публіцистів, у 1576 р. засновано Острозьку школу, відому під назвою «академія», та ряд інших шкіл, фінансовано одну з найстаріших друкарень на Україні — Острозьку друкарню, засновником якої в 1578 р. був І. Федоров.

[79] *...чомусь пригадалося євангельське оповідання, як апостол Петро зрікся Христа: «Ще й півень тричі не проспіває, як ти зречешся мене».*— За євангельськими переказами ці слова Ісус Христос провозвістив у Гефсіманському саду. (Євангеліє від св. Матвія, гл. 26, 34—35; Євангеліє від св. Марка, гл. 14, 27—31; Євангеліє від св. Луки, гл. 22, 31—34; Євангеліє від св. Іоанна, гл. 13, 37—38).

[80] *Надумавши перейти до унії...*— тобто окатоличитися, прийняти основні догмати католицизму і визнання зверхності папи римського. Об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої було відповідно скріплено Брестською унією 1596 р.

[81] *Голіаф* — велетень, якого поборов єврейський цар Давид. *(Приміт. авт.)*

[82] *Баторій Стефан (1533—1586)* — польський король з 1576 р., полководець.

[83] *Матко боска, свента Маріє!* — Богородице, свята Маріє! *(Пол.)* — Традиційно вживаний у католиків вираз при звертанні до матері Божої, святої Марії (частіше при здивуванні, спротиві).

[84] Кожен шляхтич платив на користь церкви десятину, що звалася денарієм святого Петра — податок на кожного католика на користь Ватікану. *(Приміт. авт.)* Тут символічне ототожнення з іменем святого Петра одного із апостолів (у Новому завіті), котрий першим проголосив Ісуса месією (Христом). За церковним переказом, Петра називають першим римським єпископом.

[85] *Римська курія* — сукупність установ, підпорядкованих папі римському як главі католицької церкви і держави Ватікан.

[86] *...на Низу, на Запорожжі.*— Назва нижньої течії Дніпра, де у XVI—XVIII ст. селилися запорожці.

[87] *...кожен чесний католик ризикує опинитися біля райської брами швидше, ніж святий Петро ляже спати з своїми ключами.*— Йдеться про одного з дванадцяти апостолів, вибраних Ісусом і наділених пасторською владою. Йому під силу було зцілення, здатність воскрешати із мертвих. Древнім атрибутом при зображенні його є два, рідше три ключі від райських врат і воріт пекла.

[88] *Лотри* — перекручене латинське слово latro (розбійник). Так польські пани звали козаків. *(Приміт. авт.)*

[89] *Афон* — назва півострова в Егейському морі (в частині Середземномор'я між Балканським півостровом і Малою Азією та островом Кріт).

[90] *Трапезунд* — місто в Туреччині, засноване у VIII ст. до н. е. В 1204—1461 рр.— столиця Трапезундської імперії. В 1616 р.— тимчасово захоплене українськими козаками у боротьбі проти турків-османів.

[91] *Візир* — найвищий урядовець Турецької держави, носій султанської печатки. *(Приміт. авт.)*

[92] *Прогноїнська коса* — піщана коса у північній частині Чорного моря.

[93] *Великдень* — весняне релігійне свято, що відзначається як воскресіння Ісуса Христа.

[94] *Маршалок* — почесна гідність, яка найближче відповідає «предводителю дворянства» часів царату. *(Приміт. авт.)*

Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575—1642) — одна із засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. 1615 р. пожертвувала садибу з доходами під будови Братського монастиря, церкви Богоявлення і нової Братської школи. З чого, власне, і пішла Києво-Могилянська колегія (Київська академія).

[95] *Почти* — магнатські військові загони, двірське військо, почет, який супроводив магната в дорозі як охорона від наглого нападу і для пишності. *(Приміт. авт.)*

[96] *Чумацький Шлях* — світла туманна смуга, яку спостерігають на зоряному небі в ясні безмісячні ночі. Українська народна назва Млечного Шляху.

[97] *Кам'янець* — колишній центр Кам'янецького повіту (сучасної Вінницької обл.), який на той час перебував під владою панської Польщі.

[98] *Гданськ* — місто на півночі Польщі, на березі Гданської бухти. В XV — XVII ст.— один з найбільших зовнішньоторговельних осередків Польщі.

[99] *Радця* — член міської ради. Обирався завжди з багатих міщан. *(Приміт. авт.)*

[100] *Стрятин* — нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. На поч. XVII ст. єпископом Г. Балабаном і його племінником Ф. Балабаном тут була заснована Стрятинська друкарня. Серед друкарів — відомий П. Беринда. Обладнання друкарні, придбане Є. Плетенецьким, стало базою для заснування в 1615 р. Києво-Печерської друкарні.

[101] *«Отче наш»* — християнська молитва.

[102] *Лавра Печерська* — православний монастир, заснований у 1051 р. монахами Антонієм і Феодосієм в печерах біля літньої князівської резиденції с. Берестового поблизу Києва. В XI ст. став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. В XII ст. дістав статус лаври, яка відігравала важливу роль у розвитку давньоруської культури, була центром літописання житійної літератури. В XVI—XVII ст. Києво-Печерська лавра — один із центрів боротьби проти окатоличення українського населення і проти уніатства.

[103] *Ванчос* — добре виструганi тонкі дошки для теслярських робіт. *(Приміт. авт.)*

[104] *Мекка* — арабське місто, де поховано мусульманського пророка Магомета і куди магометани ходять на прощу. *(Приміт. авт.)*

[105] *Намазлик* — килимок, який мусульмани підстелюють під себе під час молитви. *Мінарети* — вежі мусульманської церкви, так званої мечеті. *Аллах* — бог, мулла — мусульманський піп. *(Приміт. авт.)*

[106] *Кет-худа* — взагалі означає хазяїн, а в татарському селі — сільського старосту. *(Приміт. авт.)*

[107] *Покрова* — церковне свято, яке відзначають 14 жовтня за н. ст. (1 жовтня за ст. ст.)

[108] *Дідич* — землевласник. *(Приміт. авт.)*

[109] *Креденець* — (від французького слова crédence великий буфет з трьома двійчастими дверцями. *(Приміт. авт.)*

[110] *Нібелунги* — міфічний народ карликів, нащадків короля Нібелунга, герої старовинного німецького епосу «Пісня про Нібелунгів».

[111] *...вона затьмарила волоську капелу Аспірло Пацелі, що співала в Свентоянському соборі, в Варшаві.*— Відома на той час хорова капела в Польщі.

[112] *Сандомир* — місто на південному сході Польщі на р. Віслі. Засноване в XI ст., відоме своїми архітектурними пам'ятниками XIV—XVII ст.

[113] *Прокуратор* — адвокат-юрист, непрофесійний оборонець на суді. *(Приміт. авт.)*

[114] *...як колись Христос вигнав гендлярів з храму.*— Мається на увазі сюжет, викладений у Євангелії від св. Матвія, гл. 21, 12—13; Євангелії від св. Марка, гл. 11, 15—16; Євангелії від св. Луки, гл. 19, 45—46 («И вниде Іисус въ церковь божію и изгна вся продающия и купующая въ церкви...»).

[115] *Нобілітація* — возведення у шляхетську гідність шляхом отримання королівської грамоти про те, що дана особа наділяється усіма правами, належними шляхтичу. *(Приміт. авт.)*

[116] *Дезуніт* — той, хто не прийняв унії — тобто православний. В устах католиків того часу слово набувало образливого відтінку. *(Приміт. авт.)*

[117] *Ярослав* — місто на південному сході Польщі. Права міста має з 1323 р.

[118] *Перемишль* — місто в Польщі на р. Сан. Засноване у X ст. У XII—XIV ст. перебувало у складі Галицько-Волинського князівства, у XIV—XVIII ст.— у складі Польщі.

[119] *Лан* — земельна міра, щось із тридцять гектарів; слово лан уживається, крім того, в значенні ріллі. *(Приміт. авт.)*

[120] *Ще й ралом пройти по згарищу, як колись Тіт по вулицях Єрусалима.*— Йдеться про римського імператора *Тіта (79—81 н. е.)* з династії Флавіїв. Під час Іудейської війни (66—73 н. е.) очолювані ним війська після п'ятимісячної облоги Єрусалима захопили і зруйнували місто. Полонених було продано в рабство.

[121] *Содом і Гоморра* — два староєврейські міста, які, за біблійною легендою, за гріхи своїх мешканців провалилися крізь землю, і на місці їх існування утворилося так зване Мертве море. Очевидячки,

це перекручений спогад про вулканічний вибух в тлумаченні староєврейських священиків. *(Приміт. авт.)*

[122] *Лот* — біблійний персонаж, племінник Авраама. Після знищення Содома богом Ягве, розгніваним розбещеністю жителів, лише праведній сім'ї Лота було даровано життя. Однак дружина Лота, покидаючи палаюче місто, не виконала наказу Бога й озирнулася. За це була перетворена ним на соляний стовп. Звідси вираз — «остовпіла як жінка Лота».

[123] *Віргіліуш* — римський поет, автор відомої поеми «Енеїда»; на початку доби Відродження італійський поет Данте Аліг'єрі в «Божественній комедії» описує свої блукання пеклом, де душа Віргілія супроводить його і дає йому пояснення всього, що він бачить. *(Приміт. авт.)*

[124] *Гайсин* — місто у Вінницькій обл. Уперше згадується в історичних джерелах 1545 р. Після Люблінської унії 1569 р. опинилося під владою шляхетської Польщі. Під час національно-визвольної війни 1648—1654 рр. увійшло до Брацлавського полку (1648—1712).

[125] *Трехтемирівський монастир* — був своєрідним домом для старих, самотніх і немічних козаків, які або постриглися там в монахи, або просто доживали в ньому свій вік. Утримувало монастир Запорозьке Військо.

[126] *Вендрува́ти* — від німецького слова wandern — подорожувати. Тому що за середньовіччя міста польські були заселені німецькими ремісниками,— всі терміни, що стосуються цехового устрою, і самий цеховий устрій був мало не копією такого ж німецького устрою. Від слова вендрувати і походить сучасна форма мандрувати. *(Приміт. авт.)*

[127] *Чигирин* — місто в Черкаській обл. В першій половині XVI ст. згадується як укріплений козацький зимівник. Після Люблінської унії 1569 р. перейшов з-під влади Великого князівства Литовського до шляхетської Польщі. В 1592 р. дістав Магдебурзьке право. Відомий як адміністративно-політичний центр України 1648—1660 рр., резиденція Б. Хмельницького.

[128] *Парта́ч* — ремісник, що не належить до професійної організації — цеху. Цехові розповсюджували думку, що партачі погано працюють, щоб позбавити їх замовців; згодом слово набуло значення «той, що погано робить», як його уживають і зараз. *(Приміт. авт.)*

[129] *Юридика* — передмістя, а іноді частина міста, де жила шляхта, яка не визнавала влади магістрату як стану нешляхетного. *(Приміт. авт.)*

[130] *Шпиталь* — будинок для старих і немічних людей, де тимчасово перебували прочани. *(Приміт. авт.)*

[131] *Голосіївський ліс* — місцевість, що належала Києво-Печерській лаврі (нині Московський р-н м. Києва). В першій половині XVII ст. тут був монастир, заснований митрополитом Петром Могилою; у XVIII ст.— закладений великий лісопарк («висіяний на голому місці» — звідси, можливо, і назва).

[132] *Видубицький монастир* — монастир під Києвом, на березі Дніпра, за Печерською лаврою, один із найдавніших на Русі. Назва

його пішла ось звідки: коли Володимир вводив християнство, християни повалили язичницьких богів і скинули їх у Дніпро. Кинули і Перуна, що стояв на своєму пагорбі на нинішній вулиці Жертв Революції. Ідол був дерев'яний, оббитий сріблом. Він поплив вниз за течією, а понад берегом зі сльозами бігли вірні йому язичники і кричали: «Видибай, боже!» (тобто: «Винирни, боже!»). І ось біля Видубицького монастиря Перуна винесла дніпрова хвиля на берег. Прибігли християни, порубали його, спалили і на місці спалення поставили в XI ст. церкву і монастир. *(Приміт. авт.)*

За науковими даними, Видубицький монастир заснований на південній околиці Києва в другій половині XI ст. князем Всеволодом Ярославовичем як родинний. За літописами, тут був перевоз на лівий берег Дніпра. Сучасний ансамбль Видубицького монастиря склався в кінці XVII — на поч. XVIII ст., коли було споруджено Георгіївський собор і трапезну (1696—1701), а пізніше — дзвіницю (1727—1733) в стилі українського барокко.

[133] *Рочки* — сесія земського суду, що розглядала справи цивільні. Такі рочки відбувалися тричі на рік: у січні, після польського свята Трьох королів, так звані Трикрульські; Троїцькі та Михайлівські — після католицького свята Михайла, 29 вересня. Кожні рочки тривали два-три тижні. *(Приміт. авт.)*

[134] *Антоній Грекович* — намісник митрополита Йосипа Рутського, що перейшов до унії. За часів Сагайдачного точилася запекла боротьба між уніатами і православними. Унія — це спроба об'єднати обидві ворожі церкви (римську та грецьку), залишаючи непорушеною православну відправу та догматику, але з умовою, щоб вони визнали над собою владу римського папи. Така унія була передусім корисна римській церкві, бо тоді до неї переходили незліченні скарби, маєтки та підданці православних монастирів, церков і парафій, а з другого боку, шляхті — як класу визискувачів, бо католицьке духовенство допомагало їй проводити в життя покріпачення селянства. Проте унія була невигідна старшині й дрібному православному духовенству, відбираючи у перших — одну десяту прибутків на користь Риму, а у других — парафії. Між духовенством православним і католицько-уніатським точилася боротьба за право визискувати парафіян та за монастирські маєтки. Православні спиралися на селянство й козацтво, звідси й оригінальні поняття тих часів — «хлопська віра», себто православна, і «панська віра», тобто католицька. Єпископи мало не всі самохіть перейшли до унії, щоб зберегти за собою від шляхетського наступу свої маєтки й кошти. *(Приміт. авт.)*. У 1618 р. за спробу захопити Києво-Печерську лавру Антонія Грековича було втоплено у Дніпрі.

[135] *Йосип Рутський* — київський митрополит, уніат, один з найзапекліших проводирів унії. Плетенецький чимало разів позивався з ним, полемізував і навіть боровся з ним збройною силою. *(Приміт. авт.)*

[136] *Сеймовий суд* — суд, що існував при Вальному (загальному) сеймі до прийняття Люблінської унії 1569 р., а згодом — в Речі Посполитій як станово-представницька установа феодальної Польщі.

[137] Слово *кир* — господар, пан (по-грецькому). *(Приміт. авт.)*

[138] *Успенська церква* — церква у Львові, яка існувала ще за давньоруських часів. Неодноразово відбудовувалась після пожеж. Третя відбудова в 1547—1559 рр. (арх. Петро Італієць) не збереглася, однак її зображення залишилось на печатці Ставропігійського братства (XVI ст.). Нинішню Успенську церкву споруджено у 1591—1629 рр.

[139] Надгробок Острозького зберігається й досі в головній лаврській церкві. Коштом Острозького надруковано всю слов'янську Біблію і чимало книжок наукового, релігійного та полемічного змісту. (Приміт. авт.)

[140] *...готичні собори Гнєзно* — місто в Польщі, у Познанському воєводстві. Гнєзно — перша столиця давньопольської держави, один із найдавніших центрів слов'янської культури. Завдяки перебуванню тут гнєзненського архієпископства, заснованого в 1000 р., уславилося своїми церковними спорудами, зокрема готичними соборами, в одному з яких зберігаються мощі святого Альберта.

[141] *Домініканці* — католицький чернечий орден, заснований у 1215 р. ченцем Домініком у Тулузі. Вели боротьбу з єретичними рухами.

[142] *Бернардини* — члени католицького чернечого ордену, заснованого у 1098 р. у місті Цисцерціумі (Франція) абатом монастиря в Клерво — Бернардом Клервоським. Бернардини були найпоширенішим католицьким орденом на Україні.

[143] *Імператор Рудольф* — мається на увазі імператор Священної Римської імперії *Рудольф II (1576—1612),* син і наступник Максиміліана II із династії Габсбургів. Вихованець єзуїтів, він був провідником політики жорстокого католицизму, що викликало активний спротив в габсбурзьких землях. У 1611 р. змушений був під тиском дворян зректися престолу на користь свого брата Матвія.

[144] *Ватікан* — держава-місто, розташоване у межах столиці Італії — Римі. Центр католицької церкви, резиденція її глави — папи римского. У Ватікані зосереджені видатні скарби культури і мистецтва.

[145] *Балабани* — мається на увазі *Балабан Гедеон* (світське ім'я — *Григорій Маркович; 1530—1607)* — український культурно-освітній, церковний і політичний діяч. З 1566 р.— єпископ у Львові. Виступав проти запровадження на Україні григоріанського календаря (1582), проти Брестської унії 1596 р., посилення гніту польської шляхти на українське населення. Залучивши до редакційно-видавничої діяльності у Стрятинській друкарні, організованій ним же, Памву Беринду та ще кількох своїх товаришів, створив т. зв. Балабанів гурток. Організаційні питання Г. Балабану допомагали вирішувати його племінники — Ф. Балабан та І. Балабан.

[146] *Христос, Ісус Христос* — за євангельською легендою, спаситель людей, боголюдина, непорочно зачата й народжена у Віфлієм (Йорданія) Пресвятою Дівою Марією. Засновник нової релігії — християнства. Був розп'ятий на хресті в Єрусалимі в 30-х роках

І ст. н. е. Своєю смертю нібито приніс спокутну жертву за первородний гріх людей, а потім воскрес і піднісся на небо.

[147] *Папе́жники* — католики, прибічники папи римського. *(Приміт. авт.)*

[148] *...братство на кшталт Львівського.*— Йдеться про Успенське ставропігійське братство у Львові. *Львівська ставропігія* — громадська організація православних українських міщан Львова. Братство засноване в 80-х роках XVI ст. Було центром боротьби українського населення Галичини проти Брестської унії 1596 р. Ним засновані Львівська братська друкарня, Львівська братська школа, збудована Успенська церква. Воно мало тісні політичні і культурні зв'язки з Росією, Молдавією. Ліквідоване австрійським урядом у 1788 р.

[149] *Парафіяльне духівництво* — церковнослужителі нижчої церковно-адміністративної організації — парафії, які обслуговують віруючих якогось одного храму.

[150] *Валаамова ослиця* — за біблійною легендою, ослиця пророка Валаама, яка раптом заговорила людською мовою, протестуючи проти побоїв. Вислів уживається з іронічним відтінком по відношенню до мовчазних, покірних людей, які несподівано заговорили, запротестували.

[151] *Вишенський Іван (середина XVI ст.— між 1621—1633)* — український письменник, полеміст, сатирик. Жив у Луцьку, Острозі. Приблизно у 80-х роках XVI ст. переселився на Афон — один з центрів православ'я, де прожив до дня смерті аскетом-пустельником. Творчість І. Вишенського спрямована проти національного, релігійного, соціального гноблення українського народу з боку панської Польщі та власних феодалів. Цитовані у тексті рядки взяті з листа-послання письменника до Львівського братства. Два інші листи адресовані стариці Домникії та Іову Княгиницькому.

[152] *Дидаскол* — слово грецьке і означає вчитель. *(Приміт. авт.)*

[153] *Батиєва гора* — назва пагорба між сучасними Солом'янською та Волгоградською вулицями. За переказами, тут під час татаро-монгольського нашестя стояло шатро хана Батия.

[154] *Хрещатий яр* — долина, де лежить головна вулиця Києва — Хрещатик. Колись тут протікав струмок, і там, де він впадав у Дніпро, за літописом, Володимир хрестив киян. Звідси й назва Хрещатика. *(Приміт. авт.*

[155] *Козяче болото* — мається на увазі Козине болото — назва колишнього пониззя між схилами Київських пагорбів і Хрещатим яром (тепер територія західної частини площі Жовтневої Революції та навколишніх забудов).

[156] *...над великою водяною путтю «од варяг у греки».*— Шлях по водних артеріях від Ладоги до Чорного моря (на території України по руслу Дніпра). Виник у IX—X ст. як основний водний торговельний шлях Київської Русі.

[157] *Людоловами* звали татар, що робили напади на Україну, щоб захопити якнайбільше полонених на продаж, або на великий викуп, або просто в неволю як робочу силу. *(Приміт. авт.)*

[158] *Бей* — татарський феодал, магнат. У Криму було спочатку тільки п'ять беїв, пізніше до них прилучилося ще два-три. *(Приміт. авт.)*

[159] *Чінгісхан (Темуджін, Темучін; 1155—1227)* — засновник і великий хан Монгольської держави, полководець. Організатор завойовницьких походів проти народів Азії, Сибіру і Східної Європи. Походи супроводжувалися спустошенням країн, вони призвели до встановлення татаро-монгольського іга.

[160] *Улус* — те саме, що й кримське ханство, означало місце, де за кочової доби перебував хан. *(Приміт. авт.)*

[161] *Перекоп* — полоса суші, яка з'єднує Кримський півострів з материком.

[162] *Кочові ногаї* — йдеться про кочові племена турецько-татарських завойовників, які робили часті набіги на українські поселення та козацькі валки в Ногайських степах, на півдні України.

[163] *Кантáри* — татарські вози на двох колесах, в них запрягали по вісім і навіть по десять пар волів. Формою кантари нагадували фургон або автобус. *(Приміт. авт.)*

[164] *Кафські купці* — йдеться про купців з м. Кафи (нинішньої Феодосії).

[165] *Гекзаметри* — старогрецькі і староримські вірші, що відповідають сучасному шестистоповому дактилю. *(Приміт. авт.)*

[166] *Різдво* — релігійне свято на честь народження Ісуса Христа. Супроводжується численними обрядами. Відзначається 25 грудня — за григоріанським календарем, (старий стиль, що відповідає 7 січня — за юліанським календарем).

[167] *Нунцій* — папський посол. Римський папа мав своїх послів при всіх королях і князях. *(Приміт. авт.)*

[168] *Кардинал Боргезе* — йдеться про одного з представників аристократичного роду іспанського походження *Чезаре Борджа (Борджіа; біля 1476—1506)*. Одержавши в 1493 р. від свого батька Родріго Борджа (тоді вже папи Александра VI) Валенсійське архієпископство, став одночасно кардиналом. Разом з батьком добивався об'єднання Італії під своєю владою, не гребуючи ніякими засобами (підкуп, зрада, вбивство). Був покровителем художників, митців. Його образ, як ідеального правителя, відтворено Макіавеллі в трактаті «Монарх».

[169] *Оказування* — огляд шляхетського війська; вірніше — повітової шляхти, зобов'язаної з'являтися на так зване посполите рушення, тобто загальну мобілізацію на випадок війни. Періодичні оказування мали на меті перевіряти збройну підготовленість лицарства, яке мусило з'являтися на війну з кіньми і озброєною челяддю, з валкою харчу і різного військового припасу, відповідно своїй заможності. *(Приміт. авт.)*

[170] *Веласкез* — славетний іспанський художник *(1589—1660 рр.)*. *(Приміт. авт.)*

[171] *Кір* — йдеться про *Кіра II Великого (? — 530 до н. е.)* — царя стародавньої Персії 558—530 рр. до н. е. з династії Ахеменідів. Завойовник Мідії, Лідії, грецьких міст Малої Азії та значної частини

Середньої Азії, Вавілонії. Загинув під час походу в Середню Азію в приаральських степах.

[172] *Патер* — католицький піп. *(Приміт. авт.)*

[173] *Бар* — місто Вінницької обл., розташоване на р. Рові. Згадується з 1425 р. під назвою Ров. Перейменоване на Бар 1537 р. одночасно зі спорудженням польського замку-фортеці.

[174] *Матка боска* — Богородиця. *(Приміт. авт.)*

[175] *Юда* — мається на увазі Іуда Іскаріот — один із дванадцяти апостолів — учнів Ісуса Христа, який видав свого вчителя за 30 срібників.

[176] *Гефсіманський сад* — за біблійною легендою, гірська місцевість на сході від Єрусалима, де провів ніч перед арештом Ісус Христос разом зі своїми учнями — дванадцятьма апостолами. Один із них — Іуда Іскаріот привів сюди озброєну охорону іудейських старшин і, поцілувавши Христа, тим самим вказав, кого треба схопити.

[177] *Фарисеї* — суспільно-політична течія в Іудеї в II ст. до н. е.— II ст. н. е.; в переносному (сучасному) значенні: лицеміри, ханжі.

[178] *Понтій Пілат* — римський прокуратор Іудеї (26—36 н. е.), який відзначався надзвичайною жорстокістю. Відповідно до традиції Нового завіту засудив до розп'яття Ісуса Христа.

[179] *Варавва* — один із 3-х осуджених разом з Ісусом Христом, був помилуваний за вбивство. Розбійник, син Авви.

[180] *Архімед (287—212 до н. е.)* — давньогрецький математик і механік. Автор багатьох винаходів. Організатор інженерної оборони Сіракуз проти римлян.

[181] *Мубашири* — рахівники-татари, що стягали з кожного крамаря і з кожного людолова податок і частину здобичі на ханську користь. *(Приміт. авт.)*

[182] *Мурза,* або *мурзак* — татарський шляхтич, феодал. *(Приміт. авт.)*

[183] *Дервіш* — мусульманський чернець. *(Приміт. авт.)*

[184] *Євнухи* — звалашені наглядачі за султанськими жінками і рабинями в сералі. *(Приміт. авт.)*

[185] *Якші ханум* — хороша, вродлива жінка. *(Приміт. авт.)*

[186] *Київ князів Володимира і Ярослава.*— Маються на увазі: *Володимир Мономах (1053—1125)* — великий князь київський (1113—1125), державний і політичний діяч Давньої Русі, письменник. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель. *Ярослав Мудрий (978—1054)* — великий князь київський з 1019 р., державний діяч Київської Русі. Сприяв зміцненню міжнародного становища Русі, вів боротьбу з феодальними міжусобицями. Обидва князі сприяли всебічному розвитку науки та культури на давньоруських землях, зокрема в центрі Київської Русі — Києві.

[187] *Поділ* — один із найдавніших районів Києва, який розташований на правобережній низовині між гирлом р. Почайни і схилами Старокиївської гори, Замкової гори та гір Хоревиця й Щекавиця. Звідси і назва — Подоліє (долішня місцевість), Поділ. Здавна відомий як головний торговельно-ремісничий осередок міста, знаний своїми контрактовими ярмарками, з XV ст.— важливий культурний,

адміністративний центр, де розмістилися магістрат, Київське братство, Київська академія тощо.

[188] *Оболонь* — колишня правобережна заплава Дніпра, нині — житловий масив. Назва походить від давньослов'янського — «оболонь», «болоньє», що означає низький берег річки, що його навесні заливає повінь. Згадується в літописах, історичній літературі пізніших часів.

[189] *Почайна* — права притока Дніпра, протікає на території Києва. Відома з часів Київської Русі. Починалася на Оболоні і впадала в Дніпро біля нинішнього Володимирського узвозу. У гирлі Почайни була одна з найважливіших гаваней на водному шляху «з варяг у греки». У 1712 р. в косі, що відокремлювала Почайну від Дніпра, було прорито канал. У XIX ст. косу було остаточно розмито, і Почайна злилася з Дніпром.

[190] *Замкова гора* — історична місцевість, розташована між Старокиївською горою і Щекавицею у Києві, на Подолі. За припущеннями, резиденція князя Кия (давня назва гори Києвиця) до спорудження ним фортеці на Старокиївській горі. У 70—80-х роках XIV ст. литовськими воєводами збудовано на Замковій горі дерев'яний замок, який став частиною адміністративного центру міста. Згодом зруйнований і відбудований заново, охоронявся п'ятнадцятьма бойовими чотириярусними баштами. Через нинішній Андріївський узвіз було перекинуто підйомний міст на ланцюгах, який вів до замку через головні, т. зв. Драбські ворота.

[191] *Біскупичі* — частина Києва, що належала католицькій церкві в особі біскупа, розташована за сучасним Житнім базаром. *(Приміт. авт.)*

[192] *Труханів острів* — розташований біля лівого берега Дніпра, в межах Києва. Назва походить, ймовірно, від імені половецького хана Тугорхана (в кінці XI ст. тут була літня резиденція його дочки — дружини київського князя Святополка). У 1534 р. був власністю Пустинно-Микільського монастиря, а з 1698 р.— повернутий місту.

[193] *Капуцини* — ченці католицького ордену, заснованого в 1525 р. як відгалуження ордену францісканців. Назву дістали від пришитого до ряси гостроверхого каптура.

[194] *Бенедиктинець* — член католицького чернечого ордену, заснованого Бенедиктом Нурсійським близько 530 р. в Італії.

[195] *Лівонський орден* — католицька держава і військова організація німецьких феодалів — лицарів Тевтонського ордену, що утворила в східній Прибалтиці у XIII—XVI ст. свою державу. Заснований в 1237 р. після розгрому ордену мечоносців. Вів загарбницькі війни проти Литви та Русі. Розпався в 1561 р. під час Лівонської війни.

[196] *Драбська брама* — тобто солдатська, від слова *драбант* — солдат. *(Приміт. авт.)*

[197] *Гаківниці* — старовинні гармати різного типу. *(Приміт. авт.)*

[198] *Феліціалів фонтан* — фонтан, який діяв на той час на Ратушній площі на Подолі.

[199] *Притисько-Микільська церква* — церква Миколи Притиска,

збудована у 1631 р. у Києві на Подолі, на розі вулиць Притиско-Микільської та Хоревої.

[200] *Сандал* — швидкоплавний турецький парусник. *(Приміт. авт.)*

[201] *Патриції* — від латинського слова *патер*, тобто батько, отець; так звали себе міські багачі, що керували магістратом. *(Приміт. авт.)*

[202] Під словом *магістрат* тоді розуміли міську раду, лавницький суд, тобто суд купецько-міщанський (і карний, і цивільний), і Гмінну Ізбу, або колегію з сорока міщан — 20 з купецтва і 20 з ремісників з регентом на чолі. Всі ці колегії самі себе поповнювали, якщо хтось із їх членів помирав або виїжджав з міста. *(Приміт. авт.)*

[203] *Денар* — найдрібніша мідна монета. *(Приміт. авт.)* *Денарій (латин.* denarius, букв.— той, що складається з десяти) — основна римська срібна грошова одиниця.

[204] *Подимне* — податок від диму, тобто від житлового будинку, чи від родинного вогнища. Податок державний. *(Приміт. авт.)*

[205] *Сош* — податок міський, який сплачували всі, хто живе в місті. *(Приміт. авт.)*

[206] Тоді державна влада накладала на ціле місто певну суму податку, а скільки кому в місті належить платити — розподіляли самі міщани. Це й звалося *розрубом*. *(Приміт. авт.)*

[207] Лавницький суд що три місяці збирався на квартальну сесію і засідав, аж поки розгляне всі скарги та справи. *(Приміт. авт.)*

[208] *Гмінна Ізба*, в протилежність аристократично-патриціанській міській раді, був орган демократичний, і склад його належав до дрібного міщанства, але діяльність його досить невиразна. Це установа мертвонароджена, демагогічна поступкам мас, а фактично — майже ніщо. *(Приміт. авт.)*

[209] *Молодики* — так би мовити, учні на козаків. Коли нова людина потрапляла на Запорожжя вперше, її на три роки вписували до молодиків, які були помічниками справжніх козаків, училися військової науки, звичаю, своєрідної козацької етики тощо. Їх визискували старі козаки «за науку».

[210] *Магдебурзьке право* (від назви німецького міста Магдебург) — міське самоврядування і статут, за яким існували всі установи Магдебурга. Деякі міста, як Кам'янець, Львів та Київ, мали повне Магдебурзьке право, але більшість із них — тільки частину цих прав і установ. Магдебурзьке право у XIII ст. було перенесено в Польщу і широко поширилося. Керування містом, за Магдебурзьким правом, переходило до ради, що її обирали верхні верстви міського населення. Магдебурзьке право відповідало інтересам торговельного капіталу. Звісно, що в литовсько-українських умовах воно було засобом для жменьки багатирів з міської грошової аристократії тримати під своїм чоботом усе місто. *(Приміт. авт.)*

[211] У кожному місті був свій замок, або фортеця, на чолі якої був свій староста та військовий командувач, тобто каштелян. У важливих карних справах староста судив міщан і мав право перевіряти й наглядати за діяльністю міської ради, збирати з міщан податки на

свою користь. Коли ради надто зловживали своєю владою, міщани та ремісники часто скаржилися на неї старості, а іноді просто просили оборони. Староста теж визискував міщан, а іноді брав під свій присуд (юрисдикцію) певні прошарки міщанства. Так було і в Києві з ремісниками. Отже, бути під чиєюсь юрисдикцією — означало підлягати суду цієї особи або установи, підкорятися законам, написаним або наданим нею, і, так би мовити, бути під правовою залежністю від неї. *(Приміт. авт.)*

[212] *Верхівщина* — податок від городів, дворів та стодол. *(Приміт. авт.)*

[213] *Коляда* — податок на утримання старости й воєводи. *(Приміт. авт.)*

[214] *Сторожовщина* — податок на утримання міської сторожі. *(Приміт. авт.)*

[215] *Ралець* — подарунок. *(Приміт. авт.)*

[216] *Ри́тер і хе́льд* — великий лицар та герой (по-німецькому). *(Приміт. авт.)*

[217] *Зігфрід* — герой німецького епосу. *(Приміт. авт.)*

[218] *Баша* — генерал турецького війська. *(Приміт. авт.)*

[219] *Дамаське лезо* — йдеться про вироби холодної зброї (кинджали, шаблі, мечі), які виготовляли з пружної й міцної сталі (булату). При згинанні вони не ламалися і не деформувалися. Характерною їх особливістю є узорчаста поверхня. Назва походить від сірійського міста Дамаска.

[220] Подаю справжній документ — петицію львівських міщан до короля (1606 р.), трохи скоротивши її і обробивши стилістично, бо оригінал дуже важко читати сучасному читачеві. *(Приміт. авт.)*

[221] *Онери* — від латинського слова onus, oneris — тяготи. *(Приміт. авт.)*

[222] *Екзе́мплюм* — приклад (по-латинському). *(Приміт. авт.)*

[223] *Сиваш* — мілководна затока у західній частині Азовського моря, інша назва — Гниле море. Від моря відокремлений Арабатською стрілкою, сполучений з ним вузькою Генічеською (Тонкою) протокою. Багатий соляними покладами.

[224] *Чатир-Даг* — намет-гора. *(Приміт. авт.)*

Чатирдаг — гірське плато в Криму, поблизу м. Алушти. Найвища вершина — Еклизі-Бурун (1527 м.)

[225] *Кафа* — сучасна Феодосія. *(Приміт. авт.)* Місто у південно-східній частині Кримського півострова, на березі Феодосійської затоки. Порт на Чорному морі. Засноване у VI ст. до н. е. вихідцями із давньогрецького міста Мілета. У XIII—XVI ст. було головним торговельним і адміністративним центром генуезьких володінь на Чорноморському побережжі. У XVI—XVII ст.— великий невільницький ринок у Криму. Запорозькі козаки здобували місто у 1616, 1628 і 1667 рр., визволивши багато невільників. 1475 р. захоплене турками, а 1783 р. у складі Криму ввійшло до Росії, діставши назву Феодосія.

[226] *Ногайський степ* — південноукраїнський степ від колишньої (до 1964 р.) назви міста Приморська Запорізької обл.

[227] *Толедо* — місто в центральній частині Іспанії. У 1475—1561 рр. було столицею об'єднаної Іспанії. Старовинний ремісничий центр по виробництву холодної зброї, місто-музей.

[228] *Газі-Герай* — хан, ханував у Криму в XVI ст., залишивши книгу віршів під назвою «Соловей і троянда». Один із найкращих поетів Криму. *(Приміт. авт.)*

[229] *Гезлев* — колишня (до 1783 р.) назва міста Євпаторії Кримської обл. Виникло в XV ст. за часів Кримського ханства. Не раз здобувалося запорожцями, згодом — російськими військами.

[230] *Клемáтис* — в'юнка рослина типу ліан, що обплутує кримські ліси і скелі. *(Приміт. авт.)*

[231] *Праксітель (бл. 390 р. до н. е.— бл. 330 р. до н. е.)* — давньогрецький скульптор. Працював головним чином в Афінах. Відомі за копіями його мармурові статуї: «Аполлон Сауроктон», «Афродіта Киідська», «Сатир, що відпочиває» та ін.

[232] *Мікеланджело Буонарроті (1475—1564)* — італійський скульптор, живописець, архітектор, поет. Жив і творив в епоху Високого і Пізнього Відродження.

[233] *Магомет* — одна з транскрипцій імені Мухаммеда, засновника ісламу.

[234] *Кавал* — сопілка. *(Приміт. авт.)*

[235] *Беглер-бей* — намісник султана, трибунчужний баша, перед яким під час урочистих процесій носили ознаку його гідності — три бунчуки. *Бунчук* — це довгий ціпок з металевою кулею зверху, на який нав'язано конячий хвіст. Бунчук був також прапором військового загону і від турків перейшов до козацького війська. *(Приміт. авт.)*

[236] *Яйла (тюрк.)* — безлісі плосковершинні плато головного пасма Кримських гір. Склад їх, в основному, карстовий. Окремі ділянки мають власні назви: Чатирдаг, Бабуган-яйла, Демерджі-яйла, Карабі-яйла, Нікітська яйла, Ялтинська яйла, Байдарська, Ай-Петринська яйла, Гурзуфська.

[237] *Базавлук* — йдеться про острів Базавлук, або Чортомлик, на Дніпрі, де в кінці XVI — на поч. XVIII ст. перебувало одне з укріплень Запорозької Січі — Базавлуцька, або Чортомлицька Січ.

[238] *Генріх Валежіуш* — польська транскрипція короля Генріха IV, останнього представника династії Валуа. Був обраний на польський престол у 1573 р.

[239] *Віленське братство* — релігійно-національна організація православних міщан, заснована у м. Вільно 1458 р. Відігравала значну роль у боротьбі проти шляхетсько-католицької експансії на цих землях, особливо після прийняття Люблінської унії 1569 р.

[240] *Гус Ян (1371—1415)* — чеський мислитель, національний герой, ідеолог чеської реформації. За боротьбу проти німецьких феодалів і викриття католицького духівництва засуджений як єретик, постановою церковного собору спалений в Констанці.

[241] *Вертеп* — український ляльковий народний театр (XVI—XIX ст.). Вертепні вистави відбувалися у двоповерховій скриньці. На верхньому поверсі ставилися вистави на біблійні сюжети, на ниж-

ньому — світського або народно-побутового змісту. Головні ролі виконували дерев'яні ляльки, які приводилися в дію вертепником за допомогою ниточок. Тут вжито у переносному значенні.

[242] *Не кидай бісеру свиням, щоб не стоптали вони його ногами.*— Вираз узятий з Євангелія від Матвія, гл. VII, 6, де сказано: «Не давайте святині псам і не кидайте бісеру вашого перед свинями, щоб вони не стоптали його ногами своїми і, обернувшись, не розтерзали вас». Вживається у значенні: не тратьте надарма слів до людей, які не можуть зрозуміти вас.

[243] *Порта* — назва уряду Османської імперії, а іноді й сама імперія; прийнята в європейських документах і літературі.

[244] *Петрівка* — визначений християнською церквою піст, що починається 14 червня за н. ст. (1 червня за ст. ст.) і триває до 12 липня за н. ст. (29 червня за ст. ст.) — дня святого Петра.

[245] *Маслособорування* — церковний обряд соборування єлеєм.

[246] *Тімур (Тамерлан, Тімурленг; 1336—1405)* — середньоазіатський державний діяч, полководець, емір. Розгромив Золоту Орду. Здійснював загарбницькі походи в Іран, Закавказзя, Індію, Туреччину, які супроводжувалися жорстокістю, варварським поводженням з місцевим населенням.

[247] *Фередже* — татарський жіночий серпанок з прорізаною щілиною для очей. *(Приміт. авт.)*

[248] *Наргіле* — апарат для куріння, де дим тютюну проходить крізь глек з водою, очищаючись від домішок. *(Приміт. авт.)*

[249] *Вишневецький Михайло* — черкаський староста, батько магната Лівобережної України Я. Вишневецького.

[250] *Меддахи* були і казкарі, і байкарі, і співці епічних і ліричних пісень. Кобзарі і меддахи часто обмінювались своїм досвідом. *(Приміт. авт.)*

[251] *Сераль* — жіноча частина султанського палацу, де, крім султанських жінок, жили численні євнухи, німі блазні, урядовці і хлопчики, які згодом переходили до війська. Сераль був центром двірських інтриг і всіх подій державного життя.

[252] *Одаліска*, або *одалика* — жінка, призначена для султана, найчастіше з рабинь. *(Приміт. авт.)*

[253] *Груш* — срібна монета, що дорівнює 40 пара і 80 акче. *(Приміт. авт.)*

[254] *Муедзин* — духовна особа (щось на зразок диякона), що закликає з мінарета правовірних молитися. *(Приміт. авт.)*

[255] *Азан* — заклик до молитви, який муедзин не промовляє, а співає з мінарета. *(Приміт. авт.)*

[256] *Шейх* — мудрий старий учитель або поводир племені, пізніше — духовна особа. *(Приміт. авт.)*

[257] *Хаджі* — людина, що відбула прощу до Мекки. Така проща обов'язкова для кожного правовірного. *(Приміт. авт.)*

[258] *Кизляр-ага*, старшина над дівчатами, тобто той, хто командує жінками в сералі. *(Приміт. авт.)*

[259] *Китаїв* — йдеться про історичну місцевість м. Києва. Відома своїм городищем, укріпленнями часів Київської Русі. У XIV ст.

створено печерний монастир, у XVII ст. підпорядкований Києво-Печерській лаврі, т. зв. Китаївська пустинь. У 1763—1767 рр. тут споруджена Троїцька церква.

[260] Цитую грамоту, надану козакові Омеляну Івановичу року 1570. *(Приміт. авт.)*

[261] Коморник *Станіслав Гурський* — постать історична. *(Приміт. авт.)*

[262] *Виж* — урядовець від суду, який правив за свідка від держави, оглядаючи місце, де відбувався злочин, речі, межі спірних земель тощо. *(Приміт. авт.)*

[263] *Люстра́ції* — списки, за якими фінансові урядовці того часу обкладали податками населення. *(Приміт. авт.)*

[264] *Ланове* — земельний податок. *(Приміт. авт.)*

[265] Формула підкоморного вироку. *(Приміт. авт.)*

[266] *Литовський статут* — кодекс законів, на підставі якого польські суди розглядали всі справи. *(Приміт. авт.)*

[267] *Мушарабії* — грати з каменю або з дерева у вікнах гарему. *(Приміт. авт.)*

[268] *Газе́ль* — вірш на 24 рядки, де рима йшла одна через увесь вірш. *(Приміт. авт.)*

[269] *Рабайят* — вірш на 4 рядки, форма перська. *(Приміт. авт.)*

[270] *Омар Хайям (1040—1123)* — відомий перський поет XI ст., теж астроном, що запровадив новий календар, де замість року місячного почав рахувати рік сонячний; був директором астрономічної обсерваторії в Мерві. *(Приміт. авт.)*

[271] *Хаканія* — відомий поет XII ст. *(Приміт. авт.)*

[272] *Вакýф* — духовне володіння, маєток, подарований мечеті або комусь із мусульманського духовенства або призначений на справи добродійні. *(Приміт. авт.)*

[273] *Фарсах* — миля, міра довжини, яка дорівнює 4 кілометрам. *(Приміт. авт.)*

[274] *Джа́мія (шейх)* — відомий перський поет, що помер 1496 р. н. е., залишивши чимало віршів та наукових творів. Розквіт слави його припадає на XVI ст. *(Приміт. авт.)*

[275] *Фатиха* — перша сторінка Корану, символ мусульманської віри. *(Приміт. авт.)*

[276] *Каді* — суддя з мусульманського духовенства. *(Приміт. авт.)*

[277] *Агарли́к* — сума грошей, яку кожен наречений мусить сплатити батькам майбутньої дружини під час сватання як сплату за втрачену робочу силу — рештки шлюбу-купівлі. *(Приміт. авт.)*

[278] *Маграма́* — шарф на голову одруженої жінки. *(Приміт. авт.)*

[279] *Мис святого Іллі* — мис на південному сході Кримського півострова, біля міста Феодосії.

[280] *Гнедіге фрау* — шановна пані (по-німецькому). *(Приміт. авт.)*

[281] *Гер* — пан (по-німецькому). *(Приміт. авт.)*

[282] *«Блаженно черево, що тебе породило, і сосці, що вигодували тебе»,— скажу я словами Євангелія.*— Вираз узятий з Євангелія від Луки, гл. XI, 27.

[283] *Медічі* — аристократична фамілія, представники якої були герцогами Флоренції. З цієї фамілії були й римські папи. *(Приміт. авт.)* У XV ст. заснували одну з найбільших торговельно-банківських компаній в Європі. *Козімо Старший Медічі (1389—1464)* правив з 1434 р.

[284] *Королева Єлизавета* — йдеться про англійську королеву (з 1558 р. *Єлизавету I Тюдор (1533—1603)*, останню з династії Тюдорів. Представниця англійського абсолютизму. Її зовнішньополітична діяльність була спрямована на посилення торговельно-економічної експансії, вела успішну боротьбу з Іспанією за перевагу на морі.

[285] *Ахіллесова п'ята...*— переносне значення: вразливе місце. Пішов цей вислів від давньогрецької легенди про Ахіллеса. В дитинстві мати купала його у ріці Стікс. Води Стікса мали чародійні властивості робити того, хто в них купався, невразливим для зброї. Під час купання мати тримала дитину за п'яту, і тому вона лишилася вразливою.

[286] *Рейн* — ріка у Західній Європі, що бере початок в Альпах і впадає у Північне море.

[287] *Бургундія* — історична область на сході Франції. Назва походить від племені бургундів. У складі Франції — з 1477 р.

[288] *Шампань* — історична область на північному сході Франції. У складі Франції з 1284 р.

[289] *Танагьоз* — теляче око, сорт винограду. Грона його по три-чотири кілограми. *(Приміт. авт.)*

[290] *Чох якші юзюм* — дуже смачний виноград. *(Приміт. авт.)*

[291] У кожній справі, що розглядалася на суді, можна було тричі викликати позовом людину, обвинувачену в чомусь. Але в разі, коли вона ухилялася від суду, не маючи на це законної причини, в третій раз справу розглядали заочно, а треті рочки звалися остаточними, тобто «завітними». *(Приміт. авт.)*

[292] *Баніція* — вирок, яким засуджений оголошується позбавленим честі і поза законом, але тому, що кожен вирок виконував той, хто виграв справу, а не держава в порядку громадської охорони права, такі вироки залишалися мертвою літерою, коли обвинувачений був людиною багатою і владною, а покривджений — бідною. *(Приміт. авт.)*

[293] *Драба́нти* — солдати польської залоги. *(Приміт. авт.)*

[294] *Борецький Іов (?—1631)* — український церковний і громадський діяч, педагог, письменник. До 1611 р. був ректором Львівської братської школи, з 1615 р. по 1618 р.— перший ректор Київської братської школи, один з її засновників. Як митрополит київський (1620), виступав за зміцнення культурно-політичних зв'язків України з Білорусією і Росією.

[295] *Беринда Памво (світське ім'я — Павло; між 1555—1560 рр.— 1632)* — український письменник, педагог, гравер, лексикограф, друкар. Активний діяч Львівського братства, учасник гуртка Балабанів, згодом — Києво-Чернігівського культурного осередку, зібраного Єлисеєм Плетенецьким. Працював друкарем у Стрятинській та Крилоській друкарнях. При переїзді до Києва став головним

друкарем і завідувачем Києво-Печерської друкарні. Найвизначніша наукова праця — «Лексіконъ славенороссскій и именъ тлъкованіє» (К., 1627).

[296] *Земка Тарас* — йдеться про *Тарасія Львовича Земку (II пол. XVI ст.— 1632)* — українського церковного діяча, поета і друкаря. З 1624 р. завідував друкарнею Києво-Печерської лаври, з 1631 р.— ігумен Києво-Братського монастиря й ректор Києво-Могилянської академії.

[297] *Зизаній (Зизаний-Тустановський) Лаврентій Іванович* (справжнє прізвище — *Кукіль; ?—1634)* — український письменник, педагог, церковний діяч. Викладач Львівської братської школи (до 1591). Був проповідником білоруських міщан у Вільні. Згодом прибув до Києва, де з 1619 р. працював редактором і перекладачем в Києво-Печерській друкарні.

[298] Подаю справжній текст, записаний до київських земських книг, трохи скоротивши і обробивши його. *(Приміт. авт.)*

[299] *Падуанський університет* — університет у місті Падуї, північній частині Італії. Заснований 1222 р.

[300] *Джаним* — серденько, пестливий зворот до друга, до коханої, близької людини — чоловіка і жінки — однаково. *(Приміт. авт.)*

[301] *Тати* — зневажлива назва, якою південнобережні татари звали татар степовиків, ногайців-людоловів. *(Приміт. авт.)*

[302] *Реван* — прийом до цеху. Прийняти реван — вступити до цеху. *(Приміт. авт.)*

[303] *Джемаат* — сільська громада, рештки родового побуту та кочової доби. За описуваних часів власність на ріллю в татар уже індивідуалізувалася, але залишилося спільне пасовище та ліс, що належав цілому джемаатові. *(Приміт. авт.)*

[304] *Сагіб-Герай* — хан, жив з 1533 до 1551 р., за сімдесят років до описуваних подій. *(Приміт. авт.)*

[305] Підвести ханові коня було великою честю. Це робилося в свята і дозволялося тому, хто мав одержати якусь нагороду за щось. Тоді така особа приводила ханові чистокровного коня і власноручно подавала йому стремено, а за це одержувала ярлик на землю. *(Приміт. авт.)*

[306] *Ярлик* — ханська грамота. Ярлики видавалися з синьою печаткою і червоною тамгою (гербом); кожен ярлик мав силу тільки за ханування того хана, що його видав. Наступні хани мусили підтверджувати його. *(Приміт. авт.)*

[307] *Поросли бородами* — означало: стали старими, бо молоді татари голили бороди і тільки після п'ятдесяти років мали право носити бороду. Тільки хан, беї та духовенство носили бороду з молодшого віку. *(Приміт. авт.)*

[308] *Відхилити руки* — формула судового присуду — вилучити з володіння. Тут подано справжню судову справу, навіть не змінюючи власних імен, з хрестоматії «Крым», видання Кримдержвидаву за 1930 рік, стор. 161 і далі. *(Приміт. авт.)*

[309] *Книга седжіль* — протокольна книга засідань. *(Приміт. авт.)*

[310] *Уста-баші* — цехмістер. *(Приміт. авт.)*

[311] *Тюрбе* — надгробні каплички з напівсферичними банями. *(Приміт. авт.)*

[312] *Перша пречиста* — церковне свято на честь Святої Діви Марії, яке відзначається 28 серпня за н. ст. (15 серпня за ст. ст.).

[313] *Рибалта* — учень школи, що не довчився й пішов у мандри. Слово рибалта походить від італійського Ribaldi *(Приміт. авт.)*

[314] *Богородиця* — церковна молитва на честь Святої Діви Марії і її сина Ісуса Христа. Існує легенда, що в X ст. на Афоні в одній із келій монастиря з'явився архангел Гавриїл перед іконою Богородиці й проспівав їй хвалу, яка починалася словами: «Достойно єсть...» Пізніше цю молитву він начебто накреслив перстом на кам'яній дошці. Відтоді ікона вважається чудотворною.

[315] *Кануни* — тобто бенкети. Для таких канунів братство та цехи мали право три дні безмитно варити пиво і мед. Кануни завжди влаштовували напередодні свята — звідти і слово канун. *(Приміт. авт.)*

[316] *Кизикермен* — до 1784 р. назва міста Берислава Херсонської обл. У XVI ст., захопивши цю територію, татари і турки спорудили фортецю Кизикермен (Дівоча фортеця), яка служила плацдармом для нападів на лівобережні українські землі і одночасно мала не пропускати запорозькі чайки вниз по Дніпру. У 1695 р. фортеця була відбита полками російської армії і українського козацтва.

[317] *Хотин* — місто в Чернівецькій обл., розташоване на Дністрі. У X—XI ст. було в складі Київської Русі. Згодом — у складі Галицько-Волинського, Молдавського князівств. На межі XV—XVI ст. потрапило у васальну залежність від султанської Туреччини, в 1673 р.— під владою шляхетської Польщі. Не раз відвойовувалося селянсько-козацькими загонами під час національно-визвольної війни 1648—1654 рр.

[318] *Аслан-город* — очевидно, йдеться про одне з міст Османської імперії.

[319] *Кафеджі* — хазяїн кав'ярні. *(Приміт. авт.)*

[320] *Ставропігія* (слово грецьке) — безпосередня підлеглість якогось монастиря чи то церкви патріархові, в даному разі — патріархові Царгородському. Така незалежність від місцевого митрополита (який, як вище сказано, був уніат) розв'язала руки братству і була йому конче потрібна для боротьби проти унії і католицтва. *(Приміт. авт.)*

[321] Рочки Трикрульські відбувалися в січні, після католицького свята Трьох королів. *(Приміт. авт.)*

[322] *Єзуїти* (від латин. Jesus — Ісус) — члени найреакційнішого католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», утвореного 1534 р. Боролися проти Реформації, за зміцнення папської влади.

[323] *Уніати* — прихильники уніатської (греко-католицької) церкви. Назва походить від слова унія (об'єднання деяких православних церков з католицькою під владою папи римського).

[324] Подаю уривок справжньої присяги братства. *(Приміт. авт.)*

[325] *Ратушний майдан* — назва майдану на Подолі, де розміщувалася міська ратуша (XVI ст.).

[326] *Падре* — отче. *(Приміт. авт.)*

[327] *Нерон Клавдій Цезар (37—68 н. е.)* — римський імператор (54) з династії Юліїв-Цезарів. Відзначався жорстокістю, самозакоханістю. Нещадно розправився з християнами, звинувативши їх у підпаленні Рима (64 н. е.). За свого владарювання окупував ряд міст Боспорської держави, приєднав Понтійське царство.

[328] *Єдикуле* — семивежний замок в околицях Царгорода (нині в самому місті), де переховувалися султанські скарби і була в'язниця на дві тисячі в'язнів. *(Приміт. авт.)*

[329] *Козлов* — російська паралель колишньої назви м. Євпаторії — Гезлєв. Відомий як один з найбільших турецько-татарських невільницьких ринків. Не раз фортецю брали приступом запорозькі козаки, визволяючи з неволі своїх побратимів. Особливо вдалим був їхній похід на місто в 1675 р.

[330] *Карасубазар* — колишня (до 1944) назва м. Білогірська Кримської обл., розташованого на р. Біюк-Карасу за 43 км від Сімферополя. Перші писемні згадки про Карасубазар (Базар Чорної річки) припадають на XIII ст., коли Крим був захоплений татарами. Через місто пролягали важливі торговельні степові шляхи до морських портів Гезлева й Кафи. У 1630 р. запорозькі козаки оволоділи Карасубазаром.

[331] Кримські хани мали завжди двох наступників свого престолу: перший з них звався калга, а другий — нуреддін. Нуреддін міг стати ханом тільки тоді, коли калга помирав за життя свого батька. *(Приміт. авт.)*

[332] *Комак* — свято, коли новонародженій дитині дають ім'я. *(Приміт. авт.)*

[333] *Чабан-Таш* — татарське село між Отузами і мисом Меганом. *(Приміт. авт.)*

[334] *Мізер-таш* — надгробний камінь. *(Приміт. авт.)*

[335] *Бакан* — крамар, купець. *(Приміт. авт.)*

[336] *Міндер* — підвищення вздовж стін, наче низенькі дивани, вкриті матрацами або килимами. На них сиділи і спали. *(Приміт. авт.)*

[337] *Ода* — чиста кімната для прийому гостей на чоловічій половині. *(Приміт. авт.)*

[338] *Кисмет* — доля. *(Приміт. авт.)*

[339] *Алькоран, Коран* — головна священна книга мусульман; збірник проповідей, правових положень, обрядових настанов, молитов, заклинань і притч, виголошених Мухаммедом у Мецці та Медині. Найраніші списки належать до VII—VIII ст.

[340] *Іджіари* — декоративні вишивані або гаптовані рушники, якими татари оздоблювали свої хати. *(Приміт. авт.)*

[341] *Саган* — миска. Взагалі мусульманам заборонено їсти з мідного посуду (дозволено вживати череп'яний, скляний і фарфоровий посуд), але під час якоїсь релігійної церемонії або на свято дозволяється варити і їсти з металевого посуду. *(Приміт. авт.)*

[342] *Баскак* — татарський фінансовий урядовець, який накладав і стягав податки. Цікаво те, що слово баскак означає — той, хто душить за горло. *(Приміт. авт.)*

[343] *Ушур* — податок на землю — десятина. *(Приміт. авт.)*

[344] *Зекят* — податок, визначений ще за часів перших каліфів на користь бідних. Звичайно, бідні нічого не бачили від цього податку, бо гроші йшли до державної скарбниці на державні та династичні потреби. *(Приміт. авт.)*

[345] *Ефенді* — титул для цивільних урядовців. *(Приміт. авт.)*

[346] Подано справжню легенду, яка нараховує багато століть. *(Приміт. авт.)*

[347] *Пештимал* — широка полоса тканини — напіврушник, напівшарф. *(Приміт. авт.)*

[348] *Улеми* — стан, до якого належала інтелігенція того часу, а саме: духовенство (мулли, муфті, імами тощо), лікарі, астрономи, вчителі, судді, правозаступники і вчені різних професій. Кожен міг стати улемом, діставши освіту у вищій школі. З улемів були й всі урядовці державних установ. *(Приміт. авт.)*

[349] *Курбан* — баран, відгодований для свята Байраму. *(Приміт. авт.)*

[350] *Друїдизм* — релігія старих кельтів. Вони обожнювали дуби та інші дерева і мали священні гаї, де жерці-друїди приносили жертви. *(Приміт. авт.)*

[351] Формула, якою сповіщають батька про народження дитини. До цього додаються, коли справа йде про сина, слова: «Світло очей твоїх». *(Приміт. авт.)*

[352] *Баклава* — пиріг з слойоного тіста, перекладеного горіхами і помащеного медом. *(Приміт. авт.)*

[353] *Шербет* — запашне солодке питво, яке подавали навіть у таких урочистих випадках, як підписання пакту між державами. *(Приміт. авт.)*

[354] *Курт, Беракіш* — улюблені ймення для собак. Курт означає вовк. *(Приміт. авт.)*

[355] Символ віри мусульманської; це означає: нема Бога, крім Бога, а Магомет — пророк його. *(Приміт. авт.)*

[356] Перший вірш Корана. Мулла читає тут першу суру його, тобто перший розділ. *(Приміт. авт.)*

[357] *...за часів Святославових.*— Маються на увазі часи князювання (945—972) великого князя київського *Святослава Ігоревича (? — 972 або 973).* Вів політику зміцнення зовнішнього і внутрішнього становища Київської Русі, розширив територію давньоруської держави.

[358] Слово *тамга* має подвійне значення: це, перш за все, тавро *(Приміт. авт.)*, яке випалюють на обличчі невільників-веслярів або на стегні коней як ознаку певного табуна; по-друге, *тамга* — це герб, печатка, яку мали право прикладати до своїх паперів тільки представники одної родини. *(Приміт. авт.)*

[359] *Аджем-оглани* — хлопчики, взяті в батьків і призначені в яничари. Їх виховували в султанському сералі, далеко від батьків і батьківщини. *(Приміт. авт.)*

[360] Татарська пісня, записана на початку XIX ст. *(Приміт. авт.)*

[361] *Райя* — селяни. *(Приміт. авт.)*

[362] *Бакшиш* — хабар. *(Приміт. авт.)*

[363] *Гяури* — невірні. Так мусульмани називають християн і всіх людей іншої віри. *(Приміт. авт.)*

[364] *Блискучий Поріг* — султанський палац. Ця назва старовинна; за кочової доби хани і султани не мали будованих палаців, і їх намети відрізнялися від інших тільки оздобами і, головне, високим і блискучим порогом. Згодом все змінилося, але назва залишилася, втративши свій первісний зміст. *(Приміт. авт.)*

[365] *Адат* — святий закон і звичай правовірних. *(Приміт. авт.)*

[366] *Шаріат* — релігійна система мусульманського права. *(Приміт. авт.)*

[367] *Князь Курбський* — московський боярин, що переїхав з Московщини до Литви і Польщі за царювання Івана IV Грозного, який переслідував боярство. *(Приміт. авт.) Курбський Андрій Михайлович (1528—1583)* — воєвода Лівонської війни, втік у Литву в 1564 р., побоюючись розправи за наближеність до страчених Іваном Грозним феодалів. Член королівської ради.

[368] Бояри Глинські теж від'їхали від московського царя до Польщі за короля Сигізмунда-Августа. *(Приміт. авт.) Глинський Михайло Львович (? — 1534)* — український магнат, князь. Володів великими земельними маєтностями на Чернігівщині, Київщині, в Білорусії. У 1508 р., після невдалого повстання проти литовської знаті, яке він очолював, виїхав до Москви. Брав участь у боротьбі за владу після смерті московського князя Василія III (1533), одруженого з племінницею *Глинського — Оленою Василівною (матір'ю Івана IV)*. Помер у тюрмі. Її брати: *Юрій Васильович (? — 1547)*, боярин, убитий під час московського повстання 1547 р., і *Михайло Васильович (? — 1559)*, боярин і воєвода Івана Грозного.

[369] *Путивль* — місто в Сумській обл. на р. Сеймі. Вперше згадується в Іпатському літописі 1146 р. (за іншими даними в XI ст. місто вже існувало). Бл. 1356 р. було захоплене литовськими феодалами. У 1500 р. відійшло до складу Російської держави. Згодом опинилося під владою шляхетської Польщі.

[370] *Сюбхе* — нанизані на нитку кульки з перламутру, або коралу, або навіть дерев'яні. Сюбхе носили на пальцях або обмотували навколо руки. З одного боку, ними бавилися, крутячи їх проміж пальцями під час розмови, з другого боку (особливо за старих часів), ними користувалися, щоб щось підраховувати, як на рахівниці. *(Приміт. авт.)*

[371] *Самсун* — місто на півночі Туреччини, порт на березі бухти Самсун у Чорному морі.

[372] *Амазія* — очевидно, йдеться про місто Амадія на сході Туреччини. Розташоване за 90 км від міста Мосул (Північний Ірак). Було важливим торговельним пунктом, укріпленням.

[373] *Бургас* — місто в Болгарії, порт на Чорному морі.

[374] *Варна* — місто в Болгарії, порт на Чорному морі. Тричі витримувало облогу під час російсько-турецьких воєн у XVIII—XIX ст.

[375] *Александрія* — місто на півночі Арабської Республіки Єгипет, порт на Середземному морі. Засноване в 332—331 рр. до н. е. Александром Македонським. У 1517 р. було завойоване турками.

[376] *Око* — міра, яка дорівнює трьом фунтам (1200 грамів). *(Приміт. авт.)*

[377] *Гахам* — караїмський рабин і голова громади. *(Приміт. авт.)*

[378] *Амфора* — глиняна ваза з двома ручками. *(Приміт. авт.)*

[379] *Боже Авраама, Ісаака і Якова!* — Мається на увазі Бог Ягве, верховне божество в іудаїзмі. У Біблії виступає як грізний, мстивий суддя.

[380] *Гуляміє* — гроші, що належать яничарам як платня за збирання податків. *(Приміт. авт.)*

[381] *Німі* — султанські вартові біля зали Дивану, тобто засідань султанського суду і ради. Їм вирізували язики, щоб вони були позбавлені змоги розказувати державні таємниці. *(Приміт. авт.)*

[382] *Візир* — перший урядовець держави, носій султанської особистої печатки. *(Приміт. авт.)*

[383] *Муфтій* — вища духовна особа в ісламі, якій надано право розв'язувати релігійно-юридичні питання.

[384] *Казнадар* — касир. *(Приміт. авт.)*

[385] *Такіє* — дервішівський монастир, а також монастир, якому підлягали цехові ремісники. *(Приміт. авт.)*

[386] *Шере* — тканина з крученої нитки, надзвичайно тонка і прозора, як серпанок. *(Приміт. авт.)*

[387] *Єгово!* — Перекручена форма імені Ягве.

[388] *Фелах* — єгипетський селянин. *(Приміт. авт.)*

[389] *Гізеський сфінкс* — мається на увазі статуя Великого сфінкса поблизу єгипетського міста Гіза. Архітектурна пам'ятка Стародавнього Єгипту відтворює фантастичну істоту з тулубом лева, головою і плечима жінки.

[390] *Медресе* — вища мусульманська школа. *(Приміт. авт.)*

[391] Для того, щоб розлучитися з жінкою, досить чоловікові сказати «Ти вільна», і мусульманський шлюб вважався анульованим. Таким чином Нур'ялі повернув волю Горпині. *(Приміт. авт.)*

[392] *Маковій* — церковне свято, що відзначається 14 серпня за н. ст. (1 серпня за ст. ст.). Християнський обряд його пов'язаний з освяченням маку на знак багатого і щедрого врожаю, який збирають восени.

[393] *Косинський Криштоф (? — 1593)* — гетьман українських реєстрових козаків на початку 90-х років XVI ст. Очолював козацько-селянське повстання 1591—1593 рр. За походженням український шляхтич.

[394] *Полуос* — один з козацьких ватажків кінця XVI ст.

[395] *Лобода Григорій (? — 1596)* — гетьман Запорозького Війська, один з керівників повстання Наливайка в 1594—1596 рр. Звинувативши Г. Лободу у зраді під час облоги польсько-шляхетським військом табору повстанців поблизу Лубен у 1596 р., останні стратили його.

[396] *Волощина* — назва Молдавського князівства, яке виникло в середині XIV ст. на південному сході Європи у долині р. Молдови як васал Угорщини. Зустрічається в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості, давніше — усному мовленні.

[397] *Лівонія* — тобто вся територія сучасної Латвії та Естонії з другої чверті XIII ст., завойована німецькими хрестоносцями. На цій території була конфедерація 5 феодальних утворень (Лівонський орден, Ризьке архієпископство, Курляндське, Дерптське і Езельське єпископства). У 1561—1629 рр.— територія Задвінського герцогства.

[398] *Акафіст* — християнська церковна відправа, хвалебний спів на честь Ісуса Христа, Богородиці та окремих святих, який виконується присутніми стоячи.

[399] *Аккерман* — Біла Фортеця — місто в Бессарабії, тепер Аккерман. *(Приміт. авт.)* Загарбане Туреччиною в 1484 р., було перейменовано на Аккерман у 1503 р. У 1812 р. відійшло до Росії. З 1944 р. носить назву Білгород-Дністровський, розташоване в Одеській обл.

[400] *Спагі* — турецькі солдати. *(Приміт. авт.)*

[401] *Кара-татари* — чорні татари, тобто селяни. *(Приміт. авт.)*

[402] *Сеймени* — ханські (татарські) стрільці. *(Приміт. авт.)*

[403] *Саваоф* — одне з імен Ягве.

[404] *...налив кожному по михайликові.*— Йдеться про невеличкий дерев'яний ківш для горілки.

[405] *Капи-кулу* — особиста ханська гвардія, військо, яке своїм устроєм відповідає турецьким яничарам. *(Приміт. авт.)*

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Акче́ — дрібна монета — гріш *(авт.)*.
Альтемба́с — різновид парчі, суцільно зітканої срібними нитками.
Архімандри́т — найвище духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря.
Аске́ри — турецькі солдати *(авт.)*.
Аспр — срібна татарська монета.
Аср — третя мусульманська молитва між полуднем і заходом *(авт.)*.

Байра́м — головне мусульманське свято. Святкується три дні *(авт.)*.
Басама́н — смуга на тканині.
Бі́скуп — католицький єпископ *(авт.)*.
Бете́р — людина, яка шукає найменшого приводу, щоб викликати на дуель.
Бузá, або *кати́ш* — хмільний напиток, як пиво *(авт.)*.
Буздига́н — турецька булава, символ влади, схожий до скіпетра *(авт.)*.
Бусурма́нка — про людину іншої віри (переважно про магометанина); вживається як лайливе слово.

Вівта́р — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.
Воєво́да — правитель міста, округу в XVI—XVIII ст.

Гасене́ — єгипетська золота монета, часто вживана в Туреччині *(авт.)*.

Дука́т — срібна, а потім золота монета, що була поширена в ряді європейських країн; жіноча прикраса у вигляді монети.

Єдва́б — вид коштовної шовкової тканини.

Жиранд́оль — великий фігурний свічник для декількох свічок.
Жовні́р — солдат польської армії.

Зло́тий — грошова одиниця в Польщі.
Зухр — друга, обідня мусульманська молитва *(авт.)*.

Каби́ця — відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку.
Кайма́к — вершки з пряженого охолодженого молока: сир із таких вершків.

Ка́пту́р — старовинний жіночий головний убір із круглим наголовком, затягнутим кольоровою тканиною.
Кармази́н — старовинне дороге темно-червоне сукно.
Кермéк — трав'яниста або напівкущова багаторічна рослина, що має в корінні дубильні речовини й барвники.
Кля́штор — католицький монастир *(авт.)*.
Кмет — селянин, хлібороб.
Колéбка — відкритий екіпаж, поширений в XVII ст. У ці часи екіпажі робилися без ресор і кузов підвішувався на ременях, до чотирьох стовпчиків по кутах прямокутної рами, котра з'єднувала осі *(авт.)*.
Ком'я́ги — річкові плоскодонні баржі, на яких перевозили вантажі. Ком'яги тягли бурлаки канатом *(авт.)*.
Корóгва́ — прапор.
Кунга́н — високий, вузькогорлий глек для питної води, з яким жінки ходили до фонтана або джерела *(авт.)*.
Ку́нту́ш — чоловічий одяг, досить довгий, що доходив, приблизно, до середини халяви чобота, але значно ширший за жупан. Кунтуш оторочували полосами хутра вздовж рукавів, коміра і подолу. Шили кунтуш із дорогих шовків, бархату, сукна або парчі любого кольору. Це був парадний одяг, як у пізніші часи — смокінг або фрак *(авт.)*.

Лайда́к — вбога бездомна людина, вживається як лайливе слово.
Ландскнéхти — наймані війська з іноземців (шведів, угорців, німців) *(авт.)*.
Ли́пка — *діал.* таволга.
Лихва́рство — заняття лихваря, того, хто позичає гроші за великий процент.
Лівр — старовинна французька монета, пізніше замінена франком.
Люци́фер — злий дух, чорт, диявол, сатана.
Ляду́нка — патронташ.

Мажа́ра — на півдні України та на Північному Кавказі — великий довгий віз.
Манта́чка — вузький дерев'яний плоский брусок для гостріння коси, вкритий шаром смоли з піском.
Мéшти — *діал.* туфлі.
Мосянжóві — лискучі, як латунь.
Мушкéт — старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Намáз — мусульманська молитва *(авт.)*.

Обла́тка — тоненький коржик із прісного тіста для причастя у католиків та протестантів.
Окóст — стати твердим, як кістка.
Очку́р — пояс або шнур, якими стягують штани або шаровари для підтримання їх.

Папу́чі — гостроносі жіночі татарські туфлі без підборів *(авт.)*.
Пара́ — півгроша *(авт.)*.

Піа́стр — у Туреччині, Єгипті, Сірії та деяких інших країнах — дрібна грошова одиниця і монета відповідної вартості.

Підча́ший — придворна службова особа.

Підска́рбій — (від слова *скарб*) — державний казначей, він же міністр фінансів Польщі в XVII ст. *(авт.)*.

Поле́ндвиця — вид страви, приготовленої з філе риби, м'яса.

Полу́драбок — бік возового ящика, утворений за допомогою поздовжніх і поперечних жердин на зразок драбини.

Посе́сія, посе́сор — переданий в оренду державний маєток; узята в оренду земля, мануфактура тощо. *Посесор* — власник посесійного підприємства.

Посполи́ти — селяни-землероби *(авт.)*.

По́та́ш — калієва сіль вугільної кислоти — біла порошкоподібна речовина, що має властивості лугу.

Потурна́к — потурчений чоловік.

По́чет — особи, що супроводжують високопоставлену світську або духовну особу, воєначальника.

Прела́т — у католицькій церкві — почесна назва, титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо).

Про́бощ — парафіяльний піп.

Ра́йці — радники.

Раху́бний — стос. до рахуби, лічба, рахування (не змогти порахувати, справитися, впоратися з ким-, чим-небудь).

Ридва́н — закритий, як карета, екіпаж XVII ст. *(авт.)*.

Ри́зниця — приміщення при церкві для зберігання риз та іншого церковного майна.

Ро́тмістр — офіцерський чин у російській кавалерії, що відповідав чинові капітана в піхоті й інших військах.

Рум'я́нки — трав'яниста рослина родини шорстколистих.

Сагайда́к — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, чохол для рушниці.

Сає́т — гатунок тонкого англійського сукна або оксамиту.

Са́кля — житлове помешкання у тюркських народів.

Сапе́т — виплетений з лози і т. ін. вертикально видовжений кошик, який використовують для зберігання і перенесення овочів, фруктів і т. ін.

Сап'я́н — тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена із козлячих (рідше овечих, телячих) шкур.

Са́ржа — тканина з діагональним переплетінням ниток, використовується переважно на підкладку.

Сво́лок — центральна поздовжна балка в українській хаті, прикрашена узірчастою різьбою з вирізаним роком побудови хати *(авт.)*.

Сло́боди — тимчасова особиста свобода, яку надавав кожен пан викітцям, тобто переселенцям, котрі поселилися на його землі. За користування панською землею під хату, город, пашню і випас худоби слобожани повинні були тричі на рік приходити до пана на шестиденну толоку *(авт.)*.

Сена́т — верхня палата в польській конституції. Сенатори не вибиралися, а призначалися королем. Звання сенатора давалося на все життя *(авт.)*.

Стру́дель — пиріг, зроблений з коржа, змазаного начинкою й скрученого трубкою.

Сура́ — глава Корана *(авт.)*.

Схи́зма, православ'я — східне відгалуження християнства, один з трьох (поряд з католицизмом і протестантизмом) його головних напрямів.

Та́волга — чагарник із дуже гнучкою і міцною деревиною. Довгими прутами таволги били гребців на галерах *(авт.)*.

Та́лер — старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії та ін., а також на Україні.

Талмуди́ст — знавець, тлумач талмуда.

Та́фа́ — велика плоскодонна річкова баржа для рибної ловлі *(авт.)*.

Теста́ме́нт — заповіт.

Тиво́н, тиу́н — відомий ще в удільно-вічевий період службовець, який накладав налоги *(авт.)*.

Тіа́ра — головний убір древньоперсидських царів і вельмож *(авт.)*.

Фелю́ка — невелике безпалубне вітрильне судно на Середземному, Чорному й Каспійському морях.

Фес, фе́ска — шапочка, звичайно червона, у формі зрізаного конуса з китицею; чоловічий головний убір такого зразка належить до національного костюма в деяких східних країнах.

Фільва́рок — панський маєток із господарчими будівлями, комплекс земельних угідь.

Флори́н — флорентійська золота й срібна монета XIII—XVI ст., за зразком якої ряд європейських країн почав карбувати монети із золота та срібла.

Фунду́ш — засновування чого-небудь, відкриття. *Фунда́тор* — засновник *(авт.)*.

Хаджі́ — почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки.

Хна — червоно-жовта фарба рослинного походження, яку використовують переважно для фарбування вовни, волосся, нігтів.

Хризолі́т — дорогоцінний камінь золотисто-зеленого кольору.

Ху́ра — великий віз або сани для перевезення вантажу, людей тощо.

Це́бе́р — велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб.

Цехмі́стер — старшина цеху.

Ци́нгель — курок.

Ча́уш — правовий служитель, розпорядник у Туреччині.

Чо́рба — суп, бульйон із баранини *(авт.)*.

Чо́тки — шнурок з нанизаними на нього дерев'яним, кістяним, янтарним та ін. намистом чи вузликами для відліку прочитаних молитов або поклонів під час молитви, вживаний переважно серед католиків і буддистів.

Ше́ляг — дрібна мідна монета, чверть копійки. Пошлина за проїзд через міст *(авт.)*.

Юс — назва кожної з двох літер слов'янської азбуки, що позначали в старослов'янській мові носові голосні.

Я́лик — невелика шлюпка з однією або двома парами весел.

Яничáри — султанська гвардія, привілейована піхота, відбірні війська, комплектовані з християнських дітей, віднятих у дитинстві в батьків і вихованих у султанському палаці, без впливу батьків. Не маючи нікого близького і рідного, вони поступово забували свою національність, мову і батьківщину, перекинуті у мусульманство, виростали вірними султанськими слугами *(авт.)*.

Ятагáн — турецька шабля із дуже зігнутим лезом *(авт.)*.

ЗМІСТ

На чорних хлібах національної історії
Микола Жулинський 5

ЛЮДОЛОВИ. Роман

КНИГА ПЕРША

Королівська грамота 30
Віч-на-віч 42
Соймик Брацловського воєводства 55
Різними шляхами 62
Пан управитель Янек Свенціцький 71
На хуторі Повчанських 82
Утікачі 98
Помста Стефана Потоцького 119
Зруйноване кубло 131
Швець Омелько 138
У Єлисея Плетенецького 148
Людолови 162
В єзуїтських тенетах 170
Розподіл ясиру 184
На цеховій учті 193
Путь у неволю 208
Цехова сходка 218
На вагу золота 242
Шевська господа 256
Підкоморський суд 271
Рабиня 283
Полковник Горленко 296
Жіноче серце 315
На певному грунті 326
Фундуш Галшки Гулевичівни 337
Мати 347

Зникли без сліду 369
Сватання, реван і комак 387
Дві втечі 413
В аджем-оглани 424
Щоб не гинули марно човни 435
За наказом беглер-бея 449
Два полюси 463
Іскри в порох 482
На Кафу!!! 496

ПРИМІТКИ 517

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 547

Литературно-художественное
издание

ТУЛУБ Зинаида Павловна

СОЧИНЕНИЯ
В ТРЕХ ТОМАХ

Том 1

ЛЮДОЛОВЫ. Роман

КНИГА ПЕРВАЯ

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро»

На украинском языке

Художнє оформлення *В. П. Кузя*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічні редактори *Н. К. Достатня, Л. І. Ільченко*
Коректор *С. І. Крищенко*

ИБ № 4898

Здано до складання 25.10.90.
Підписано до друку 18.03.91.
Формат $84 \times 108^1/_{32}$
Папір друкарський № 1.
Гарнітура Балтика.
Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 29,4.
Умовн. фарбовідб. 29,82.
Обл.-вид. арк. 32,371. Тираж 100 000 пр.
Зам. 442. Ціна 5 крб.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Тулуб З. П.

Т82 Твори: В 3 т.— К.: Дніпро, 1991.— Т.1: Людолови: Роман, кн. 1 / Авт. передм. М. Г. Жулинський.— 553 с.: портр.— (в опр.): к.,

ISBN 5-308-01063-3 (т. 1)

ISBN 5-308-01066-8

До першого тому творів української письменниці З. П. Тулуб (1890—1964) ввійшла перша книга історичного роману «Людолови», що розкриває складний образ гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, відтворює основні тенденції суспільного розвитку на Україні в першій чверті XVII ст.

Т $\frac{4702640201-228}{М205(04)-91}$ передплатне ББК 84Ук7

ВИХОДЯТЬ У СВІТ
1992

ПЕРЕДПЛАТНІ ВИДАННЯ

Володимир ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ В 12-и ТОМАХ

Після майже шістдесятилітньої перерви повертаються до читача твори одного із найвизначніших та найпопулярніших українських письменників початку XX ст. Володимира Винниченка (1880—1951).

За півстоліття активного творчого життя з-під його пера вийшли десятки оповідань, повістей, романів, комедій і драм, публіцистичних статей та наукових досліджень. А ще ж і величезний епістолярій, щоденники. В орбіту своїх мистецьких зацікавлень він захоплював нові соціальні типи, гострі морально-психологічні і соціальні конфлікти. Як ніхто із тогочасних українських прозаїків, він зумів об'єктивно відтворити складну епоху трьох революцій, учасником яких був,— 1905 року, Лютневої і Жовтневої — і перекинути своєрідний ідейно-естетичний місток між українською літературою XIX і XX століть.

З 1932-го і по 1989 рр. твори В. Винниченка, який з 1920 р. в силу своїх політичних поглядів і обставин перебував в еміграції, не друкувалися на батьківщині.

ЗМІСТ ТОМІВ

Том 1—3. ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Том 4—5 ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Том 6. Романи:
ЧЕСНІСТЬ З СОБОЮ
РІВНОВАГА
ХОЧУ!

Том 7.	Романи: ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ ПО-СВІЙ! БОЖКИ
Том 8.	Романи: ЗАПОВІТ БАТЬКІВ ПОКЛАДИ ЗОЛОТА НА ТОЙ БІК *Повість*
Том 9.	СОНЯШНА МАШИНА *Роман*
Том 10.	Романи: НОВА ЗАПОВІДЬ СЛОВО ЗА ТОБОЮ, СТАЛІНЕ!
Том 11.	ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ *Нарис*
Том 12.	ЛИСТИ

КУЛІШ П. О.

ТВОРИ В 10-и ТОМАХ

Велика і багатогранна літературно-художня спадщина П. О. Куліша (1819—1897) посідає одне з чільних місць в українській літературі другої половини XIX ст. і є явищем оригінальним, позначеним самобутніми творчими пошуками. За більш як п'ятдесятирічний період своєї творчої діяльності (з кінця 30-х і до 90-х рр.) Куліш зробив вагомий внесок у художню літературу, в культуру й науку українського народу в галузі фольклористики й етнографії, розвитку української літературної мови, зокрема її граматики й правопису, літературно-критичної діяльності, журнально-видавничої справи.

В десятитомнику представлена вся художня спадщина П. Куліша — поезія, українська і російська проза, драматургія, а також фольклорні, етнографічні та історичні праці і листування.

ЗМІСТ ТОМІВ

Том 1. Українська проза:

ЧОРНА РАДА
Історичний роман

ЦИГАН
Повість

ОРИСЯ
Повість

НАРОДНІ КАЗКИ
ТА ОПОВІДАННЯ

Том 2. Російська проза:

МИХАЙЛО ЧАРНЫШЕНКО
Историческая повесть

АЛЕКСЕЙ ОДНОРОГ
Исторический роман

Том 3. Російська проза:

ОГНЕННЫЙ ЗМЕЙ
Повесть из народных преданий

ВОСПОМИНАНИЯ ДЕТСТВА

ИСКАТЕЛИ СЧАСТЬЯ
Роман

Том 4. ПОЕЗІЇ
І ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ

Збірки:

ДОСВІТКИ

ХУТОРНА ПОЕЗІЯ

ДЗВІН

ПОЗИЧЕНА КОБЗА

Том 5. Поеми:

УКРАЙНА

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

ГРИЦЬКО СКОВОРОДА

КУЛІШ У ПЕКЛІ

Том 6. Драматичні твори:
КОЛІЇ
ХУТОРЯНКА
Драматична трилогія:
БАЙДА
САГАЙДАЧНИЙ
ЦАР НАЛИВАЙ

Том 7. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
КРИТИКА
ПУБЛІЦИСТИКА

Том 8. ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ
Спогади:
ПОВЕСТЬ
ОБ УКРАИНСКОМ НАРОДЕ
ХМЕЛЬНИЩИНА
ВЫГОВЩИНА
ЩОДЕННИК
ЖИЗНЬ КУЛИША
ВОСПОМИНАНИЯ
ОБ НИКОЛАЕ ИВАНОВИЧЕ
КОСТОМАРОВЕ

Том 9—10. ЛИСТИ

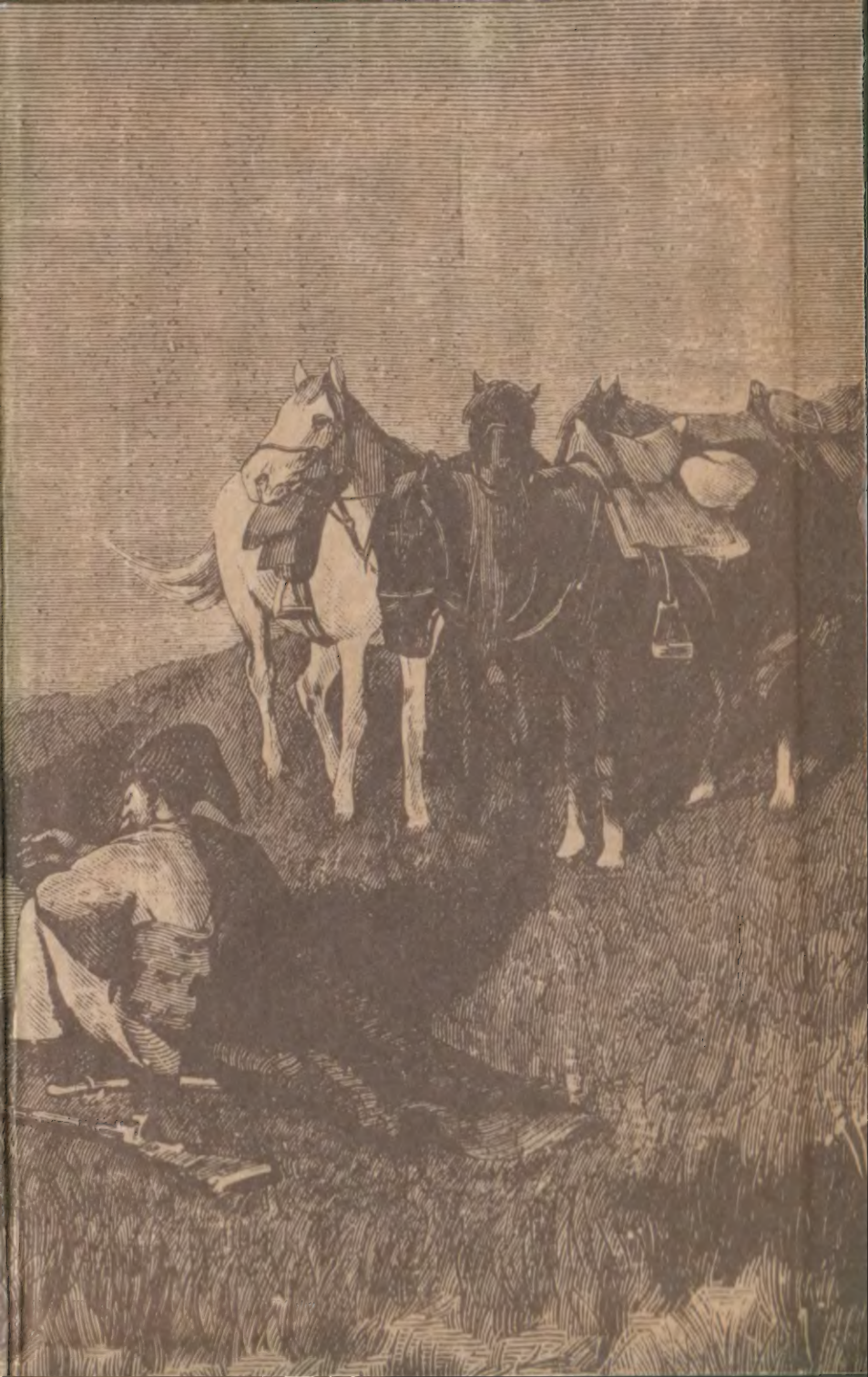

5 крб.